

ДВНЗ «Криворізький національний університет»

Філологічні студії

Науковий вісник
Криворізького національного університету

Збірник наукових праць

За загальною редакцією Ж. В. Колоїз

Випуск 13

Засновано 2008 року

Кривий Ріг
2015

Затверджено як фаховий для філологічних наук: мовознавство
постановою Президії ВАК України від 01.07.2010 року № 1-05 / 5
(Бюлетень ВАК України. – № 7. – 2010. – С. 13).

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

- Колоїз Ж. В.**, доктор філологічних наук, професор, Криворізький педагогічний інститут ДВНЗ «Криворізький національний університет» (*відповідальний редактор*)
- Білоусенко П. І.**, доктор філологічних наук, професор, Запорізький національний університет
- Брацкі А. З.**, доктор гуманітарних наук, ад'юнкт, Гданський університет (*Польща*)
- Віняр Г. М.**, кандидат філологічних наук, доцент, Криворізький педагогічний інститут ДВНЗ «Криворізький національний університет» (*технічний секретар*)
- Калашник В. С.**, доктор філологічних наук, професор, Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна
- Коваль В. І.**, доктор філологічних наук, професор, Гомельський державний університет імені Ф. Скорини (*Республіка Білорусь*)
- Ковітик С. І.**, доктор філологічних наук, професор, Криворізький педагогічний інститут ДВНЗ «Криворізький національний університет»
- Козлов А. В.**, доктор філологічних наук, професор, Криворізький педагогічний інститут ДВНЗ «Криворізький національний університет»
- Малюга Н. М.**, кандидат філологічних наук, доцент, Криворізький педагогічний інститут ДВНЗ «Криворізький національний університет» (*відповідальний секретар*)
- Олексенко В. П.**, доктор філологічних наук, професор, Херсонський державний університет
- Полковський В. П.**, доктор філософії, професор, Альбертський університет (*Канада*)
- Поповський А. М.**, доктор філологічних наук, професор, Дніпропетровський державний університет імені Олеся Гончара
- Токарев Г. В.**, доктор філологічних наук, професор, Тульський державний педагогічний університет ім. Л. М. Толстого (*Російська Федерація*)
- Шарманова Н. М.**, кандидат філологічних наук, доцент, Криворізький педагогічний інститут ДВНЗ «Криворізький національний університет» (*технічний секретар*)

РЕЦЕНЗЕНТИ:

- Пристайко Т. С.**, доктор філологічних наук, професор, Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара
- Скаб М. С.**, доктор філологічних наук, професор, Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича

Рекомендовано до друку вченою радою Криворізького педагогічного інституту ДВНЗ «Криворізький національний університет» (протокол № 2 від 10.09.2015 р.).

Адреса редакції:
пр. Гагаріна, 54, м. Кривий Ріг, 50086
+38 (0564) 71-42-47
kafedra_movy_kdpu@ukr.net

ЗМІСТ

СТРУКТУРА І СЕМАНТИКА МОВНИХ ОДИНИЦЬ

Астапкина Е. С. Закономерности семантической деривации прилагательных с исходным значением ‘сухой’, ‘мокрый’ (на материале русского и белорусского языков).....	7
Баркович А. А. Идентичность речевой практики в контексте компьютерно-опосредованной коммуникации.....	14
Беркешук І. С. Властивості картини світу.....	23
Білих О. П. Особливості відмінювання числівників другого десятка в церковнослов'янській мові української редакції кінця XVI–XVII ст.....	29
Буракова М. У. Культурна-наційнальна інфармацыя фразеалагізмаў са значэннем празмернай колькасці.....	37
Гайдук Н. А. Еволюція лінгвістичних поглядів на поняття концепту як одиниці концептуальної картини світу.....	43
Гапоненко Л. П. Переклад і нормативні аспекти перекладу.....	51
Голоцукова Ю. О. Про універсальні та специфічні риси категорії результати (на матеріалі української та російської мов).....	56
Датченко Ю. В. Лексика писанкарства як відображення мовно-культурного феномена українців.....	64
Демешко І. М. Морфологічні параметри афіксів віддієслівного словотворення в українській мові.....	68
Єловська Ю. В. Способи неповного дотримання табу в комунікації.....	77
Загнітко А. А., Загнітко Н. Г. Семантичні ролі в слов'янському простому реченні : ієрархія агенса, об'єкта, інструмента.....	84
Зюзькіна Г. М. Словотвірна морфологія відсубстантивних суфіксальних дієслів іншомовного походження.....	97
Іншаков А. Є. Склад та особливості функціонування кольороназв у староукраїнській мові (XI–XIV ст.).....	104
Іншакова І. О., Іншакова І. Є. Склад та функціонування одоративної лексики в творах І. Нечуя-Левицького.....	109
Колесникова Л. Л. З історії формування сучасної системи колоронаменів.....	116
Леута О. І. Проблема значення мовних одиниць у сучасній лінгвістичній парадигмі.....	122
Литовченко І. О. Особливості синтаксичної деривації у військовій лексиці української мови.....	128
Меркулова О. В. Іменники з суфіксом -єт/-ат-/-ят- в українській мові (назви істот).....	136

Нестеренко Т. А. Імперативні ситуації: їхні ознаки, структура, склад.....	147
Остроушко О. А. Метафора в українській астрономічній термінології.....	155
Пальчевська О. С. Семантика опозицій в контексті вербалізованого простору (прямий / кривий).....	163
Перхач Р.-Ю. Т. Корпус інструкцій до медичних препаратів як метод дослідження медичної термінології.....	171
Познанський Р. В. Реалізація темпоральної валентності дієсловами семантичного поля «аграрне виробництво (рослинництво)».....	175
Поляренко В. С. Мова і культура. Риси характеру українського народу як складова національної культури.....	181
Поповський А. М. Зросійщення українських прізвищ.....	187
Пристай Г. В., Пристай Б. Р. Морфологічні трансформації у словотвірних гніздах прикметників з вершинами на -р(ий).....	193
Ситар Г. В. Інтонаційно марковані фразеологізовані речення: статус та ознаки.....	201
Титаренко А. А. Структурна організація урбанонімів Кривого Рогу	211
Ткач А. В. Принципи організації української медичної термінології на лексико-семантичному рівні.....	218
Чайка О. І. Деякі синтагматичні відношення при зіставленні українських, англійських та португальських юридичних термінів у зобов'язальному праві.....	224
Чорноус О. В. Динаміка особового іменника м. Кіровограда наприкінці XVIII ст.....	231

ЛІНГВІСТИКА І ПОЕТИКА ТЕКСТУ

Акімова Е. Г. К вопросу о поговорках в романах Александра Проханова.....	238
Бузько С. А. Оказіональні словосполучення в сучасному художньому мовленні.....	244
Вавринюк Т. І. Особливості функціонування парцельованих конструкцій у художньому тексті.....	249
Гамали О. І., Ярош Л. А. Отражение молодежной речи в «глянцева» прессе.....	254
Денисюк В. В. Античний світ фразеології української поезії середини XVII ст.....	263
Журба С. С. Сакральна роль весільного танцю в романі «Солодка Даруся» М. Матіос.....	270
Кирева Е. З. Прагматические возможности местоимения <i>мы</i> в	

официальных документах отчетного характера.....	275
Ковальська Н. А. Окличні речення як вищий прояв емоційної експресії в українському економічному дискурсі.....	280
Ковпик С. І. Характеристичні функції густативної лексики в російській прозі XIX століття.....	286
Колоїз Ж. В. Категоризація буття в афоризмах Ростислава Доценка	294
Крашеніннікова Т. В. Антропонімна лексика календарного типу української літературної казки XIX століття.....	306
Малюга Н. М. «Розділяй і володарюй» засобами мови (на прикладі газети «Червоний гірник»).....	312
Мельник Н. Г. Український соціально-побутовий анекдот XX століття як спротив тоталітаризму.....	320
Мішеніна Т. М. Орнітологічний код у сучасній українській мові (на прикладі літератури рідного краю).....	325
Сахарук І. В. Прецедентні одиниці як засіб реалізації сугестії в українському медійному дискурсі.....	337
Семененко Л. М. Концепт кохання в ліричних творах Олександра Олеся.....	345
Сологуб Н. М. Концептуалізація лексеми «війна» в мовотворчості Олеся Гончара.....	350
Стецик М. С. «Прикрі несподіванки» мовної спорідненості і художній переклад.....	355
Стишов О. А. Семантичні неологізми в дискурсі українськомовних мас-медіа початку XXI століття.....	364
Українець Л. Ф. Асоціативна інформативність фонетичних одиниць у поетичному дискурсі.....	374
Шарманова Н. М. Мовні кліше у структуруванні медіаінформації	379
Шулежкова С. Г. Судьба Толковой Псалтыри Максима Грека (к истории развития кирилло-мефодиевских традиций в Московии)	391
Шуляк С. А. Особливості повтору в текстах українських замовлянь.....	400
Щербак С. В. Фольклорна свідомість сну: особливості функціонування.....	407

МЕТОДИКА ВИКЛАДАННЯ МОВ

Бакум З. П. Проектні технології в підготовці вчителів-словесників	412
Безгодова Н. С. Формування термінологічного потенціалу (природничий профіль) на заняттях з української мови (за професійним спрямуванням).....	419

Березовська-Савчук Н. А. Особливості формування комунікативної компетентності майбутніх учителів нефілологічних спеціальностей.....	425
Дирда І. А. Комунікативний підхід до навчання української мови як іноземної на основному етапі.....	433
Коваленко О. О. Особливості навчання читання фахових текстів на немовних спеціальностях вищого педагогічного закладу.....	436
Костюк С. С. Компетентності міжкультурної комунікації студентів-іноземців у навчанні української мови.....	442
Мелкумова Т. В. Робота з текстом соціально-культурної тематики на заняттях з української мови як іноземної.....	446
Строганова Г. М. Формування професійної компетенції майбутніх учителів української мови.....	451
Токарева И. Ю. Вопросы проектирования лингвокультурологических приращений в школьном курсе русского языка	455

РЕЦЕНЗІЇ ТА АНОТАЦІЇ

Маленко О. О. Білоконенко Л. А. Українськомовний міжособистісний конфлікт : [монографія] / Людмила Анатоліївна Білоконенко. – Рукопис. – 343 с.....	463
--	-----

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

ЗАКОНОМЕРНОСТИ СЕМАНТИЧЕСКОЙ ДЕРИВАЦИИ ПРИЛАГАТЕЛЬНЫХ С ИСХОДНЫМ ЗНАЧЕНИЕМ 'СУХОЙ', 'МОКРЫЙ' (НА МАТЕРИАЛЕ РУССКОГО И БЕЛОРУССКОГО ЯЗЫКОВ)

Астапкина К. С. Закономірності семантичної деривації прикметників з вихідним значенням 'сухий', 'мокрый' (на матеріалі російської та білоруської мов).

Стаття присвячена розгляду семантичної деривації в тематичній групі прикметників, які називають ознаки 'сухий – мокрый'. До основних сфер перенесення належать: погода і клімат; характер, поведінка й емоції людини; інтенсивність ознаки; ознаки, що сприймаються іншими органами чуття. Акцентується увага на непродуктивних семантичних перенесеннях.

Ключові слова: тактильна ознака, модель, семантична деривація, похідне значення, чуттєве сприйняття, сема, синестезія, сполучуваність.

Астапкина Е. С. Закономерности семантической деривации прилагательных с исходным значением 'сухой', 'мокрый' (на материале русского и белорусского языков).

Статья посвящена рассмотрению семантической деривации в тематической группе прилагательных, передающих признак 'сухой – мокрый'. Основными сферами переноса являются: погода и климат; характер, поведение и эмоции человека; интенсивность признака; признаки, воспринимаемые другими органами чувств. Отмечаются непродуктивные семантические переносы.

Ключевые слова: тактильный признак, модель, семантическая деривация, производное значение, чувственное восприятие, сема, синестезия, сочетаемость.

Astapkina E. S. The regularities in semantic derivation of the adjectives denoting the property 'dry – wet'.

The article deals with the ways of semantic derivation in the thematic group of adjectives, denoting the property 'dry – wet'. The most productive models are those relating to weather and climate; character, behavior and emotions; intensity of a certain property; qualities perceived by other senses. Nonproductive patterns are given.

Key words: tactile property, model, semantic derivation, derived meaning, perception, seme, synesthesia, compatibility.

Предикатная, признаковая лексика является «основным образным и когнитивным ресурсом языка (в частности, дает обозначения для «невидимых» миров)» [1, с. 215] и «составляет своеобразие семантической организации каждого языка» [8, с. 153]. Одно и то же прилагательное в различных языках или в различных ситуациях может обозначать разные признаки. Здесь «научная картина мира, единая для всех языков, объединяется с «бытовой» – понятийный компонент взаимодействует с

культурным, что обуславливает разные точки зрения на одно и то же понятие» [5, с. 8; 6, с. 23].

Семантическое поле «Восприятие» имеет четкую структуру, отражающую сам процесс физического восприятия, и включает в себя пять микрополей – признаки, воспринимаемые зрением, на слух, на вкус, обонянием и осязательно. В свою очередь каждое микрополе содержит несколько лексико-семантических групп (ЛСГ), имеющих разный объем и разную структуру. Система прилагательных тактильного восприятия в рассматриваемых языках представлена следующими подгруппами: адъективы, описывающие признаки внешнего строения предмета (качество поверхности, признак ‘сухой – мокрый’) и внутреннего строения предмета (признаки ‘твердый – упругий – мягкий’), температурные прилагательные. Объектом данного исследования являются прилагательные, а также адъективированные причастия русского и белорусского языков со значениями ‘мокрый’, ‘сухой’, отобранные путем сплошной выборки из толковых словарей [3; 7], взятые в первом (по словарю) значении (лексемы содержат в своей словарной дефиниции следующие идентификаторы: рус. ‘не/покрытый, не/пропитанный влагой’, ‘сухой’, ‘мокрый’, ‘сырой’, ‘влажный’; бел. ‘не/насычаны, не/покрыты вільгаццю’, ‘мокры’, ‘вільготны’, ‘сухі’ – Е. А.).

Выбранные прилагательные в каждом языке образуют два антонимичных блока прилагательных со значениями ‘мокрый’ (14 лексем русского языка, 31 лексема белорусского языка) и ‘сухой’ (3 лексемы русского языка, 13 лексем белорусского языка). Лексемы со значениями ‘сухой’, ‘мокрый’ образуют антонимичные блоки в едином континууме. Шкала изменения признака выглядит следующим образом: ‘очень сухой’ – ‘сухой’ – ‘несколько сухой’ – ‘немного мокрый’ – ‘мокрый’ – ‘очень мокрый’. Для выражения обоих признаков в рассматриваемых языках используется сходный набор прилагательных, однако лексем с общим значением ‘сухой’ отобрано гораздо меньше, чем лексем со значением ‘мокрый’, что может быть связано с исключительной ролью воды, жидкости в жизнедеятельности организма.

Анализ семантических структур прилагательных со значениями ‘сухой’, ‘мокрый’, проведенный с целью выявления направлений развития переносных значений, показал, что лексемы, входящие в данную тематическую область, развивают однотипные производные значения. Рассмотрим направления семантических переносов.

Признак ‘сухой – мокрый’ → внутримодальные переносы. Благодаря срединному положению тактильного признака ‘сухой – мокрый’

между признаками внешнего и признаками внутреннего строения предмета, в смысловой структуре лексем русского и белорусского языков проявляются «комбинаторные» отношения: а) если в прямом значении есть указание на наличие / отсутствие влаги на поверхности предмета, то в производном значении лексема будет описывать предмет, не/пропитанный влагой, и наоборот; б) если в прямом значении присутствует указание на тип влаги, например, воду, то в производном значении тип жидкости может меняться (пот, роса). Например, рус. *влажный 1* – ‘насыщенный, пропитанный влагой’: *влажный воздух, влажная одежда; влажный 2* – ‘покрытый влагой’: *влажные руки*; рус. *потный 1* – ‘покрытый потом; вспотевший’: *потный лоб; потный 2* – ‘пропитанный потом’: *потная рубашка*.

Сочетание тактильных признаков ‘сухой’ и ‘твердый’ находит отражение как в прямом, так и в производном значениях (‘лишившийся мягкости, жестковатый, чёрствый (=‘сухой и твердый’)), при этом признак ‘твердый’ выступает как следствие признака ‘сухой’: рус. *сухой хлеб, сухая рыба*; бел. *чэртвая глеба; сухая скарынка, сухі батон*;

Синестетическое употребление прилагательных, передающих признак ‘сухой → мокрый’. Диффузность значений рассматриваемых лексем проявляется не только в семантических переносах внутри одной модальности, но и в совмещении признаков разных модальностей. Это позволяет использовать анализируемые прилагательные для описания признаков, воспринимаемых другими органами чувств. Синестетический перенос основывается на сходстве ощущений по линии интенсивности воздействия на органы чувств и эмоциональной оценки.

Перенос тактильного признака ‘сухой’ происходит на звуковые, вкусовые и зрительные ощущения. Так, при характеристике звука прилагательное тактильного восприятия характеризует *громкость* (интенсивность звука: рус. *суховатый голос, сухой треск, сухой щелчок*; бел. *сухі металічны лязг, сухое чахканне матора*;), при характеристике зрительно воспринимаемых явлений – *яркость* (интенсивность цвета / света: бел. *сухі бляск*), вкусовых свойств – *насыщенность* (интенсивность вкуса). Лексем со значением ‘сухой’ характеризуют звук как ‘лишённый звучности, мягкости, сочности’, свет – как ‘резкий’, а вкус – как ‘несладкий’. Академические словари русского и белорусского языков не выделяют в отдельное значение способность прилагательного *сухой* характеризовать вкус, тем не менее, прилагательные активно реализуют данное значение в разговорной речи (например, рус. *сухое вино*). *Сухой* также используется для описания фигуры, телосложения человека в значении ‘худой’ (бел. *сухая бабуля*).

Признак ‘сухой – мокрый’ → ‘погода, климат’. Признак ‘сухой – мокрый’ подвергается квантификации и при увеличении количества влаги применяется уже не только для характеристики объектов, способных впитывать влагу (белье, одежда, трава, земля и др.), но и для обозначения относительной влажности воздуха. Модель семантического развития «признак ‘сухой – мокрый’ → ‘погода, климат’» является наиболее продуктивной для обоих рассматриваемых языков. Это объясняется тем, что признак ‘сухой – мокрый’ воспринимается не только тактильно, но и опосредованно, т.е. через воздух. Большинство анализируемых лексем уже в прямом значении описывают влажность воздуха в открытом или закрытом пространстве, погодные условия, климат определенной местности и сочетаются с существительными *воздух, ветер, погода, климат, страны*, а также с названиями периодов времени (*день, ночь, месяц, зима, год*). При употреблении с существительными, называющими сравнительно короткие промежутки времени, прилагательные указывают на относительную влажность воздуха. При увеличении промежутка времени (месяц, сезон, год) лексемы в значении ‘период с не/большим количеством дождя, осадков’ указывают не на влажность воздуха, а на количество осадков, характерное для этого периода, сезона, года, климата: рус. *вечер сыроват, мокрая ночь, сырая погода, сухое лето, сухой климат*; бел. *воляя ноч, мокрая вясна, сырая пара, сухая зима, сухая пагода*.

Следует отметить, что в данной ситуации имеет место многоступенчатая модель семантической деривации: ‘сухой’/‘мокрый’ → ‘погода в определенный промежуток времени’ → ‘климат’. При образовании производных значений данного типа наблюдается синкретизм понятийных сфер ‘погода’ и ‘время’, ‘погода’ и ‘место’. Обозначения времени изначально были связаны с номинациями погоды, так и сейчас время (и место) реализации признака не всегда отделяются от природного явления [4, с. 111].

Признак ‘сухой – мокрый’ → ‘интенсивность’. Возможность шкалирования признака обусловила появление производного значения «интенсивности». Лексемы, расширяя прямое значение, передают большее или меньшее количество признака ‘сухой – мокрый’: рус. *мокрый фарш, сухие губы, сухие листья, сухая кожа, сухой хлеб, сухое мясо*; бел. *падсохляя фарба, сухія асіны, сухія карэнні, пасохлыя губы, сухая скарынка*.

При обозначении большего или меньшего количества жидкости может подчеркиваться недостаток или избыток влаги, необходимой для жизни, выполнения определенных функций и связанная с этим потеря или нарушение определенных свойств и качеств, что наиболее отчетливо отражено в структуре прилагательных белорусского языка: *адмоклія*

расліны, вымакляя пасевы, сухія асіны, сухія карэнні, сухая рука ('якая не дзейнічае, высахла з-за якой-небудзь хваробы'), *пасохлыя губы, сухая скарынка*.

Признак 'сухой – мокрый' → 'характер, поведение, эмоции'. Исходя из идеи «отсутствия влаги» как необходимой, осуществляется перенос от тактильно воспринимаемых признаков к характеру, эмоциям, а также проявлениям эмоций субъектом, вернее их отсутствию. При переносе тактильного признака 'сухой' на духовную и эмоциональную сферу человека, базой переноса является именно возможность употребления прилагательных 'твердый', 'мягкий' с наименованиями продуктов питания, в частности изделиями хлебопекарного производства: черствый хлеб неприятно есть, а с черствым человеком неприятно иметь дело. Общему семантическому компоненту прилагательных со значением 'сухой' присуща коннотация плохого, неприятного, вызывающего чувство отчужденности, холодности, сдержанности, при этом субъект характеризуется как 'лишённый душевной теплоты, отзывчивости, чуткости; бездушный, чёрствый или намеренно сдержанный, холодный': рус. *сух с коллегами, с дамами, сух в обращении*; бел. *чэрствы чалавек, чэрствая душа*.

Следует отметить, что данные лексемы со значением 'сухой' на основе метафорического значения 'не проявляющий / не выражающий эмоций' развивают метонимическое значения 'свидетельствующий об отсутствии эмоций', 'выражающий бездушие, чёрствость или намеренную сдержанность' и служат для описания таких проявлений эмоционального состояния человека как взгляд, голос, тон: рус. *сухой доклад, сухой перечень, сухой язык, сухой тон, сухое обращение*; бел. *сухі пераказ, сухія інструкцыі, чэрствае слова, чэрствы позірк*.

Сухой наиболее активно вступает в сочетание с отвлеченными существительными, обозначающими результат речевой и мыслительной деятельности человека (отчет, доклад, ответ, стиль, язык и др.), характеризует их как лишённые красочности, скупые, лаконичные и, следовательно, выражает отрицательную оценку.

Однако прилагательные со значением 'сухой' могут приобретать и положительную коннотацию в случае указания на отсутствие эмоций и подчеркивая исключительную роль интеллекта, разума при принятии решений, мыслительной деятельности: рус. *сухой расчет*, бел. *сухі разлік*. Данное значение указывает на контролируемость эмоций и их подвластность разуму. Лексико-семантические варианты (ЛСВ) прилагательных различных тематических подгрупп ЛСГ прилагательных тактильного восприятия вступают в синонимические отношения. Так,

например, значение ‘основанный на доводах рассудка’ развивает и прилагательное холодный, передающее температурный признак, например, рус. *холодный расчет*; бел. *халодная разважліваць*.

‘Мокрый’ → ‘незавершенность’. Прилагательные русского и белорусского языков (рус. *сырой*, бел. *сыры*) развивают значение ‘незавершенный, не готовый’. Так, *сырой* может характеризовать степень готовности продукта, обработки материала, и сочетаться как с существительными, обозначающими конкретный объект, характеризуя при этом наличие или отсутствие процесса обработки, приготовления, его стадии, так и с существительными, называющими продукты мыслительной и речевой деятельности – в этом случае *сырой* указывает на незавершенность деятельности, наличие недостатков: рус. *полусырое/сырое мясо; сырое литье, сырой доклад, сырая работа*; бел. *сырое мяса, сыры хлеб, сырое ліццё, сырая паэмка*.

Непродуктивные типы семантических переносов. Семантическое развитие прилагательных, передающих признак ‘сухой – мокрый’, характеризуется регулярностью, однотипностью тематической отнесенности производных значений благодаря наличию одинаковых сем в исходном, прямом значении. Однако существуют и семантические переносы, которые на так частотны в обоих языках.

Наличие влаги, в частности пота, на теле человека или животного может говорить об определенном физиологическом состоянии. Признак ‘мокрый’ употребляется для указания на активное выделение пота, что может свидетельствовать о физической нагрузке (рус. *прибежал домой весь взмыленный* (запыхавшийся, вспотевший)).

В семантику прилагательных со значением ‘сухой’ входит отрицание (‘не покрытый или не пропитанный влагой’). При использовании лексем с данным значением возникает предположение, что объект может и должен иметь влагу на своей поверхности. На основе этой логики лексем со значением ‘сухой’ развивают в своей структуре значение ‘постный, без ничего (без приправы, гарнира, начинки)’ (для характеристики блюд, продуктов питания): бел. *сухі хлеб*.

Ряд переносных значений прилагательных, обозначающих признак ‘сухой’, связан с характеристикой свойств процессов, связанных с выделением или отсутствием влаги, например: 1. ‘Действующий или производимый при полном отсутствии / наличии влаги, жидкости или небольшом её количестве’: рус. *сухое прессование, сухой ремонт судна, мокрая уборка помещения*; бел. *сухі рамонт, сухая атынкоўка*. 2. ‘Протекающий при отсутствии влаги, без жидких выделений’: рус. *сухой*

кашель, бел. сухі кашаль.

Анализ семантической структуры прилагательных показал, что лексемы со значением ‘сухой’, ‘мокрый’ развивают как однотипные производные значения, так и значения, присущие только определенному языку. Наличие групп прилагательных со сходными производящими и производными значениями в рассматриваемых языках, несмотря на единичные типы семантических переносов, позволяет сделать ряд выводов о механизмах осмысления отличных от ситуации тактильного восприятия сфер.

В производных значениях прилагательные со значением ‘сухой – мокрый’ используются для описания других тактильно воспринимаемых признаков, зрительных, вкусовых и слуховых ощущений, погодных и климатических условий, черт характера, поведения человека, интенсивности проявления признака, физиологических ощущений, оценки, свойств процессов, признака завершенности.

При образовании производных значений наблюдается заметная асимметрия, несмотря на то, что лексемы в каждом языке представляют собой два антонимичных блока. Так, например, прилагательные «сухого» полюса активно используются для характеристики характера, поведения человека, а также таких проявлений эмоционального состояния как тон, голос, взгляд. Данным значениям присуща отрицательная коннотация. Прилагательным «влажного» блока такие производные значения не свойственны. Диффузность проявляется на уровне производных, когда лексико-семантические варианты прилагательных, обозначающих разные признаки, воспринимаемые тактильно, вступают в синонимические отношения (*сухой – холодный*).

Литература

1. Аспекты семантических исследований / А. А. Уфимцева, Е. С. Кубрякова, Н. Д. Арутюнова и др. ; отв. ред. Н. Д. Арутюнова. – М. : Наука, 1980. – 356 с.
2. Бабаева Е. Э. Мокрый 1.1, влажный 1.1, сырой 1.1 / Е. Э. Бабаева // Новый объяснительный словарь синонимов русского языка / под общ. рук. Ю. Д. Апресяна. – Москва ; Вена : Языки славянской культуры, 2004. – С. 538–543.
3. Большой толковый словарь русского языка / [под ред. С. А. Кузнецова]. – Санкт-Петербург : Норинт, 1998. – 1536 с.
4. Івашына Н. В. Спалучальнасць прыметнікаў у беларускай і чэшскай мовах / Н. В. Івашына, А. М. Рудэнка // Беларуская мова ў культурнай і моўнай прасторы Славii : матэрыялы Міжнар. навук. канф. – Мінск : Права і эканоміка, 2009. – С. 111–116.
5. Павлова И. С. Русские прилагательные, обозначающие тепловое восприятие (сопоставит. с болг. и чеш. яз.) : автореф. дис. ... канд. филол. наук / И. С. Павлова. – Л., 1978. – 15 с.

6. Рахилина Е. В. Холодно – горячо / Е. В. Рахилина // Научно-техническая информация. Сер. 2. Информационные процессы и системы. – 1999. – № 11. – С. 23–30.

7. Глумачальны слоўнік беларускай мовы : у 5-и т. / [пад рэд. ак. АН БССР К. К. Атраховіча]. – Мінск : Галоўная рэдакцыя Беларускай савецкай энцыклапедыі, 1977–1984.

8. Уфимцева А. А. Лексическое значение : Принцип семиологического описания лексики / А. А. Уфимцева. – М. : Наука, 1986. – 239 с.

Стаття надійшла до редакції 28.08.2015 р.

УДК 81'33

А. А. Баркович

ИДЕНТИЧНОСТЬ РЕЧЕВОЙ ПРАКТИКИ В КОНТЕКСТЕ КОМПЬЮТЕРНО-ОПОСРЕДОВАННОЙ КОММУНИКАЦИИ

Баркович О. А. Ідентичність мовленнєвої практики в контексті комп'ютерно-опосередкованої комунікації.

Стаття присвячена проблематиці ідентичності мовної практики в контексті комп'ютерно-опосередкованої комунікації. Синкретизм технічних і гуманітарних знань нової лінгвоінформаційної якості, розширені можливості розгляду сучасного мовленнєвого процесу в контексті соціальних і ментальних, психологічних особливостей комунікаційної діяльності людини створює передумови для метаописів функціонування різних варіантів мови.

Ключові слова: комп'ютерно-опосередкована комунікація, комп'ютерно-опосередкована дискурс, лінгвоінформаційність, метаформат, ідентичність, культуролокт, феномен.

Баркович А. А. Идентичность речевой практики в контексте компьютерно-опосредованной коммуникации.

Статья посвящена проблематике идентичности речевой практики в контексте компьютерно-опосредованной коммуникации. Синкретизм технических и гуманитарных знаний нового лингвоинформационного качества, расширенные возможности рассмотрения современного речевого процесса в контексте социальных и ментальных, психологических особенностей коммуникационной деятельности человека создает предпосылки для метаописаний функционирования различных вариантов языка.

Ключевые слова: компьютерно-опосредованная коммуникация, компьютерно-опосредованный дискурс, лингвоинформационность, метаформат, идентичность, культуролокт, феномен.

Barkovich A. A. Identity of speech practice in the context of computer-mediated communication.

The article deals with the problem of identity of speech practice in the context of computer-mediated communication. Syncretism of technical and humanitarian knowledge of new linguoinformational quality, advanced capabilities of review of modern speech process in the context of social and mental, psychological characteristics of the human

communicational activity creates the preconditions for meta descriptions of the functioning of language various options.

Key words: computer-mediated communication, computer-mediated discourse, linguoinformativity, metaformat, identity, culturalist, phenomenon.

Язык, будучи системообразующим фактором социокультурной сферы, в среде компьютерно-опосредованной коммуникации (далее – КОК) сам чрезвычайно уязвим и восприимчив к разного рода влияниям. Характерным феноменом, приметой времени, является «открытость» в сфере КОК лексических систем языков, которые ничем не защищены в условиях, например, экспансии заимствований [1]. Неконтролируемое проникновение в славянские языки – как и во многие другие – массы заимствований, агнонимов, «экзотизмов», в том числе, из сферы КОК особенно заметно в интернет-дискурсе. Препятствием для такого проникновения не становятся огромные, особенно в синтетических языках, к которым относятся и славянские, внутренние резервы языка: неисчерпаемые ресурсы потенциальных слов, разнообразные словообразовательные и деривационные возможности исконной лексики.

Поликодовость, интерференция и диффузия лингвистического содержания языковых данных сферы КОК обуславливают своеобразный метаформат их функционирования. В метаформате КОК – обобщенном представлении о структуре и сущности феномена – органично сочетаются и лингвоинформационный, и коммуникационный, и дискурсивный, и сетевой, и речевой и другие признаки ее функциональности. Реализациями такой форматности являются не только отдельные «электронные» тексты компьютерно-опосредованного дискурса (далее – КОД) и сайты Интернета, но и сложные структуры вроде лингвистических корпусов и социальных сетей. Компьютерное опосредование среды речевой практики обуславливает непривычную по сравнению с традиционным дискурсом спаянность и интерактивность единиц дискурса, функциональную обусловленность субъектных и объектных характеристик КОК.

В контексте высокой динамики речевой практики КОК особую актуальность приобретают идентичные черты того или иного дискурса. Такая идентичность востребована не только в контексте тотальной формализации естественных языковых систем и их адаптации к логике компьютерного представления семантики, но и – в контексте значимого влияния КОД на развитие всей сферы речевого функционирования. Идентичность сферы современного речевого функционирования может быть рассмотрена в нескольких аспектах: гуманитарно-технологической

специфики; індивідуально-соціальної специфіки; інтралінгвістически-екстралінгвістическої специфіки; специфіки міжязикового взаємодіяння і др.

Рассмотрение речевой практики в контексте КОК – потенциально чрезвычайно наукоемкая проблемная область. Будучи в значительной степени обусловленной технологической (компьютерной) опосредованностью сферы КОК, сама речевая деятельность сферы КОК несомненно обусловлена *лингвистической парадигматикой*, без которой исследование проблемной области лишено смысла. *Интердисциплинарный* характер сферы КОК обуславливает комплексный подход как к формированию ее целостного метаязыкового описания, так и при выполнении частных исследований определенной локализации [2]. *Синкретизм* технических и гуманитарных знаний нового компьютерно-опосредованного качества, объективная необходимость рассмотрения современного процесса речи в контексте социальных и ментальных, психологических условий существования личности человека – с неизбежностью приводит к осознанию интерактивного характера задействования различных вариантов и форм реализации языка. Подобная полиформатность в сфере КОК существует как объективная реальность, будучи актуальной как в общенаучном контексте когнитивной деятельности, так и в контексте лингвистической, собственно, *мультидисциплинарности*.

В среде КОК высокая структурированность и категориальность метаязыковых описаний обеспечивают особую «прозрачность» процесса развития языковой системы: КОД сохраняется как серия фотографий, позволяя анализировать динамику развития речи. В условиях стратифицированности и кластеризованности текстов КОД метаязыковые описания сферы КОК – не только основание, но и важный иллюстративный и объяснительный ресурс, который обеспечивает корреляцию практики исследования языка с лингвистической теорией.

Очевидным объектом лингвистического описания речевой деятельности в контексте КОК представляется изучение ее индивидуально-социальной специфики. В дискурсивной методологии подобный вектор исследования структурирован по признаку персональности / институциональности дискурса. С учетом данной категоризации, целесообразным представляется рассмотрение феноменологической специфики, *субъектно-объектных* особенностей КОД.

В данном аспекте существенным системным потенциалом обладает дифференциация ключевых элементов, объектов идентичности речи КОК на макроуровне, таких, например, как *идиолект* и *социолект*. При

внимательном рассмотрении оказывается, что богатство речевой практики не ограничено только данной диадой. Для лингвиста КОД представляет обширнейший материал, релевантный в плане разных вариантов языка – *идиолектов, социолектов, культуролектов, криптолектов, узуалектов* и т. д. Так, социолект как реализация *социальнообусловленной языковой идентичности*, например, участников тематического «чата», зачастую представляет собой упрощенный вариант языка, нередко нарочито примитивный. КОД, как правило, характеризуется высокой степенью спонтанности и аутентичности текстов, минимальностью дистанции между мышлением и написанием или озвучиванием продукции мышления.

По индивидуальным особенностям речи коммуникационные персонажи блогов и социальных групп почти безошибочно идентифицируются другими участниками коммуникации [4]. Это происходит, в том числе, благодаря *идиолектичности* речи. Аналитические выводы о личности собеседника во многом строятся на косвенных, опосредованных данных, доступных из коммуникационного акта или деятельности в целом. Посредником выступает проекция языка и ментальной деятельности в материальном мире – речь. КОД при отсутствии сведений о собеседнике, полученных напрямую от органов чувств, воспринимается намного острее и основательней, чем «обычная» речевая деятельность, которая сопровождается визуальным или слуховым контактом с собеседником.

Идиолект складывается в определенных социальных и культурных условиях, являясь стабильным набором характерных языковых черт, в том числе, в контексте КОК. Это *индивидуальная идентичность* четко воспринимается собеседниками, особенно если коммуникационная личность под разными масками использует или создает, например, *флуд, троллинг, флэйм* и т. д. Безусловно, для филологов такие проявления более заметны, чем для других наблюдателей и участников коммуникации.

Традиционно большинство вариантов необычного использования языковых средств зарождается и тестируется в разговорном языке. Здесь языковая практика далека от письменной формы и обладает широчайшей вариативностью, от *узуализма до контекстуализма*. Не все случаи нестандартного словоупотребления носят демонстративный и умышленный характер. Хотя в просторечии случаи отклонения от нормы могут являться следствием плохого владения языком, что выражается в креолизированных формах речи. В случае с близкородственными восточнославянскими языками – это «трасянка» в Беларуси и «суржик» в Украине. Появление КОК стало настолько значимым глобальным социокультурным событием,

что в контексте «великого переселения языков» в Интернет (КОК) вновь актуализировались такие казалось бы давно забытые исторические реалии языковой идентичности, как креольские языки и пиджины.

Вряд ли оправдано отнесение таких реализаций языковой «материи» как *трасянка*, *суржик* и под. к *социолекту*, скорее, следует их квалифицировать как культуrolект – обобщенную форму языковой идентичности, обусловленную культурной спецификой социума. Подобная модель языковой идентичности может актуализироваться как атрибут *субкультуры*, однако понятийная определенность и гуманитарная значимость *культуrolекта* являются вполне самостоятельными, являясь основаниями для широкой имплементации данного термина для филологически-релевантных метаописаний языка.

К понятию *культуrolекта* близко подошел известный американский исследователь Джон Гамперц, отмечая, что переключение кодов возможно не только на межъязыковом уровне, но и на уровне диалекта и стиля. Синхронические корреляты языка, «...субкоды одного и того же языка в пределах кодовой матрицы также проявляют несколько степеней языковых различий. В языковом отношении местные диалекты могут отличаться или быть очень похожими на официальные формы речи. То же справедливо и относительно стилей» [10]. При изучении стилистически выразительных текстовых и дискурсивных совокупностей того или иного варианта языка его идентификация как коммуникационного феномена обладает большим лингвистическим потенциалом.

Вся гамма вариативности языка отражается в КОК, предоставляя *коммуникационной личности* как субъекту речевой идентичности КОК широчайшие возможности для реализации, идентификации и взаимодействия.

Можно констатировать, что язык как социокультурный феномен и средство реализации идентичности успешно преодолел «барьер» КОК (Интернета). В КОК большинство языков устойчиво функционирует и развивается, адаптируется к новым реалиям, изменяется и приспособливается. Так, например, поисковые сервисы Интернета по наиболее популярным запросам ищут ответы в более, чем 20 000 000 миллионах белорусскоязычных текстов. Конечно же, статистика, да и принципы определения белорусскоязычной идентичности того или иного фрагмента интернет-гипертекста могут обсуждаться, но порядок цифр убедительно свидетельствует о «дееспособности» белорусскоязычного КОД.

При этом, если сфера функционирования языка характеризовалась противоречиями до «эпохи Интернета», в сфере КОК проблемы речи не

решились автоматически. Так, сфера функционирования белорусского языка, не будучи господствующей на территории современной Беларуси во времена СССР – можно говорить, скорее, о паритете с русским языком, – с обретением республикой независимости значительно сузилась. Более того, существовавшие в белорусском языке исторические влияния таких факультативных форм реализации языковой идентичности, как «тарашкевица» (форма языка, закреплённая в нормах «Белорусской грамматики для школ», изданной Брониславом Тарашкевичем в 1918 г.) и «латинка» (транслитерации письменной речи латинскими буквами – форма письменной речи), в условиях демократизации социума получили возможность стать существенными экстралингвистическими факторами. На практике они дезориентировали, в определенном смысле, сферу культуры и образовательную сферу. Можно предположить, что наличие нескольких параллельных форм и вариантов *белорусскоязычной идентичности*, безусловно, подтолкнуло значительную часть жителей Беларуси к английскому, польскому и, естественно, русскому языкам.

Интересные подробности совместного существования вариантов белорусского языка содержит «Википедия»: на 17 октября 2013 г. здесь присутствовало 64 763 статьи на нормативном белорусском языке и 50 848 статей на «тарашкевице» [5]. При этом, статьи «Википедии» про одно и то же на разных языках часто существенно отличаются, дублируется, к сожалению, и тематика многих статей на белорусском литературном языке и «тарашкевице» в «Википедии». Очевидно, что «Байнет» (белорусскоязычный Интернет), как и белорусская культура в целом, используя единую *форму* идентичности языка, могли бы быть вдвое богаче.

Влияние разных форм языковой идентичности на функциональность языковой системы в контексте компьютерно-опосредованной речевой практики проявляется контрастно и приобретают новые феноменологические характеристики. Так, например, *трасянка* в Беларуси, которая была достаточно широко распространена и до появления Всемирной паутины, получила гораздо больше возможностей для фиксации в сфере КОК. Благодаря подобной речевой «легализации» – маргинальной по существу языковой идентичности – *трасянка* даже перестала восприниматься как необразованность и стала привычным атрибутом речевой практики. Показательной в этой связи является социолингвистическая статистика открытого опроса в Беларуси: «...проведенный в 2008 году иностранными учеными опрос в семи городах страны показал, что более трети (37,6%) белорусов-горожан считают своим родным языком *трасянку* (48,6% назвали в качестве такового

белорусский и 29,6% – русский язык). 43,4% респондентов в повседневной практике используют преимущественно русский язык с примесью белорусских слов; 41,0% используют смешанный язык, 11,2% – стандартный русский. Стандартный белорусский или белорусский с добавлением русских слов используют все вместе 4,4%. При сравнении разных поколений у самых молодых респондентов происходит некоторое перераспределение предпочтений от смешанного языка (33,4%) в пользу русского языка с примесью белорусских слов (50,2%)» [7]. Надо полагать, что к 2015 г. ситуация принципиально не изменилась.

Разумеется, проблемы с интернационализацией и «интернетизацией» сферы культуры касаются всех языков, в том числе, большинства европейских [6]. Данные интернет-траффика подтверждают, что английский язык безоговорочно лидирует в КОК – более 54,7 % КОД (на втором и третьем местах – с показателями в 5,9 % – русский и немецкий языки) [11]. Для использующих «нелатинскую» графику языков ситуация осложняется еще и фактором глобального господства в КОК латинской графики, в том числе, англоязычной, которая используется в интерфейсах, браузерах и т. д., став «уникомом» не только для многих славянских исторически кириллических языков, но и активно внедряясь в дискурс на основе китайской, арабской и др. графики.

Использование латиницы во многих «нелатинских» языках стало обычной практикой письменной речи и ее компьютерно-опосредованной разновидности, влияя на графическую идентичность разных языков. Чаще всего, – это вполне безобидное хобби, которое, конечно, противоречит нормам кодифицированного варианта языка. Однако, если *латинизация* становится инструментом политики – последствия для социокультурной сферы могут быть достаточно серьезными, затрагивающими традиционные устои социума. В качестве примера можно привести так называемый «балканский синдром», когда фактически один язык (еще относительно недавно он был сербскохорватским) политики смогли разделить на сербский, хорватский, боснийский и черногорский.

В данной ситуации одним из ключевых факторов разъединения стабильной культурной сплоченности народов бывшей Югославии стал переход «новых» языков на латинскую графику. Так в Хорватии, значительную часть населения которой составляют сербы, вопрос использования графики стал культурной доминантой: «Протесты, связанные с разрешением или запретом на использование кириллицы, в Вуковаре регулярно вспыхивают с 2011 года. Именно тогда правительство впервые решило к табличкам на хорватском (латиницей) добавить указатели на

сербском (кириллицей)» [8]. Латиница, появившись в Сербии в XIX в., стала активно завоевывать популярность благодаря широкому распространению КОК. Более того, латиница стала существенным фактором социокультурной сферы и в самой Сербии, традиционно «кириллической» стране «... онлайн-коммуникация способствует тому, что сербы вынуждены писать на латинице. Этот алфавит понятен европейцам, и его использование сближает Сербию с ЕС, куда Белград активно стремится в последнее время» [8].

Обстоятельства функционирования речи в КОК обладают существенной спецификой, позволяющей рассматривать тип используемой графики как значимый аргумент в пользу того или иного пути развития современной языковой практики в поликодовой среде КОД. Об устойчивости кириллической традиции говорит высокая деривационная активность как белорусского, так и украинского, русского и др. славянских языков. Например, для ассимиляции понятийной и терминологической базы сферы КОК активно используются внутриязыковые ресурсы славянских языков: ни экспонент *Web*, ни – *Internet* не закрепились в славянских языках. Результатом калькирования лексемы *Web* (*World Wide Web*) в восточнославянских языках стали такие номинации как *Сусветнае павуцінне* (в белорусском языке), *Всемирная паутина* (по-русски), *Всесвітня мережа* или *Всесвітнє павутиння* (по-украински). Их широкая представленность в Интернете оказывает ощутимое влияние на развитие и идентичность сферы КОК. Как и в белорусском языке, где активно используется не только *Сусветнае павуцінне*, но и *Сеціва*, в русском языке вместо словосочетания *Всемирная паутина* можно часто встретить *Сеть*, в украинском языке, кроме словосочетаний *Всесвітня мережа* и *Всесвітнє павутиння*, используются *Мережа*, *Тенета*, *Міжмережжя*, *Всемережжя* [3].

Взаимодействие языков в сфере КОК характеризуется интенсивностью. Данные развития речевой практики Интернета четко свидетельствуют о противоречивости и динамичности взаимодействия различных интра- и экстралингвистических факторов коммуникационной деятельности. Мнение, что интернет-дискурс становится наиболее активным сегментом речевой практики, подтверждается его высокой речевой инновационностью [9]. Комплексный анализ и структурирование метаязыковых особенностей КОД позволяет решить целый ряд вопросов: от идентификации субъективных нюансов речи до многоуровневого моделирования объективной имплементации дискурса. Системной репрезентации проблемной области в таком аспекте практически нет ни в зарубежном, ни в отечественном языкознании. Если это случится, безусловно, мы узнаем о новых свершениях по созданию искусственного

интеллекта, коммуникационных сетей нового поколения и решении других важных научных задач.

Таким образом, *идентичность* языковой системы в КОК обусловлена перманентным воздействием широкого круга факторов, в том числе мета- и полиформатностью речевой практики. Подобная ситуация характеризуется повышенной адаптивностью речевой практики при формировании и реализации дискурсивных стратегий. Лингвистический контекст КОК обусловлен сложным интерактивным взаимодействием разнонаправленных векторов или гиперстратегий развития сферы, среди которых определяющими являются, с одной стороны, технологические, а с другой, гуманитарные, в частности, личностные, прагматические и социальные составляющие контекста. Имеются предпосылки для констатации высокой идентичности КОК как уникального сформировавшегося феномена социокультурной сферы. Специфика КОК в контексте лингвистической парадигмы обладает существенным потенциалом структуризации и категоризации, что, несомненно будет востребовано для объективной репрезентации дискурсивной практики как отдельных языков, так и языковой общности сферы КОК.

Литература

1. Баркович А. А. Интернет-дискурс: компьютерно-опосредованная коммуникация / А. А. Баркович. – М. : Флинта : Наука, 2015. – 288 с.
 2. Баркович А. А. Інтэрдысцыплінарнасць прыкладной лінгвістыкі : філалагічная кампетэнцыя і практычная дзейнасць / А. А. Барковіч // Вестник МГЛУ. Сер. 1. Филология. – 2013. – № 6 (67). – С. 126–134.
 3. Баркович А. А. Сусветнае павучінне, Сеціва, Вэб і Інтэрнэт у камп'ютарна-апасродкаванай камунікацыі / А. А. Барковіч // Веснік Мазырскага дзяржаўнага педагагічнага ўніверсітэта імя І. П. Шамякіна. – 2014. – № 2 (43). – С. 84–90.
 4. Баркович А. А. Феноменологическая характеристика коммуникационной личности компьютерно-опосредованного дискурса / А. А. Баркович // Вестник Брянского государственного университета. – №2 (2015) – С. 85–93.
 5. Википедия [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://be.wikipedia.org>
 6. Дейк ван Т. Язык. Познание. Коммуникация. Сборник работ / Т. ван Дейк. – М. : Прогресс, 1989. – 312 с.
 7. Листопадов В. Эксперты : Трасянка может стать вторым основным языком белорусов / В. Листопадов // News.tut.by. 17 декабря 2013 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://news.tut.by/society>
 8. Мельникова К. Языковой барьер – Кириллица стала камнем преткновения в отношениях сербов и хорватов / К. Мельникова // Lenta.ru. 28 августа 2015 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://lenta.ru>
 9. Brewington B. How dynamic is the Web? / Brian Brewington and George Cybenko // Computer Networks : The International Journal of Computer and Telecommunications Networking. 2000. – Volume 33, Issue 1–6. – P. 257–276.
- © А. А. Баркович, 2015.

10. Gumperz J. Types of Linguistic Communities / John J. Gumperz // Anthropological Linguistics. – Volume 4, Number 1 (Jan., 1962). – P. 28–40.

11. W3Techs – extensive and reliable web technology surveys [Electronic resource]. URL : <http://w3techs.com>

Стаття надійшла до редакції 31.08.2015 р.

УДК 811.161.2:165.9

І. С. Беркешук

ВЛАСТИВОСТІ КАРТИНИ СВІТУ

Беркешук І. С. Властивості картини світу.

Пропонована розвідка аналізує властивості картини світу. Картина світу являє собою створюваний людиною суб'єктивний образ об'єктивної реальності. Виділяють змістовні властивості картини світу та формальні властивості. Встановлено, що картина світу несе в собі основні властивості світогляду людини, є достовірною для свого суб'єкта та має системний характер, образність, цілісність.

Ключові слова: змістовна властивість, формальна властивість, картина світу, світогляд, світосприйняття.

Беркешук И. С. Свойства картины мира.

В данной статье анализируются свойства картины мира. Картина мира – это созданный человеком субъективный образ объективной действительности. Выделяют содержательные свойства картины мира и формальные. Как результат, картина мира несет в себе основные особенности мировоззрения человека, есть правильной для своего субъекта, имеет системный характер, образность, целостность.

Ключевые слова: содержательные свойства, формальные свойства, картина мира, мировоззрение, мировосприятие.

Berkeshchuk I. S. Properties world view.

The proposed exploration properties analyzes world view. Painting the world is created by human subjective image of objective reality. There are substantial properties worldview and formal properties. Established that the picture of the world carries the basic properties of human vision is credible for its subject and is systemic, imagery, integrity.

Key words: content properties, formal properties, the picture of the world, worldview.

Картина світу містить в собі глобальний образ світу. У будь-якому образі як об'єкті семіотики можна виділити його зміст і форму, змістовні властивості і формальні. Розглянемо спочатку змістовні (сутнісні) властивості картини світу, а потім формальні, враховуючи при цьому деякі додаткові аспекти характеристики властивостей картини світу.

Вихідним пунктом для розуміння природи і сутнісних властивостей картини світу є той факт, що вона являє собою створюваний людиною

суб'єктивний образ об'єктивної реальності. Світ нескінченний, а людина обмежена у своїх можливостях пізнання світу. Картина світу завжди містить риси людської суб'єктивності, специфічності. Картина світу становить ядро світобачення людини і несе в собі його основні властивості.

Основна властивість картини світу як ядра світогляду полягає в її космологічній орієнтованості (вона є глобальним образом світу) при одночасній антропоморфічності (вона несе в собі риси специфічного людського способу осягнення світу) [2, с. 347].

Гадаємо, що одна частина картини світу ховається в глибинах підсвідомості, пронизуючи собою всі акти людської життєдіяльності, а інша знаходиться у свідомості. Одним із шляхів виявлення картини світу є аналіз рефлексів людської підсвідомої діяльності, до яких належать, наприклад, сни. Дізнатися, чи жива в людині певна картина світу або будь-який її фрагмент, можна по її дії в людині, що визначає всі зовнішні і внутрішні акти людської поведінки. Людина перебуває в певній картині світу, але в усіх деталях її не знає і часто навіть не здогадується про силу цієї картини світу.

Картина світу розглядається її носіями не як картина і усвідомлюється не як історично конкретне бачення реальності, а як смисловий двійник світу. Образ світу сприймається в картині світу як сама реальність. Суб'єкт картини світу вірить, що світ такий, яким він зображений в цій картині. Інші ж розуміння світу представляються йому «оптичною» ілюзією. Ставлення до загальної картини світу як до абсолютно достовірної та справжньої не виключає кваліфікації окремих її компонентів як помилок та забобонів, що йдуть від старого світобачення, загальний зміст яких вже був утрачений.

У діалектичному висвітленні картина світу постає як напружено-суперечливе ціле, що перебуває в постійному становленні. Вона може бути охарактеризована за допомогою наступних елементів: 1) діяльність – предметність (речовинність), або, в термінах В. Гумбольдта, енергейя – ергон; 2) кінцеве – нескінченне; 3) перерване – безперервне; 4) єдине – множинне; 5) ідеальне – речовинне (форма – матеріал); 6) внутрішнє – зовнішнє; 7) живе – мертво.

Найважливішим основним категорійним визначенням картини світу є розуміння її як ергона та енергейї. Ця кваліфікація картини світу виражається у проведеному розрізненні картини світу як елемента життєдіяльності людини і її об'єктивувальних варіантів. Як акт світорозуміння картина світу безперервно здійснюється у двох суб'єктах – людині та людстві. Вона є діяльністю людського духу, що полягає в безперервному формуванні базисного образу світу. До картини світу можна застосувати всі

характеристики енергій, або, за Гумбольдтом, діяльності духу по втіленню світу у предмети свідомості. До таких характеристик належить кваліфікація її як живого чи мертвого. Мертві картини світу нагадують мертві мови: як ті, так і ті являють собою неодоухотворене людиною, які зберігаються й утримуються в культурі історичною пам'яттю людства, а не живими історичними зв'язками. Живі картини світу є елементом життєдіяльності, реально існують на теперішній час. Мертві картини світу – це базисні образи, які є активними елементами живого світосприйняття.

Картина світу являє собою діалектичну єдність статичності та динаміки, стабільності і мінливості. У цьому синтезі позачасовості та конкретної історичності вигляду і полягає основний парадокс, пов'язаний з картиною світу. Для виконання своїх функцій регулятора життєдіяльності людини картина світу повинна поєднувати і стабільність, і динамічність. Стабільність – одна з істотних властивостей картини світу. Якщо ж розглядати картину світу в усій її повноті, як образ світу, який весь час уточнюється і конкретизується у процесі людської життєдіяльності, то, очевидно, слід визнати, що картина світу не вічна навіть у межах життя однієї людини. Вона постійно коректується, доповнюється, уточнюється в міру накопичення досвіду і знань конкретним індивідом і соціумом загалом.

Картина світу несе в собі риси свого творця, і, насамперед, динамічність його світобачення. При збереженні цілісності картини світу (заданості її рамок і принципу зображення) у ній можуть змінюватися її окремі фрагменти або загальна колористика, яка фіксує світовідчуття суб'єкта цієї картини. Динамізм картини світу знаходить своє відображення і в її будові, де представлені пласти різного світобачення. Деякі з таких пластів, як забобони, що підлягають елімінації, або як би «гіпотетичні» складові картини світу.

Отже, картину світу можна представити як синтетичну єдність суб'єктивного і об'єктивного у світобаченні людини, синтез духовно-індивідуальної та культурно-історичної субстанцій. Вона створюється за активності людського духу і є у відомому сенсі її продуктом, а продукт діяльності «завжди виступає як утілення діалектики суб'єктивного і об'єктивного, як результат певної взаємодії суб'єкта з об'єктом, і в об'єктивному змісті цього результату ніби гаситься, «завмирає» суб'єктивність» [4, с. 82].

Будучи результатом діяльності соціуму загалом, картина світу вимагає для свого формування, засвоєння й утримання суб'єктивної активності її носія. Індивідуальна картина світу виникає в результаті суб'єктивних зусиль людини шляхом власного сприйняття продуктів

культури. Повнота картини світу, її заглибленість або площинність визначається багато в чому інтенсивністю духовних пошуків її суб'єкта, його здатністю адаптувати накопичений культурою досвід світорозуміння, пропускати його через своє духовне бачення.

Суб'єктивність загальної картини світу пов'язана також з участю окремих особистостей у формуванні її фрагментів та окремих пластів. Автори перших картин світу забуті, їх відкриття анонімно закарбувалися в мовній та міфологічній картинах світу. В історичний час таке авторство вже можна простежити.

Так, вважається загально визнаним, що наукові революції здійснюються шляхом видатних відкриттів геніїв, якими були, зокрема, творці нових парадигм світобачення в людській культурі: Коперник, Ньютон, Ейнштейн. Але ці відкриття мають бути адаптовані соціумом, який включає їх результати в загальну картину світу. Інакше вони так і залишаться жити тільки в культурі. У цьому виявляється двопланова природа картини світу як явища індивідуального й соціального водночас.

Слід зазначити, що картина світу є органічною єдністю творчого та репродуктивного начал. Створення наукових картин світу як глибоко творчий процес не відбувається за алгоритмом. Картина світу не може бути виведена дедуктивно з філософських уявлень про світ, так само як не може бути індуктивно отримана з даних науки. Отже, зв'язок між картиною світу та її потенційними джерелами має суперечливий і складний характер. Формування та використання картини світу у процесі пізнання являють собою справжній творчий акт. Адаптація індивідом образів світу, вироблених у різних сферах культури, являє собою процес «розпредметнення» знання (знаково-символічного освіти) як результату попередньої діяльності зі створення цього образу. Обидва процеси можуть бути зрозумілі лише в цілісному контексті соціокультурної історичної творчості в зв'язку з вирішенням конкретних завдань.

Картина світу являє собою синтез двох протилежностей: кінцевого і нескінченного. Людський життєвий досвід кінцевий, а світ, образ якого формується в людини у процесі цього досвіду, нескінченний. Спілкування кінцевого людини з нескінченим світом має своїм результатом вироблення образу світу, що з'єднує в собі обидві ці риси. В історичному розвитку людства образ світу вимальовується в багатьох рисах усе чіткіше.

Картина світу повинна виходити за межі реального життєвого досвіду, щоб дати йому змогу відбутися в майбутньому. Конфлікт між кінцевим і нескінченим, властивий кожному світовому процесу, досягає

своїєї вершини в людській свідомості. Як наслідок, створення картини світу і виступає як засіб розв'язання цієї антиномії.

Картина світу дає змогу зв'язати в єдиному смисловому просторі два світи – «видимий світ» предметно-практичної діяльності і «невидимий світ» нескінченного.

Розглянемо деякі формальні властивості картини світу. Картина світу є регулятивом найширшої дії, і її багаті структурно-субстанційні особливості значною мірою визначаються цією обставиною. Між межею застосування регулятива та його структурно-субстанційними властивостями як особливого знакового утворення встановлюється прямий зв'язок.

Щоб реалістично зобразити наявне глобальне при локалізації засобів, суб'єкт картини світу, очевидно, повинен залишити її наче б не створеною, недомальованою до кінця. При всій своїй орієнтованості на системність картина світу має завжди в усіх своїх деталях незакінчене зображення, ще не домальований до кінця ескіз. Картина повинна мати лакуни. Наявність у картині лакун не є помилкою картини світу, а наслідком особливостей світу і людини. Світ нескінченний і загадковий для людини, а людина за своєю суттю кінцева й обмежена у своїх пізнавальних можливостях. Оскільки картина світу не являє собою закінченого образу світу, вона володіє особливою пластичністю, рухливістю, поліваріантністю, непостійністю. «Будь-яка картина, яку створює і сприймає людина, повинна враховувати можливості сприймання інформації. Вона не може бути змальована чи передана за допомогою незнайомої людині мови. Картина світу повинна бути осяжною, обмеженою, вона не може бути нескінченною; остання була б позбавлена цілісності та перевищувала б «візуальні» можливості людини. Картина світу жодною мірою не повинна бути і стенограмою знань про світ. Щільність зображення в ній не повинна перевищувати людські можливості сприйняття. Зображуючи світ у його цілісності, вона не може бути мозаїчною і складатися із зображень, що не пов'язані одне з одним. У мовній картині завжди світ постає як ціле» [1, с. 59–60].

Хоч картина світу має тяжіння до панорамного подання реальності, широти і багатовимірності, вона повинна мати свою межу складності. Ця допустима межа деталізується в індивідуалізованому поданні зображуваного у свідомості людини, у якому може бути прояснена частина наявної у нього картини світу.

Предметному характеру людської діяльності та мислення відповідає і така ознака картини світу, як наочність. Попри те, що форми наочності можуть змінюватися залежно від історичної епохи і сфери, де виробляється

образ світу, ця ознака не є факультативною для картини світу загалом.

Наочність і «картини» образів картини світу пов'язані з тим, що понад 90% інформації про світ людина отримує через зорові відчуття і живе споглядання. Навантаженість органів чуття при створенні та прочитанні картин світу неоднакова. Хоч більшість образів у картинах світу – візуального характеру, але досить значно навантажений і слух. Важливо не тільки «схопити» форму речі у світі, а й передати ритміку світу, його звучання, «музику світу».

Картина світу є результатом певного світобачення, яке завжди має системний характер. У реконструйованому вигляді постає у більш систематичному вигляді, ніж існує в реальності. «Потрібно <...> не забувати, що об'єкт у процесі структурного опису не тільки спрощується, а й доорганізовується, стає більш організованим, ніж це є насправді, – пише Ю. Лотман, – опис неодмінно буде більш краще організований, ніж об'єкт» [3, с. 20–21].

У картині світу ті явища, за якими спостерігаємо, постають у вигляді очевидного, чуттєво сприйманого, наочного. Наочність нерідко зараховують до істотних ознак картини світу як глобального образу світу. Ознака наочності характерна для сучасних наукових картин світу, де він виступає в різних своїх формах. До того ж їй властива не тільки мальовнича наочність її елементів, але й конкретність їхнього вигляду, причому тип такої конкретності може істотно варіюватися залежно від сфери духовної діяльності (науки, філософії, мистецтва, релігії) і від типу особистості творця картини світу (систематизувальний тип розуму, тип чуттєвої орієнтації).

Картина світу при всіх недосконалих варіантах свого втілення завжди цілісна. Її характеризує єдність образів, узгодженість частин. Вона ніколи не буває розірваною, за винятком окремих випадків.

Цілісність світогляду не гарантує його гармонійності та несуперечливості, свідченням чому є, наприклад, система споглядання середньовіччя, у рамках якої можна виявити різні світоглядні пласти. Цілісність картини світу нерозривно пов'язана з алегоричним і символічним характером її основних образів.

Емпірично очевидно, що картини світу так само не схожі один на одного, як і всі інші продукти людської діяльності. Очевидно також, що не всі створені картини світу рівноцінні за своїми властивостями. Володіючи різною гносеологічною структурою, вони мають різні репрезентативні та регулятивні можливості.

Основними характеристиками картини світу можуть бути або її

змістовні, або формальні властивості. Серед змістовних властивостей варто виділити такі: 1) картина світу містить риси людської суб'єктивності; 2) картина світу несе в собі основні властивості світогляду людини; 3) картина світу космологічна та антропоморфна одночасно; 4) картина світу передбачає облігаторність дії при напівсвідомому характері; 5) картина світу, безумовно, достовірна для свого суб'єкта; 6) картина світу являє собою діалектичну єдність статичності та динаміки, стабільності та змінності, кінцевого та безкінечного. До формальних властивостей картини світу належать такі: 1) картина світу є регулятором широкого спектра дії; 2) картина світу завжди має лакуни; 3) картині світу властива пластичність рухливості та поліваріантності; 4) картина світу має свою межу складності та деталізації; 5) картина світу образна; 6) картина світу має системний характер; 7) картина світу конкретна та цілісна.

Отже, людське світобачення і світорозуміння знаходять своє відображення в мові. Тому видається доцільним розглянути закономірності цього процесу, про що піде мова в наших подальших розвідках.

Література

1. Богуславский В. М. Слово и понятие / В. М. Богуславский // Мышление и язык [под ред. Д. П. Горского]. – М. : Изд-во политической л-ры, 1997. – 465 с.
2. Леви-Строс К. Структурная антропология / К. Леви-Строс. – М. : Эксмо-Пресс, 1995. – 264 с.
3. Лотман Ю. М. Динамическая модель семиотической системы / Ю. Н. Лотман // Семиотика культуры. Ученые записки Тартуского университета. – Эстония, 1998. – Т. 10. – Вып. 463. – 145 с.
4. Швырев В. С. Научное познание как деятельность / В. С. Швырев. – М. : Изд-во политической лит-ры, 1984. – 232 с.

Стаття надійшла до редакції 12.09.2015 р.

УДК 811.161.2'163.1

О. П. Білих

ОСОБЛИВОСТІ ВІДМІНЮВАННЯ ЧИСЛІВНИКІВ ДРУГОГО ДЕСЯТКА В ЦЕРКОВНОСЛОВ'ЯНСЬКІЙ МОВІ УКРАЇНСЬКОЇ РЕДАКЦІЇ КІНЦЯ XVI–XVII СТ.

Білих О. П. Особливості відмінювання числівників другого десятка в церковнослов'янській мові української редакції кінця XVI–XVII ст.

Охарактеризовано особливості відмінювання числівників другого десятка в церковнослов'янській мові української редакції кінця XVI–XVII ст. Здійснено порівняння проаналізованих форм із відповідними у старослов'янській мові та

українській XVI–XVII ст. З'ясовано, що числівники другого десятка в обстежених текстах були вже складними словами з у переважній більшості випадків другим відмінюваним компонентом. На відміну від української мови XVI–XVII ст., серед розглянутих форм не представлена тенденція до перетворення другої частини числівників в афікс.

Ключові слова: церковнослов'янська мова, числівники другого десятка, відмінкові форми числівників.

Билых А. П. Особенности склонения числительных второго десятка в церковнославянском языке украинской редакции конца XVI–XVII в.

Охарактеризованы особенности склонения числительных второго десятка в церковнославянском языке украинской редакции конца XVI–XVII в. Проведено сравнение проанализированных форм с соответствующими в старославянском языке и украинском XVI–XVII в. Установлено, что числительные второго десятка в обследованных текстах были уже сложными словами с в большинстве случаев вторым склоняемым компонентом. В отличии от украинского языка XVI–XVII в., среди рассмотренных форм не представлена тенденция к превращению второй части числительных в аффикс.

Ключевые слова: церковнославянский язык, числительные второго десятка, падежные формы числительных.

Bilykh O. P. Peculiarities of the second dozen numerals declination in the Church Slavonic language of Ukrainian edition of the late XVI–VII centuries.

The article describes the peculiarities of the second dozen numerals declination in the Church Slavonic language of Ukrainian edition of the late XVI–VII centuries. There has been performed the comparison of the analyzed forms with the corresponding ones in the Old Slavonic and Ukrainian languages XVI–VII of centuries. It has been revealed that the second dozen numerals in the considered texts had already been compound words with the second conjugated component in the most cases. Unlike the Ukrainian language of XVI–VII centuries, the trend of the second numeral component transformation into the affix is not presented among the considered forms.

Key words: Church Slavonic, second dozen numerals, case forms of the numerals.

Актуальність пропонованого дослідження зумовлена недостатньою вивченістю церковнослов'янської мови загалом та її української редакції зокрема. Хоч церковнослов'янська мова в Україні, особливо в кінці XVI – XVII ст., посідала важливе місце і як мова церкви, і як один із засобів національно-визвольної боротьби [7, с. 35–44, 90–96; 8, с. 137] й активно впливала на українську мову. До того ж у кінці XVI – XVII ст. завдяки кодифікації церковнослов'янської мови та розвитку книгодрукування Україна стала центром церковнослов'янської книжності, де вироблялися норми, що впливали на весь православний слов'янський світ [9, с. 61; 10]. Тому детальне дослідження церковнослов'янської мови української редакції кінця XVI – XVII ст. на всіх рівнях потрібне не лише для

всєбічної характеристики історії української літературної мови, але й для створення повної картини розвитку інших слов'янських мов.

Мета пропонованої розвідки – охарактеризувати особливості відмінювання числівників другого десятка у церковнослов'янській мові української редакції кінця XVI – XVII ст. Вона передбачає виконання таких конкретних завдань: 1) констатувати наявність певних відмінкових форм (та можливих їхніх варіантів) зазначених числівників у церковнослов'янській мові досліджуваного періоду; 2) порівняти будову форм числівників другого десятка церковнослов'янської мови з відповідними одиницями у старослов'янській та українській мовах, виявити характерні особливості відмінювання цих числівників.

Матеріал для дослідження дібрано шляхом суцільної вибірки переважно зі стародруків кінця XVI – XVII ст.

У праслов'янській мові, а також на ранніх етапах розвитку окремих слов'янських мов числівники другого десятка були словосполученнями, які склалися з назв одиниць та сталої конструкції **на десѣте** (прийменника **на** і числівника **десѣтъ** у місц. в.) [1, с. 242; 6, с. 279]. Такий вигляд числівники другого десятка мали, зокрема, й у старослов'янській мові [2, с. 187-188], а також у ранніх східнослов'янських пам'ятках [4, с. 222; 3, с. 213]. Згодом ці числівники в усіх слов'янських мовах перетворилися на складні слова, а потім у результаті редуції другої частини й на прості [6, с. 280]. Ці трансформації супроводжувалися змінами у формотворенні. Назви одиниць, ставши компонентами складних слів, утратили здатність відмінюватися, вона перейшла до другої частини (власне, до складного слова загалом). У церковнослов'янській мові української редакції кінця XVI – XVII ст. представлений, як свідчить розглянутий матеріал, один із етапів розвитку числівників другого десятка. Тут зафіксовані випадки, коли змінюється або перша, або друга частина, або обидві одночасно.

Називний і знахідний відмінок. У наз. та знах. відмінках числівники 11–19 представлені в розглянутому матеріалі варіантними формами з другими частинами **-десѣтъ (-тъ)** або **-десѣте**. (у знах. в. також в окремих випадках із **-десѣти, -десѣтихъ**). Кількісно значно переважають варіанти на **-десѣтъ (-тъ)** (81 вживання зі 111-ти зафіксованих форм наз. та знах. відмінків). Компонент **-десѣтъ (-тъ)** за походженням є формою знах. в., однак утворення з ним широко представлені і в наз. в., і в знах.: **видѣхъ ... аки ... єдинънадесѣтъ звѣздъ покланѣхъ ми сѧ** (ОБ 1581, 17 зв.), **дванадесѣтъ лѣтъ преминуша** (ПМ, 61), **сѣбрасѧ Братїи ... число(м)**

дванадесѣтъ (ПКП 1661, 7 зв.), **Первообра(з)нагw** вида **мѣстоименій** **єсть** **тринадесѣтъ** (СмГр, 194), **єсть** **же** **степеней** **числомъ** **осмъ** **надесѣтъ** (Лим. 1628, 76 зв.), **четырнадесѣтъ** **дній** **гладомъ** **томимъ** (ПКП 1661, 235), **пятьнадесят** **верст** **от** **Кіева** (Син. 1680, 173), **Прєбывъ** **же** **во** **дрѹгой** **Пещерѣ** **шестъ** **надесѣтъ** **лѣтъ** (ПКП 1661, 15 зв.), **дадите** **ми** **осмнадесѣтъ** (златиц) (Лим. 1628, 86 зв.) (Після скороченої назви джерела подано номер аркуша або сторінки, звідки взятий приклад. Позначка зв. вказує на зворот аркуша. Цифра перед позначенням аркуша (2/, 3/ і т. ін.), наприклад, в *ОБ 1581* вказує на номер пагінації. Аркуші першої й другої пагінації спеціально не позначені. Цифра /2 після номера аркуша в *ОБ 1581* вказує на праву колонку, ліва спеціально не позначається. Виносні літери подані в круглих дужках у рядку, таким же способом подаються **ъ** і **ь**, позначені в текстах надрядковими знаками. Цитати з перевидань подані звичайним шрифтом курсивом – О. Б.).

Форми з давнім компонентом **-десѣте** трапляються в розглянутому матеріалі не так часто, хоч і не є особливо рідкісними (21 випадок із 111-ти): **єди(н)надесѣте** **роди** **сѹтъ** **стїхувъ** (СмГр, 492), **всѣхъ** **же** **родувъ** **ѡ** **Авраама** **до** **Дѣда**, **родове** **Четырнадесѣте** (ЄвЛ 1644, 2 зв.), **на** **дванадесѣте** **ли** **самѣхъ** **токмw** **снїде** (ІЗ 1624, 38) **И** **взаша** **Ѹкрѹхи**, **дванадесѣте** **Коша** **исполнъ** (ЄвКП 1697, 137) (ЄвЛ 1644, 134: **дванадесѣтъ** **кwшей**).

Крім того, у знах. в. виявлені форми на **-десѣти** та **-десѣтихъ**: **полѣтъ** **дванадесѣти** **оуѣнкы** (ЄвЛ 1644, 68 зв.), **и** **призва** **дванадесѣти**, **и** **начатъ** **ихъ** **посылати** (ЄвЛ 1644, 130), **вєрѣтоста** **совокѹплены** **Єдинонадесѣти** (ЄвКП 1697, 202 зв.). А також одна, тотожна род. в.: **Сихъ** **дванадесѣтихъ** **посла** **ѿс=** (ЄвЛ 1644, 30).

У числівнику **дванадесѣтъ** замість компонента **два-** інколи використовується **оба-**: **ѡбанадесѣ(т) ѷалмъ** **поєши** (ПКП 1661, 267), **Ѣа** **ѡбанадесѣтъ** **посла** **исѹсъ** (ЄвКП 1697, 29 зв.), **полѣтъ** **ѡбанадесѣте** **оуѣники** (ЄвКП 1697, 69).

Щодо перших частин числівників *11–19* можна відзначити, що вони при використанні форм наз. та знах. відмінків уже, очевидно, не сприймалися як окремі одиниці, а їхні колишні закінчення перетворилися на елементи будови складних слів. Про це свідчать випадки, коли ці елементи взагалі опускалися: **четырнадесѣтъ** **поприць** (не **четырнадесѣтъ**) (Лим. 1628, 163), **четырнадесѣтъ** **дній** (ПКП 1661, 235). Хоч у розглянутому матеріалі представлені випадки, коли перші компоненти аналізованих числівників зберігають певну самостійність й

узгоджуються з іменниками в роді: **родове Четъринадесате** (ЄвЛ 1644, 2 зв.; ЄвКП 1697, 2 зв.), **обѣнадесате колѣна** (ІЗ 1624, 468). Частина **єдинъ** інколи, як і в незв'язаному використанні, має форми мн.: **єдининадесате** **Үңици идѡша въ Галілею** (Тр. 1646, 67; ЄвЛ 1644, 106 зв.; ЄвКП 1697, 109).

Про те, що числівники 11–19 у церковнослов'янській мові перетворювалися у складні слова, свідчать і форми іменників, які з ними вживалися. Показовими у зв'язку з цим є конструкції із числівниками **дванадесатъ**, **тринадесатъ**, **четъринадесатъ**. У старослов'янській мові іменники при цих числівниках узгоджувалися з назвами одиниць [2, с. 188], тому при наз. в. числівників виступали у формі наз. в. двоїни або множини. У розглянутому матеріалі іменники при числівниках **дванадесатъ**, **тринадесатъ**, **четъринадесатъ** уживаються переважно в род. мн. (як при **десатъ**): **дванадесать лѣтъ** (ПМ, 61), **дванадесатъ лѣтъ** (ПКП 1661, 280 зв.), **дванадесать паличников** (Син. 1680, 176), **тринадесатъ дній** (ПКП 1661, 266 зв.), **тринадесать седмиць** (ПМ, 100), **четъринадесатъ дній** (ІЗ 1624, 485), **четъринадесат(т) лѣтъ** (Лим. 1628, 24 зв.). Випадки, коли за таких умов іменники мають форму наз. в., у розглянутому матеріалі трапляються загалом рідко, в основному при числівниках із першою частиною **два-** або **оба-** (**обѣ-**) (хоч не завжди це наз. в. дв.): **оузрѣ дванадесатъ камѣка** (Лим. 1628, 7 зв.), **исполнивъ же и дрѡгѣа дванадесатъ лѣта** (Лим. 1628, 3 зв.), **шванадесатъ ѱалмъ** (ПКП 1661, 267), **обанадесат(ь) оу҃чники** (ЄвКП 1697, 29 зв.), **обѣнадесате колѣна** (ІЗ 1624, 468). При інших такі форми є рідкісними: **родове Четъринадесате** (ЄвЛ 1644, 2 зв.; ЄвКП 1697, 2 зв.).

Родовий відмінок. У род. в. числівники аналізованої групи представлені здебільшого формами з другою відмінюваною частиною (25 із 31-го зафіксованих уживань), варіантами на **-десати**, **-десатихъ** і **-десате**. Порівняно більш поширеним є варіант із **-десати**: **жена кровоточива ѿ дванадесати лѣтъ** (ЄвЛ 1644, 27 зв.), **бѣ бо лѣт(ъ) дванадесати** (ЄвЛ 1644, 129 зв.), **вѣнецъ ѿ дванадесати звѣздъ** (МД 1666, 420), **сѣцѣ же емѣ тринадесат(и) лѣт(ъ)**, **ѡцѣ егѡ конецъ житію прѣать** (ПКП 1661, 44 зв.), **Доспѣв же Захарѣа пат(ъ)надесати лѣтъ**, **восхотѣ взати Сребрѡ и Златѡ** (ПКП 1661, 117). Інші представлені поодинокими вживаннями: **не бѣ ѿ дванадесатих(ъ)** (ІЗ 1624, 195), **Матѡей и Іѡаннъ бахѣ ѿ лика дванадесатихъ** (ЄвЛ 1644, 19 нн; ЄвКП 1697, 17 нн), **дѡша намъ възстави(ъ) є(ст) дванадесате Ап(с)лѡвъ** (ІЗ 1624, 55).

Крім того, серед розглянутих форм род. в. зафіксовано кілька вживань (6 із 31-го) з першою змінюваною частиною: **бѣ же отроча двоюнадесяте дній** (Лим. 1628, 88), **бѣ во лѣт(ъ) двоюнадесяте** (ЄвКП 1697, 132 зв.), **єдинъ ѿ Овоюнадесяте** (ЄвКП 1697, 390 зв.), **объчай бѣ ... приходити ... оубогимъ ... и взимати ... по патинадесятъ блг(с)веній** (Лим. 1628, 61 зв.), **Достиже оубѡ сей ... воинъ Хвъ ... шестинадесятъ лѣтъ** (ПКП 1661, 194 зв.).

Давальний відмінок. У дав. в. числівники другого десятка в розглянутому матеріалі представлені невеликою кількістю вживань. Майже в усіх випадках вони мають другу відмінювану частину (з варіантними закінченнями -мъ, -емъ, -и): **всѧ ... дванадесѧтимъ** (ІЗ 1624, 2), **Дванадесѧтим(ъ) же Ап(с)лшмъ имена сѣт(ъ) сїа** (ЄвЛ 1644, 29 зв.), **Ісусъ Навинъ Иорданъ преходитъ, и племя Дванадесѧтемъ дѣлитъ по жревию Землю** (ІЗ 1624, 226), **возвѣстиша всѧ сїа Єдинонадесяти** (ЄвКП 1697, 300), **бъсть егда сконча Іс, заповѣдаа дванадесѧти оучѣнкшмъ** (ЄвЛ 1644, 33 зв.), **сѧдете и въ ..., сѧдаще дванадесѧти колѣномъ** (ЄвЛ 1644, 66 зв.; ЄвКП 1697, 290). Виняток становлять поодинокі вживання форми **обѣманадесяте** з першою відмінюваною частиною: **заповѣдаа обѣманадесяте оучѣнкшма свонма** (ЄвКП 1697, 33 зв.), **сѧдете ... сѧдаще обѣманадесяте колѣнома** (ЄвКП 1697, 67 зв.).

Орудний відмінок. У розглянутому матеріалі зафіксовано лише кілька вживань ор. в. від числівників другого десятка. В основному вони мають другу відмінювану частину (-десѧтми, -десѧтма): **со братїами дванадес(т)ми** (ЛМГ, 7), **възлежаше сѣ дванадесѧ(т)ми оучѣнками** (ЄвЛ 1644, 93 зв.), **Езекіа црѣ ... Лѣт(ы) живота Пѧтнадесѧтма оумноженнѣй** (ТрЦв 1631, 2 нн). В окремих випадках представлені також форми з першою відмінюваною частиною: **во(з)лежаше сѣ обѣманадесяте Учѣнками** (ЄвКП 1697, 94 зв.), **єдва пристахо(м) (до берега) девѧтїюнадесѧ(т) де(н)ми** (Лим. 1628, 91 зв.). В одному випадку форму ор. в. мають обидві частини: **ораше двѣманадесѧтъма сѣпрѣгама воловъ** (ОБ 1581, 168).

Місцевий відмінок. У місц. в. числівники другого десятка представлені також лише кількома вживаннями з другою або першою відмінюваними частинами: **на дванадесѧти престолѣхъ** (ЄвЛ 1644, 66 зв.), **на дванадесѧти Пр(с)толехъ** (ПКП 1661, 280 зв.), **сѧдете ... на двоюнадесяте Пр(с)толѣ** (ЄвКП 1697, 67 зв.), **по пѧтинадесѧтихъ**

лѣтѣхъ) (ЄвЛ 1644, 19 нн; ЄвКП 1697, 17 нн).

Отже, розглянутий матеріал свідчить, що кількісні числівники другого десятка в церковнослов'янській мові української редакції кінця XVI – XVII ст. були загалом уже складними словами. Доказом цього є особливості їхнього відмінювання (переважно спільна для всього слова флексія в другій частині), а також особливості форм іменників, які вживаються при числівниках. Випадки, коли відмінюється перша частина числівників другого десятка, у проаналізованому матеріалі трапляються загалом рідко. Збереглися вони, очевидно, через традиційність більшості обстежених текстів. Відзначені особливості були характерними для числівників другого десятка і в українській мові цього часу [5, с. 164–166]. Однак у церковнослов'янській мові, на відміну від української, загалом не представлена тенденція до перетворення другої частини числівників в афікс. Серед проаналізованих форм не зафіксовано ні однієї із зредукованою другою частиною (-дсать або -дцать). В українській мові такі форми вже в XVI ст. є достатньо частотними [5, с. 165–166]. Те, що числівникові форми на -десѣт- (-дест-) були характерною ознакою церковнослов'янської мови (у порівнянні з українською) підтверджує й розмовник Івана Ужевича початку XVII ст. (Розм.), у якому для тогочасних українських форм на -дцѣт- у церковнослов'янській частині подані відповідники на -дест-: дванадцѣт штибровъ – дванадест штибровъ (Розм., 107), тринадцѣт фунтов – тринадестъ литръ (Розм., 119) і ін. У розглянутому матеріалі поодинокі вживання із -дцѣт- виявлені лише серед порядкових числівників: **Вѣ двѣдцѣтомъ лѣтѣхъ** (ТрЦв 1631, 658), **вкѣтѣбри два(д)цѣтѣхъ вѣсмого дн** (ЛМГ, 38).

Перспективи подальших досліджень у цьому напрямку вбачаємо в необхідності проведення зіставного аналізу особливостей відмінювання розглянутих числівників із відповідними одиницями в церковнослов'янській мові інших редакцій.

Перелік умовних скорочень назв використаних джерел

- ЄвКП 1697 – Євангеліє или Блговѣствованіє. – К. : Друкарня лаври, 1697. – 438 арк.
 ЄвЛ 1644 – Євангеліон сирѣчь : Блговѣстіє Бгдхвєннѣхъ євангелієстѣ. – Львів, 1644 : Друкарня братства. – [12], 412 арк. (стародрук).
 Із 1624 – Іѡа(н)а Златѡустаго Бесѣды на Дѣланіа Бгдхѣхъ Ап(с)лъ. – К. : Друкарня лаври, 1624. – [24], 534 с.
 Лим. 1628 – Лімонарѣ. Сирѣчь, цвѣтнѣкѣ. – К. : Друкарня Соболя, 1628. – 183 арк.
 ЛМГ – Лѣтописецъ в перво(м) зачатїи и созданїи бга швѣтєли мн(с)тра гдѣсти(н)ского... // Чтенія въ императорскомъ обществѣ исторїи и древностей россійскихъ. – М., 1848. – № 8. – С. 1–46.

МД 1666 – Меч(ъ) дѣхвѣный Книга проповѣдї(й) юже соорѣжи Лазарь Барановичъ. – К. : Друкарня лаври, 1666. – [15], 465 арк.

ОБ 1581 – Библиа сирѣчь книги ветхого и новаго завѣта. – Острог : Друкарня Костянтина Острозького, 1581. – [8], 276, 180, 30, 56, 78 арк.

ПКП 1661 – Патерїкъ или утечникъ печерскїй. – К. : Друкарня лаври, 1661 – [21], 289 [15] арк.

ПМ – Собственноручныя записки Петра Могилы // Архивъ Юго-Западной России, издаваемый комиссією для разбора древнихъ актовъ. – Часть I, томъ VII. – Кіевъ, 1887. – С. 49–180.

Розм. – Розмова–Бесѣда. Rozmova–Besëda. Das ruthenische und kirchenslavische Berlaumont – Gesprächsbuch des Ivan Uževyč. Mit lateinischem und polnischem Paralleltext herausgegeben von Daniel Bunčić und Helmut Keipert. – München : Verlag Otto Sagner, 2005. – S. 287.

Син. 1680 – Синописіс // Українська література XVII ст.: Синкрет. писемність. Поезія. Драматургія. Белетристика / Упоряд., приміт. і вступ. стаття В. І. Крекотня ; Ред. тому О. В. Мишанич. – К. : Наукова думка, 1987. – С. 167–181.

СмГр – Смотрицький М. Грамматїки славенскїа правилое Фунтагма ... / Підгот. факс. вид. та дослідження пам'ятки В. В. Німчука. – К. : Наукова думка, 1979. – 492 с.

Тр. 1646 – Фухологонъ албо молитвослов, или тревникъ. – К. : Друкарня лаври, 1646. – 860 с.

ТрЦв 1631 – Тріодь цвітна. – К. : Друкарня лаври, 1631. – [22], 828 с.

Література

1. Бевзенко С. П. Исторична морфологія української мови (нариси із словозміни та словотвору) / С. П. Бевзенко. – Ужгород : Закарпатське обласне вид-во, 1960. – 416 с.

2. Вайан А. Руководство по старославянскому языку / А. Вайан ; перевод с фр. В. В. Бородич ; под. ред. В. Н. Сидорова. – М. : Изд-во иностр. л-ры, 1952. – 446 с.

3. Жолобов О. Ф. Динамика древнерусских числительных : «11» – «19» / О. Ф. Жолобов // Russian Linguistics. – 2005. – № 29. – С. 213–226.

4. Історія української мови. Морфологія / С. П. Бевзенко, А. П. Грищенко, Т. В. Лукінова [та ін.] ; В. В. Німчук (відп. ред.). – К. : Наукова думка, 1978. – 539 с.

5. Керницький І. М. Система словозміни в українській мові. На матеріалах пам'яток XVI ст. / І. М. Керницький – К. : Наукова думка, 1967. – 288 с.

6. Лукінова Т. Б. Числівники в слов'янських мовах (порівняльно-історичний нарис) / Т. Б. Лукінова. – К. : Наукова думка, 2000. – 370 с.

7. Німчук В. В. Староукраїнська лексикографія в її зв'язках з російською та білоруською / В. В. Німчук – К. : Наукова думка, 1980. – 304 с.

8. Русанівський В. М. Джерела розвитку східнослов'янських літературних мов / В. М. Русанівський – К. : Наукова думка, 1985. – 231 с.

9. Толстой Н. И. История и структура славянских литературных языков / Н. И. Толстой – М. : Наука, 1988. – 239 с.

10. Шимко О. В. Вплив церковнослов'янської мови української редакції на московську книжно-писемну традицію / О. В. Шимко // Мовознавство. – 2007. – № 2. – С. 26–36.

Стаття надійшла до редакції 30.06.2015 р.

**КУЛЬТУРНА-НАЦІЯНАЛЬНА ІНФАРМАЦЫЯ
ФРАЗЕАЛАГІЗМАЎ СА ЗНАЧЭННЕМ ПРАЗМЕРНАЙ КОЛЬКАСЦІ**

Буракова М. В. Культурна-національна інфармацыя фразеологізмів зі значенням надмірної кількості.

У статті аналізуюцца фразеологізми зі значенням «дуже, надмірна, надміру багато, выявляецца іх дыферэнцыяцыя у вжыванні у зв'язку з абранымі абразамі, кампанентамі-лексэмамі і яскрава выражанаю ацінкаю, што несэ дадатковую нацыянальна-культурную інфармацыю.

Ключовыя словы: фразеологізм, надмірна колькасць, культурна інфармацыя, ацінка, экспрэсывнасць.

Буракова М. В. Культурно-национальная информация фразеологизмов со значением чрезмерного количества.

В статье анализируются фразеологизмы со значением 'очень, чрезмерно, сверх меры много', выявляется их дифференциация в употреблении в связи с избранными образами, компонентами-лексемами и ярко выраженной оценкой, несущей дополнительную национально-культурную информацию.

Ключевые слова: фразеологизм, чрезмерное количество, культурная информация, оценка, экспрессивность.

Burakova M. V. Cultural and national information of phraseology with the meaning of of excessive amount.

The idioms with the meaning of 'very, excessively, above all measures, many' are analyzed in the article. Their differentiation in usage, depending on the selected images, components-lexemes and highly expressed assessment of carrying additional national cultural information, was examined.

Key words: an idiom, an excessive amount of, cultural information, assessment, expressiveness.

Фразеалагічныя адзінкі (ФА) кожнай мовы нясуць культурную інфармацыю, характарызуюцца канатацыйным значэннем, выяўляюць «сувязь паміж фразеалагічнымі адзінкамі мовы і духоўнай культурай народа» [1, с. 23]. Галоўнае пры выяўленні культурна-нацыянальнай спецыфікі – вызначыць культурна-нацыянальную канатацыю. Адно з цікавых груп з боку адлюстраванай у іх вобразах, матывацыйных, ацэначных і эмацыйных кампанентах семантыкі, што вызначае нацыянальна-культурны воблік беларусаў, складаюць ФА з агульным значэннем 'вельмі, празмерна, надзвычай многа', крыніцай збору якіх паслужыў «Фразеалагічны слоўнік» І. Лепешава [2].

Аналіз ФА са значэннем ‘вельмі, празмерна, надзвычай многа’ паказвае, што пазнанне празмернай колькасці беларусамі ажыццяўляецца праз пэўную сістэму вобразаў, у залежнасці ад чаго гэтыя адзінкі, па-першае, уступаюць у сінанімічныя сувязі, па-другое, выяўляюць у большасці выпадкаў дыферэнцыяцыю паводле свайго выкарыстання адносна абазначэння чаго-ці каго-небудзь у празмернай колькасці, г. зн., што яны пры агульнасці семантыкі ўсё ж менавіта ў залежнасці ад вобраза, унутранай формы, адбору тых кампанентаў і протасітуацый, якія ўжо прайшлі культурны адбор, служаць для рознай ацэнкі і выяўляюць раснастайную і пэўную амаль у кожным выпадку спалучальнасць з іншымі адзінкамі мовы ў кантэксце.

Так, адны ФА са значэннем ‘вельмі, празмерна, надзвычай многа’ ўжываюцца, як правіла, толькі для абазначэння празмернай колькасці людзей: *адбою няма (не было, не будзе)* ад каго; *да масквы ракам не пераставіш (не паўстаўляеш)*, <хоць> *плот гарадзі*, напрыклад: – Ну і вырасла, ну і пахараішэла. – Казік хітра ўсміхнуўся і, нібы жартуючы, запытаў: – Ад кавалераў, мусіць, **адбою няма?** С. Грахоўскі; На калодзе пры самых дзвярах стаяў апарат, які круцілі рукамі. Ад ахвотнікаў-круцялёў **не было адбою**. В. Вітка; [Цярэшка:] Хуценька саланіну, нясі яйкі, нясі гурочкі-галубочки, капустачку кісленькую... Частаваць будзем. [Паліна:] Каго? [Цярэшка:] Начальства! Мяне! [Паліна:] Такого начальства **да Масквы ракам не пераставіш**. А. Макаёнак; *Нешта не туды, здаецца, лезе ён* [Мар’ян] з гэтымі дай-вазьмі. І тых, і другіх развялося сёння **хоць плот гарадзі**. В. Казько. Пры гэтым адзначаецца розная – негатыўная (*да масквы ракам не пераставіш (не паўстаўляеш)*) ці нейтральная (*адбою няма (не было, не будзе)* ад каго; <хоць> *плот гарадзі*) ацэнка. Аднак для празмернай колькасці дзяцей выкарыстоўваецца ФА *як бобу*. І не важна, малыя ці дарослыя гэта дзеці, параўн.: *Здароў і дуж быў селянін Антось... Ды толькі лёс яго не гладзіў: дзве жонкі ўжо ляглі ў магілу, а пасля іх дзяцей – як бобу*. К. Крапіва; [Піліп:] *Мой бацька яшчэ жыў. А ў яго сыноў было як бобу. Трох на вайне забілі... А яшчэ двое нас братоў засталася*. А. Мрый.

Другія ФА служаць абазначэнню надзвычайна вялікай колькасці прадметаў, маёмасці, зямлі, багацця і пад.: *да хваробы чаго-н.*; з *горла лезе (лезла, валіцца, валілася)*; з *горла прэ (пёрла)*, напрыклад: [Лаўрэн:] *А ваўкоў жа тады да хваробы было*. А. Масарэнка; *Ежы Квяткоўскі.. у пасаг за Праксэдай даў нейкую здыхляціну-цялічку, хоць у самога лезла з горла і зямлі, і гавяды, і ўсяго*. Р. Сабаленка; *А чаму ж гэта мне нічога не назначана? – У цябе ж сваё з горла прэ, – крыкнуў нехта з натоўпу*.

Р. Сабаленка. Відавочна, што ФА з кампанентам *горла* ўтвораны паводле асацыяцыі з уяўленнем празмернай колькасці яды, якая ўжо не ўлазіць і валіцца ці лезе з горла чалавека, што і расцэньваецца як адмоўнае. Тут вобразнае ўяўленне пра перапоўненае горла, як і адмоўнае стаўленне да хваробы, выразна выяўляе негатыўную канатацыю, выражае асуджэнне багатага, але скупого чалавека.

Зусім па-іншаму, ва ўсякім выпадку не адмоўна, ацэньваюць праз абраныя вобразы і ўспрымаюцца ФА *канца-краю* (*канца і краю*) *не відаць* (*няма, не было*); *непачаты край* (*вугал, кут*), якія служаць менавіта выражэнню семы ‘вельмі’ ў адносінах колькасці чаго-небудзь, часцей работы, спраў, напрыклад: *Люстра было не адно, іх было многа – анфілада люстраных дзвярэй – канца і краю ім не відаць*. І. Шамякін; *Гавароўскія восем мяхоў навальцавалі, а з клумкамі канца-краю няма*. С. Грахоўскі; *Работы ў нас з вашым бацькам непачаты край*. М. Лынькоў. Да іх далучаецца размоўная ФА як *гразі*, якая служыць сродкам выражэння празмернасці ў адносінах як да адушаўлёных, так і неадушаўлёных прадметаў, напрыклад: – *А дзювок жа – як гразі*, – *прыцмоквае Палуян*. А. Наўроцкі; – *Грыбоў сёлета як гразі...* – *дзелавіта тлумачыла суседка*. В. Праскураў.

На мяжы літаратурнага ўжывання, у адрозненне ад папярэдніх размоўных, выступае прастамоўная ФА *хоць заваліся*, якая таксама служыць эмацыянальным выразнікам ацэнкі ‘вельмі, празмерна’, але ўжо адносна неадушаўлёных прадметаў, напрыклад: *Заўчора .. паехалі на каляцы ў лес назбіраць дроў. Ламачча было хоць заваліся*. У. Паўлаў.

Вобразы ФА *па <самую> завязку*, як *завязць* выклікаюць уяўленне пра поўны мяшок, што выступае эталонам празмернай колькасці дробных, сыпучых рэчываў, і служаць дадатковым сродкам перадачы эмацыянага адцення ‘вельмі, надзвычай’, напрыклад: *Адменны дзед, узорны дзед – ажно па завязку заслуг!* М. Лужанін; *Можса, пусціш, цётка Ганна, чалавека пераначаваць, а то куды ні ткніся – дзяцей па самую завязку, а ў цябе і прасторна, і чыста, і ціха*. С. Грахоўскі; *Адмовіцца [ад камандзіроўкі] не магу, а тут сваёй працы як завязць*. С. Шушкевіч.

Трэція ФА могуць служыць абазначэнню празмернага мноства як людзей, так і прадметаў, адушаўлёных і неадушаўлёных: *без ліку; да гібелі каго і чаго; імя каму, чаму легіён; да ліха; да чорта каго, чаго; плюнуць некуды; хоць гаць гаці; хоць <ты> махалам махай; цераз край; як дроў; як сабак нярэзаных*. Аднак іх ужыванне дыферэнцыруецца ў залежнасці ад унутранай формы, кампанентаў, што ўплываюць на выражэнне ацэнкі і надаюць розную стылёвую маркіроўку. Так, ФА *імя каму, чаму легіён*

дзякуючы свайму паходжанню з царкоўна-славянскай мовы замацавана як кніжная і ўжываецца, як правіла, з дадатнай ацэнкай, напрыклад: *А гэта, хлопцы, яшчэ адзін наш паэт, Алесь Руневіч. Імя нам, ёлкі кашлатыя, лезіён.* Я. Брыль; *Устае, расце, мацнее хваля, шэрэй, дужэй яе разгон, імя той хвалі – лезіён.* Я. Колас. Часцей нейтральную ацэнку, але з выразна эмацыянальным ‘вельмі’ даюць ФА без ліку і *цераз край*, дзякуючы найперш стылёва нейтральным іх кампанентам-лексэмам, напрыклад: *Гэта Ніна Ваўчок. Яна такіх песень без ліку ведае, – сказаў Яраслаў.* Э. Ярашэвіч; *Галя, Галка мая, пачакай .. Пачакай – адваююся хутка... Будзе шчасце і ў нас цераз край, а цяпер дарагая й мінутка...* А. Звонак.

Выражаючы ацэнку, праўда, не ў бок станоўчай, ФА *хоць гаць гаці і хоць <ты> махалам махай*, што дакладна ілюструюць прыклады іх выкарыстання ў мове майстроў слова: [Бацька:] *Вакол нас ворагаў **хоць гаць гаці.*** Я. Бяганская; *Бацька ад радасці аж усміхнуўся: так спадабалася яму, што прымакоў будзе ў Ганны «**хоць ты махалам махай**»* В. Дайліда.

Менавіта выразнасць, эмацыянальнасць з адценнем адмоўнай канатацыі, дзякуючы кампанентам *гібелі, ліха*, нясуць ФА *да гібелі; да ліха*, напрыклад: *Бач, колькі сена накілі. **Да гібелі.*** М. Воранаў; *Яна тут бавіцца, а тут работы **да ліха.*** А. Асіпенка. Да іх далучаецца ФА як *дроў*, якая ўжываецца з негатыўнай канатацыяй, як у прыкладзе адносна мноства немцаў, што загінулі ў баі з партызанамі: *Мішка, што патроны мне даў, казаў, што іх там **як дроў** налажылі. А партызан усяго шэсць забілі.* А. Кудравец.

І самы высокі ўзровень негатыву ў адносінах да празмернай колькасці выражаецца з дапамогай ФА *да чорта, плюнуць некуды і як сабак нярэзаных*, дзе менавіта выкарыстанне кампанентаў *чорт, плюнуць, сабак* адразу выклікае негатыўныя асацыяцыі, звязаныя з найменнем нячыстай сілы, адмоўнай ацэнкай плявання і вобразам сабакі. І гэта яскрава ілюструюць прыклады: *І наогул ужо не рана, ды дарога ў лес не працёрта, ды ваўкоў жа ў лесе **да чорта:** туды ехаць – шукаць сабе згубы: пападзіся ім толькі на зубы!* К. Крапіва; [Паліцыянты:] *Колькі б разоў яна [цэркаўка] за сем вякоў ні гарэла, колькі б разоў ні абдудоўвалася, магілянскія майстры ўзнаўлялі яе першародны воблік, як памяць тых, што пайшлі ў небыццё.* [Шэгелеў:] *Вас паслухаць, дык **плюнуць некуды.*** А. Петрашкевіч; *Паліцаў, стараст, бургамістраў, якія ўцяклі са сваіх вотчын, у нашым пасёлку **як сабак нярэзаных.*** І. Навуменка. Як відаць, у прыслоўных ФА са значэннем празмернай колькасці *чорт, ліха, сабака* набылі ролю стэрэатыпаў для выражэння адмоўнай ацэнкі, негатыўнай канатацыі, а таму тут галоўнае выражэнне

не празмернай колькасці чаго-ці каго-небудзь, а ацэнка і эмацыянальнасць як важнейшы паказчык гэтых адзінак.

Паасобныя ФА выкарыстоўваюцца для абазначэння толькі канкрэтна таго, што налічваецца ў празмернай колькасці, выяўляючы адметную спалучальнасць ў маўленчай дзейнасці чалавека. Так, для вобразнага абазначэння мноства клопатаў, турбот, спраў, работы ўжываюцца сінанімічныя ФА *вышэй вушэй, вышэй галавы і повен (поўны) рот*, напрыклад: *Наперадзе жаночы дзень, мяркую, у іх праблем і без цябе **вышэй вушэй**...* Л. Маракоў; *Гэтымі днямі работы было **вышэй галавы**...* А. Кажадуб; *Чакаў фэст, і тут ужо сваіх турбот **вышэй галавы**. «Маладосць»; Трэба было мець смякалку у руках дзяржаць Міхалку, пад сваім аховам, і Таклюсю, і Мар'янку, – проста з самага ўжо ранку навучай іх словам. Ну, як бачыце, турбот у Мікіты **повен рот**.* Я. Колас; *Выхаць трэба на досвітку. У мяне яшчэ ў Глыбокім клопот **поўны рот**.* М. Машара.

Значна шырэйшы дыяпазон спалучэння ФА на <самыя> *вушы і па <самае> горла*, якія ўжываюцца для абазначэння не толькі мноства работы, клопатаў, спраў, але і для эмацыянальнага выражэння пра багацце, празмерную колькасць прадуктаў і пад., напрыклад: *Даруй, што затрымалася з адказам. Суткі такія кароткія, а работы **па самыя вушы**.* Л. Левановіч; *– Так не пакіне, нешта прыдумае, – адказаў Салавей, – а тут і без яго клопатаў **па самыя вушы**.* С. Грахоўскі; *Уся гаспадарка была на маіх руках і добра ручыла; пенсію браў добрую; яды – **па вушы**, і пашанаванне меў. Ядвігін Ш.; Каб малака было **па вушы** – выводзь карову з калатушы. П. Трус; Сёння ў нас яшчэ клопату **па самае горла**. І. Чыгрынаў; *І хоць у самага [Зыдора] работы **па горла**, але нікому не адмаўляў. А. Цяжкі; Вядома, каму ж не жыць, як не ім: зямлі процьма, хлеба – **па горла**, грошы – не пералічыш...* Ц. Гартны. Як відаць, эталонамі празмернасці абраны горла, вушы, галава як саматызмы паказчыкі верхняй мяжы чалавека ў яго вертыкалі ці рот, які запоўнены.*

Для абазначэння мноства яды і пітва выкарыстоўваюцца ФА *колькі ўлезе*, а для абазначэння толькі яды – *ад пуза*; *як на дзяды*, напрыклад: *Набралі хлопцы рыбы **колькі ўлезе**...* Я. Маўр; *Не садзіў, не расціў, а мочаных яблык **ад пуза**.* І. Чыгрынаў; *Дрэмлючы, нічога не выдрамлеш. А то [іншым] хочацца, каб яды – **як на дзяды**, а каб рабіць – як у нядзельку. «Полымя». А вось празмерная колькасць пітва знаходзіць дыферэнцыяльнае абазначэнне ў яго празмернай колькасці яшчэ і ў залежнасці ад яго тыпу: надзвычай многа спіртных напояў – *мора разліўное*: *Я там прыбірала ў дзясятым цэху. Там жа спірту **мора разліўное**...* «Маладосць», а вялікае мноства, напрыклад, малака, вады –*

хоць заліся: *Вады ў полі хоць заліся*. П. Панчанка.

ФА на вушы, як у шаўку (*шаўках*) служаць абазначэнню празмернай колькасці даўгоў, дзе ў першым выяўляецца суадноснасць уяўлення чалавека пра нязмернае мноства з пазнаннем самога сябе: вельмі многа – гэта ў рост чалавека, а мяжа – гэта вушы: *Ксёндз. ухмыльнуўся: «Яшчэ толькі пачаўся калгас, і ўжо ў даўгу на вушы...»* А. Чарнышэвіч. А другая ФА, відавочна, абавязана скарачэнню рыфмаванага выказвання *У даўгах як у шаўках*, дзе можна бачыць асацыятыўную сувязь папяровых грашэй з шаўковай тканінай у іх шаргаценні, напрыклад: [Георгій:] *Давай не будзем гаварыць аб гэтым, я і так перад табой у даўгу як у шаўку*. М. Клімковіч.

Некаторыя ФА не выяўляюць выразнай суаднесенасці з найменнем таго, мноства чаго абазначаецца, як, напрыклад, ФА *без меры; колькі ўлезе; колькі хочаш; праз (цераз) меру; сорок саракоў*. Да таго ж адзначым і іх найбольшую нейтральнасць у ацэнцы ў параўнанні з папярэднімі, дзе ў залежнасці толькі ад абраных кампанентаў-лексем тыпу *прэ, пуза, чорт, ліха, хвароба, гібель* і інш. выяўляецца выражэнне не толькі адмоўнай ацэнкі, але і выразныя эмацыйныя характарыстыкі тыпу неадабрэння (*валіцца цераз горла; да ліха; як сабак нярэзаных*), пагарды (*з горла прэ (пёрла)*), грубасці (*да масквы ракам не пераставіш*) і інш. Увогуле з усіх ФА толькі адна належыць да кніжных – *імя каму, чаму легіён*, большасць прастамоўных, якія стаяць на мяжы літаратурнай мовы, як ФА *ад пуза; да халеры; да хваробы; да чорта; плюнуць некуды* і інш.

Такім чынам, аналіз ФА са значэннем ‘вельмі, празмерна, надзвычай многа’ паказвае, па-першае, іх колькаснае прадстаўленне ў беларускай мове, што тлумачыцца, на наш погляд, з аднаго боку, рознымі ўяўленнямі і асацыяцыямі, метафарычнасцю мыслення, з другога – неабходнасцю дыферэнцыяцыі абазначэння і важнасці ацэнкі – з «плюсам» ці «мінусам», праўда, з перавагай апошняга, у адносінах да абазначанага ў празмернай колькасці – людзей, рэчаў, прадметаў, абстрактных з’яў, паняццяў і інш.; па-другое, ФА служаць у найбольшай ступені для выражэння эмацыянальнага выражэння ‘вельмі, празмерна’. ФА са значэннем ‘вельмі, празмерна, надзвычай многа’ як другасныя адзінкі мовы адлюстроўваюць нацыянальнае ўяўленне пра вельмі вялікую колькасць чаго-ці каго-небудзь, выражаюць дакладна выражаную дадатную ці адмоўную ацэнку, выяўляюць сімвалы, эталоны і стэрэатыпы ўяўленняў беларусаў аб паняцці празмернай колькасці, нясуць нацыянальна-культурную інфармацыю.

Літаратура

1. Ковшова М. Л. Лингвокультурологический метод во фразеологии : коды культуры / М. Л. Ковшова. – М. : Книжный дом ЛИБРОКОМ, 2013. – 456 с.

2. Лепешаў І. Я. Слоўнік фразеалагізмаў : у 2 т. Т. 1 : А-Л – 672 с. ; т. 2 : М-Я – 704 с. / І. Я. Лепешаў. – Мінск : Беларус. Энцыклапедыя імя П. Броўкі, 2008.

Стаття надійшла до редакції 04.09.2015 р.

УДК 81'1

Н. А. Гайдук

ЕВОЛЮЦІЯ ЛІНГВІСТИЧНИХ ПОГЛЯДІВ НА ПОНЯТТЯ КОНЦЕПТУ ЯК ОДИНИЦІ КОНЦЕПТУАЛЬНОЇ КАРТИНИ СВІТУ

Гайдук Н. А. Еволюція лінгвістичних поглядів на поняття концепту як одиниці концептуальної картини світу.

У статті зроблено огляд еволюції лінгвістичних поглядів вітчизняних та зарубіжних мовознавців на поняття концептуальної й мовної картин світу, концепту. Розглянуто основні та неосновні виміри перетину концепцій концептуальної та мовної картин світу. Запропоновано узагальнене трактування понять «концептуальна картина світу», «мовна картина світу», «концепт».

Ключові слова: концептуальна картина світу, мовна картина світу, мовна модель, концепт.

Гайдук Н. А. Эволюция лингвистических взглядов на понятие концепта как единицы концептуальной картины мира.

В статье выполнен обзор эволюции лингвистических взглядов отечественных и зарубежных языковедов на понятие концептуальной и языковой картин мира, концепта. Рассмотрены основные и неосновные точки пересечения концепций концептуальной и языковой картин мира. Предложена обобщенная трактовка понятий «концептуальная картина мира», «языковая картина мира», «концепт».

Ключевые слова: концептуальная картина мира, языковая картина мира, языковая модель, концепт.

Gaiduk N. A. Linguistic evolution of views on the notion of concept as a unit of a conceptual picture of the world.

The article reviews the evolution of linguistic views of national and foreign linguists on the notion of conceptual and linguistic picture of the world, concept. Basic and non-basic conceptual point of intersection of the concepts and language pictures of the world are considered. A generalized interpretation of the notion of «conceptual picture of the world», «language world», «concept» is offered.

Key words: conceptual picture of the world, language picture of the world, language model, concept.

Багатоаспектність концепту, можливості його використання сприяли посиленню уваги мовознавців до утворення та специфіки функціонування названої лінгвістичної категорії, починаючи з кінця ХХ століття. Проблема теоретичного обґрунтування картини світу загалом

та концептів зокрема в різних аспектах займалися такі мовознавці, як Я. Анусевич, Н. Арутюнова, Є. Бартмінський, І. Бодуен де Куртене, Г. Брутян, Л. Вайсгербер, А. Вежбицька, Р. Гжегорчикова, В. Звегинцев, Ю. Караулов, О. Кубрякова, А. Кожибський, Д. Лихачов, П. Лозовський, М. Мазуркевич-Бжозовська, В. Маслова, І. Мачкевич, Р. Павільоніс, Г. Палмер, З. Попова, В. Постовалова, Т. Радзієвська, Е. Сепір, Й. Стернін, В. Телія, М. Толстой, Б. Уорф, Т. Цив'ян, Н. Шведова та інші.

Відсутність чіткого тлумачення понять «концепт», «мовна картина світу» та «концептуальна картина світу», наявність неодностайних поглядів на класифікацію концептів свідчать про складність досліджуваного явища. Необхідність ґрунтовного вивчення концептуальної картини світу загалом й концептів зокрема зумовлюють актуальність дослідження.

Мета дослідження полягає в аналізі лінгвістичних поглядів на концепт як одиницю концептуальної картини світу, з'ясування кваліфікаційних та диференційних ознак мовної та концептуальної картин світу. Основні завдання: простежити еволюції лінгвістичних поглядів на концепт як елемент картини світу, розглянути основні / неосновні виміри перетину концепцій мовної та концептуальної картин світу.

Вивченню мовної картини світу (МКС) присвячено багато досліджень. Проте й досі немає чіткого визначення цього терміна. І саме поняття дослідники називають по-різному: «мовна картина світу», «мовна модель світу». Найчастіше науковці не розмежовують ці терміни та використовують їх як синоніми. Ми послуговуватимемося терміном «мовна картина світу» як таким, що є найбільш сталим у лінгвістичній традиції.

Уперше поняття МКС увів у науковий ужиток німецький лінгвіст Л. Вайсгербер, що так визначав МКС: «це картина, що міститься виключно в мовних структурах, а конкретніше – у структурах мовного змісту, які, як предмети мислення, організують і впорядковують зовнішній світ і надають узагальнені знання про цей світ» [22, с. 20].

За словами Н. Шведової, «МКС – це вироблене багатовіковим досвідом народу і здійснюване засобами мовної номінації зображення всього існуючого як цілісного і багатоскладового світу <...>, що представляє, по-перше, людину, її матеріальну й духовну життєдіяльність і, по-друге, все те, що її оточує» [16, с. 15].

В. Телія вважає, що МКС – це «неминучий для мисленнєво-мовної діяльності продукт свідомості, який виникає в результаті взаємодії мислення, дійсності й мови як засобу вираження думок про світ» [10, с. 179].

За думкою Я. Анусевича, «МКС – це, передусім, розуміння та

інтерпретація світу з погляду філософії здорового глузду, підсумовування і зіставлення щоденного досвіду і прийнятих <...> у даній комунікативній спільності норм цінностей, способів оцінювання, а також уявлень і установок відносно до дійсності» [18, с. 265].

Р. Гжегорчикова визначає МКС як «поняттєву структуру, закріплену в системі даної мови, у її граматичних і лексичних властивостях, що реалізується, як і все в мові, за допомогою текстів (висловлювань)» [20, с. 41].

За визначенням Є. Бартмінського, «МКС – закріплені в мові та способах її вживання комплексні знання про людину і світ» [19, с. 2].

Ю. Караулов під картиною світу розуміє два різні аспекти розгляду семантики: або загальна, інтегральна картина, сукупність усього мовного змісту, відносно постійна і така, що повільно еволюціонує в часі; або специфічні риси семантики цієї мови, що диференціюють її від усіх інших мов [5, с. 245]. Слід зазначити, що Ю. Караулов указував на фрагментарний, не завжди завершений характер МКС [5, с. 273]. Причини цієї незавершеності науковець вбачає в її значній рухливості, нестійкості. Ми не розділяємо таку думку, оскільки, на наш погляд, МКС, зберігаючи специфічні національні риси, є більш постійною, ніж концептуальна картина світу.

Загальним компонентом даних тлумачень поняття МКС виступає зв'язок з процесом пізнання. Отже, трактуємо МКС як відносно статичну, таку, що користується певними правилами, має оформлений та завершений вигляд і відбиває реальний світ у мовних знаках, виступає сферою експлікації елементів концептуальної картини світу.

Більшість сучасних дослідників не ототожнюють мову і мислення й тому розглядають МКС як частину концептуальної картини світу (ККС), виражену особливим кодом – вербальними засобами. Наразі ККС розглядається як особлива структура, що включає всі людські знання про навколишню дійсність. Терміни «концептуальна картина світу» (ККС), «картина світу» (КС) і «модель світу» (МС) ми, услід за більшістю дослідників, вважатимемо синонімами.

Термін «картина світу» належить до міждисциплінарних понять, а уперше був запропонований фізиками наприкінці XIX – початку XX століття. Спочатку термін використовувався для позначення досягнутих і доведених наукових результатів. Надалі ця проблема стала центром культурологічних і лінгвосоціотичних робіт.

А. Ейнштейн говорив про те, що людина не може діяти у світі, не уявляючи собі його цілком, у всьому різноманітті: «Людина прагне якимсь

адекватним чином створити собі просту і зрозумілу картину світу для того, щоб відірватися від світу відчуттів, щоб до певної міри спробувати замінити цей світ створеною таким чином картиною. Цим займаються художник, поет, філософ і природознавець, кожен по-своєму. На цю картину і її оформлення людина переносить центр тяжіння свого духовного життя, щоб у ній знайти спокій і впевненість, які він не може знайти в занадто тісному запаморочливому кругообігу власного життя» [17, с. 136].

У мовознавстві проблема ККС вивчається у відношенні до МКС. Концепція розрізнення МКС і ККС пов'язана з панівною в мовознавстві теорією, відповідно до якої за словом стоїть не поняття, а значення, яке з ним не збігається. З урахуванням цього МКС відповідає сфері значень, а ККС – сфері понять.

Ю. Караулов вважає, що ККС містить у собі, разом з особливим, найбільш загальний, універсальний погляд на світ. У МКС же втілено найбільш національно специфічне сприйняття дійсності: «Основними елементами, що утворюють мовну модель світу, виступають семантичні поля, тоді як концептуальна модель складається з одиниць більш високих рівнів – груп і надпонять, що являють собою «константи свідомості» [5, с. 271].

Г. Брутян, який чітко розмежовував розумову та мовну картини світу, називає ККС «розумовою моделлю світу» і визначає як «знання, зафіксоване в понятійному складі суб'єкта» [3, с. 58].

Р. Павільоніс у роботі «Проблема сенсу: Сучасний логіко-функційний аналіз мови» ККС визначається як «безперервно конструйована система інформації (поглядів і знань) про дійсний або можливий світ, яку має в розпорядженні індивід» [9, с. 280]. Основними властивостями такої системи автор вважає континуальність і послідовність введення концептів. Специфіка концептуальної системи пов'язана з процесом розуміння мовних висловів, що репрезентують її зміст. Процес розуміння, на думку Р. Павільоніса, «є процесом утворення сенсів, або концептів, який ґрунтується на перцептивному і концептуальному виділенні об'єкта з середовища інших об'єктів шляхом надання цьому об'єктові певного сенсу, або концепту, як ментальної його репрезентації» [9, с. 283]. Основним принципом побудови концептуальної системи є принцип інтерпретації об'єкта за допомогою сенсів, або концептів. «Така інтерпретація об'єктів у даній системі є <...> побудовою в ній інформації про певний світ, певну картину світу» [9, с. 206].

Б. Серебренников обґрунтовує розрізнення МКС і ККС постулатом про нетотожність мови і мислення: «Мова і мислення – дві самостійні

сфери, хоч і тісно між собою пов'язані. Відповідно до цього повністю розрізняються дві картини світу – концептуальна і мовна <...> МКС виконує дві основні функції: 1) означування основних елементів концептуальної КС, 2) експлікація засобами мови концептуальної КС» [10, с. 6].

В. Касевич також говорить про те, що процес мислення не пов'язаний жорстко з мовною формою і тому «переробка інформації (когнітивна діяльність) нормально супроводжується створенням ментальної моделі або використанням уже готової, але самі ці процеси принципово невербалізовані, а їх результат або передумова – ментальна модель – може бути як вербалізовною, так і невербалізовною» [6, с. 13].

В. Постовалова визначає ККС так: «КС є цілісним глобальним образом світу, який є результатом усієї духовної активності людини» [10, с. 19]. Т. Цив'ян так пише про ККС: «МС визначається як скорочене і спрощене відображення всієї суми уявлень у даній традиції, узятих в їх системному і операційному аспектах» [14, с. 5]. Лінгвіст підкреслює внутрішню єдність ККС: «У КС співіснує безліч різних кодів, кожен з яких має свою певну зону дії, передбачає ієрархічну класифікацію. Увесь цей складний конгломерат на семантичному рівні єдиний, оскільки він описує один і той самий об'єкт – світ – з погляду одного і того самого суб'єкта – людини. Змістова єдність означає можливість переходу від одного коду до іншого» [14, с. 6].

Польський мовознавець І. Мачкевич подає визначення у двох аспектах: «КС у генетичному аспекті – це відображення досвіду суб'єкта, який пізнає і який належить до якої-небудь спільноти; у прагматичному аспекті – таке моделювання світу, яке дає змогу людині діяти в ньому. КС є одночасно описом світу, здійсненим з певного погляду, і моделлю світу, що регулює поведінку людей» [21, с. 193]. І. Мачкевич вважає, що «КС, властива даній спільноті, може проявлятися в різних знакових системах: іконографії, широко зрозумілій символіці, обрядах і звичаях, суспільних зв'язках і установах <...> МКС – це частина КС, яка проявляється в мовних даних» [21, с. 194]. При цьому, за І. Мачкевич, у МКС отримують відображення не всі поняття ККС. Це пов'язано з тим, що мова повільніше піддається змінам, чим людський світогляд. У зв'язку з цим І. Мачкевич говорить про неісторичність МКС: «У сучасній мові співіснують кілька пластів, що відповідають різним етапам людського пізнання світу», і тому «МКС можна реконструювати, проте було б методологічною помилкою витягання з цієї реконструкції далекосяжних висновків про уявлення і переконання людей, що у даній момент послуговуються цією мовою» [21, с. 196]. Але, з іншого боку, саме через свою інертність МКС здатна

зберігати і передавати особливий національний погляд на світ.

Слід зазначити, що мовознавці також розділяють ККС на наукову та ненаукову КС. Так, Л. Микешина визначає наукову КС як «предметне знання, що складається з різних форм: фактів, принципів, законів, гіпотез і теорій» [8, с. 62]. Ненаукову КС трактують, як «реальні уявлення про світ і людину, властиві членам цієї культурно-історичної спільноти на певному етапі її розвитку <...> Це необхідна когнітивна основа адаптації до світу» [6, с. 77–78]. Центр ненаукової КС – людина, її сприйняття світу. Наукова КС націлена на пізнання об'єктивної реальності, світу таким, яким він є безвідносно до людини.

Значимо також, що деякі дослідники не розрізняють поняття «мовна картина світу» та «концептуальна картина світу», тому, наприклад, польський лінгвіст С. Бартминський у ролі елементів МКС розглядає «стереотипи, що розуміються у душі Патнама як колективні, закріплені в мові уявлення про людей і речі, а також явища, риси, що включають, характеризують предмет з боку його якості, функцій, поведінки і т. ін.» [19, с. 7]. Тому елементами МКС мовознавець визнає поняття.

Ми, услід за більшістю дослідників, розрізняємо поняття МКС та ККС, визнаємо існування в рамках ККС наукової КС та ненаукової КС, наголошуємо на тісному зв'язку між МКС та ненауковим варіантом КС, вважаємо, що елементи МКС служать засобом експлікації елементів ненаукової КС. Основною структурною одиницею МКС визнаємо, слідом за Л. Вайсгербером, Г. Гиппером, Й. Тріром, Г. Кандлером, Ю. Карауловим та іншими, семантичне поле, елементами ККС – концепти. Так, Т. Симашко вважає, що ККС складається з денотативних сфер – «безлічі різнорідних відомостей, знань, пов'язаних з тим або іншим фрагментом світу» [11, с. 6]. У МКС денотативній сфері відповідає денотативний клас – сукупність одиниць мови, що описують ці відомості та знання, – який і є фрагментом МКС.

У сучасній лінгвістиці не існує єдиного визначення концепту. У сучасній науковій літературі термін «концепт» вивчається за різними аспектами, а саме: логіко-філософським (Дж. Кемені, Ч. Пірс, Г. Фреге), власне філософським (Ф. Гаватарі, Ж. Дельоз тощо), лінгвістичним (В. Гак, В. Звегінцев, Л. Резніков, П. Ченоков), лінгвокультурологічним (А. Вежбицька, Д. Гудков, В. Красних, В. Маслова), когнітивним (В. Дем'янков, О. Кубрякова, З. Попова, Й. Стернін), психолінгвістичним (О. Залевська, О. Селіванова, В. Старко, Л. Лисиченко, Т. Ковальова) та літературно-культурологічним (Л. Грузберг, Л. Іванова, О. Кагановська, Л. Грузберг). Розмаїття аспектів дослідження свідчить про складність і

неоднозначність самого терміна, і через те залишає питання дефініції дискусійним і відкритим на сьогодні.

Більшістю мовознавців визнається ідеальний характер концепту, що являє собою складну структуру, його значний ступінь абстрактності, зв'язок із культурою та індивідуальною свідомістю. Так, О. Кубрякова трактує концепт таким чином: «Концепт ми трактуємо розширювально, підводячи під це визначення різносубстраткні одиниці оперативної свідомості, якими є уявлення, образи, поняття» [10, с. 143]. Н. Арутюнова визначає концепти як «ключові терміни метамови культури» [1, с. 3]. Ю. Степанов включає до структури концепту поняття, його етимологію, історію, асоціації, пов'язані з поняттям, і його оцінки [12, с. 41].

Л. Чернейко пише про концепти як про особливі абстрактні сутності: «Предмети гіпотетичного, ментального простору є десигнатами особливої категорії абстрактних субстантивів, які у наш час дістали не дуже вдалу назву «культурні концепти»» [15, с. 186].

З. Біжева вважає, що «концепт – це вербалізований символічний образ «ідеального» поняття, що відбиває ментальне уявлення носіїв мови про «об'єкт» дійсності, визначається системою традицій цієї культури, у межах якої він «етимологізує» його внутрішньою формою» [2, с. 65].

Т. Ковальова вказує на соціальну і психологічну суть концептів: «Концепт сприймається як комплексна багатовимірне соціопсихологічне й культурно значиме утворення, яке співвідноситься як з колективною, так і з індивідуальною свідомістю, зі сферою науки і мистецтва, побутовою сферою і особистісним середовищем існування суб'єкта» [7, с. 16].

Л. Грузберг також включає до складу концепту вербальну складову, називаючи його «культурно-ментально-мовним утворенням» [4, с. 109]. Крім того, дослідники зазначають, що концепти необхідно вивчати не ізольовано, а враховуючи їх складні взаємозв'язки: «Оскільки абстрактне ім'я членує ідеальний континуум, остільки зону референції імен у свідомості обкреслено, але оскільки цей континуум ідеальний, остільки зміст абстрактних імен взаємопроникний, а зміст одного імені зумовлений змістом інших імен» [15, с. 135].

Отже, наразі в мовознавстві існує безліч достатньо розроблених концепцій ККС та МКС. Загальним елементом усіх цих концепцій є трактування ККС як динамічної складної системи індивідуальних, особистих уявлень, які мають загальноприйняті відображення в мові, тобто утворюють мовну картину світу, яка є статичною, має певні правила, оформлений, завершений вигляд і відбиває реальний світ у мовних знаках. ККС ґрунтується на спільності законів людського мислення, забезпечує

можливість адекватного перекладу з однієї мови на іншу, а МКС робить можливим збереження і передачу національної специфіки сприйняття дійсності. Услід за іншими дослідниками, ми визнаємо зв'язок МКС з ККС, а конкретніше, із її ненауковим варіантом. Структурними одиницями ККС виступають концепти, МКС – семантичні поля.

Не зважаючи на значну кількість наукових розвідок, питання співвідношення ККС та МКС, проблема визначення структурних одиниць мовної та концептуальної КС залишаються актуальними, відкритими та дискусійними та потребують подальших досліджень.

Література

1. Арутюнова Н. Д. От редактора / Н. Д. Арутюнова // Логический анализ языка : Культурные концепты / отв. ред. Н. Д. Арутюнова. – М., 1991. – С. 3–4.
2. Бижева З. Х. Культурные концепты в адыгской языковой картине мира : дис. ... д-ра филол. наук / З. Х. Бижева. – Нальчик, 1999.
3. Брутян Г. А. Языковая картина мира и ее роль в познании / Г. А. Брутян // Методологические проблемы анализа языка. – Ереван : Изд-во АН Арм. ССР, 1976. – С. 57–62.
4. Грузберг Л. А. Концепт как культурно-ментально-языковое образование / Л. А. Грузберг // Изменяющийся языковой мир : Тезисы докладов междунар. науч. конференции. – Пермь, 2001. – С. 109–111.
5. Караулов Ю. Н. Общая и русская идеография / Ю. Н. Караулов. – М. : Наука, 1976. – 355 с.
6. Касевич В. Б. Языковые структуры и когнитивная деятельность / В. Б. Касевич // Язык и когнитивная деятельность : сб. науч. тр. – М. : Наука, 1989. – С. 5–21.
7. Ковалева Т. Ю. О содержательных контекстах понятия «концепт» / Т. Ю. Ковалева // Язык. Человек. Картина мира : Материалы Всероссийской научной конференции ; под ред. М. П. Одинцовой. – Ч. 1 – Омск, 2000. – С. 16–18.
8. Микешина Л. А. Научная картина мира как мировоззренческая форма знания / Л. А. Микешина // Научная картина мира. Логико-гносеологический аспект : сб. науч. тр. – К. : Наук, думка, 1983. – С. 62–79.
9. Павиленис Р. И. Проблема смысла : Современный логико-функциональный анализ языка / Р. И. Павиленис. – М. : Мысль, 1983. – 286 с.
10. Роль человеческого фактора в языке. Язык и картина мира / [отв. ред. Б. А. Серебrenников]. – М. : Наука, 1988. – 212 с.
11. Симашко Т. В. Денотативный класс как основа описания фрагмента языковой картины мира : автореф. дис. ... д-ра филол. наук / Т. В. Симашко. – Екатеринбург, 1999.
12. Степанов Ю. С. Константы. Словарь русской культуры. Опыт исследования / Ю. С. Степанов. – М. : Языки рус. культуры, 1997. – 824 с.
13. Телия В. Н. Коннотативный аспект семантики номинативных единиц / В. Н. Телия. – М. : Наука, 1986. – 141 с.
14. Цивьян Т. В. Лингвистические основы балканской модели мира / Т. В. Цивьян. – М. : Наука, 1990. – 203 с.
15. Чернейко Л. О. Лингвофилософский анализ абстрактного имени /

Л. О. Чернейко. – М. : Изд-во МГУ, 1997. – 320 с.

16. Шведова Н. Ю. Теоретические результаты, полученные в работе над русским семантическим словарем / Н. Ю. Шведова // Вопросы языкознания. – 1999. – №1. – 1999. – С. 3–17.

17. Эйнштейн А. Влияние Максвелла на развитие представлений о физической реальности / А. Эйнштейн // Собр. научн. тр. – Т. 2. – М. : Наука, 1967. – 878 с.

18. Anusiewicz J. Problematyka językowego obrazu świata w poglądach niektórych językoznawców i filozofów niemieckich XX wieku / J. Anusiewicz // Językowy obraz świata ; pod red. J. Bartminkiego. – Lublin : UMCS, 1999. – S. 261–291.

19. Bartminski J. O językowym obrazie świata Polaków końca XX wieku / J. Bartminski // Рукопись, 2001. – 30 с.

20. Grzegorzczkova R. Pojęcie językowego obrazu świata / R. Grzegorzczkova // Językowy obraz świata ; pod red. J. Bartminkiego. – Lublin : UMCS, 1999. – S. 39–47.

21. Mackiewicz J. Kategoryzacja a językowy obraz świata / J. Mackiewicz // Językowy obraz świata ; pod red. J. Bartminkiego. – Lublin : UMCS, 1999 – S. 47–57.

22. Weisgerber L. Vom Weltbild der deutschen Sprache / L. Weisgerber. – Düsseldorf, 1950.

Стаття надійшла до редакції 03.09.2015 р.

УДК 81'25

Л. П. Гапоненко

ПЕРЕКЛАД І НОРМАТИВНІ АСПЕКТИ ПЕРЕКЛАДУ

Гапоненко Л. П. Переклад і нормативні аспекти перекладу.

Стаття присвячена теоретичним питанням перекладу. Автор детально розглядає нормативні аспекти перекладу та їх роль в оцінюванні тексту перекладу.

Ключові слова: переклад, нормативний аспект, норма.

Гапоненко Л. П. Перевод и нормативные аспекты перевода.

Статья посвящена теоретическим проблемам перевода. Автор детально рассматривает нормативные аспекты перевода и их роль в оценивании переводного текста.

Ключевые слова: перевод, нормативный аспект, норма.

Haponenko L. P. Translation and the aspects of translation standarts.

The article is devoted to the theoretical problems of translation. The author examines in details the aspects of translation standards and their role in evaluating text translation.

Key words: translation, aspects of translation standards, standard.

Актуальність дослідження проблеми перекладу зумовлюється наявністю певних нерозв'язаних питань щодо теоретичних і нормативних аспектів цього поняття.

Переклад як специфічний вид діяльності людини можна назвати ремеслом, яке відоме нам з давніх часів. Як тільки з'явилися два різномовні народи – так одразу виникла необхідність появи перекладачів – «тлумачів»

для спілкування та розуміння між носіями різних мов. Видатні письменники й науковці ще з давніх часів шукали шляхи подолання мовленнєвих бар'єрів для полегшення спілкування й обміну інформацією між різними народами. Пропонувалося навіть створити єдину штучну мову для всіх задля того, аби спростити мови, які існують. Але перекладачі виконали свою важливішу функцію – надали змогу спілкуватися й обмінюватися різноманітною інформацією людям, які розмовляють різними мовами. У сучасному світі проблеми перекладу набули ще більшої актуальності, нових рис, змісту, характеристик та методів дослідження.

Мета нашого дослідження – розглянути основні теоретичні питання перекладу та його нормативні аспекти.

Сучасне мовознавство демонструє підвищений інтерес до проблем перекладу та особливо щодо окреслення його норм. А Кайє взагалі назвав минуле 20 століття століттям перекладу. Становлення трансляційної лінгвістики знайшло своє відображення в дослідженнях Г. Егера, О. Каде, А. Нейберта, Ж. Мунена, Ю. Найда, М. Холлідея, Л. Бархударова, А. Федорова, В. Гака, А. Швейцера, В. Комісарова, Я. Рецкер, Л. Латішева та багатьох інших.

Проблеми теорії перекладу досліджували К. Рейсс, Г. Вермеєр, Ю. Хольц-Мянтяррі, Г. Хеніг та ін. Л. Бархударов перекладом називає процес перетворення мовленнєвого твору з однієї мови на мовленнєвий твір іншої мови за умов збереження його змісту і значення. А. Федоров зауважує, що перекласти означає повно й правильно виразити засобами однієї мови те, що вже було виражено засобами іншої мови [5]. А Є. Бреус вважає, що переклад являє собою акт міжмовної комунікації, під час якого відбувається не тільки контакт двох мов, але й проникнення двох культур [1].

Теорія перекладу досліджує безпосередньо лише перекладацький процес і результат перекладу, схожість та розбіжність між різними мовами, що на практиці можуть використовувати перекладачі у своїй діяльності. Лінгвістична теорія перекладу скерована на аналіз, узагальнення й дослідження перекладацького акту з обов'язковим використанням досвіду роботи багатьох перекладачів.

За словами В. Комісарова, переклад являє собою гігантський природний лінгвістичний експеримент, під час якого мови зіставляються, замінюють одна одну в комунікації завдяки найважливішому лінгвістичним принципу часткової семантичної спільності мовленнєвих одиниць і наявності лінгвістичних та культурологічних універсалій [2].

«Перекласти – означає висловити правильно й повно засобами однієї мови те, що вже виражено раніше засобами іншої мови» [5, с. 10].

Оволодіння мистецтвом перекладу – процес тривалий і тернистий. Досвідчений перекладач має напрацьований досвід, стиль і підхід, має відчуття мови і перекладацьке мислення, знає досконало соціальні, історичні, наукові і культурологічні явища й аспекти країни, мовою якої він перекладає, досконало володіє теоретичним знаннями й практикою перекладу.

Не менш складним, але досить важливим, постає питання оцінки якості перекладу. Сукупність певних умов, критеріїв та вимог, за допомогою яких оцінюється якість перекладу, називають нормою перекладу. Якість перекладу буде визначатися тим, наскільки відповідний перекладацький текст відповідає чинним загальноприйнятим нормативним аспектам, чи в тексті наявні певні відхилення від цих норм.

Нормативні вимоги перекладу – це загальноприйняті правила і принципи перекладу для оцінювання якості тексту перекладу. Поняття норми перекладу передбачає дотримання правил нормативного використання перекладачем мови перекладу, а також відповідність остаточного тексту перекладу встановленим принципам і завданням перекладацької діяльності. Відповідно, серед дослідників загальноприйнятим вважається те, що нормативний аспект перекладу характеризується взаємодією п'яти різних видів нормативних вимог: 1) норми еквівалентності перекладу; 2) жанрово-стилістичної норми перекладу; 3) прагматичної норми перекладу; 4) мовленнєвої норми перекладу; 5) конверсійної норми перекладу.

Розглянемо більш детально кожен нормативну вимогу й дослідимо їх параметри використання задля оцінки досконалості та якості тексту перекладу. Незмінним параметром перекладу є еквівалентність, що передбачає єдність змісту оригіналу й тексту перекладу, пов'язується з нормативними критеріями, які забезпечують адекватність перекладу. Норма еквівалентності змісту оригіналу і перекладу є основою їх цінності з позиції комунікативного аспекту. У кожному окремому тексті визначається тип еквівалентності, який характеризується співвідношенням мови оригіналу й мови перекладу та впливом прагматичних чинників на процес перекладу тексту.

Текст перекладу може відповідати нормі еквівалентності повністю або частково. Невідповідність нормі може бути абсолютною (переклад не передає зміст оригіналу навіть на найнижчому рівні) або відносною (коли витримані інші нормативні вимоги перекладу на достатньо високому рівні).

Друга (жанрово-стилістична) норма перекладу регулює те, як текст перекладу відповідає його стилістичним особливостям. Ця норма визначається стилістичними вимогами, яким має відповідати переклад, а

саме: критерії і правила, що характеризують тексти аналогічного типу в теорії і практиці перекладу. Жанрово-стилістична норма багато в чому визначає як необхідний рівень еквівалентності, так і домінуючу функцію, забезпечення якої складає основне завдання перекладача і головний критерій оцінки якості його роботи. Слід зазначити, що нормативні вимоги та критерії щодо оцінки тексту перекладу можуть встановлюватися лише з урахуванням стилістичної і соціолінгвістичної диференціації тексту. Очевидно, що переклад твору художнього характеру буде оцінюватися згідно з певними літературними критеріями, а якість перекладу тексту технічного спрямування визначатиметься термінологічною відповідністю й технічною точністю його змісту.

Третю (прагматичну) норму перекладу характеризують як критерій, який забезпечить прагматичну цінність перекладу. Так, розв'язуючи прагматичне завдання, перекладач може не дотримуватися максимально можливої еквівалентності тексту, може зробити частковий переклад тексту чи змінити його жанрово-стилістичні характеристики. Прагматичні норми перекладу містять умови повної або часткової відмови дотримуватися норм тексту перекладу, адже не претендують на повне відтворення оригіналу тексту, що перекладається.

Мовленнєві норми перекладу стосуються того, що перекладач розрізняє мову неформального спілкування (розмовна) і мову офіційну. Звичайно, переклад у такому разі буде відрізнятися характером лексичних одиниць, використанням певних граматичних і синтаксичних конструкцій тощо.

Конвенційна норма перекладу визначається як умова максимальної близькості і рівноцінності перекладу й оригіналу, як здатність повноцінно замінити оригінал, як загалом, так і в деталях. З практичної позиції ця умова реалізується завдяки тому, що перекладач дотримується всіх або більшості із зазначених аспектів перекладацьких норми.

Для загальної характеристики процесу перекладу й оцінки результату перекладу використовуються терміни: «адекватний переклад», «еквівалентний переклад», «буквальний переклад», «вільний переклад».

Адекватним називають такий переклад, який відтворює прагматичні завдання акту перекладу на максимально можливому для досягнення цієї мети рівні еквівалентності, при цьому не допускаючи відхилення від жодних норм та дотримуючись жанрово-стилістичних вимог до текстів відповідного типу.

Еквівалентним називають переклад, який відтворює зміст іншомовного оригіналу на одному з рівнів еквівалентності. Під змістом

оригіналу розуміють усю інформацію, що міститься в тексті, ураховуючи як предметно-логічне (денотативне), так і конотативне значення мовленнєвих одиниць та прагматичний потенціал тексту, що перекладається. Згідно з визначенням будь-який адекватний переклад можна назвати еквівалентним, але не кожен еквівалентний переклад визнається як адекватний.

Точний переклад – переклад, у якому еквівалентно відтворюється лише логічна частина змісту оригіналу при можливих відхиленнях від жанрово-стилістичної норми. Точний переклад може бути визнаний адекватним, якщо завданням перекладу є передача певних фактів та інформації про навколишній світ. Еквівалентний переклад – це зазвичай точний переклад, але точний переклад за своїм визначенням лише частково є еквівалентним.

Буквальним називають переклад, що відтворює комунікативно нерелевантні (формальні) елементи оригіналу. Як наслідок, під час такого виду перекладу може не бути переданим зміст оригіналу або будуть наявні порушення норм мови. Буквальний переклад не є адекватним за своїм визначенням, такий вид перекладу допускається лише в тому разі, коли перекладач має тільки відтворити формальні особливості тексту оригіналу та його будови. Відтак переклад може містити в собі різноманітні пояснення, які допомагають розкрити дійсний текст оригіналу.

Вільним називають переклад, виконаний на більш низькому рівні еквівалентності, ніж той, якого можливо досягти за певних умов перекладацького акту. Вільний переклад може характеризуватися як адекватний за умов, якщо він виконаний відповідно до інших нормативних вимог перекладу і не демонструє істотних утрат у процесі передачі змісту оригінального тексту. Більш серйозні недотримання нормативних вимог роблять вільний переклад нееквівалентним і неадекватним. У такому разі переклад перетворюється просто на самостійне висловлення з певної теми. Вільний переклад за жодних умов не можна використовувати там, де потрібна максимальна точність і дотримання певних вимог: при перекладі текстів офіційних, юридичних, дипломатичних тощо.

Отже, перекладацький процес – це складний процес, який передбачає теоретичні знання, практичні вміння й навички, професійний рівень і досвід, творчі здібності, знання культурологічних і ментальних особливостей мови. Дотримання нормативних правил перекладу, крім норми еквівалентності, має загальний характер, а ступінь наближення до оригіналу (за всіма критеріями) виявляється тією змінною величиною, яка й свідчить про рівень професійної кваліфікації перекладача й оцінює перекладацький текст.

Література

1. Бреус Е. В. Теория и практика перевода с английского языка на русский : [учебное пособие] / Е. В. Бреус. – М. : Изд-во УРАО, 2001. – Ч. 1. – 104 с.
2. Комиссаров В. Н. Современное переводоведение. Курс лекций / В. Н. Комиссаров. – М. : ЭТС, 1999.
3. Комиссаров В. Н. Теория перевода (лингвистические аспекты) : [учебник] / В. Н. Комиссаров. – М. : Высшая школа, 1990. – 253 с.
4. Миньяр-Белоручев Р. К. Теория и методы перевода / Р. К. Миньяр-Белоручев. – М. : Московский лицей, 1996 – 208 с.
5. Федоров А. В. Основы общей теории перевода (Лингвистические проблемы) / А. В. Федоров. – [4 изд., перераб. и доп.]. – М. : Высшая школа, 1983. – 250 с.

Стаття надійшла до редакції 21.08.2015 р.

УДК 81'36

Ю. О. Голоцукова

ПРО УНІВЕРСАЛЬНІ ТА СПЕЦИФІЧНІ РИСИ КАТЕГОРІЇ РЕЗУЛЬТАТИВА (НА МАТЕРІАЛІ УКРАЇНСЬКОЇ ТА РОСІЙСЬКОЇ МОВ)

Голоцукова Ю. О. Про універсальні та специфічні риси категорії результатива (на матеріалі української та російської мов).

У статті проаналізовано та узагальнено погляди українських і зарубіжних лінгвістів щодо змісту понять «результатив», «статив», «пасив», «перфект»; досліджено кваліфікаційні та диференційні ознаки українських та російських результативних, стативних, пасивних, перфектних конструкцій; визначено особливості функціонування результативних конструкцій.

Ключові слова: результатив, статив, стан / дія, пасив, перфект.

Голоцукова Ю. А. Об универсальных и специфических чертах категории результатива (на материале украинского и русского языков).

В статье проанализированы и обобщены взгляды украинских и зарубежных лингвистов относительно содержания понятий «результатив», «статив», «пассив», «перфект»; исследованы квалификационные и дифференциальные признаки украинских и русских результативных, стативных, пассивных, перфектных конструкций; определены особенности функционирования результативных конструкций.

Ключевые слова: результатив, статив, состояние / действие, пассив, перфект.

Golotsukova Y. O. About the universal and specific lines of category of resultative (on material of the Ukrainian and Russian languages).

In the article are analyzed and summarized the views of Ukrainian and foreign linguists regarding the content of the concepts of “resultative”, “stative”, “passive”, “perfect tense”; are investigated qualification and differential criteria of the Ukrainian and Russian resultative, stative, passive, perfect tense; are defined the peculiarities of resultative designs.

Key words: resultative, stative, state / action, passive, perfect tense.

У мовознавстві кінця ХХ – початку ХХІ століття помітне місце посідають дослідження, присвячені результативним дієслівним конструкціям. Питаннями аналізу та класифікації результативних конструкцій у різних аспектах займалися такі лінгвісти, як Н. Авілова, О. Бондарко, Л. Буланін, В. Виноградов, І. Вихованець, М. Гловінська, К. Городенська, А. Загнітко, О. Ісаченко, Л. Коновалова, Ю. Князев, Ю. Маслов, І. Мучник, В. Недялков, В. Плунгян, Г. Сильницький, О. Холодович, М. Шелякін, С. Яхонтов та інші. Незважаючи на велику кількість праць, проблема результативності все ще залишається нерозв'язаною, оскільки на кожному новому етапі наукового пізнання постають нові питання, пов'язані з актуалізацією результативної семантики. Одним з таких є питання про універсальні та специфічні риси категорії результатива в українській та російській мовах. Цим зумовлюється актуальність запропонованого дослідження.

Мета дослідження – з'ясування особливостей співвідношення результативів зі стативами, пасивами і перфектами, встановлення універсальних та специфічних рис категорії результатива в українській та російській мовах. Реалізація поставленої мети передбачає розв'язання таких завдань: проаналізувати погляди українських і зарубіжних лінгвістів щодо змісту понять «результатив», «статив», «пасив», «перфект»; встановити закономірності кореляції результатив / статив / пасив / перфект в українській та російській мовах.

Термін «результатив» на сьогодні не має однозначного тлумачення, хоча вивченню цього поняття присвячено багато наукових праць. У спеціальній літературі мовознавці й саме поняття називають по-різному: І. Вихованець, А. Загнітко, В. Недялков, О. Холодович вживають термін «результатив», Л. Буланін – «пасив стану», «пасив», «статив», Л. Коновалова – «статальний пасив», Ю. Маслов – «перфект стану», «статальний перфект». На наш погляд, найдоречнішим терміном є «результатив», оскільки саме цей термін більш «наочно» вказує на завершальний етап дії або послідовності дій, що привели до результативного стану. Терміном «результатив» називаємо предикативну форму, виражену пасивними дієприкметниками та акціональними предикативними формами на *-но*, *-то* від граничних і неграничних перфективів та імперфективів, яка позначає стан предмета, що передбачає попередню дію. Лінгвісти результатив зазвичай пов'язують із трьома явищами: стативом, пасивом, перфектом.

О. Холодович та його послідовники [3; 5] називають стативом предикативну форму, що позначає стан та якість предмета, тобто стативи

– це конструкції з позначенням непроцесуальні ознаки. Характерною рисою ставивних конструкцій є те, що вони надають об'єктові непроцесуальної ознаки, яка реалізується в конкретних ситуаціях, таких, як локалізований стан, зовнішній вигляд, внутрішня ознака і подібне. В українській та російській мовах ставивне значення, як і результативне, виражається пасивними дієприкметниками та предикативними формами на *-но*, *-то* під впливом лексичного значення дієслова-мотиватора. Головна відмінність ставива від результатива полягає в тому, що ставив повідомляє лише про стан предмета, результатив – одночасно і про стан, і про попередню дію, результатом якої є цей стан. Тому ставив може позначати, на відміну від результатива, природний первинний стан, що не виступає результатом якоїсь дії: укр. *Ніхто не знав, куди цілити, бо острів той так **заховано** серед проток, дерев і очеретів, що майже ніхто не відав про його існування* (П. Загребельний) – *острів заховано* = *острів заховався* – природний стан; рос. *Мы пошли на вал, возвышение, **образованное** природой и укрепленное частоколом* (О. Пушкін) – *возвышение образованное* = *возвышение образовалось* (природний стан).

В українській та російській мовах ставивне і результативне значення реалізуються в контексті. Наприклад, у реченні укр. *Бабуся стояла, спершись на ціпок (така зігнута, зовсім **переламана** надвоє бабуся)* (О. Донченко) лексема *переламана*, вжита у значенні «зігнута», позначає стан об'єкта *бабуся*, являє собою ставив, оскільки характеризує об'єкт ознакою, яка не повідомляє про попередню дію, виконувану над ним, *переламана надвоє бабуся* – природний стан, що не є результатом попередньої дії. У реченні [Мати:] *У тебе синяки під очима!* [Гаврило:] *Під очима то ще нічого, а либонь і ребер скількохсь **переламано*** (М. Кропивницький) лексема *переламано* являє собою результатив, оскільки стан об'єкта постає результатом свідомої дії чи діяльності суб'єкта, повідомляє про попередню дію «ламати», виконувану над ним.

У реченні рос. *Лицо его, **покрытое** морщинами, оживлено было удивительною бодростью, глаза грозно сверкали из-под седых бровей* (О. Пушкін) ставив *покрытое* позначає природний стан об'єкта *обличчя*, характеризує його ознакою, яка не повідомляє про попередню дію, виконувану над ним. У реченні рос. *Комната больше и выше моей, лучше меблирована, светлая; шкаф, комод, диван и моя кровать, большая и широкая и **покрытая** зеленым шелковым стеганым одеялом* (Ф. Достоевський) лексема *покрытая* має результативне значення, оскільки позначає стан, який є результатом свідомої діяльності: *покривати* → *покрыти* → *покрыто* (*покрытий*).

Пасивом називають предикативну форму, що виражає стан предмета й позначає, що підмет речення не відповідає суб'єктові дії або що суб'єкт дії взагалі не виражений у реченні [3, с. 150]. В українській та російській мовах форми пасива є омонімічними формам результатива. Частотними постають випадки, коли результатив і пасив припускають взаємозамінність у певних контекстах за незначної смислової зміни. Результативне значення має такі відмінні риси від пасивного значення:

а) ознака, яку виражає результатив, є стійкою, тривалою. Показники тривалості визначають час результативного стану і тим самим свідчать про результативне значення лексики. У реченні такий результатив виконує функцію присудка, тобто постає аналітичним дієсловом: укр. *[Люцій (до християн):] Він, браття, **ще не хрещений** – не сміє благословення вірним уділяти* (Леся Українка); рос. *Сознаюсь, что в порыве малодушия я проклинал шепотом медицину и свое заявление, **поданное пять лет тому** назад ректору университета* (М. Булгаков) і таке інше. На відміну від російської мови, в українській мові показники тривалості також можуть позначати час самої дії. Це свідчить про пасивне значення дієприкметника: укр. *Цілком зрозуміло, чому так швидко, **за якийсь один рік після блокади**, – позагоювані гарматні та бомбові рани на лєнінградських будівлях* (Остап Вишня) тощо. В російській мові такі конструкції репрезентують результативний стан: рос. *Наши отпрыск, **назад тому с полгода, обутий** в штиблєты по-иностранному и дрожа в ничем не подбитой шинелишке, воротился зимой в Россию из Швейцарии, где лечился от идиотизма* (Ф. Достоєвський) і подібне;

б) результативне часове значення обмежене планом результату, «однопланове». Обмеженість результативного стану часовим планом допоміжного дієслова виявляється у сполученнях тих чи тих відповідних лексем зі словоформами, що містять вказівку на час. Минуле результатива в сполученні з показниками на зразок: укр. *ще вчора, тільки-но, у той час*, рос. *еще вчера, в то время, только что* і подібне передбачає, що в теперішньому часі цей стан вже завершився. Минуле пасива позначає відсутність цього стану та його настання. Порівняймо: укр. – *Може, Іон уже і підвищення мав, адже писав **ще торік**, що на сержанта був **представлений**...* (М. Чабанівський). Конструкцію «*ще торік був представлений*» за результативного значення тлумачимо, як «торік був представлений і тільки-но з причини підвищення чи його скасування перестав бути представленим», за пасивного – «раніше не був представлений, і тільки торік його подали / представили на підвищення».

Рос. *»Должен! – возразил Савельич, час от часу приведенный в большее изумление, – да когда же, сударь, успел ты ему задолжать?»* (О. Пушкін) – конструкція «*час от часу приведенный*» за результативного значення тлумачиться, як «Савич був збентежений колись, а зараз – ні», за пасивного – «Савич раніше не був збентежений, а наразі – став» і подібне;

в) момент появи стану (завершення дії) залишається, зазвичай, невизначеним. Наприклад: Укр. *У 1141 році, коли Галицьке князівство було сформоване, більша частина Підкарпаття була приєднана до його володінь*. За акціонального розуміння дієприкметника *було сформоване* – аналітичного дієслова – можна витлумачити, що Галицьке князівство сформували саме у 1141 році, за результативного – постає розуміння, що формування могло початися раніше, триваючи й у 1141 році; дієприкметник *була приєднана* має лише акціональне значення. Рос. *В 1918 году, когда город был занят немецкими войсками, я сам был исключен с «волчьим билетом»* (В. Каверин). За акціонального розуміння конструкції *был занят* німці зайняли місто саме у 1918 році, за результативного – окупація могла початися і раніше, триваючи й у 1918 році; між тим *был исключен* має лише перше, акціональне значення тощо. Вказівка на час для теперішнього результату можлива для вираження повторюваної ознаки, хронологічної цикловості: укр. *Школярські парти позбивано тепер зірками й клинцями* (Б. Грінченко) – об'єкт стану (школярські парти) наділений повторюваною ознакою; рос. *По праздничным дням в мастерской совсем пусто. На катке прибрано: колодочки и утюги задвинутые в угол, просечки, наперстки... сложены в ящик* (В. Кузьмін) – стан майстерні, який є періодичним тощо. Вказівка на час для теперішнього результату можлива також коли суб'єкт стану, результату повторюваної дії, є множинним: укр. *Артисти всі уже загримовані* (А. Головка); рос. *При них была и артиллерия, взятая Пугачевым в малых крепостях, им уже покоренных* (О. Пушкін) і таке інше. Для пасива таких обмежень немає: укр. *Він ледве стримував себе від злості за те, що пришелепуватий Кукса своїм дурним пострілом так несподівано зірвав усто операцію. Тепер всі карти переплутано* (В. Кучер) – однопланова, неповторювана дія (*тепер переплутано* = *тепер переплутали*) тощо.

На значення результативності / пасивності лексичної одиниці впливає також характер її зв'язку з описуваними подіями. Лексема в пасивному значенні безпосередньо зумовлює подальший розвиток подій, постає їхнім прямим антецедентом: укр. *Щойно ошукані Хомою і тому особливо люті артилеристи з батогами накиннулися на його коней* (О. Гончар) – *ошукав* (антецедент) → *накиннулися* (консеквент), отже,

ошукані – пасив; укр. *Обидва вони були примічені королем і тому підкреслено грузько сиділи в стильних кріселках* (П. Панч) – *примітив* (антецедент) → *сиділи* (консеквент), отже, *були примічені* – пасив; рос. ... *продавица была предупреждена, что из горсовета может кое-кто нагрянуть в этот день. Поэтому она была очень осмотрительна ... , основательно высовывалась из ларька и смотрела направо и налево* (Ф. Искандер) – *попередили* (антецедент) → *була обачна* (консеквент), отже, *була попереджена* – пасив тощо. За результативного значення лексема не передбачає якихось інших дій, її зв'язок з тим, що відбувається, полягає лише у збереженні результативного стану: укр. *Між нашим народом доволі й таких [пісень], де дівчина показується просто одуреною, ошуканою або й насильно зганьбленою* (І. Франко) – *ошукана дівчина* – результативний стан, отже, *ошукана* – результатив; рос. *Долго я думал, куда же мне спрятать мое письмо. Я бросил его в щель столба, подпиравшего террасу. Столб был обшит досками. Три года спустя его нашел Петька Захаров* (Вс. Иванов) – *столб был обшит досками* – результативний стан, отже, *был обшит* – результатив тощо.

О. Єсперсен, Ю. Маслов, О. Потебня та інші перфектом називають форму, що позначає дію в минулому, наслідки якої зберігаються в теперішньому. Ю. Маслов розмежував два типи перфекта – експліцитний та імпліцитний. З урахуванням засобів формального вираження експліцитний перфект виявний дієприкметниковими формами та предикативними формами на *-но*, *-то*. Імпліцитний перфект репрезентований особовими формами. Перфектного значення набувають конструкції у поєднанні: 1) з обставинами часу на кшталт *за дві години, за три роки, за кілька днів* і подібне: укр. *Вже спалахнув над чохлом п'ятипромінний вогник золотого вінчика, пригрів собою сердитого, вимотаного за день Самієва* (О. Гончар); рос. *И на сем-то странном военном совете за минуту решено было идти к Оренбургу: движение дерзкое, и которое чуть было не увенчалось бедственным успехом!* (О. Пушкін) та інше; 2) з обставинами, що фіксують відрізок минулого як час здійснення дії: укр. *А влітку ще й свіжою рогозою долівку настелено* (О. Гончар); рос. *Во всяком случае, у него положено было еще прошлой весной, в скором времени, отлично и с достатком выдать Настасью Филипповну замуж за какого-нибудь благоразумного и порядочного господина, служащего в другой губернии* (Ф. Достоевський) і подібне; 3) з обставинами місця, оскільки вони позначають просторовий вимір перебігу тієї чи тієї дії: укр. *Хапаючись за виліплені на стіні узори, ступив [Сашико] кілька кроків по коридору* (Л. Смілянський); рос. *По двору скакали конные*

люди; в эту минуту в узкое отверстие, **прорубленное в стене**, просунулась седая голова Савельича, и мой бедный дядька произнес жалобным голосом... (О. Пушкін) і таке інше; 4) з обставинами способу дії, що вказують на характер протікання дії: укр. *Потім, **повільно відігріті**, знову розмерзають, відживають і починають жити* (І. Смолич); рос. *В первой же комнате ждала и Настасья Филипповна, тоже **одетая весьма просто** и вся в черном; она встала навстречу, но не улыбнулась и даже князю не подала руки* (Ф. Достоевський) і таке інше; 5) з обставинами мети дії, підрядними мети, певного цільового спрямування дії: укр. – *Треба перевірити Яська, – вставив я своє слово, – **Може, він Борисом засланий до нас, щоб пронохувати*** (М. Чабанівський); рос. *Доктор, **приглашенный для осмотра разбитой головы**, дал примочку и объявил, что опасности от ушибов нет ни малейшей* (Ф. Достоевський) та інше; 6) з граматично обов'язковим запереченням. Граматична факультативність заперечення – свідчення результативності конструкції: укр. *Коло дому бовваніли височезні осоки, зеленів старий садок, **не одгороджений** од двору* (І. Нечуй-Левицький) тощо. Обов'язковість заперечення – показник перфектної семантики конструкції. Мотивацію обов'язковості можна вбачати також у поєднанні заперечної частки *не* з часткою *ще*, що свідчить про тривалу дію: укр. *Може б, несподівано метнутись до клуні, припасти до току, де лежить **ще не млинковане** зерно, або скочити в засторонок з сіном?* (М. Стельмах); рос. *Наш отпрыск, назад тому с полгода, обутий в итиблеты по-иностранному и дрожжа в ничем **не подбитой** шинелишке, воротился зимой в Россию из Швейцарии, где лечился от идиотизма* (Ф. Достоевський) і подібне. Зазначені конструкції набувають саме перфектного значення, оскільки вказують на період, заповнений виконаною дією.

Лексеми, виражені пасивними дієприкметниками та акціональними предикативними формами на *-но*, *-то* від граничних і неграничних перфективів, що залежно від контексту можуть набувати результативного, пасивного чи стативного значення, називаємо контекстуально зумовленими результатами.

Отже, на відміну від статива, результатив української та російської мов повідомляє одночасно і про стан, і про попередню дію, результатом якої є цей стан. Форми пасива є омонімічними формам результата в досліджуваних мовах. Частотними постають випадки, коли результатив і пасив допускають взаємозамінність у певних контекстах за незначної смислової зміни. На відміну від перфектного результативне значення не реалізується у поєднанні з обставинами часу, місяця, способу дії, мети дії, з граматично обов'язковим запереченням тощо, оскільки такі конструкції

вказують на період, заповнений виконанням дії, а не результативним станом. На відміну від російської мови, українські конструкції з показниками тривалості зразка укр. *у роки моєї молодості, взимку, навесні* тощо реалізують пасивне значення лексеми, позначаючи час самої дії. У російській мові такі конструкції репрезентують лише результативний стан.

Аналізуючи співвідношення результатива з лексико-граматичною семантикою стативності, пасивності та перфектності в українській та російській мовах, можемо говорити про універсальний характер категорії результатива, певні відмінності в репрезентації категорії результатива можуть бути пояснені безперервним розвитком досліджуваних мов. Проблема категорії результатива, не зважаючи на тривалу історію її вивчення, залишається однією з дискусійних.

Література

1. Есперсен О. Философия грамматики. / Отто Есперсен ; [пер. с англ. Б. И. Ильиш]. – [2-е изд., стереотип.]. – М. : Едиториал УРСС, 2002. – 408 с.
2. Маслов Ю. С. Результатив, перфект и глагольный вид / Ю. С. Маслов // Типология результативных конструкций. – Л. : Наука, 1983. – С. 41–54.
3. Недялков В. П. Типология результативных конструкций: результатов, статив, пассив, перфект / В. П. Недялков, С. Е. Яхонтов – Л., 1983. – 263 с.
4. Потебня А. А. Из записок по русской грамматике : в 4-х т. / А. А. Потебня. – М. : Просвещение, 1968. – Т. 4. – 552 с.
5. Холодович А. А. О предельных и непредельных глаголах : (по данным корейского и японского языков) / А. А. Холодович // Филология стран Востока. – Л., 1963. – С. 3–11.
6. Холодович А. А. Проблемы грамматической теории / А. А. Холодович – Л., 1979. – 304 с.
7. Храковский В. С. Типология пассивных конструкций. Диатезы и залого / В. С. Храковский, С. Е. Яхонтов, Г. Г. Сильницкий и др. ; ред. А. А. Холодович. – Л. : Наука, 1974. – 380 с.
8. Храковский В. С. Некоторые проблемы универсально-типологической характеристики аспектуальных значений / В. С. Храковский // Аспектуальность и средства ее выражения : Уч. зап. Тартуск. гос. ун-та. 1980. – Т. 537. – С. 3–23.
9. Чуглов В. И. Категории залога и времени у русских причастий / В. И. Чуглов // Вопросы языкознания. – 1990. – № 3. – С. 54–61.
10. Шелякин М. А. Категория вида и способа действия: (теоретические основы) / М. А. Шелякин – Таллин, 1983. – 216 с.
11. Wierzbicka A. *Lingua Mentalis : the Semantics of Natural Language* / A. Wierzbicka. – Sydney, 1980. – 367 p.
12. Wierzbicka A. *On the Semantics of the Verbal Aspect in Polish* / A. Wierzbicka // *To Honor Roman Jakobson. Essays on the Occasion of his Seventieth Birthday* – The Hague – Paris, 1967. – P. 2231–2243.
13. Wiczorek D. *Ukrainskij pierfekt na -no, -to na fonie polskiego pierfekta* /

D. Wiczorek. – Wrocław : Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego 1994. – 115 s.

Стаття надійшла до редакції 02.09.2015 р.

УДК 811.161.2'373

Ю. В. Датченко

ЛЕКСИКА ПИСАНКАРСТВА ЯК ВІДОБРАЖЕННЯ МОВНО-КУЛЬТУРНОГО ФЕНОМЕНА УКРАЇНЦІВ

Датченко Ю. В. Лексика писанкарства як відображення мовно-культурного феномена українців.

У статті зроблено огляд різних підходів до культурно маркованих слів, запропоновано розглядати лексику писанкарства як національно марковану, виділено особливості різних груп лексики писанкарства, що відображають унікальність світосприйняття українців.

Ключові слова: етнолінгвістика, лексика писанкарства, національно-культурний компонент, культурно марковані одиниці.

Датченко Ю. В. Лексика писанкарства как отражение культурно-языкового феномена украинцев.

В статье сделан обзор разных подходов к культурно-маркированным словам, предложено рассматривать лексику писанкарства как культурно-маркированную, выделены особенности разных групп лексики писанкарства, отображающие уникальность мировосприятия украинцев.

Ключевые слова: этнолингвистика, лексика писанкарства, национально-культурный компонент, культурно маркированные единицы.

Datchenko U. Vocabulary Easter eggs as a reflection of cultural and linguistic phenomenon of Ukrainians.

The article provides an overview of different approaches to cultural and bulleted words, proposed to consider language as a cultural and Easter eggs labeled highlighted features of different language groups Easter eggs, displays the unique worldview of the Ukrainians.

Key words: ethnolinguistics, vocabulary of Easter eggs, national and cultural component, in a civilized manner marking units.

Дослідження взаємозв'язку мови й культури є одним із актуальних напрямків сучасної лінгвістики. Значну кількість слів, що містять інформацію про культуру певної країни, розглядають у межах різних наук, а саме: з лінгвістичного погляду (*реалії, культурно-маркована лексика, лексика з культурним компонентом, культурологічна лексика*), в перекладознавстві (*безеквівалентна лексика*), у культурознавстві (*концепти, фрейми*), з погляду психолінгвістики (*прототипи*) тощо.

Особливості унікальної народної культури можна вивчати крізь

національну мову, що акумулювала культурні цінності й світогляд нації. Це підвищило інтерес дослідників до лексики, що містить національно-культурний компонент. Етнолінгвістичний напрям, орієнтований на реконструктивний план виявлення культурних шарів у формуванні лексичного фонду національних мов, має витoki в працях Ф. Боаса, Е. Сепіра, О. Потебні. Опис культурно маркованих номінативних одиниць, аналіз їхніх ареальних особливостей, дослідження етнічних символів, стереотипів, міфологем активно вивчається в сучасному українському мовознавстві (В. Ужченко, О. Селіванова, П. Гриценко, Н. Хозбей, В. Жайворонок, М. Кочерган, В. Манакін, Н. Сукаленко і ін.).

З прадавніх часів в українській мові сформувався значний пласт професійної лексики писанкарства, яка ввібрала в себе народний досвід освоєння природних матеріалів і пристосування їх до задоволення релігійних і обрядових потреб людини. Писанкарська термінологія, як і технічні прийоми роботи стародавнього ремесла, мовби найдорожчий скарб передавалася від роду до роду, успадковувалася й збагачувалася кожним наступним поколінням мистців. У ній ще й досі зберігаються архаїчні елементи язичницького світосприйняття, що сягають своїми витокami до найдавніших археологічних культур. Тому вивчення писанкарської лексики важливе не лише для мовознавства, а й для пізнання джерел формування й особливостей історичного розвитку української культури загалом, з'ясування етногенези, етнічної історії українців. На жаль, лексика писанкарства не була предметом дослідження мовознавців і залишалася поза увагою дослідників.

Отже, актуальність теми дослідження зумовлена загальним спрямуванням лінгвістичних досліджень на виявлення етноспецифічного компоненту в національно-мовній картині світу. Опрацювання культурно маркованих одиниць як носія культурної інформації на матеріалі лексики писанкарства відповідає настановам сучасних лінгвокультурологічних студій щодо опрацювання проблем лексичної семантики в антропоцентричному руслі. Мета дослідження полягає у виявленні особливостей різних груп лексики писанкарства, що відображають мовно-культурний феномен українців.

Об'єктом дослідження є лексика писанкарства, яка відображає фрагменти української національно-мовної картини світу. У нашому дослідженні і мова, і культура розглядаються в межах етногенезу, тобто у зв'язку з розвитком етносу, що формує їх. Мова виступає як універсальний компонент культури, продукт і умова її існування один з каналів трансляції етнокультурної інформації. Відомо, що слово є

основною одиницею мови, в якій відображається культура. Сприйняття певної лексики значною мірою допомагає оволодіти словами, своєрідна семантика яких відображає своєрідність культури народу. За визначенням Є. Верещагіна й В. Костомарова такі слова називаються культурним компонентом мови. Вони містяться на перетині мови й культури [1].

Дослідження культурно маркованих феноменів, до яких належить і лексика писанкарства, ґрунтується на розумінні онтологічної єдності мови і культури як у функціональному, так і в генетичному аспектах. Культуру можна тлумачити як сукупність матеріальних і духовних артефактів людської діяльності, відображених в системі знаків, символів і норм, що історично передаються і відтворюються певною етнічною спільнотою. Оскільки писанкарство є невід'ємною частиною української культури, культурно марковані одиниці потребують докладного опрацювання.

Тлумачення лексеми «писанка» подається в багатьох словниках, зокрема у словнику-довіднику «Знаки української етнокультури» В. Жайворонка міститься таке пояснення: «розмальоване великоднє куряче або декоративне, звичайно дерев'яне, яйце; розписується різноманітними орнаментом – геометричним, рослинним, тваринним; кожен колір у писанковому розпису має власну символіку; розписане яйце символізує джерело життя, усього живого; звичай розмальовувати писанки походить ще з дохристиянських часів; здавна писанки наділялися охоронними властивостями» [2, с. 450–451]. Як бачимо, науковець вказує на певні елементи, які відображають світосприйняття українців, зокрема, писанка – це великоднє яйце, а, отже, має обрядовий чи релігійний характер, символічними є орнамент і колір, а традиція бере початок з прадавніх часів.

Лексика писанкарства є досить розгалуженою і надзвичайно різноманітною, що свідчить про самобутність досліджуваного промислу в історичному минулому і до сьогодні, вона має складну внутрішню структуру й на основі взаємодії принципів опозиційного протиставлення і семантичної спільності ділиться на такі групи: 1) назви орнаментів та їх елементів; 2) назви технік у писанкарстві; 3) назви процесуальних понять; 4) назви оздоблених пасхальних яєць за виконанням; 5) агентивні найменування; 6) назв и елементів декорування писанок; 7) назви інструментів та знарядь; 8) назви кольорів; 9) назви виробів з писанок; 10) назви ігор та забав, пов'язаних з писанками.

У зв'язку з цим лексику писанкарства можна розглядати у процесі функціонування у спеціальних текстах, можна виявити залежність між формальними, семантичними й стилістичними характеристиками терміна, а також у контексті.

Українські писанки зберегли значну кількість архаїчних мотивів, композицій і народних назв. Дослідник орнаментики М. Селівачов констатує, що в «писанкарстві найширше серед всіх видів народного мистецтва представлені домінуючі мотиви українського орнаменту» [3]. Це «вазони», «дерева», «квіти», «ружі», «сливки», «сорок гілок», «сосонки», «трилисники», «рачки», «рибки», «сороки», «баранячі ріжки» тощо. Зважаючи на регіональні особливості художнього вирішення писанок, можна виокремити найтиповіші для кожного осередку й регіону України мотиви, схеми їхнього розташування, колорит тощо, які мають вербальні характеристики. Так, найвишуканішими за технікою виконання та композиціями є гуцульські писанки, які характерні геометричними, зоо- й антропоморфними мотивами, найбільшою самобутністю декору позначені писанки Поділля й Полісся, де збереглися давні фітоантропоморфні й зооантропоморфні символи з назвами «берегиня», «княгиня», «королева», «панна» та ін.

Аналіз лексики писанкарства допомагає з'ясувати, що до масиву спеціальної лексики входять як однозначні, так і багатозначні лексеми, які ґрунтуються на метафоричному й метонімічному перенесенні найменувань. Причини виникнення багатьох назв для позначення однієї реалії полягають у популярності й доступності виконання (відсутність потреби у громіздких знаряддях праці), компактність при переміщенні, довірливий вибір робочого місця, а також дотримання народних традицій та обрядових ритуалів призводили до того, що писанкарський промисел був масовим. Тому майже кожна писанкарка мала, як правило, не лише свій запас улюблених технік, орнаментів, нерідко створюючи їх, а й власний арсенал прямих і образних найменувань до них.

Найбільшу групу лексики писанкарства складають назви орнаментів та їх елементів, а саме: фітоморфні (квіти, вінки, вазони, гілки, листки, сосонки, ягідки та ін.); скевоморфні (названі за асоціацією з рукотворними предметами) (граблі, гребінчики, вітряки, драбинки, віконця, решітки, ключі, медівники); зооморфні (півні, зозулі, бджілки, метелики, павучки, вужі, гадючки, жабки, заячі вуха, баранячі роги); космогонічні (за асоціацією з астрономічними об'єктами) (сонце, зірки «звізди»). Група абстрагованих поетичних образів названа за асоціацією з міфологічно-фольклорними персонажами та метафорами (берегиня, райська пташка, Божа краса, байстрючки, сльоза, сирітка та ін.). Окремими мотивам (круг, кривулька, безкінечник) властива графічна й лексична поліваріантність.

Крім розмаїття орнаментальних знаків і назв, існує їх певна символіка, яка відображає унікальність світосприйняття українців,

наприклад, «хрест» і його незліченні різновиди, що є найпоширенішим мотивом в писанкарстві символізує «всесвіт, чотири сторони світу, чотири пори року, святий знак відкуплення» [4, с. 387], «пташка – символ єднання земного і небесного, охоронець душ предків, птахи символізують чесноти святих та їх вознесіння до Бога» [4, с. 387].

Отже, лексика писанкарства є мовно-культурним феноменом, оскільки в ній відображається осмислення світу й сприйняття українцями навколишньої дійсності.

Література

1. Верещагин Е. М. Лингвострановедческая теория слова / Е. М. Верещагин, В. Г. Костомаров. – М. : Русский язык, 1980. – 320 с.
 2. Жайворонок В. В. Знаки української етнокультури : [словник-довідник] / В. В. Жайворонок. – К. : Довіра, 2006. – 703 с.
 3. Селівачов М. Р. Лексикон української орнаментики : [навчальний посібник] / М. Р. Селівачов. – К. : Редакція вісника «Ант» : Фенікс, 2013. – 413 с.
 4. 100 найвідоміших образів української міфології. – К. : Автограф, 2007. – 460 с.
- Стаття надійшла до редакції 28.08.2015 р.*

УДК 811.161.2'373.611

І. М. Демешко

МОРФОНОЛОГІЧНІ ПАРАМЕТРИ АФІКСІВ ВІДДІЄСЛІВНОГО СЛОВОТВОРЕННЯ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Демешко І. М. Морфологічні параметри афіксів віддієслівного словотворення в українській мові.

У статті з'ясовано морфологічні параметри префіксів, елементарних і складних суфіксів віддієслівних похідних. Розглянуто морфологічно релевантні особливості іменникових, прикметникових та дієслівних афіксів в українській мові. Установлено, що фінальні елементи дієслівної основи, які зазнають змін під впливом ініціалі форманта, сигналізують про можливі морфологічні операції (усічення, консонантні, вокалічні альтернації, нарощення суфіксальної чи кореневої морфем, модифікації наголосу) у віддієслівному похідному.

Ключові слова: словотвірна морфологія, дeverбатив, афікс, суфікс, префікс, морфема, словотвірне гніздо, морфологічна будова.

Демешко И. Н. Морфологические параметры аффиксов отглагольного словообразования в украинском языке.

В статье установлено морфологические параметры приставок, элементарных и сложных суффиксов отглагольных производных. Рассмотрены морфологически релевантные особенности аффиксов существительных, прилагательных и глаголов в украинском языке. Установлено, что финальные элементы глагольной основы, которые испытывают изменения под влиянием

инициали форманта, сигнализируют о возможных морфонологических операциях (усечение, консонантные, вокалические альтернации, наращивания суффиксальной или корневой морфем, модификации ударения) в отглагольном производном.

Ключевые слова: словообразовательная морфонология, девербатив, аффикс, суффикс, приставка, морфема, словообразовательное гнездо, морфонологическая структура.

Demeshko I. M. Morphological characteristics of affixes of verbal derivation in the Ukrainian language.

The article deals with the morphological characteristics of prefixes, elementary and complex suffixes of verbal derivatives in the Ukrainian language. It examines the morphologically relevant features of noun, adjective and verb affixes in the Ukrainian language. It was established that the final elements of the verbal stem, which are changing under the influence of formant initials, signals of possible morphological operations (reduction, consonant and vocal alternations, lengthening of suffix or root morphemes, accent modification) in verbal derivatives.

Key words: derivational morphology, verbal derivatives, affix, suffix, prefix, morpheme, morphological structure, word-forming family, morphological structure.

Опис словотвірної морфонології девербативів сучасної української літературної мови з огляду на її функційний характер, динамічні процеси в мові, зрушення, що відбулися в її корпусі протягом останнього часу, дає вагомі підстави визначення нових класифікаційних принципів морфонологічного аналізу девербативів. Питання внутрішньої організації слова, комплексний аналіз семантичних, словотворчих і граматичних ознак девербативів залишається актуальною проблемою граматики української мови. Новітня концепція моделювання девербативів української мови, спрямована на глибокий і багаторівневий аналіз морфонологічних операцій, відбиває їхню формальну кваліфікацію, окреслює семантичну та комунікативно-прагматичну специфіку девербативів субстантивного, вербального, ад'єктивного й адвербіального блоків.

Метою пропонованої розвідки є з'ясування морфонологічних параметрів префіксів, елементарних і складних суфіксів віддієслівних похідних, опис морфонологічно релевантних особливостей іменникових, прикметникових та дієслівних афіксів у морфонологічному аспекті. Досягнення поставленої мети передбачає розв'язання таких завдань: 1) з'ясування морфонологічних параметрів префіксів, елементарних і складних суфіксів віддієслівних похідних; 2) установити детермінанти морфонологічних перетворень у структурі похідних віддієслівних словотвірних гнізд; 3) розглянуто морфонологічно релевантні особливості іменникових, прикметникових та дієслівних афіксів в українській мові.

Матеріалом для дослідження послуговували 2 тисячі самостійно

укладених віддієслівних словотвірних гнізд із використанням тлумачних, словотвірних, етимологічних словників.

Морфонологічна проблематика розроблялася в працях Л. Блумфілда, Я. (І.) Бодуена де Куртене, О. Земської, В. Касевича, М. Крушевського, О. Кубрякової, Ю. Панкрата, О. Реформатського, М. Трубецького, Г. Улашина, В. Чурганової. У сучасному українському мовознавстві в межах словотвірної морфонології досліджено основи теорії морфонологічного опису (В. Горпинич), проблеми аглютинативності в словотворенні, сполучваності на морфемних швах (Н. Клименко, Є. Карпіловська), закономірності реалізації морфонологічних явищ у системі словотвору (К. Городенська, М. Кравченко), морфонологічні процеси в системі іменників (Л. Комарова, Л. Кондакова) і словозміни дієслів української мови (І. Козленко), морфонологічні модифікації в процесі словозміни та словотворення прикметника (Л. Асіїв). На початку ХХІ ст. з'являються праці, присвячені дослідженню морфонологічних процесів у словозміні та словотворі староукраїнської мови другої половини ХVІ–ХVІІІ ст. (Н. Русаченко), дериваційної морфонології російських говорів (О. Антипов). Спроби описати морфонологію СГ знаходимо в працях О. Кубрякової, Ю. Панкраца, Н. Ільїної, Т. Попової, М. Єрмакової, Н. Ананьєвої (при описі слов'янської морфонології, зокрема субстантивної словозміни), С. Толстої (при описі морфонології словозміни та словотворення польської мови), М. Федурко (при описі морфонології відіменникового словотворення української мови), Г. Пристай (при описі морфонології відприкметникового словотворення української мови) та ін.

Новітні наукові спроби спрямовані на визначення сутності і функціональної значущості словотвірної морфонології, кваліфікації морфонологічних засобів, аналізі функцій різних типів альтернатив, установленні детермінантів морфонологічних перетворень у структурі похідних і встановленні морфонологічних класів відіменникових і віддієслівних словотвірних гнізд (СГ), визначенні функцій морфонологічних моделей, залучених до процесів словотворення, установленні структурних типів СП ЛСГ іменників, дієслів, виокремленні зон СП за частиномовною належністю дериватів та ін.

Є. Карпіловська зазначає, що з'ясування параметрів реалізації одиниць суфіксальної підсистеми уможливує формулювання правил, яким підлягає функціонування її одиниць в актах породження морфемних структур слів певних типів [2, с. 7]. Суфіксальна граматики як проміжна ланка між підсистемою суфіксальних одиниць і продуктами її реалізації – морфемними структурами реальних слів української мови – містить

правила, що поєднують опис принципів та способів організації й функціонування одиниць всередині підсистеми з описом принципів їхнього добору з інвентаря в певній формі та з певним змістом, розміщення в морфемній структурі слова й пристосування до внутрішньослівного оточення (лівих та правих партнерів у слові) [2, с. 8].

Унаслідок історичного розвитку української мови деякі дієслівні префікси мають кілька фонетичних варіантів. С. Соколова зауважує, що їхнє варіювання можливе лише в різних дієсловах або членах видової пари, якщо в них варіювання зазнає основа [5, с. 37]: (*відійти* – *відходити*, *надійти* – *надходити*, *підійти* – *підходити*; *відганяти* – *відігнати*; *відгинати* – *відігнути*). Варіювання префіксів **від-** / **віді-** зумовлене основою-мотиватором (*віддирати* – *віддрати*, *відзвати* – *відзвати*, *відпихатися* – *відпихнутися*, *відривати* I – *відірвати*, *відсилати* – *відіслати*, *відтикатися* – *відіткатися*), хоча можливе і вживання обох варіантів: *відігравати* – *відгравати* (недок.), *відігрівати* – *відгрівати* (недок.). У словниках зафіксовані варіанти префіксів **віді-** / **оді-** з покликанням на основний варіант: *відізватися* – *одізватися*, *відійти* – *одійти*, *відімкнути* – *одімкнути*, *відіпхнути* – *одіпхнути*, *відіслати* – *одіслати*, *відіспатися* – *одіспатися*. Варіанти префіксів **од-** / **оді-** вживаються рідше, і дієслова з ними стилістично марковані, а в словниках подають їх з покликанням на основний варіант. Варіювання кінцевого префікса спричинене пристосуванням префікса до основи-мотиватора: **до-** / **ді-**, **над-** / **наді-**, **під-** / **піді-**, **по-** / **пі-**: *дізнавати* – *дознавати* (недок.), *дізнати* – *дознати* (док., розм.); *надсилати* (недок.) – *надіслати* (док.).

Префікс **з-** має варіанти **із-**, **зі-**, **зо-**: *зібгатися* – *зобгатися*, *зів'янути* – *зов'янути*, *зів'ялити* – рідко *зов'ялити*, *зів'ялий* – *зов'ялий*; *зганяти* – *зігнати*, *згинати* – *зігнути*, *зігнутий* – рідко *зогнутий*, *згинатися* – *зігнутися*, *зіграти* – рідко *зограти*, *зігривальний* – *зогривальний*; *зводити* – рідко *ізводити*, *згадувати* – рідко *ізвадувати*, *звикати* – рідко *ізвикати*.

Вибір варіанта префікса **з-** залежить від основ-мотиваторів, які однозначно співвіднесені з префіксами. Виняток становлять варіантні утворення, одне з яких основне, стилістично нейтральне, а решта – стилістично марковані або рідковживані [5, с. 38]: *зібгати* – рідше *зобгати*, *зів'янути* – розм. *зов'янути*, *зв'ялити* – рідко *ізв'ялити*, *зов'ялити*.

Варіанти **о-** / **об-** (**оби-**) перебувають у відношенні додаткової дистрибуції [6, с. 259], для яких частина значень спільна, а для деяких – властива лише варіанту **о-**, **об-** (**оби-**): *обпрядати* (недок.) – *обіпрясти* (док., розм.), *обриватися* I – *обірватися*, *обсилати* – *обіслати*, *обтинати*

– *обітяти; обкреслити – окреслити, обкрутити – розм., рідко обкрутити.*

Функціонування варіантів префікса **в-** має певні семантичні особливості. Так, варіанти *вві-/ві-/уві-* функціонують переважно в дієсловах зі значенням спрямування дії всередину об'єкта (крім дієслова *ввірвати/увірвати*). Близько 25 дієслів вживаються лише з префіксом **у-** з результативним значенням: *утворити, уникнути*, діал. *уйти*; іноді вживається з фазовим значенням: *увінчати, ухвалити*, розм. *укохати*.

Отже, урахування всіх варіантів, зважаючи на формально-семантичні, омонімічні відношення на морфемному рівні, можливе за умов наявності кореневого гніздового словника з вершинним дієсловом (з урахуванням варіативності коренів і варіативності афіксів – префіксів і суфіксів – у девербативах вербального, субстантивного, ад'єктивного й адвербіального блоків), що уможливить установлення семантичних відтінків і розбіжностей формальних варіантів.

У сучасній лінгвістиці накопичено цінний досвід теоретичного осмислення результатів аналізу будови та функціонування морфемної і словотвірної підсистем мов, зокрема суфіксальної підсистеми як найбільш розгалуженої й активної в слов'янських мовах [2, с. 3]. При виділенні суфіксальних одиниць дотримуємося коренезорієнтованого підходу, запропонованого у працях Г. Винокура, М. Панова, Є. Карпіловської, Н. Клименко, М. Федурко, Н. Янко-Триницької на противагу афіксозорієнтованому підходу, який обстоювали у своїх працях О. Смирницький, Л. Крисін та інші дослідники.

Чеський дослідник З. Оліверіус зазначав, що основним критерієм класифікації морфем є релятивна самостійність морфеми щодо інших морфем. Класифікація морфем утворює складну багатоступінчасту ієрархію. Найважливішу проблему створює визначення межі між двома щаблями такої багатоступінчатої ієрархії [3, с. 56]. Отже, для встановлення такої межі доцільно враховувати формально-семантичні, функціональні ознаки досліджуваних суфіксальних одиниць. Є. Карпіловська пропонує при визначенні типів суфіксальних одиниць враховувати такі ознаки: 1) тип основи (похідна (з вільною чи зв'язаною подільністю), непохідна подільна (оформлена чи не оформлена); 2) здатність самостійно виражати певне словотвірне (розрядне (часткове) чи категорійне (загальне) або граматичне (формотворне або частиномовне) значення чи виконувати допоміжну роль при конструюванні морфемної структури слова; 3) здатність самостійно формувати основу слова, тобто здатність виступати у визначальній для еталонних одиниць суфіксального класу позиції кінця основи слова [2, с. 15].

Іменники, утворені за моделлю **До + -н'н'-, -т'т'-**, становлять

значну частину ВДІ – 6071 (на *-ан'н'* – 3881, *-ен'н'* – 1597, *-ін'н'* – 552, *-ин'н'* – 41).

При творенні похідних із суфіксом *-ен'н'* відбувається усичення дієслівної фінали, можливі консонантні альтернації і зміна наголосу, а при творенні похідних із суфіксом *-ін'н'* відбувається усичення дієслівної фінали, збереження або усичення в структурі іменника-мотиватора тематичного голосного основи дієслова-мотиватора недоконаного виду, можливі консонантні альтернації і зміна наголосу (*становити* – *становлення* (в//вл), *звабити* – *зваблення* (б//бл); *садити* – *садіння* (д//д'), *говорити* – *говоріння* (р//р'), *косити* – *косіння* (с//с'), *муркотати* – *муркотіння* (т//т'), *крутити* – *крутіння* (т//т'), *цвісти* – *цвітіння* (с//т'), *плетсти* – *плетіння* (с//т'). Консонантна альтернація с//т' виникла ще на праслов'янському ґрунті внаслідок дисимілятивних змін [1, с. 32].

Найбільш поширений варіант моделі **До** + **-к-** (1077) – основний: *валка*, *нарізка*, *прядка*, *сушка*, *підтяжка* – 1053). При цьому відбуваються регулярні чергування: *г, к, х, – ж, ч, ш* (*підтягати* → *підтяжка*, *балакати* → *балачка*, *задихатись* → *задишка*); *т – ч* (*світити* → *свічка*). Тематичні голосні твірних основ у цьому варіанті втрачаються, а суфікси *-ува-*, *-ва-* зберігаються в усиченому вигляді (*вишив\ка* ← *вишива\ти*). При чому суфікс *-ува-* представлений то елементом *-ов-* (*кантовка* ← *кантувати*), що пояснюється впливом російських утворень на *-ка* чи прямим запозиченням з російської мови, то елементом *-ів-* (*мандрівка* ← *манрувати*), де *-і-* є закономірною рефлексцією колишнього *-о-* в новозакритому складі. Менш поширені варіанти моделі **До** + **-лк-** (*віялка*, *місилка* – 12). Не творяться іменники за моделлю **До** + **-к-** від основ, що мають у своєму складі префікси *по-*, *на-*, приєднані до префіксальних основ, які мають у своєму складі більше одного префікса (*порозносити*, *навиготовляти*, *перевиховати*, але *перепідготовка*).

За словотвірною моделлю **До** + **-ух-** утворено 58 іменників. Крім основного варіанта моделі, трапляються фонетичні варіанти **До** + **-ш-** (*колотуша*, *квакша*). Виникнення варіантів із кінцевим шиплячим приголосним суфікса пов'язане з хитанням між твердим і м'яким варіантами відмін іменників (пор. *колотуха* – *колотуша*) та впливом російських утворень на *-уш-*. Основний варіант **До** + **-ух-** зустрічається найчастіше (*балакуха*, *брехуха*, *колотуха* – 49). Наголошений суфікс. У моделі функціонують переважно основи перехідних дієслів (*квотуха*, *вередуха* – 46). Усі твірні основи – безпрефіксні, недоконаного виду. У моделі **До** + **-ух-** функціонують дієслівні основи різних структурних типів: основи на *-а-* (*брех\уха* ← *бреха\ти*, *різ\уха* ← *різа\ти* – 26); основа

на **-и-** (*говор|уха* ← *говор|ити*, *колот|уха* ← *колот|итись* – 21); основи на приголосний (*волоку|ша* ← *волоку|ти* – 3); основи на **-і-** (*лет|юха* ← *лет|ити* – 2); основи із суфіксом **-ува-** (*веред|уха* ← *вередува|ти*, *пуст|уха* ← *пустува|ти* – 3). У словотвірному акті фіналь дієслівної основи усікається, а тому деякі деривати співвідносяться з основами різних структурних типів (*скрегот|уха* ← *скрегот|ити*, *скреготати*; *лопотуха* ← *лопот|ити*, *лопотати* – 3).

За моделю **До + -л-** утворено 77 іменників. У моделі функціонують лише основи дієслів недоконаного виду. Більшість твірних основ – безпрефіксні (*било*, *громило*, *калатало*, *кропило* – 74). Лише три іменники (*завивало*, *запинало*, *заткало*) утворено від префіксальних основ. Твірними основами в цій моделі найчастіше бувають основи на **-и-** (*житло*, *бродило* – 39) та основи на **-а-** (*сідало*, *стійло* – 33). Функціонування цієї моделі обмежується семантичними чинниками: не включаються в моделі дієслова, які корелюють за родами дії (здебільшого, це одновидові префіксальні дієслова на зразок *носити / нести*, *поплавати*); виняток становлять іменники *стійло*, *сідло* утворені від статальних дієслів [4, с. 57].

Найпродуктивнішими є такі словотвірні моделі: **До + -н'н'-, -т'т'-** – 6071: *знання*, *життя*, *злиття*; **До + -Ø** – 1266: *вижм*, *відгук*, *приїзд*; **До + -к-** – 1077: *нарізка*, *підтяжка*, *варка*; **До + -ник (-івник, -ильник)** – 657: *обхідник*, *рятівник*, *прядильник*; **До + -Ø(-а)** – 521: *довіра*, *хода*, *охорона*, *відміна*; **До + -ач** – 340: *наглядач*, *копач*, *командувач*; **До + -ок** – 304: *свисток*, *гудок*, *виток*; **До + -ець (-енець, -анець)** – 180: *борець*, *переселенець*, *мешканець*; **До + '-Ø** – 82: *зав'язь*, *дерть*, *відповідь*; **До + -л-** – 77: *кропило*, *житло*; **До + -ун** – 76: *двигун*, *стрибун*, *опікун*; **До + -Ø(и)** – 76: *вибори*, *сходи*, *переговори*; **До + -тель** – 73: *учитель*, *повелитель*, *спаситель*; **До + -ин-** – 43: *дрячина*, *сходини*; **До + -к(и)** – 63: *висівки*, *гульки*, *носилки*; **До + -н'- (-арн'-, -івн'-, -ельн'-)** – 59: *лікарня*, *катівня*, *бительня*; **До + -иц'- (-ильниц'-, -івниц'-)** – 51: *різниця*, *прядильниця*, *шатківниця*; **До + -н'-** – 38: *метушня*, *платня*, *лижня*; **До + -иц-** – 38: *звалище*, *училище*, *судище*; **До + -ен'-** – 37: *учень*, *плавень*, *лежень*, *в'язень*; **До + -б-** – 36: *лічба*, *дружба*, *сівба*, *боротьба*; **До + -ій** – 31: *носій*, *водій*, *плаксії*; **До + -іж** – 4: *платіж*, *свербіж*; **До + -ух** – 3: *пастух*, *сплюх*; **Д + -уг-** – 3: *хапуга*, *волоцюга*; **До + -ох-** – 3: *мандрьоха*, *забрьоха*; **До + -х-** – 3: *невдаха*, *заманиха*; **До + -ас** – 3: *ляпас*, *викрутас*; **До + -ур-** – 2: *замазура*, *танцюра*; **До + -ін** – 2: *воїн*, *хазяїн*; **До + -ог** – 1: *вертьог* (вибоїна); **До + -ог-** – 1: *вертьог(а)* (посудина). Менш продуктивні словотвірні моделі віддієслівних іменників (ВДІ) сучасної української літературної мови

утворені за іншомовним словотвірним зразком: **До + -тор, -атор** – 78: *організатор, дегустатор*; **До + -ант** – 10: *симулянт, емігрант*; **До + -ер** – 7: *гример, гіпнотизер*; **До + -ент** – 5: *рецензент, диригент*; **До + -ур-** – 2: *реєстратура, коректура*; **До + -ист** – 2: *публіцист*. У межах ВДІ сучасної української мови функціонує 56 словотвірних моделей (7 моделей, запозичених з інших мов), кожна з яких має свою сферу функціонування.

Основні чинники, які обмежують або стимулюють функціонування моделей семантичного або структурного характеру. Семантичні чинники бувають двох видів 1. Чинники, що не мають формального вираження в основах дієслів: 1) лексичне значення твірних основ; 2) перехідність / неперехідність. 2. Такі, що мають формальне вираження в основах дієслів: 1) вид; 2) роди дії, властиві одновидовим дієсловом. До структурних чинників належать: 1. Структурний тип основ. 2. Структурні чинники, що не мають регулярної функції в плані змісту (морфологічний аспект). Чинником, що обмежує функціонування моделей та їхніх варіантів, є характер фіналі основи дієслова.

Отже, системний характер відношень у розряді ВДІ сучасної української мови підкреслюють такі факти: 1) протиставлення словотвірних моделей у плані вираження відповідає протиставленню їхніх функцій у плані змісту; 2) при тотожності функцій різні в плані вираження словотвірні моделі різняться сферами функціонування; 3) при тотожності функцій і накладання сфер функціонування різних словотвірних моделей виникає конкуренція, що веде або до витіснення однієї моделі іншою, або до вужчої функціональної спеціалізації однієї з конкуруючих моделей.

Інвентар формальних трансформацій, що відбуваються на морфемному шві, переконує, наскільки морфологічно значущим є цей морфемний стик. Загальновідомо, що кожна частина мови має свій набір дериваційних суфіксів. Для морфології релевантні передусім такі з них: 1) силабічність / асилабічність; 2) консонантний / вокалічний характер ініціалі; 3) довжина в морфонемах та їхнє аранжування; 4) наголошеність / ненаголошеність [7, с. 94]; 5) морфологічна структура мотивувальної основи та словотворчого афікса; 6) будова контактної зони (останній склад основи) та ініціаль (зачин) форманта; 7) походження мотивувальної основи й суфікса (питомі / запозичені); 8) акцентна маркованість / немаркованість суфіксів (аутоакцентні (обов'язково силабічні), преакцентні, постацентні; акцентна потужність. Аутоакцентні суфікси віддієслівного словотворення субстантивного блоку: питомі: **-ник, -ок, -ач, -ець, -ун, -арн'-, -івн'-, -тельн'-, -иц'-** (**-ильниц'-**), **-іж, -ух, -ох-, -іж, -ог, -ур-**; запозичені: **-тор, -атор, -ант, -ер, -ур-, -ист**.

Аналіз морфонологічної будови елементарних суфіксів розпочнемо з одиниць на зразок VC. Слідом за Є. Карпіловською, елементарними вважаємо первісні, нерозкладувані на менші складники при вираженні певного категорійного або розрядного значення одиниці [2, с. 25]. Структуру VC має переважна більшість іменникових суфіксів – 21 проти виділених 56. Це зумовлено ще й структурою дієслівного кореня, консонантна фіналь якого вимагає в постпозиції вокальної морфонеми.

Серед прикметникових суфіксів різновид VC теж найпродуктивніший – 14 суфіксів із наявних 21 у досліджуваних словотвірних гніздах. У вокальній позиції домінують морфонеми {u}, {o}, {e}, а в консонантній – {m}, {k}, {v}, {ct} – суфікси відповідно **-им-**, **-ов-**, **-ев-**, **-ист-**: *род-им(ий), жит'м'-év(ий), жит'м'-ов(ий), розві-ист(ий)*; також продуктивний різновид CVC: *нав'яз-лив(ий), гай-лив(ий)*, менш продуктивний різновид C: *вит-к(ий), в'яз-к(ий)*. Таку формальну будову C1C2 мають суфікси **-н'н'-**, **-т'т'-**: *скликáння, склікáння, читання, відкриття*. Зрідка трапляються варіанти з подовженими кінцевими основи **-л-** та **-д-** (*насилля, провалля, розладдя, угіддя*, подовженим кінцевим шиплячим (*подружжя, протиріччя*)).

Крім елементарних суфіксів, з дієслівними основами взаємодіють і кількаелементні інвентарні [1]. За формою вони бувають таких різновидів: CC, VCC, CVC, CCVC, VCVC: *віша-лк(а), вит-ушк(а)* (прилад), *пове-д-інк(а), бит-ельн'(а), розвід-ник, володі-льник, воз-увень*.

Дієслівні суфікси в морфонологічному аспекті різняться від іменних характером облігаторного компонента, меншою потужністю використання потенцій фонологічної системи мови. Основною формою цього класу словотвірних морфем є форма V. Її мають суфікси **-а-**: *відділ-и-ти – відділ'-á-ти, дозвол-и-ти – дозвол'-á-ти* – при формотворенні. Високою продуктивністю характеризується суфікс **-ува-** (VCV): *довикон-ува-ти*.

Отже, афікси віддієслівних словотвірних гнізд неоднорідні з погляду морфонологічної структури, більшим розмаїттям відзначаються суфіксальні морфемі. Установлено, що фінальні елементи дієслівної основи, які зазнають змін під впливом ініціалі форманта, сигналізують про можливі морфонологічні операції (усічення, консонантні, вокальні альтернативі, нарощення суфіксальної чи кореневої морфем, модифікації наголосу) у віддієслівному похідному. Кожна морфонологічна зміна на морфемному шві відбувається за наявності відповідних умов. Девербативи в СГ утворені за відповідними словотвірними і морфонологічними моделями. Морфонологічні альтернативі розширюють валентні властивості словотвірних морфем, уможливають творення похідних будь-якого

блоку, збагачують інноваційні ресурси сучасного лексику.

Перспективу подальшого дослідження словотвірної морфології девербативів убачаємо у визначенні особливостей структури словотвірних гнізд з вершинними дієсловами на групу приголосних.

Література

1. Демешко І. М. Морфологічна адаптація віддієслівних іменників на *-н'н'-*, *-ен'н'-* у сучасній українській літературній мові / І. М. Демешко // Науковий вісник Херсонського держ. ун-ту. – Серія : Лінгвістика. – Вип. III. – Херсон, 2006. – С. 29–34.
2. Карпіловська Є. А. Суфіксальна підсистема сучасної української літературної мови : будова та реалізація : [монографія] / Є. А. Карпіловська. – К., 1999. – 297 с.
3. Оливеріус З. Ф. Морфемный анализ русского языка / З. Ф. Оливеріус // Проблемы современной лингвистики. – Praha : Univ. Karl., 1967. – С. 9–78.
4. Пінчук О. Ф. Словотвірна структура віддієслівних іменників сучасної української літературної мови / О. Ф. Пінчук // Морфологічна будова сучасної української мови. – К. : Наукова думка, 1975. – С. 35–82.
5. Соколова С. О. Префіксальний словотвір дієслів у сучасній українській мові : [монографія] / С. О. Соколова. – К. : Наукова думка, 2003. – 284 с.
6. Словотвір сучасної української літературної мови / АН УРСР. Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні. – К. : Наукова думка, 1979. – 408 с.
7. Федурко М. Ю. Морфологія відіменникового словотворення : [монографія] / М. Ю. Федурко. – Київ-Дрогобич : Вимір, 2003. – 271 с.

Стаття надійшла до редакції 01.07.2015 р.

УДК 811.161.2'27:81.23

Ю. В. Єловська

СПОСОБИ НЕПОВНОГО ДОТРИМАННЯ ТАБУ В КОМУНІКАЦІЇ

Єловська Ю. В. Способи неповного дотримання табу в комунікації.

У статті розглядається проблема табу в комунікації. Подано класифікацію способів неповного дотримання табу на матеріалі українського мовлення. Зроблено спробу виокремити найчастотніші засоби уникнення табу в побутовому спілкуванні й виявити вплив табу на результативність комунікативної взаємодії.

Ключові слова: табу, комунікація, евфемізм, Інтернет-комунікація

Еловская Ю. В. Способы неполного соблюдения табу в коммуникации.

В статье рассматривается проблема табу в коммуникации. Предложена классификация способов неполного соблюдения табу на материале речи украинцев. Сделана попытка выделения наиболее часто употребляемых средств избегания табу в бытовом общении и выявления их влияния на результативность коммуникативного взаимодействия.

Ключевые слова: табу, коммуникация, эвфемизм, Интернет-коммуникация

Yelovska Yu. Methods of incomplete taboo compliance in communication.

This paper deals with the problem of taboo in communication. The article classifies the methods of incomplete taboo compliance on the material of Ukrainian speech practice. An attempt is made to distinguish the most frequent means of taboo avoiding in everyday communication and identify the taboo impact on the efficiency of communicative interaction.

Key words: taboo, communication, euphemism, Internet communication

Процес спілкування в різних його проявах є предметом вивчення багатьох напрямів сучасного мовознавства, зокрема комунікативної лінгвістики, психолінгвістики, теорії мовленнєвої діяльності, соціолінгвістики, етнолінгвістики тощо. Висвітлення проблеми комунікації, її компонентів та явищ крізь призму психічних, соціокультурних і мовних складових неодноразово ставало предметом наукових розвідок у сучасному мовознавстві (Ф. Бацевич, А. Бочкарьов, В. Зінченко, В. Кашкін, В. Конецька, В. Красних, М. Макаров, О. Селіванова, І. Семененко, О. Семенюк, К. Серажим, М. Сergyгіна, І. Стернін, Н. Формановська та ін.). Значне місце в цих дослідженнях належить характеристиці стратегій і тактик успішного міжособистісного й міжкультурного спілкування, адже успішна комунікація є запорукою взаєморозуміння між співрозмовниками, встановлення доброзичливих дружніх або плідних партнерських відносин. Важлива роль у цьому аспекті належить дотриманню комунікативних правил і табу, сформованих у певній лінгвоспільноті.

Явище табу в комунікації викликає посилений інтерес учених, про що свідчать численні лінгвістичні студії українських і зарубіжних фахівців (К. Алан, О. Бабаєва, Ф. Бацевич, К. Берідж, Х. Вебстер, Р. Газізов, Дж. Глізон, Т. Джей, Д. Зеленін, Н. Мечковська, В. Півнюк, Я. Попова, А. Редкліф-Браун, О. Рутер, О. Смолянцева, Л. Фроляк, К. Харіс, Г. Шредер та ін.). Закономірною постає потреба з'ясування впливу табу на комунікацію загалом, виявлення типових механізмів дотримання табу в процесі спілкування й оцінки його результативності.

Традиційно вважають, що термін *табу* в науковий обіг уведено англійським релігієзнавцем й етнологом Дж. Фрезером у його праці «Золота гілка». Нині це поняття набуває нового звучання й уживається для позначення заборони на певні предмети й види діяльності, зумовленої різними екстралінгвальними чинниками. З позиції мовознавства, на нашу думку, табу являє собою будь-яку заборону або ситуативне обмеження на вживання в мовленні певних мовних одиниць (звуків, букв, лексем, словосполучень, несегментних фонетичних одиниць – тону, висоти голосу, тембру, інтонації тощо), тем, тактик, а також уникання спілкування з

окремими особами, зумовлене різними екстралінгвальними чинниками, зокрема релігійно-магічними, суспільно-політичними, культурними, морально-етичними тощо.

Аналіз фактичного матеріалу дає підстави розмежувати загал комунікативних ситуацій на комунікативні акти з порушенням табу й ті, що характеризуються дотриманням існуючих заборон. Особливе зацікавлення викликають комунікативні ситуації з неповним дотриманням табу й наслідки такої комунікативної взаємодії. Під комунікативними ситуаціями з неповним дотриманням табу розуміємо комунікативні акти, де виявляємо часткове порушення заборони одним або кількома мовцями за рахунок уживання різних способів непрямого називання заборонених концептів, які реалізуються здебільшого за допомогою засобів евфемізації, графічної, іконічної чи паралінгвальної словозаміни, і покликаних створювати лише асоціативні зв'язки з табуйованим денотатом.

Серед опосередкованих засобів номінації табуйованих денотатів чільне місце належить процесам евфемізації. А. Кацев зазначає, що явище евфемії завжди вмотивоване певним табу, перебуває з ним у симетричних відношеннях і виступає його прямим наслідком. Хоча науковець підкреслює, що результатами табу поряд із евфемізмами стають замовчування (відсутність матеріального вираження лексеми чи словосполучення на позначення табу, про яке йшлося вище) й параевфемія (заміна табу невербальними засобами) [3, с. 16–17]. Однак у більшості випадків саме евфемія стає найпоширенішою стратегією уникнення прямого називання заборонених понять.

Пристаємо на позиції С. Обенга, К. Серажим й І. Решетарової, які пропонують включити засоби евфемії до більш широкої комунікативної стратегії ухильності. К. Серажим вважає евфемію й дисфемію особливими стратегіями використання слова, які становлять частину стратегії непрямого підходу. Непрямий підхід, запропонований С. Обенгом, відіграє важливу роль у керуванні вербальним конфліктом і конфронтацією, допомагає уникнути кризових ситуацій і комунікативних труднощів [5].

О. Селіванова під евфемізмом розуміє навмисну заміну мовного знака певного поняття описовим найменуванням або іншим знаком для усунення небажаних, надто різких, недостатньо ввічливих слів шляхом їхнього пом'якшення або шифрування через заборону, зумовлену соціально-політичними, історично-культурними, релігійними, етичними й естетичними чинниками [4, с. 135]. Обов'язковою умовою евфемії, на думку К. Серажим, є встановлення у свідомості мовця асоціативних зв'язків між денотатом, пряме значення якого табується, і денотатом, з

яким виникає асоціація [5]. Розглянемо детальніше способи реалізації непрямого називання заборон. Проаналізований фактичний матеріал показує, що основним способом евфемізації табуйованих номенів стає лексико-семантична трансформація значень, меншу частину складають морфологічні й графічні способи уникнення заборонених назв.

Лексико-семантична група евфемістичних субститутів табу в українському персональному дискурсі загалом представлена групами метафоричних і метонімічних виразів, а також перифразами, які покликані маскувати негативний табуйований денотат. Особливо яскраво процес евфемізації спостерігаємо на рівні мовних, зокрема лексичних і тематичних табу. Розглянемо ілюстрації, що містять евфемістичні замітники повністю або частково табуйованих явищ.

У творі І. Котляревського «Енеїда» знаходимо чимало прикладів заміни лексем «померти» чи «вбити» описовими метафоричними й метонімічними конструкціями та перифразами: *Вслід за коп'єм стрілу пускає і просто Тагові в висок; Душа із тіла вилітає, на жовтий пада труп пісок. ... Давайте вашого гультівсу, я вмиг його **одправлю к бісу**, і вас **подавимо, як мух**... Пожди, от зараз почастую, із тебе **виб'ю душу злюю**... Як б'ю я – брат твій теє знає, ходи, **тобі вкручу хвоста**... Еней не милуя чванливих, в Мезентія всадив палаши; **дух вискочив** в словах лайливих, **пійшов до чорта на шабаши**... Душа рутульська полетіла до пекла, хоч і не хотіла* (3, с. 147, 155, 158, 177, 206). На особливу увагу в поданому текстовому уривку заслуговують лексеми *дух* і *душа*, наявність яких символізує життєдайну силу людини. *Дух* постає сутністю, що бере участь у житті природи і людини, виступає посередником між душею і тілом, є своєрідною свідомістю душі. *Душа*, за релігійними уявленнями українців, – безсмертна, нематеріальна основа в людині, що становить сутність її життя, яка по смерті відділяється від тіла [1, с. 208–209]. Очевидно, тому в зазначених ілюстраціях дієслова *вмирати* або *убивати* замінюються конструкціями на позначення виходу *душі* чи *духу* з тіла (*Душа із тіла вилітає, виб'ю душу злюю, дух вискочив*), що означає відсутність життєдайної сили в людині, тобто її смерть. На відміну від цих евфемістичних конструкцій, які характеризуємо як нейтральні, фразема *вкручу хвоста* має дисфемістичну знижену згрубілу оцінку, хоч і репрезентує наміри мовця фізично нашкодити опонентові та позбавити його життя. Припускаємо, що подані перифрази використовуються, щоб оминати пряме називання смерті людини, відповідно до існуючого у свідомості українців табу, й уникнути небажаного негативного ефекту від уживання відповідної прямої лексеми.

Замість заборонених понять уживають лексеми-замінники з

протилежною антонімічною конотацією, інші частини мови, зокрема займенники й субстантивовані прикметники.

У розмові героїв п'єси І. Котляревського «Москаль-чарівник» натрапляємо на багато заміників прямого називання нечистої сили через перифрази із займенниковим компонентом на позначення чорта:

Солдат (сміється). Чево ж вы испугались? Я вам зла не сделаю Михайло. Може, накладаєш з тим, що живе в болоті?...

Солдат. Хотите ли, я покажу вам старшова, с которым все делаю? Михайло. Старшого? Це б того, – що греблі рве?

Тетяна. Цур йому! Це б того, що – не при хаті згадуючи? (Плюється) (3, с. 184).

Перифрази представників нечистої сили, зокрема чорта, не обмежуються вживанням лише конструкцій із займенниковим компонентом: *той, що живе в болоті; той, що греблі рве; той, що, не при хаті згадуючи*. Евфемізмами стають також субстантивовані прикметники (*куций, нечистий, поганий, лихий, лисий*) і власні назви (*Гнат безп'ятий, турецький син*) [2, с. 89, 92–96]. До причин умисного намагання обійти це табу зараховуємо передусім вірування в те, що саме називання певного слова може викликати те явище, з яким воно пов'язане [8, с. 147].

З тих самих причин з'являються лексеми-замінники прямих номінацій загалом нетабуйованих предметів чи дій. Так, наприклад, українські пілоти й актори театру замість слова «останній» кажуть «крайній», щоб їхній наступний рейс або виступ не став останнім у житті. Електрики замінюють слово «горить» на «світить», коли говорять про роботу освітлення. Серед пожежників не прийнято говорити один одному: «Не горить» перед зміною чергувань, а, навпаки, бажати «сухих рукавів». Крім того, пожежники ніколи не прощаються і зазвичай кажуть «Не прощаємося», щоб не накликати терміновий виклик. Лікарі ніколи не кажуть колегам перед нічним чергуванням «Добраніч», інакше нічна зміна буде дуже важкою. Водії ніколи не відповідають на запитання «Коли приїдеш?» або «Куди їдеш?», замість них вони послуговуються питальною формулою «Де їдеш?» та відповіддю-оберегом «Коли приїду, тоді й скажу», щоб убезпечити себе в дорозі. Машиністи бурового устаткування, які працюють у кар'єрах, перш ніж розпочати зміну, ніколи не говорять приладам «Як справи?», інакше обов'язково щось зламається. Своєрідним замовлянням на подальший успішний робочий день вони вважають промовляння до машин фрази «Добридень, любий», аби бурові установки працювали без збоїв.

Нині значного поширення набуває спілкування в мережі Інтернет, яке, хоч і підпорядковується певним правилам, проте не визначається їх

суворим дотриманням. Адміністрація багатьох сайтів закликає Інтернет-співтовариство бути взаємоввічливими й толерантними, не порушувати правила, установлені для підтримки інтелігентної дискусії на сторінках видань. Із-поміж них найбільш загальними є такі: 1) забороняється розпалювати міжнаціональну ворожнечу; 2) виявляти ознаки дискримінації за расовою, етнічною чи іншою ознакою; 3) закликати до екстремізму, сепаратизму, тероризму або інших деструктивних дій; 4) погрожувати чи ображати журналістів, коментаторів, співробітників редакції, відомих особистостей; 5) уживати нецензурну лексику; розміщувати неправдиву або неперевірену інформацію, спам, безглузді коментарі або такі, що містять тільки спеціальні символи або перенасичені ними тощо (2). В іншому разі Інтернет-користувачі позбавляються можливості додавати свої коментарі чи брати участь в обговоренні поточних тем. Редакції багатьох Інтернет-видань і блогів залишають за собою право видаляти коментарі, які порушують політику редакції або правила коментування.

Однак підкреслимо, що саме в Інтернет-спілкуванні фіксуємо велику кількість фактичних порушень установлених правил. Табуїтована лексика маскується за допомогою графічних знаків (крапки, дефіс, зірочки, зайві пробіли, друкарські символи, латинські літери тощо), буквозаміни, абревіатур, перифразів. Установлені банерні програми, маючи реєстр заборонених лінгвоодиноць, не ідентифікують такі новоутворення як заборонені, а тому ці коментарі з'являються у стрічці повідомлень.

У запропонованих ілюстраціях репрезентовано формальне уникнення порушення табу, більшість яких – це різноманітні інвективні й жаргонні вислови на позначення окремих об'єктів, осіб, груп людей, територій, які маскуються через графічні словозміни табуїтованих мовних одиниць (латинські літери, друкарські знаки – дефіс, знак електронної пошти, зірочки, крапки, додаткові пробіли тощо): ВВД 08.11.2013 16:21 *Москалі радуються своїм кіно. А воно хіба у них є? Туфна. Сміх і позор <...>*. (5); *За такі гроші та таке л@йно, яке виробляють кончені кацапи можна і в себе дома ліпити* (5). Лексеми Туфна, л@йно яскраво ілюструють бажання авторів коментарів надати більшої експресивності своїм висловлюванням через умисне вживання заборонених лінгвоодиноць.

Незначна частина прикладів ілюструє вживання антифразиса задля висловлення негативної оцінки певних явищ, об'єктів, осіб й одночасно дотримання встановлених адміністраторами табу. Розглянемо такі ілюстрації: *Оце чудова ілюстрація «роботи» опоз. блоку! хай люди знають, які вони брехливі «шкідники»! хоча, закохані у них і на це закриють очі... і проголосують на місцевих виборах... не дай Боже!* (4); *Кожний день*

обстріли. Кожний день вбиті патріоти. «Гумконвой» за «гумконвоєм», важкі озброєння не відводяться. Танки, як і раніше «продаються в воєнторгах», провокації та погрози...»(4).

Автор першого коментаря, вживаючи слово *робота* в лапках, підкреслює бездіяльність і нездарність урядовців, які представляють Опозиційний блок. У наведеній ілюстрації фіксуємо зміну прямого значення слова *робота*. Первинна семантика «дія, коло занять, обов'язків, справа, діло, чиєсь виконання чого-небудь, чийсь труд, працьовитість» [6, с. 587] набуває нової негативної конотації, а саме «лінощі, ледарство (відсутність бажання працювати, робити що-небудь; неробство)» [6, с. 519]. У другому контексті вживане скорочення *гумконвой* (гуманітарний конвой – гуманітарна допомога (продовольство, одяг, ліки тощо) постраждалим від бойових дій, яка і супроводжується й охороняється групою озброєних людей до прибуття її за відповідним призначенням [6, с. 257]) отримує зовсім протилежне значення, а саме надання систем озброєння, боєприпасів або іншого устаткування проросійськи налаштованим терористичним угрупованням, розміщеним на територіях Луганської та Донецької областей задля ведення бойових дій.

Розглянутий фактичний матеріал дає підставити твердити, що неповне дотримання табу в комунікативних ситуаціях виражається через застосування мовцями різних засобів евфемізації певної частини або всього інформаційного повідомлення. Серед найбільш уживаних способів непрямого порушення табу переважають лексико-семантичні, а саме метафоричні, метонімічні й перифрастичні конструкції. Дещо меншою за обсягом є група морфо-графічних способів заміщення, як-от буквозаміна графічними символами. Зафіксовані поодинокі приклади антифразису свідчать про периферійне положення цього способу маскування табуованого об'єкта, явища, особи тощо. З-поміж чинників, які спонукають мовців вдаватися в процесі комунікації до непрямої номінації та словозаміни, виокремлюємо прагнення дотримуватися встановлених заборон, зберігати своє «соціальне обличчя» та «соціальне обличчя» інших комунікантів, бажання до самозбереження, аби не викликати негативні наслідки необачного слововживання, а також намір словесно виражати власні психоемоційні стани й настрої. Результатами використання засобів евфемізації є дотримання принципів увічливості й кооперації та можливість до подальшого спілкування. Однак у деяких комунікативних ситуаціях розшифрування евфемістичних заміників потребує додаткових національно-культурних знань, що суттєво утруднює комунікацію, якщо пресупозиції співрозмовників не збігаються.

Література

1. Жайворонок В. В. Знаки української етнокультури : [словник-довідник] / В. В. Жайворонок. – К. : Довіра, 2006. – 703 с.
2. Зеленин Д. К. Табу слов у народів Восточної Європи и Северної Азії / Д. К. Зеленин // Сб. музея антропології и етнографії. – 1929. – Т. VIII. – 152 с.
3. Кацев А. М. Языковые табу эвфемия : [учеб. пособие к спецкурсу] / А. М. Кацев. – Л. : ЛГПИ им. А. И. Герцена, 1988. – 80 с.
4. Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика : термінологічна енциклопедія / О. О. Селіванова. – Полтава : Довкілля. – К., 2006. – 716 с.
5. Серажим К. Евфемізація у політичному дискурсі [Електронний ресурс] / К. Серажим // Стиль і текст. – 2004. – Вип. 5. – Режим доступу : <http://journalib.univ.kiev.ua>
6. Словник української мови : в 11-и т. / [гол. ред. І. К. Білодід]. – К. : Наукова думка, 1970–1980.
7. Ставицька Л. О. Український жаргон : [словник] / Л. О. Ставицька. – К. : Критика, 2005. – 496 с.
8. Ужченко В. Д. Фразеологія сучасної української мови : [посібник]. / В. Д. Ужченко, Д. В. Ужченко. – Луганськ : Альма-матер, 2005. – 400 с.

Список використаних джерел

1. Вовчок М. Вибрані твори / М. Вовчок. – К. : Шанс, 2013. – 224 с.
2. Інформаційне агентство УНІАН [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.unian.ua>
3. Котляревський І. П. Повне зібрання творів / І. П. Котляревський. – К. : Наукова думка, 1969. – 510 с.
4. Українська правда [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.pravda.com.ua>
5. Gazeta.ua [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://gazeta.ua>

Стаття надійшла до редакції 16.06.2015 р.

УДК 811.16'161*163*367

А. П. Загнітко, Н. Г. Загнітко

СЕМАНТИЧНІ РОЛІ В СЛОВ'ЯНСЬКОМУ ПРОСТОМУ РЕЧЕННІ: ІЄРАРХІЯ АГЕНСА, ОБ'ЄКТА, ІНСТРУМЕНТА

Загнітко А. А., Загнітко Н. Г. Семантичні ролі в слов'янському простому реченні : ієрархія агенса, об'єкта, інструмента.

У статті опрацьовано проблему ієрархії семантичних ролей у внутрішньому просторі слов'янського речення з послідовним диференціюванням агенса, об'єкта, інструмента. Вперше встановлено основні різновиди агенса у внутрішньореченневому просторі з опертям на розмежування предикатності й непередикатності й типології валентних класів, через послідовне узагальнення сучасних концепцій тлумачення агенса виявлено основні диференційні ознаки агенса та їхню реалізацію в конкретних реченневих утвореннях.

Ключові слова: предикатний знак, непередикатний знак, семантична роль, агенс,

об'єкт, інструмент.

Загнітко А. А., Загнітко Н. Г. Семантические роли в славянском простом предложении: иерархия агенса, объекта, инструмента

В статье разработано проблему иерархии семантических ролей во внутреннем пространстве славянского предложения с последовательной дифференциацией агенса, объекта, инструмента. Впервые установлено главные разновидности агенса во внутрипредложенческом пространстве с учетом разграничения предикатности и непредикатности и типологии валентных классов, через последовательное обобщение современных концепций толкования агенса обнаружены главные дифференциальные признаки агенса и их реализацию в конкретных речевых образованиях.

Ключевые слова: предикатный знак, непредикатный знак, семантическая роль, агенс, объект, инструмент.

Zahnitko A. P., Zahnitko N. H. Semantic roles in the Slavic simple sentence : the hierarchy of the agens, object, instrument.

The paper discloses the problem of the semantic roles hierarchy in the Slavic sentence inner structure with the subsequent differentiation of agent, object and instrument. The main types of agent in the inner sentence structure based on the differentiation of the predicate and non-predicate character and the typology of the valent classes have been stated for the first time; the latter has been done through the subsequent generalization of the modern concepts of agent definitions and the main differential agent features and their realization in the definite sentence structures have been defined.

Key words: predicate sign, non-predicate sign, semantic role, agent, object, instrument.

Семантичні ролі в сучасному слов'янському простому реченні визначають і кваліфікують, класифікують та ієрархізують по-різному. Одні лінгвісти основним критерієм тлумачення семантичних ролей вважають тотожність семантичної ролі її синтаксичному вираженню (Ч. Філлмор [13, с. 369–495; 14, с. 496–530]), у поглядах інших – переважне послаблення тези «один аргумент – одна семантична роль», що зумовлює пошук тих чи тих семантичних змін у лексичному значенні дієслова: в різних вимірах дієслівної лексики наявний власний інвентар семантичних ролей (Р. Джекендорф [18, с. 56–87, 101–156; 19, с. 95–187; 20, с. 42–56]), ще для інших дослідників – основним є семантичне прогнозування ролей, а синтаксичне повністю підпорядковане йому [15, с. 32–45; 16, с. 99–142; 21, с. 55–92]. До цього треба додати також один із активно опрацьовуваних напрямів, що пов'язаний з універсальною гіпотезою про проектування аргументів [21 с. 126–170], за якою значення клаузи прогнозує граматичні відношення кожної її іменної групи. Для лінгвоукраїністики знаковим постало диференціювання семантичних ролей з опертям на розмежування

непредикатних і предикатних знаків і витлумачення в межах перших особливого статусу категорії субстанційності, що внутрішньо в семантико-синтаксичній теорії охоплює кілька основних виявів: суб'єкт, об'єкт, адресат, інструмент, локатив із його внутрішнім членуванням на вихідний та кінцевий локативи [2, с. 5–24]. У кінці ХХ століття теоретичне підґрунтя набула прагматична ієрархія семантичних ролей [21, с. 126–170] як різновид їхнього тематичного ієрархізування, що відбиває ступінь топікальності аргументів (*inherent topicality of arguments*). У межах цього підходу лівобічний аргумент має найважливішу прагматичну значущість – семантичні ролі агенса, датива, правобічні аргументи є рангово нижчими, оскільки їм не властива висока топікальність – семантичні ролі інструмента, локатива, пор.: (1) *Мату сумувала за усім втраченим* (А. Яна) ↔ (2) *Матері сумно за усім втраченим*.

Кожна з теорій не лише обґрунтовує систему семантичних ролей, а й постулює їхній статус та прагне простежити закономірності їхньої варіативності у внутрішньореченнєвій структурі. За усього розмаїття різних підходів і кваліфікацій семантичних ролей досі залишається нерозкритим питання ієрархії агенса, об'єкта й інструмента та особливостей співвідношення у просторі слов'янського простого речення, що й зумовлює актуальність дослідження.

Метою розгляду є встановлення типології суб'єктно-об'єктно-інструментальних відношень та розкриття ієрархії агенса, об'єкта й інструмента у просторі слов'янського речення, що мотивує необхідність вирішення актуальних питань: 1) аналіз теоретико-поняттєвого обсягу суб'єктних, об'єктних та інструментальних синтаксем; 2) установлення особливостей суб'єктно-об'єктно-інструментальних відношень у внутрішньореченнєвому просторі; 3) визначення ієрархії суб'єкта-агенса, об'єкта, інструмента із розкриттям особливостей їхнього співвідношення із формально-синтаксичними позиціями; 4) з'ясування особливостей ієрархії аргументів – семантичних ролей з урахуванням їхньої експлікації/імплікації, тенденцій інкорпорування та елімінування. Теоретичне значення наукового студювання мотивовано функційно-семантичним обґрунтуванням ієрархії аргументів у внутрішньореченнєвому просторі, закономірностей співвідношення семантичних ролей у тріаді «агент ↔ об'єкт ↔ інструмент», а наукова новизна визначується тлумаченням поняття аргумента в його корелюванні з семантичним класом власне-предикатних знаків, поглядом мовця на висвітлюваний стан речей. Практичне спрямування дослідження має опертям отримані результати, що знайдуть застосування в магістерських курсах вищої школи з актуальних питань

сучасної лінгвістики, а також в опрацюванні спеціальних курсів з граматичних теорій, проблем семантичного синтаксису.

З'ясування статусу аргумента у внутрішньореченневому просторі в будь-якій узагальнено граматичній, семантико-граматичній, прагматико-граматичній чи іншій теорії ґрунтовано на визначальному постулаті сучасного семантико-синтаксичного, власне-семантичного, логічного, аналогового чи іншого підходу в синтаксисі – розмежуванні непередикатних і предикатних знаків. Особливістю перших є їхній предметний характер, тобто потенційна здатність, з одного боку, мати необмежену кількість характеристикаторів, кваліфікаторів (*земля* → темпоральний (*весняна / літня / осіння // вранішня / вечірня*); → результативно-дійовий (*заборонована / зорана / переорана / скопана; полита / спечена*); → кваліфікаційно-характеризувальний (*глиниста / піщана / чорна*) та інші атрибути), а з іншого боку, – позначати субстанцію в широкому сенсі слова. Кваліфікатори непередикатних знаків легко транспонуються в синтаксичні, набуваючи відповідної функції, що послідовно відображувалося в словникарській практиці [5, с. 3–10; 6, с. 3–12; 7, с. 4–11], де їх розглядають у словникових статтях з ремаркою ‘у знач. пред.’: *абсурдно, аморально, аналогічно, анормально* (≈ 600 реалізацій). Непредикатні слова позначають субстанції, що мають природне походження: *вітер, град, дощ, злива, сніг; блискавка, грім*; рос. *ветер, град, дождь, ливень, снег; молния, гром*; серб. *ветар, град, киша, пљусак, снег; муња, грмљевина* – назви явищ природи; *бук, верба, дуб, калина, клен, гілка, корінь, лист, стовбур*; рос. *бук, верба, дуб, калина, клен, ветка, корень, лист, ствол*; серб. *буква, врба, хрост, худика, јавор, грана, корен, лист, стабло* – найменування дерев, кущів та їхніх частин; *зоря, місяць, сонце*; рос. *заря, луна, сонце*; серб. *звезда, месец, сунце* – назви небесних тіл; *баба, батько, дід, мати, свекор*; рос. *баба, отец, дед, мать, свекр*; серб. *баба, отац, деда, мајка, свекар* – найменування осіб за родинністю і свояцтвом; або ж створені людиною – назви різноманітних артефактів: а) предметів посуду: *гличик, горня, дзбан, миска, тарілка*; рос. *кувшин, горшочек, миска, тарелка*; серб. *бокал, шоља, ђуп, чинија, танир*; б) їжі та напоїв: *бориц, кефір, паляниця, сир, сік, суп*; рос. *бориц, кефир, каравай, сыр, суп*; серб. *боришч, кефир, погача, сир, сок, супа*; в) меблів та їхніх частин: *диван, ліжко, стіл, стілець, шафа*; рос. *диван, кровать, стол, стул, икаф*; серб. *тросед, кревет, сто, столица, ормар*; г) військової техніки та її частин: *гармата, танк, трак*; рос. *пушка, танк, трак*; серб. *пушка, тенк, чланак* і т. ін.

Непредикатним знакам протиставлені предикатні, особливістю яких є позначення ознаки в широкому сенсі слова. З-поміж предикатних знаків

ядро становлять дієслівні, що спеціалізовані на вираженні формально-граматичної категорії предикативності: (3) *Леся любила природу; Людина тіснить природу*; (4) *Хлопець косить траву*. Предикатність корелює з предикацією – актуалізованим співвідношенням із позначуваним станом речей [4, с. 98–156]. У своїй сукупності предикатні знаки диференційовані на власне-предикатні та невластне-предикатні. Перші охоплюють увесь загал носіїв активної валентності, особливістю ж других є притаманна для них регулярна інтенційність із непередикатними знаками та потенційне переміщення в синтаксично неспеціалізовану позицію, пор.: (5) *Ти на Голгофі вже Месія, А на руках іще дитя* (Л. Костенко); (6) *Київні тоді сповнилось дванадцять років* (Ю. Мушкетик); (7) *Убитих ... було в селі сім; поранених – одинадцять* (Ю. Смолич); (8) *В таборі було тихо* (М. Вінграновський); (9) *В хаті стало тихо* (У. Самчук).

Семантичні ролі та їхня ієрархія мають загальносистемний вимір, оскільки в кожній мові ієрархічно вершинною є роль суб'єкта-агенса як ініціатора певної дії, пор., наприклад, семантичні групи дієслів активної дії: а) семантична група зі значенням творення (руйнування), певних видів діяльності: *боронувати, бурити, виготовляти, доїти, жати, клепати, косити, кроїти, кувати, ламати, майструвати, малювати, міряти, орати, скородити*; рос. *бороновать, бурить, изготавливать, доить, жать, клепать, косить, кроить, ковать, ломать, мастерить, рисовать, мерять, пахать, скородить*; серб. *дрљати, бушити, производити, музати, жети, ковати, косити, кројити, ковати, ломити, мајсторисати, сликати, мерити, орати, дрљати*, напр.: (10) *Недоцільно боронувати озимі посіви дуже рано* (з наук. літ.); (11) *Там, де немає балок і ярів, бурять свердловини, щоб використати на службу врожаєві і підземні води* (з наук. літ.); (12) *Микола з Ігорем навощували папір, виготовляли мішені* (В. Кучер); рос. (13) *А в тот день было известно точно, что приезжает вечером комполка, и Арман отобрал бороновать уже засыпанную полосу* (О. Павлов); (14) *Следуя рекомендациям Губкина, начали бурить на восточном склоне Урала, у реки Северная Сосьва* (А. Осадчий); (15) *Обычай изготавливать рождественские пирамиды появился, по-видимому, в Саксонии* (з газ.); серб. *После орања нива се дрља; Мајстор је дошао да избуши бунар*.

Цікавим є те, що у слов'янських мовах існують ідентичні за кількістю та якістю семантичних ролей аргументні класи дієслів [8, с. 21–28]. Така ідентичність охоплює, наприклад, дієслова фізичного впливу (*пиляти, різати, рубати* (≈ 115 лексем); рос. *пилят, резать, рубать* (≈ 92 дієслова); серб. *тестерисати, сећи, сећи* (≈ 74), дієслова сприйняття (*бачити,*

відчувати, чути (≈ 52); рос. *видеть, чувствовать, слышать* (≈ 49); серб. *видети, осећати, чути* (≈ 51), дієслова способу мовлення (*бурмотіти / бурмотати, кричати, шепотіти* (≈ 115); рос. *бормочать, кричатъ, шептать* (≈ 99); серб. *мрмљати, викаати, шапутати* (≈ 94)), що в лівобічній аргументній позиції прогнозують агенса відповідної семантики: агенс фізичного впливу, агенс сприйняття, агенс способу продукування мовлення, а в правобічному полі – позиції об'єкта, результату, інструмента: *хто? ← пиляти → що? чим?, хто? ← різати → що? чим?, хто? ← рубати → що? чим?*, наприклад: (16) *Тиждень промаїнув як один день. З ранку до ночі Шевченко пиляв і стругав, збивав ящики, щось пакував або зашивав у рогожу* (З. Тулуб) – збивав ящики, де *ящики* є синкретичним різновидом семантичної ролі: об'єкт + результат; (17) *Чуже бачить під лісом, а свого не бачить під носом* (Номис), де нульовий агенс корелює з експліцитним об'єктом; (18) *Він бурмотів невиразні пояснення свого вчинку* (В. Підмогильний), де агенс способу мовлення корелює з об'єктом вчинку, а відіменниковий дієслівний транспозит *пояснення* спільно з аналітичною словом-морфемою *бурмотіти* відтворює стан агенса (пор. думки [10, с. 126–135; 11, с. 137–149]). У таких аргументних класах дієслівних лексем послідовно простежувана певна закономірність: лівобічна позиція – семантична роль агенса та правобічна позиція – семантична роль об'єкта є регулярно заповнюваними, правобічна ж позиція – семантична ж роль інструмента формально не виражена, що підтверджує увесь масив обстежуваного матеріалу. Створюється враження, що він є надлишковим. Така теза є не зовсім коректною, оскільки вона не враховує облігаторного характеру сем лексичних значень подібних дієслів [4, с. 279–315; пор. також: 9, с. 82–121]. Лексичні значення на зразок *пиляти* – ‘розрізати пилюкою дерево, камінь і т. ін.’, *різати* – ‘чим-небудь, перев. гострим, розділяти щось на частини, подрібнювати або відокремлювати частину від цілого’; *рубати* – ‘1. Розсікати, розділяти на частини, ударяючи чим-небудь гострим з розмаху’ містять сему ‘пилюкою’ в ‘пиляти’, ‘чим-небудь, перев. гострим’ у ‘різати’, ‘чим-небудь гострим’ у ‘рубати’. Імплікованість інструмента в лексичному значенні таких і подібних лексем (*крохмалити* ‘намочувати білизну, тканину в розчині крохмалю’), *перчити* ‘сипати перець у страву, посипати, приправляти перцем’), *солити* ‘сипати сіль у яку-небудь чи на якусь їжу, в яке-небудь питво, приправляти сіллю для смаку’) мотивована необхідністю уникнення плеоназму: (19) *Одні дівчата витискають гострою машинкою листя та пелюсточки, другі вправляють дроти в те листя, треті фарбують, четверті крохмалять, завивають та розправляють* (Леся Українка); (20)

Він сідає .. за стіл, очікує сніданку і незабаром зі смаком **перчить** картопляну юшку (М. Стельмах); (21) Гутман наливає знову склянку холодного пива, **солить** його (П. Колесник); рос. (22) *Могла бы, конечно, не валять дурака, одолеть институты, выйти замуж, крахмалить занавески и воротнички, работать учительницей музыки...* (Д. Симонова); (23) *Он учил Кирилла крошит картошку в котелок, и затирать подболточку из муки с подсолнечным маслом, и перчить, и солить, иправлять молодым луком* (К. Федин); серб. *Готово јело побиберити и посолити по укусу*. Реалізація інструмента спрямована на його актуалізацію: (24) *Старий, трохи згорблений дід, .. умочав сухар житнього хліба у воду, солив сіллю і смоктав його* (Панас Мирний); рос. (25) *Она мастерски перчила перцем не только супы, но любые блюда* (Д. Донцова). Подібно простежувано і в аргументних класах дієслів сприйняття і дієслів мовлення, хоча встановлення семантичної ролі інструмента в них є набагато складнішим. Для першого аргументного класу характерним є регулярне відбиття в лексикографічних тлумаченнях інструмента: ‘бачити’ – ‘сприймати очима, спостерігати’, ‘чути’ – ‘сприймати за допомогою органів слуху які-небудь звуки’, для другого – така закономірність не фіксована: ‘бурмотіти/бурмотати’ – ‘говорити невиразно, неясно; бурчати’, ‘горлати’ – ‘голосно говорити, кричати або співати на все горло’, ‘кричати’ – ‘видавати крик; волати, галасувати, репетувати’, хоча в лексикографічній практиці в першому аргументному класі дієслів в ієрархічно вершинному значенні здебільшого відбито семантику на зразок ‘мати зір певної якості’ чи ‘мати слух певної якості’, пор.: (26) *А той оповідав: Чоловік, що Його звать Исусом, грязиво зробив, і очі помазав мені, і до мене сказав: Пйди в Силоам та й умийся. Я ж пішов та й умився, і став бачити* (Біблія. Пер. І. Огієнка) ↔ **бачити очима*; (27) *Тимко, приглядаючись, ступив до незнайомого. – Джмелик?! Звідки ти? – Закрий двері, щоб домашні не чули* (Григорій Тютюнник) ↔ **не чули вухами*; рос. (28) *Дают знать настоятельнице и через минуту потом объявляют, что нельзя ему видеть Нины* (П. Шаликов); (29) *Удивительно слышат от человека, занимающего выборную должность, такие слова* (із журн.); серб. *Никад нисам видео ништа слично; Он је осетио њено присуство; Марко је први пут чуо ову песму*.

У другого аргументного класу дієслів регулярною постає імпліцитність інструмента, що зумовлено кодифікованим сприйняттям таких лексем, що реалізують свій потенціал через іманентну властивість реалізувати семантику завдяки інструменту: (30) *Він бурмотів невиразні пояснення свого вчинку* (В. Підмогильний) ↔ **бурмотіти губами*; (31)

Ми зовсім не лаялись, але, захопившись, виявляється, горлали так, що чути було в залі для глядачів (Ю. Смолич) ↔ *горлали **горлом**; (32) *Вороги металися в паніці серед соняшників., кричали, вили* (О. Довженко) ↔ *кричати **криком**. Якщо відмінність між аналізованими аргументними класами простежувано в лексикографічній практиці, то в узусній та суто мовленнєвій практиці більше наближує ці два аргументні класи дієслівних лексем, аніж розрізняє. Для лексем обох аргументних класів дієслів властивою є імплікація інструмента.

Теза про те, що в одного предикатного слова не може бути двох однакових семантичних ролей, є усталеною, в її розрізі працюють ті лінгвісти, хто прагне деталізувати певні семантичні ролі або ж надати їм викінченого статусу у внутрішньореченнєвій структурі. Інша річ, що у внутрішньореченнєвому просторі кожна семантична роль зазнає різноманітних модифікацій, що зумовлено її сполучувальними інтенціями й валентнозначеннєвим простором предиката, водночас і валентнозумовлена позиція, реалізована аргументом, допускає варіативність власного лексичного наповнення, що завжди є ситуативно мотивовано й відбиває реальний стан речей. Так, наприклад, предикат *різати*, рос. *резать*, серб. *сећи* допускає в семантичній ролі інструмента лексеми лексико-семантичної групи ‘знаряддя праці’: *різати* → **ножем, мечем, бивнем, осокою, списом, тросами, ножицями** – 998 фіксацій; рос. *резать* → **ножом, бритвой, пилой (бензопилой), штыком, скальпелем, ножницами, рубилами, лазером** – 1552 фіксації; серб. *сећи* → **ножем, мачем, кьовом, шашом, копьем, ужетом, макама** – 742 фіксації (розташування мотивоване їхньою репрезентативністю у відповідній фактологічній базі: Українському національному лінгвістичному корпусі української мови (<http://lcorp.ulif.org.ua/vll/>), Національному корпусі російської мови (<http://www.ruscorpora.ru/search-main.html>), Корпусі сербської мови (пор. також: <http://www.srpskijezik.com/>), водночас до уваги не бралось переміщення інструмента у вторинну для нього лівобічну позицію й набуття ним семантичного ускладнення: *різати ножем* → **ніж ріже**).

Досліджувана тріада семантичних ролей «агєнс ↔ об’єкт ↔ інструмент» показова тим, що два останні компоненти підпорядковані активній дії першого: (33) *Стіни хат із колод всередині тинькують, білять ванном чи білою глиною* (з наук.-попул. літ.); рос. (34) *Белить деревья раствором лучше поздней осенью, когда завершатся осенние дожди, или в начале весны, но можно делать это в любое время и не один раз* (із журн.). До дієслів, що передбачають регулярну аналізовану тріаду аргументів, належать лексико-семантичні групи дієслів, що позначають:

1) покриття одного об'єкта іншим – ядерне дієслово *покрити* (агенсно-об'єктно-інструментальна семантика відношень): *асфальтувати / заасфальтувати, білити / побілити, вимастити / вимащувати, вимостити / вимощувати, забілити / забілювати, закапати / закапувати, закрapati / закрупувати, залити / заливати, крити / покрити, накрити / накривати, дрібнити / подрібнити, закрити / закривати, натерти / натирати, оприскувати / оприскати, обліпити / обліплювати, обрости / обростати, обклеїти / обклеювати, розпушити / розпушувати, перекрити / перекривати, розмальовувати / розмалювати, змастити / змащувати, татуювати / витатуювати, вкрити / вкривати, укривати / укрити, штрихувати / заштрихувати та ін.; 2) цілісне покриття об'єкта – ядерне дієслово *обгорнути*: *бинтувати / забинтувати, загортати / загорнути, кутати / закутати, обвивати / обвити, об'язувати / об'язати, обмотувати / обмотати, обплітати / обплести, пеленати / запеленати, пеленати / спеленати, перевивати / перевити, перев'язувати / перев'язати, укутувати / укутати тощо; 3) вилучення об'єкта певним знаряддям – ядерне дієслово *різати*: *корчувати / викорчувати, косити / скосити, мести / підмести, мити / вимити, витирати / витерти* і т. ін.; 4) нанесення удару – ядерні дієслова *бити, ударяти*: *колоти / поколоти, стукати / стукнути* і под.; 3) зміну об'єкта певним засобом – ядерне дієслово *чистити*: *зализувати / зализати, замивати / замити, обварювати / обварити, ополоскувати / ополоснути, промітати / промести, проплювати / прополоти, просіювати / просіяти, розчищати / розчистити, умивати / умити, цідити / процідити (зціджувати / зцідити; проціджувати / процідити), чистити / начистити (дочищувати / дочистити, начищувати / начистити)* та ін.; 6) перетворення об'єкта певним знаряддям – ядерне дієслово *копати*: *копати / перекопати, обкопувати / обкопати, перекопувати / перекопати, рити / перерити, підкопувати / підкопати, розгрібати / розгребти, розривати / розрити, розкопувати / розкопати* і т. ін.; 7) оброблення об'єкта певним знаряддям – ядерне дієслово *обробляти*: *боронувати / заборонувати, волочити / заволочити, гріти / зігріти, запресовувати / запресувати, нагрівати / нагріти, дезифінкувати / продезифінкувати, начісувати / начесати, обточувати / обточити, опилювати / опилити, пресувати / спресувати, проорювати / проорати, пропарювати / пропарити, розволочувати / розволочити, розорювати / розорати, смажити / просмажити, фасувати / розфасувати, розфасовувати* і под.; 8) пошкодження предмета певним знаряддям – ядерне дієслово *зіпсувати*: *виколувати / виколоти, витоптувати / витоптати, зіпсовувати / зіпсувати, з'їдати / з'їсти,***

ламати / зламати, доламувати / доламати, обламувати / обламати, підрубувати / підрубати, прогризати / прогризти, продавлювати / продавити, проколювати / проколоти, проламувати / проламати, протирати / протерти, проточувати / проточити, доточувати / доточити, роздавлювати / роздавити, розтоптувати / розтоптати, дотоптувати / дотоптати, скопувати / скопати та ін. Аналізовані групи акціональних дієслів з агенсом утворюють ядро тривалентних дієслів, сюди ж слід віднести дієслівні лексеми на позначення: 1) пошкодження тіла (ядерне дієслово *пошкоджувати / пошкодити*); 2) насичування об'єкта (ядерне дієслово *насичувати / наситити*); 3) руйнування об'єкта (ядерне дієслово *руйнувати / зруйнувати*); 4) створення об'єкта (ядерне дієслово *створювати / створити*); 5) приготування їжі (ядерне дієслово *приготувати / приготувити*); 6) графічне передання інформації (ядерне дієслово *писати / написати*); 7) повернення об'єкта в попередній стан (ядерне дієслово *відновлювати / відновити*); 8) сприйняття об'єкта (ядерне дієслово *сприймати / сприйняти*); 9) перевірку об'єкта (ядерне дієслово *перевіряти / перевірити*); 10) визначення якісного чи кількісного рівня об'єкта (ядерна дієслівна лексема *визначати / визначити*); 11) називання об'єкта (ядерне дієслово *називати / назвати*); 12) окреслення предмета, вирізнення його серед інших (ядерна дієслівна лексема *позначати / позначити*, наприклад: *позначити коробку олівцем* тощо); 13) мовленнєве повідомлення (ядерне дієслово *повідомляти / повідомити*); 14) мовленнєве спілкування (ядерна дієслівна лексема *розмовляти*); 15) спрямоване передавання предмета (ядерне дієслово *давати / дави*). Решта дієслів, яким властива тріада «агенс ↔ об'єкт ↔ інструмент», становлять периферію тривалентних дієслів, численність яких в українській, сербській та російській мовах досить значна. Відповідні групи виділено в сербській та російській мовах, кількісна ємність яких постає відносно адекватною в кожній із цих мов. Особливість простежувана в конструктивному вияві агенса, об'єкта й інструмента та закономірностях варіації реченнєвих утворень, їхніх модифікацій і трансформацій. Дещо обмеженим є трансформаційний потенціал у сербській мовах, що, очевидно, мотивується наповненням Корпусу сербської мови.

У сучасних науково-теоретичних пошуках актуальною є відмова від тлумачення семантичних ролей як примітивів (базові складники мовних висловлень, що виражають елементарні смисли [1, с. 226] далі нерозчленовувана сутність, усвідомлювана на мисленнєвому рівні), а послідовна кваліфікація аргумента через призму двох бінарних ознак: аргумент є причиною події ($A_{\pm c(ause)}$), аргумент є ментальною сутністю

($A_{\pm m(ent)}$). У такому разі семантична роль агенса має такі ознаки: 1) причина події ($Ag_{+c(ause)}$); 2) ментальна сутність ($Ag_{+m(ent)}$); 3) ефектор ($Ag_{+c(ause)}$); аргумент – інструмент ($Ag_{-m(ent)}$), пор.: **Хлопчик** [(Ag_{+c}) , (Ag_{+m})] *відчинив двері, розбив вазу, розбудив сестричку* і **Подув вітру** [(Ag_{+c}) , (Ag_{-m})] *відчинив двері, розбив вазу, розбудив сестричку*. З опертям на опрацьовані теорії [22, с. 1–48] Д. Дауті [17, с. 547–619] встановлює властивості проторолі агенса, істотними з-поміж яких є: 1) волітвнве втягування в подію чи стан; 2) свідома участь і/або сприйняття події; 3) ініціоє подію або зміну стану іншого учасника події; 4) рух щодо точки простору дії або іншого учасника події; 5) існує незалежно від дії і/або події, окресленої, пор.: (35) **Я** йду на битву з нечистою руйнівною (А. Яна); (36) **Я** переможу в цій битві двох начал, бо правда на моєму боці (А. Ясен); (37) *Гаї шумлять – Я слухаю. Хмарки біжать – Милуюся* (П. Тичина); (38) **Микола** повільно підходить до матері (П. Колісник); (39) **Учень** дивиться, як листя опадає з дерев (із журн.). ($A_{\pm c(ause)}$) охоплює у своїх варіантах каузацію: а) деонтичну: (40) – *Чого ходиш чорна! – гримала Маланка на Гафійку і змушувала її мало не щодня міняти сорочку, сама чесала її голову і влітала в коси нові кісники* (М. Коцюбинський); рос. (41) **Василиса Егоровна** *принудила* его во всем признаться (О. Пушкін); б) превентивну: (42) *Знову подалися [коноводи] в Диблі, але й цього разу нещасливо: перешкодили стукачі, бо всю ніч ходили по вулицях, не даючи підступитися ні до одного двору* (Б. Грінченко); рос. (43) **Мужики** *препятствовали* нововведенію, но дело пошло, и в первый же год за луга было выручено почти вдвое (Л. Толстой); в) прохібітивну: (44) **Війт** *уважав* себе за приятеля панотцевого дому, для того з приходом Славка *заборонював* курити, аби панича не душило (Л. Мартович); рос. (45) **Врачи** *запретили* больному курить; г) асистивної: (46) *У зносинах Ханенка з королем йому дуже допомагав* кошовий **отаман** Війська Запорозького Грицько Пелех (А. Кашченко); рос. (47) – *Если у нас будет ребенок, я выпишу маму. Она поможет* (Д. Гранин); г) уміння: (48) *На широкому майдані Єремія сам вчив* своє нове військо, показував, як битись на шаблях та на списах, гарцювати на конях (І. Нечуй-Левицький); рос. (49) **Коробкин** *учил* приютских сирот сапожному делу (Н. Ляшко). Агенс витворює дію і/або контролює її, що мотивує під час аналізу обов'язкове врахування його інгерентних властивостей, що мотивовано не лише позамовним референтом, відношеннями з предикатом, а й від інтерпретації мовця [12, с. 159]. Так, у реченнях (50) *Кілька років зберігала Яресьчиха в скрині на самому дні синове срібло* (О. Гончар); рос. (51) *Растались мы, но твой*

портрет Я на груди моеї храню. (М. Лермонтов); (52) *Сумно було Василькові* (А. Яна); рос. (53) *Мне грустно и легко; печаль моя светла; Печаль моя полна тобою* (О. Пушкін) вияв суб'єкта є різним: у (50), (51) – агенс-посесор, а в (52), (53) – експерієнцер, який не контролює стан речей і не витворює дію, а лише перебуває в ньому, відчуваючи що-небудь: морально, духовно, фізично [17, с. 162]. Експерієнцер може наблизитися до агенса, але не бути ним, у силу того, що витворювані дія чи стан речей не залежать і не підпорядковані йому: (54) *Публіка по щирості захопилась і гучно реготала, відповідаючи щоразу щедрими оплесками* (М. Івченко); рос. (55) – *Да ты прямо лекции публичные можешь читать об этом, Петя! – вдруг восхитилась братом Ньюра* (С. Сергеев-Ценский). До п'яти основних ознак прилягає ще одна: наявність наміру ↔ відсутність наміру реалізовувати дію чи контролювати її перебіг.

Для ґрунтового диференціювання агенса, його різновидів та послідовного його відрізнєння від інших семантичних ролей істотним є послідовне опертя на варіанти об'єкта (результатив чи креатив, елімінатив, делібератив і т. ін.), оскільки семантична взаємодія того чи того різновиду агенса з певним зразком об'єкта є відмінною. Не менш важливим виступає також врахування агенса, його варіативного вияву із різновидом інструмента (предметним, речовинним, абстрактним), його інгерентними інтенціями, закономірностями інкорпорування в дієслово-предикат. До цього дотичне опрацювання типології ситуацій, їхніх прототипів із послідовним ґрунтуванням на диференціювання усього загалу ситуацій на позначення реального світу, віртуального світу (або штучного світу) та внутрішнього світу, де реалізація агенса в кожному з них є принципово різною. Не менш показовим виступає і співвідношення з варіантами об'єкта, інструмента. Для віртуального та внутрішнього світу агенса, а відповідно й об'єктів та інструмент можуть діагностуватися лише з опертям на ситуативні моделі реального світу.

Перспективним є опрацювання основних різновидів агенсів з урахуванням їхніх прототипів і валентних класів дієслів-предикатів, визначення основних/неосновних моделей семантичного співвідношення варіантів агенса з різновидами об'єкта, інструмента, встановлення спільних варіантів кожного з елементів тріади «агенс ↔ об'єкт ↔ інструмент» у кожній із досліджуваних мов.

Література

1. Вежбицка А. Семантические примитивы / А. Вежбицка // Семиотика. – М. : Радуга, 1983. – С. 225–252.
2. Вихованець І. Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови :

[монографія] / І. Р. Вихованець. – К. : Наукова думка, 1992. – 222 с.

3. Городенська К. Г. Дери́вація синтаксичних одиниць : [монографія] / К. Г. Городенська. – К. : Наукова думка, 1991. – 191 с.

4. Загнітко А. П. Теоретична грамати́ка сучасної української мови. Морфоло́гія. Синтаксис : [монографія] / А. П. Загнітко. – Донецьк : ТОВ «ВКФ «БАО», 2011. – 992 с.

5. Загнітко А. П. Семантико-грамати́чне енергетичне ядро дієслівності / А. П. Загнітко // Мовознавство. – 2014. – № 5. – С. 3–13.

6. Загнітко А. П. Сучасні закономірності грамати́зації : структурно-ступеневі та функційно-ярусні реалізації / А. П. Загнітко // Мовознавство. – 2014. – № 6. – С. 3–12.

7. Загнітко А. П. Сучасні закономірності грамати́зації : структурно-ступеневі та функційно-ярусні реалізації / А. П. Загнітко // Мовознавство. – 2014. – № 6. – С. 3–12.

8. Загнітко А. Теорія речення : рівнево-категорійний вимір / А. П. Загнітко // Грамати́чні студії : зб. наук. праць / Донецький нац. ун-т : наук. ред. А. П. Загнітко. – Вінниця : ТОВ «Нілан-ЛТД», 2015. – С. 21–28.

9. Костусяк Н. Структура міжрівневих категорій сучасної української мови : [монографія] / Н. М. Костусяк. – Луцьк : Волин. нац. ун-т імені Лесі Українки, 2012. – 450 с.

10. Межов О. Семанти́чні класи агентивних дієслів у грамати́чній системі української мови / О. Межов // Типоло́гія та функції мовних одиниць : наук. журн. / [редкол. : Н. М. Костусяк (гол. ред.) та ін.]. – Луцьк : Східноєвроп. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2015. – № 3. – С. 126–136.

11. Мельник І. Відіменникова дієслівна морфологі́чна транспози́ція в грамати́чній структурі української мови / І. Мельник // Типоло́гія та функції мовних одиниць : наук. журн. / [редкол. : Н. М. Костусяк (гол. ред.) та ін.]. – Луцьк : Східноєвроп. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2015. – № 3. – С. 137–149.

12. Мустайоки А. Теорія функціонального синтаксиса : от семанти́ческих структур к языковому средству : [монографія] / А. Мустайоки. – М. : Языки славянской культуры, 2006. – 512 с.

13. Филлмор Ч. Дело о падеже [пер. с англ. Е.Н. Саввиной] / Ч. Филлмор // Новое в зарубежной лингвистике. – Вып. 10 : Лингвистическая семантика / [общ. ред. В. А. Звегинцева]. – М. : Прогресс, 1981. – С. 369–495.

14. Филлмор Ч. Дело о падеже открывается вновь [пер. с англ. Б. Ю. Городецкого] / Ч. Филлмор // Новое в зарубежной лингвистике. – Вып. 10 : Лингвистическая семантика / [общ. ред. В. А. Звегинцева]. – М. : Прогресс, 1981. – С. 496–530.

15. Chomsky N. Lectures in Government and Binding : [monograph] / N. Chomsky // Studies in generative grammar 9. – Dordrecht : Foris, 1981. – 265 p.

16. Chomsky N. Knowledge of language : Ist Nature, Origin, and Use : [Monograph] / Noam Chomsky. – New York : Praeger, 1986. – 351 p.

17. Dowty D. Thematic Proto and Argument Selection / D. Dowty // Language. – 1991. – Vol. 67. – № 3. – Pp. 547–619 (<http://linguistics.berkeley.edu/~syntax-circle/syntax-group/dowty91.pdf>).

18. Jackendoff R. Semantic and Cognition : [Monograph] / R. Jackendoff. – Cambridge, MA : MIT Press, 1983. – 283 p.

19. Jackendoff R. Consciousness and the Computational Mind : [Monograph] / R. Jackendoff. – Cambridge, MA : MIT Press, 1987. – 356 p.

© А. П. Загнітко, Н. Г. Загнітко, 2015. –96-

20. Jackendoff R. Semantic Structures : [Monograph] / R. Jackendoff. – Cambridge, MA : MIT Press, 1990. – 322 p.

21. Perlmutter D. Impersonal Passives and Some Relational Law'sThe l-advancement exclusiveness law : [Monograph] / D. Perlmutter, P. Postal // Perlmutter D., Carol G. Rosen (eds.). Studies in Relational Grammar 2. – 1984. – Chicago : University of Chicago Press. – Pp. 126–170.

22. Reinhart T. The Lexicon-Syntax Parameter : reflexivization and other arity operations / T. Reinhart, T. Siloni // Linguistic Inquiry. – 2005. – Vol. 36. – № 3. – Pp. 1–48.

23. Stowell T. Origins of Phrase Structure : [Doctoral Dissertation] / T. A. Stowell. – Cambridge : Massachusetts Institute of Technology, 1981. – 195 p.

Стаття надійшла до редакції 08.09.2015 р.

УДК 811.161.2'373.611

Г. М. Зюзькіна

СЛОВОТВІРНА МОРФОНОЛОГІЯ ВІДСУБСТАНТИВНИХ СУФІКСАЛЬНИХ ДІЄСЛІВ ІНШОМОВНОГО ПОХОДЖЕННЯ

Зюзькіна Г. М. Словотвірна морфонологія відсубстантивних суфіксальних дієслів іншомовного походження.

У статті розглядаються морфонологічні особливості словотвірних морфем та дається характеристика морфонологічних явищ, зафіксованих при словотворенні відсубстантивних суфіксальних дієслів іншомовного походження, складаються морфонологічні моделі і морфонологічні класи зазначених дериватів.

Ключові слова: похідні дієслова, морфонологічні явища, морфонологічні моделі, морфонологічні класи.

Зюзькина Г. М. Словообразовательная морфонология отсубстантивных суффиксальных глаголов иноязычного происхождения.

В статье рассматриваются морфонологические особенности словообразовательных морфем и дается характеристика морфонологических явлений, зафиксированных при словообразовании отсубстантивных суффиксальных глаголов иноязычного происхождения, составляются морфонологические модели и морфонологические классы указанных дериватов.

Ключевые слова: производные глаголы, морфонологические явления, морфонологические модели, морфонологические классы.

Ziuzkina H. M. The word-forming morphology of borrowed verbs derived from nouns.

The article deals with the process of word-forming of borrowed verbs. The morphological features of word-formative morphemes are described. The analysis of morphological phenomena is given. The morphological models and morphological classes of derived verbs are established.

Key words: derived verbs, morphological phenomena, morphological models, morphological classes.

Дієслово є найважливішою лексичною одиницею будь-якої мови. Воно, за твердженням В. Виноградова, належить до найскладніших і найбільш містких граматичних категорій; дієслово найбільш конструктивне в порівнянні зі всіма іншими категоріями частин мови, дієслівні конструкції мають вирішальний вплив на іменні словосполучення і речення [2, с. 349].

До того ж, як відзначає Т. Попова, дієслово за кількістю об'єднаних цією частиною мови слів поступається лише іменникам, воно володіє значним потенціалом деривата і виступає основною словотворчою силою будь-якого словотвірного гнізда, тим самим значно впливаючи на всю дериваційну систему мови [5, с. 3–4].

Дієслова іншомовного походження становлять органічний компонент дериваційної системи української мови, тому виявлені у процесі дослідження морфологічні особливості творення зазначених дериватів можуть слугувати основою для ширших узагальнень особливостей та закономірностей словотвірної адаптації запозичень до системи української мови.

Морфологічні явища та закономірності словотворення розглядалися у працях Р. Аванесова, С. Бернштейна, Я. Босака, С. Бромлей, Т. Булигіної, Д. Ворта, В. Дресслера, О. Земської, Н. Ільїної, О. Ісаченка, Л. Лопатіна, В. Касевича, К. Ковалик, О. Кубрякової, Р. Ляковського, Ю. Панкраца, М. Панова, Т. Попової, Е. Станкевича, С. Толстої, М. Трубецького, Г. Улашина, І. Улуханова, В. Чурганової.

В україністиці ж проблеми морфології протягом тривалого часу порушувалися лише у зв'язку з вивченням явищ словозміни та формо- і словотворення в працях Л. Гумецької, А. Грищенка, В. Горпинич, К. Городенської, Т. Грязнухіної, М. Федурко, І. Ковалика, Н. Клименко, Л. Полюги, Л. Родніної, З. Сікорської.

У зв'язку з цим виникла необхідність системного дослідження морфологічних трансформацій, що супроводжують процес словотворення відсубстантивних суфіксальних дієслів іншомовного походження в сучасній українській мові.

Метою статті є дослідження морфологічних закономірностей словотворення дієслів від основ іншомовного походження. Досягнення поставленої мети передбачає розв'язання таких завдань: проаналізувати морфологічні ознаки словотвірних морфем; з'ясувати морфологічні зміни і встановити морфологічні явища при словотворенні похідних зазначеного типу; описати морфологічну структуру похідних дієслів, склавши морфологічні моделі дериватів; скласти загальні

морфологічні класи похідних дієслів іншомовного походження як свідчення певного ступеня їх адаптації на ґрунті української мови.

За структурою дієслова іншомовного походження представлені непохідними та похідними основами. До непохідних належать ті, які потрапили до лексичної системи української мови безпосередньо з мови-джерела або через посередництво якоїсь мови і не встановили на ґрунті української мови словотвірні зв'язки з іменними основами, які виділяли б їх структурно і мотивували семантично, тобто ті дієслова іншомовного походження, передсуфіксальна частина яких не вживається самостійно в сучасній українській мові: *девальвувати, декларувати, ратифікувати*. Статус похідних мають ті дієслова, які утворилися від іншомовних іменних основ – іменникових та прикметникових – на ґрунті української мови або встановили тут словотвірні зв'язки з іншомовними іменними основами. Визначальним способом творення таких дієслів є суфіксальний: *приватизувати, нормалізувати, субсидувати, любювати*. Обмежено використано префіксально-суфіксальний спосіб (*збюрократити, з'яничарити*) та складання (*самоідентифікуватися*) [4, с. 3].

Отже об'єктом аналізу запропонованого дослідження вибрано відсубстантивні дієслова як ті, що становлять найчисленнішу групу серед суфіксальних дієслів з іншомовними основами. В їх утворенні беруть участь наступні суфікси: **-ува-**: *тампон – тампонувати, гранула – гранулювати, зонд – зондувати, деталь – деталювати*; **-ирува-** (**-ірува-**): *марш – марширувати, фарш – фарширувати*; **-изува-** (**-ізува-**): *ідеал – ідеалізувати, стиль – стилізувати, романтизм – романтизувати*; **-ифікува-** (**-іфікува-**): *клас – класифікувати, мумія – муміфікувати*, **-ствува-**: *філософія – філософствувати, прожектор – прожекторствувати, бригадир – бригадирствувати*; **-и-**: *фасон – фасонити, рикошет – рикошетити, каламбур – каламбурити*; **-нича-**: *секрет – секретничати, саботаж – саботажничати*.

На думку російського мовознавця Н. Алілової, для «сучасної системи не має значення, чи є дане дієслово за походженням запозиченим, чи воно утворено на слов'янському ґрунті. Важливо лише, чи мотивує його «первинний» іменник цілком, основа іменника або воно знаходиться з іменником у відношеннях взаємної мотивації» [1, с. 171].

«Для більшості відсубстантивних дієслів з іншомовними основами характерна прозорість виділення мотивуючої основи, регулярність співвідношень дієслова та мотивуючого іменника або дієслова та іменника, що знаходиться з дієсловом у відношеннях взаємної мотивації» [1, с. 175]. Слід зауважити, що новоутворення виявляють прогресуючу тенденцію до

такого чіткого виділення твірної основи: *анонс – анонсувати, алкіл – алкілювати, теза – тезувати*. Як зазначає К. Городенська, морфемна структура таких дієслівних основ найбільш прозора, оскільки іменний корінь поєднується з дієслівним суфіксом без будь-яких морфологічних змін [3, с. 31]. Але деякі дієслова іншомовного походження у співвідношенні з твірними основами мають у своїй структурі регулярні або нерегулярні зміни на межі основ, що зумовлені головним чином різними іншомовними прототипами або різночасовими запозиченнями.

Залежно від того, яких саме змін зазнає фонемна структура морфем (чи основ) під час словотворення вербальних дериватів за допомогою суфіксів *-ува-, -ирува-, -изува- (-ізува-), -ифікува-(-іфікува-), -ствува-, -нича-, -и-* виявлено такі типи морфологічних явищ: 1) альтернація фонем; 2) усічення; 3) нарощення; 4) модифікація наголосу. Якісні характеристики цих явищ визначаються як внутрішніми особливостями їх формування, так і властивостями того дериваційного процесу, в ході якого вони відбуваються.

Альтернацію фонем при словотворенні вербальних похідних іншомовного походження класифікуємо за місцем маніфестації, як ту, що відбувається на морфемному шві, а саме в морфах твірної основи:

а) чергування приголосних фонем *С–С'*: *музика – музичити, параліч – паралізувати, ерозія – еродувати, діагноз – діагностувати*;

б) палаталізація приголосних фонем *С–С'*: *ацетил – ацетилювати, тремоло – тремолювати, алгоритм – алгоритмізувати*;

с) депалаталізація приголосних фонем *С'–С*: *каніфоль – каніфолити, комісія – комісувати, теорія – теоретизувати*; і ту, що відбувається в кореневих морфах твірної основи: *банчер – банчирувати, валець – вальцювати* (виключно чергування голосних фонем *V–V, V–Ø*).

Слід зазначити, що кожне окреме чергування відзначається неоднаковою регулярністю навіть у межах словотворення вербальних похідних іншомовного походження. Пояснюється це характером мотивуючих іменникових основ, зокрема їх кінцевою фонемною структурою, а також залежить від певного дієслівного суфікса, з яким поєднується основа.

Явище усічення можна класифікувати за фонемним комплексом на три групи: 1) усічення голосних фонем (*Уv*): *декольте – декольтувати, плаке – плакувати, протезе – протегувати*; 2) усічення приголосних фонем (*Ус*): *конкурс – конкурувати, етикетка – етикетувати*; 3) усічення фонемних сполук (*Уf*): *пацифізм – пацифікувати, бюрократія – бюрократизувати, архайка – архайзувати*.

Аналогічно можна класифікувати і явище нарощення:

1) нарощення голосних фонем (*Hv*): при словотворенні вербальних дериватів з іншомовними основами не зафіксовано; 2) нарощення приголосних фонем (*Hc*): *крокі* – *крокіювати*, *тату* – *татуювати*; 3) нарощення фонемних сполук (*Hf*): *аксіома* – *аксіоматизувати*, *Америка* – *американізувати*, *жест* – *жестикулювати*.

Коливання наголосу в запозичених словах неминуче: воно свідчить про те, що дієслова іншомовного походження взаємодіють з українською лексикою та поступово асимілюються нею. Наголос у суфіксальних вербальних похідних від іншомовних основ виступає морфологічним засобом словотворення дериватів, тому поняття наголосу розглядаємо через поняття акцентної позиції. Аналіз зазначених дериватів дає можливість встановити дві акцентні позиції: 1) нерухомий наголос (1A): *епігра́ма* – *епігра́мити*, *сабо́таж* – *сабо́тажничати*, 2) наголошений похідний суфікс (4A): *бо́мба* – *бомба́ти*, *ста́рт* – *стартува́ти*

У сучасній українській мові найпродуктивнішим засобом формування відсубстантивних суфіксальних дієслів від основ іншомовного походження виступає суфікс *-ува-* (619 дериватів). Виявлено 14 морфологічних моделей, характерних для основ зазначених дериватів на *-ува-*: M1 (516): *Io(4A)* + *-ува-*: *кроке́т* – *крокетува́ти*, *телефо́н* – *телефонува́ти*, *гі́нс* – *гіпсува́ти*, *ата́ка* – *атакува́ти*, M2 (25): *Io(Uf, C'-C, 4A)* + *-ува-*: *анестезі́я* – *анестезува́ти*, *реце́нзія* – *рецензува́ти*, *філосо́фія* – *філософува́ти*, M3 (16): *Io(C-C', 4A)* + *-ува-*: *ацети́л* – *ацетилюва́ти*, *протоко́л* – *протоколюва́ти*, *шахта́р* – *шахтарюва́ти*, M4 (16): *Io(Uf, Hf, 4A)* + *-ува-*: *опози́ція* – *опозиціонува́ти*, *селекці́я* – *селекціонува́ти*, *функці́я* – *функціонува́ти*, M5 (8): *Io(Uf, 4A)* + *-ува-*: *цита́та* – *цитова́ти*, *шварто́в* – *швартува́ти*, M6 (7): *Io(Uv, 4A)* + *-ува-*: *резюме́* – *резюмува́ти*, *плаке́* – *плакува́ти*, M7 (6): *Io(Uf, C-C, 4A)* + *-ува-*: *суспе́нзія* – *суспендува́ти*, *проє́кція* – *проектува́ти*, M8 (5): *Io(Uv, C'-C, 4A)* + *-ува-*: *травесті́* – *травестува́ти*, *хімі́* – *хіпува́ти*, M9 (5): *Io(C-C, 4A)* + *-ува-*: *рефле́кс* – *рефлектува́ти*, *риме́са* – *риметува́ти*, M10 (4): *Io(V-V/V-Ø, 4A)* + *-ува-*: *демпфе́р* – *демпфірува́ти*, *ша́бер* – *шабрува́ти*, M11 (4): *Io(Hc, 4A)* + *-ува-*: *лобі́* – *лобіюва́ти*, *табу́* – *табуюва́ти*, M12 (3): *Io(Uv/f, C-C', 4A)* + *-ува-*: *постула́т* – *постулюва́ти*, *тре́моло* – *тремолюва́ти*, M13 (2): *Io(Uc, 4A)* + *-ува-*: *ко́нкурс* – *конкурува́ти*, *етикéтка* – *етикетува́ти*, M14 (2): *Io(Hf, 4A)* + *-ува-*: *ма́триця* – *матриціюва́ти*, *же́ст* – *жестикулюва́ти*

У сучасній українській мові не менш продуктивним засобом формування дієслів від основ іншомовного походження виступає суфікс *-изува-* (*-ізува-*) (133 деривати). Виявлено 11 морфологічних моделей,

характерних для відсубстантивних дієслів іншомовного походження на **-изува-** (**-ізува-**): М1 (36): **Io(C-C', 4A)** + **-изува-**: символ – символізува́ти, желати́н – желатинізува́ти, М2 (31): **Io(Yf, 4A)** + **-изува-**: герої́зм – героїзува́ти, етимоло́гія – етимологізува́ти, М3 (30): **Io(4A)** + **-изува-**: аро́мат – ароматизува́ти, мета́фора – метафоризува́ти, М4 (7): **Io(4A)** + **-изува-**: алко́голь – алкоголізува́ти, вакуо́ля – вакуолізува́ти, М5 (7): **Io(Yf, C'-C, 4A)** + **-изува-**: герба́рій – гербаризува́ти, демокра́тія – демократизува́ти, М6 (5): **Io(Hf, 4A)** + **-изува-**: фле́зма – флегматизува́ти, дра́ма – драматизува́ти, М7 (5): **Io(Yf, 4A)** + **-изува-**: фетиши́зм – фетишизува́ти, белетри́зм – белетризува́ти, М8 (4): **Io(Yf, C-C', 4A)** + **-изува-**: опти́мум – оптимізува́ти, ма́ксимум – максимізува́ти, М9 (3): **Io(Hf, 4A)** + **-изува-**: євро́па – європеїзува́ти, алгебра – алгебраїзува́ти, М10 (3): **Io(C-C, 4A)** + **-изува-**: гіпно́з – гіпнотизува́ти, ха́ос – хаотизува́ти, М11 (2): **Io(Yf, Hf, 4A)** + **-изува-**: коме́рція – комерціалізува́ти, револю́ція – революціонізува́ти.

Словотворення відсубстантивних дієслів від основ іншомовного походження з питомим українським суфіксом **-и-** (53 деривати) репрезентують 5 морфологічних моделей: М1 (44): **Io(1A)** + **-и-**: партиза́н – партизаніти, магні́т – магнітити, М2 (4): **Io(4A)** + **-и-**: што́рм – шторміти, фра́нт – франтити, М3 (3): **Io(C-C, 1A)** + **-и-**: батра́к – батрачити, музи́ка – музичити, М4 (1): **Io(Yf, C'-C, 1A)** + **-и-**: еконо́мія – економіти, М5 (1): **Io(C'-C, 1A)** + **-и-**: каніфо́ль – каніфолити.

Зафіксовано досить незначну кількість суфіксальних дієслів іншомовного походження словотвірних типів на **-ирува-** (**-ірува-**) (6 дериватів), **-ифікува-** (**-іфікува-**) (9 дериватів) і **-ствува-** (5 дериватів), що дає можливість скласти 3 морфологічні моделі дериватів на **-ирува-**: М1: **Io(4A)** + **-ирува-**: а́кт – актирува́ти, фа́риш – фариширува́ти, М2: **Io(Yv, 4A)** + **-ирува-**: плісе́ – плісирува́ти, драже́ – дражирува́ти, М3: **Io(C-C', 4A)** + **-ірува-**: піке́ – пікірува́ти, дра́га – драгірува́ти, 3 моделі дериватів на **-ифікува-** (**-іфікува-**): М1: **Io(4A)** + **-ифікува-**: тре́ст – трестифікува́ти, га́з – газифікува́ти, М2: **Io(Yf, 4A)** + **-ифікува-**: кодекс – кодифікува́ти, пла́стика – пластифікува́ти, М3: **Io(Yf, 4A)** + **-іфікува-**: му́мія – муміфікува́ти, амо́ній – амоніфікува́ти і 1 модель дериватів на **-ствува-**: М1: **Io(1A)** + **-ствува-**: фаши́ст – фашистувати, патріо́т – патріотстувати

Для вербальних дериватів іншомовного походження словотвірного типу на **-ича-** і **-нича-** характерні така модель: **Io(1A)** + **-нича-**: ловела́с – ловеласничати, авантю́ра – авантюричати.

На підставі проведеного аналізу стає можливим узагальнення всіх

морфологічних явищ, які супроводжують дериваційний процес суфіксальних дієслів іншомовного походження та встановлення морфологічних класів зазначених дериватів.

Словотворення відсубстантивних суфіксальних дієслів іншомовного походження характеризується наявністю таких морфологічних класів дериватів: **МК-0** – «нульовий» (відсутність морфологічних трансформацій): *Io(-)+-нича-, -ствува-, -и-* (44 деривати); **МК-1** – «елементарний» (одна морфологічна трансформація): *Io(МН/АФ)+-и-, -ува-, -ирува- (-ірува-), -изува- (-ізува-), -ифікува- (-іфікува-)* (568 дериватів); **МК-2** – «комплексний, двоплановий» (комплекс з двох морфологічних трансформацій): *Io(У+МН/Н+МН/АФ+МН)+-ува-, -ирува- (-ірува-), -изува- (-ізува-), -ифікува- (-іфікува-)* (150 дериватів); **МК-3** – «комплексний триплановий» (комплекс із трьох морфологічних трансформацій): *Io(АФ+У+МН/У+Н+МН)+-ува-, -изува- (-ізува-)* (56 дериватів).

Отже, проаналізувавши морфологічні особливості словотворення суфіксальних вербальних похідних іншомовного походження, ми дійшли висновків, що дослідження зазначених особливостей дає змогу вивчити процес взаємоприспосовування мотивуючої іменникової основи та дериваційного форманта, для яких характерні такі види морфологічних явищ, як модифікація наголосу, усичення, нарощення, чергування.

Найпоширенішим морфологічними модифікаціями при словотворенні вербативів від іншомовних основ є модифікація наголосу та усичення фонем. Найпродуктивнішим морфологічним класом відсубстантивних суфіксальних вербативів іншомовного походження є «комплексний, двоплановий» – дериваційний процес супроводжується комплексом з двох морфологічних трансформацій (усичення фіналі твірної основи і модифікації наголосу). Аналіз морфологічних моделей і встановлення морфологічних класів дієслів іншомовного походження, дає змогу описати морфологічну структуру дериватів, дослідити механізм зазначених морфологічних модифікацій і відповідно виразніше окреслити процес словотвірної та морфологічної адаптації іменників іншомовного походження.

Перспективу подальшого дослідження убачаємо у виробленні принципів опису морфологічних класів дериватів іншомовного походження та систематизуванні основних морфологічних характеристик дериваційного процесу від основ іншомовного походження.

Умовні скорочення

М – морфологічна модель;

МК – морфологічний клас;
МН – модифікація наголосу;
АФ – альтернація фонем;
А – акцентна позиція;
V – будь-яка голосна;
С – будь-яка приголосна;
У – усичення;
Н – накладання;
Ю – іменникова основа.

Література

1. Авилова Н. С. Слова интернационального происхождения в русском литературном языке нового времени / Н. С. Авилова. – М. : Наука, 1967. – 245 с.
 2. Виноградов В. В. Русский язык. Грамматическое учение о слове / В. В. Виноградов. – М., 2001. – 718 с.
 3. Городенська К. Г. Словотворна структура слова (відіменні деривати) / К. Г. Городенська, М. В. Кравченко. – К. : Наукова думка, 1981. – 198 с.
 4. Навальна М. І. Дієслівна лексика соціально-економічної сфери (на матеріалі мови засобів масової інформації кінця ХХ ст.) : автореф. дис. ... канд. філол. наук / М. І. Навальна. – К., 2002. – 18 с.
 5. Попова Т. В. Русские производные глаголы : морфемная структура и деривационные особенности / Т. В. Попова. – Екатеринбург, 1996. – 119 с.
- Стаття надійшла до редакції 30.06.2015 р.*

УДК 811.161.2'373

А. Є. Іншаков

СКЛАД ТА ОСОБЛИВОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ КОЛЬОРОНАЗВ У СТАРОУКРАЇНСЬКІЙ МОВІ (ХІ–ХІV ст.)

Іншаков А. Є. Склад та особливості функціонування кольороназв у старобуковинській мові (ХІ–ХІV ст.).

Дослідження історії словникового складу української мови неможливе без з'ясування становлення окремих семантичних груп лексики, зокрема кольоративів. У статті розглядаються склад та особливості функціонування кольороназв у старобуковинській мові (ХІ–ХІV ст.).

Ключові слова: кольороназва, кольоратив, похідні слова, абстрактні лексеми.

Іншаков А. Е. Состав и особенности функционирования цветоименований в старобуковинском языке (XI–XIV ст.).

Исследование истории словарного состава украинского языка невозможно без выяснения становления отдельных семантических групп лексики, в частности колоративов. В статье рассматриваются состав и особенности функционирования цветоименований в старобуковинском языке (XI–XIV ст.).

Ключевые слова: цветоименование, колоратив, производные слова,

© А. Є. Іншаков, 2015.

абстрактные лексемы.

Inshakov A. E. Composition and features of functioning in old Ukrainian language colour name (XI–XIV cent.).

Study the history of the vocabulary of the Ukrainian language is impossible without finding Formation of separate groups of semantic lexicon, in particular kolorativov. The article deals with the composition and characteristics of functioning in old Ukrainian language colour name (XI–XIV cent.).

Key words: kolorativ, derived words, abstract tokens.

У процесі дослідження історії лексичного складу мови, насамперед, необхідно з'ясувати й проаналізувати становлення окремих груп лексики. Розгалуженим, різноманітним із семантичного боку, активним шаром словникового складу української мови є кольоративи. У східнослов'янській мовознавчій літературі досі значна увага приділялася проблемі функціонування кольоронайменувань (М. Чікало, О. Рудь, В. Кушнерик, Л. Довбня, І. Бабій, А. Критенко, М. Іщук та ін.; російські мовознавці Н. Бахіліна, В. Москович, Н. Пелевіна, В. Юрик, І. Кулікова, М. Суровцева, Н. Степанова, Л. Грановська, А. Панченко та ін.).

У плані історико-етимологічному вивчали слов'янські лексеми на позначення кольору Г. Герне, А. Заремба, П. Хілл. Семантичне поле російських кольороназв досліджували В. Москович, Н. Пелевіна, В. Юрик. У 60-х роках з історії кольороназв були захищені дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук Л. Грановської, М. Суровцевої. В україністиці однією із перших ґрунтовних спроб системного діахронного аналізу групи назв кольорів писемної української мови XIV–XVIII ст. є дисертація М. Чікало.

Історичний підхід актуалізовано в роботах О. Іссерлін, Н. Бахіліної, Ю. Норманської та ін. Такий підхід припускає дослідження історії окремих слів і груп слів, що називають колір, вивчення процесу формування груп кольоративів, а також їх складу в той чи той періоди розвитку мови. На нашу думку, знати історію групи слів, що вивчається, їх походження необхідно, оскільки такі знання є підставою, на якій базуються сучасні теорії концептуального вивчення кольоронайменувань.

Проте праці, присвячені кольороназвам, мають фрагментарний характер, аналіз специфіки функціонування кольоролексики переважно подано в синхронному аспекті. Лексика на позначення кольорів української мови XI–XIV ст. донедавна не була об'єктом системного вивчення, на відміну від розгляду кольороназв у сучасній українській мові. Однак таке дослідження кольороназв певних періодів є важливим

для процесу становлення, функціонування відповідної тематичної групи, виявлення закономірностей формування історичної лексикології української мови загалом. Цим і зумовлено вибір теми та її актуальність.

Метою нашої статті є виявлення складу та особливостей функціонування кольоронайменувань у давніх текстах староукраїнської мови (XI–XIV ст.).

Староукраїнська спадщина в лексиці сучасної української мови на позначення кольорів незначна. Така обмеженість основних кольороназв пояснюється специфікою жанрів, своєрідністю поезики давньої літератури.

За спостереженнями Н. Бахиліної, кольоропис не входить до числа художніх засобів, що використовуються в давньоруській літературі. Це стосується й пам'яток релігійно-повчальних, де подано детальний опис моральних якостей героїв, і тому недоречними є кольороназви [1].

Давня руськоукраїнська мова прикметники на означення основних кольорів успадкувала із праслов'янської (*червлений, білий, жовтий, зелений, синій, чорний*). В обстежених джерелах розглядуваного періоду виявлено близько двох десятків кольоронайменувань. Це основні кольори (*білий, чорний, червоний, синій, жовтий, зелений*) та їхні відтінки, і лише зрідка фіксуємо назви змішаних кольорів (*сизий, бурий*). Привертають увагу кількісні показники: групи *чорного, білого, жовтого, зеленого* представлені переважно одиничним кольоропозначенням, тоді як *синього*, а особливо *червоного* – низкою. Праслов'янською спадщиною є основні назви мастей тварин. Можна припустити, що в живому мовленні XI–XIV ст. використовувалися кольорові назви мастей тварин (*вороний, бурий, голубий*), що підтверджує фактичний матеріал наступного періоду.

Кольорономен *білий*, успадкований із праслов'янського періоду, у давній руськоукраїнській мові був широко вживаним, позначав колір тварин, рослин, одягу, тканин, предметів, речовин, характеризував зовнішність людей. Пам'ятки фіксують похідні іменники, дієслова та їхні форми (15), складні деривати (близько 10). Це є свідченням високої продуктивності кореня *біл-* у розглядуваний період. У джерелах XI–XIV ст. на позначення масті коней білого кольору зафіксовані інші поодинокі лексеми: *броний, грѣниш, сереный, срѣный*. Як кольороназви в пам'ятках виявлені відносні прикметники *сиѣжаныи, срібний*.

Архаїчне кольоропозначення *чорний* успадковане з попередніх епох; лексема називала колір предметів, тварин, тканин, одягу, явищ природи, рослин, зовнішньої портретної характеристики тощо. У контексті прикметник міг позначати невизначений темний колір. На позначення масті коней у пам'ятках виявлена лексема *вороний*.

Зафіксована у фактажному масиві незначна група абстрактних іменників (4); низка похідних іменників, дієслів, прикметників, прислівників (більше 20), семантично пов'язана з чорним кольором. Розглядуваний номен міг виступати складовою давніх композитів.

У XI–XIV ст. група червоного кольору, його відтінків була найбільш розмаїтою. Основа з індоєвропейським коренем **rudh-* зазнала звукових змін на слов'янському ґрунті (втрата дифтонгів). Кольороназва *рум'яний*, дієслово *рдіти*, змішані з червоним кольори *редрий*, *рижий* стали твірними для похідних іменників, дієслів. До цієї групи етимологічно входив номен *русий* та його похідні. На позначення природної червоної фарби в пам'ятках зафіксований номен *чермний* зі спільнослов'янським коренем **čerm-* із широким спектром значень та похідні іменники, дієслова. Для передачі кольору предметів, що мали зв'язок із процесом фарбування, уживався номен *червлений* від праслов'янського кореня **červ-*. Зі значенням «червоний» у джерелах руськоукраїнської мови функціонували лексеми *чървеньи*, *чървленыи*, *червъчатъи*, *чърленыи*, *чирвоный*, *чървень*. Похідні дієслова, іменники, топонімічні назви свідчать про активне побутування розглядуваного кореня. Від праслов'янської основи **bagъr-* успадковані номени *багръ* і *багрянъ*. В опрацьованих пам'ятках виявлені похідні прикметники, дієслова. Поодинокі приклади прикметника *багръ*; частіше вживані для позначення кольору тканини, фарби іменники *багръ*, *багор*. Широку сполучуваність із іменниками мав прикметник *багрянний*. Лексеми *прапрудъ* (*прапруда*), *порфіра* використовувалися для назви урочистого, царського одягу. Похідні відносні прикметники, утворені від них, теж позначали червоний колір. Слово *красныи* в давнину не мало значення кольороназви. Функціонували зі значенням «червоного, багряного» кольору прикметник *оброценыи* з похідними дієсловами, іменниками та експресивний відносний прикметник *кръвавыи*.

Кольоратив *синій* (**sinь*) позначав «синій», «темно-голубий», «багровий», «чорний». Лексема була часто вживаною в давньоруськоукраїнських пам'ятках, мала широку сполучуваність, використовувалася у прямому й переносному значеннях, виступала у складі численних мікрогруп. Номен уживався для назви кольору водних джерел, опису природних явищ, характеристики зовнішності та кольору шкіри, тканини, предметів, функціонував як постійний епітет. Пізніше в пам'ятках із XIII ст. з'являється відтінок синього кольору – *голубий*, праслов'янська форма з **golъbь* від кореня **ghel-/ghol-* зі значенням жовтого кольору. На такій аломорфності кольору в давнину (схожості до жовтого, червоного, сірого та ін. кольорів) наголошують мовознавці.

Розглядуваний номен у джерелах виступав на позначення масті коней, у складі топонімів. Постійний епітет у фольклорі – змішаний колір *сизий* спостерігаємо в текстах виключно на позначення забарвлення птахів. Колір очей, каменя зрідка в пам'ятках цього періоду передавала багатозначна лексема з *ѣкръ* та її варіанти, пізніше не зафіксована.

Лексема *жовтий* у давніх пам'ятках була маловживаною, належала до загальноіндоевропейського лексичного фонду. В аналізованих джерелах розглядуваного періоду від кольороназви була виявлена незначна кількість похідних іменників, дієслів (близько 5). До індоевропейської мовної спадщини належала лексема *половий*, старослов'янське *плавий*, що зазнала в різних мовах модифікацій у семантичному плані, пізніше стала назвою масті тварин. Межа номена була розмита, ознаки вписувалися в гаму «голубий – сірий – жовтий». Зі значенням «жовтуватий, стиглий» функціонувала кольороназва *палевий*, зі значенням «блідий, жовтуватий» – поодинокий прикметник *блѣдыи*. Кольоративом у контексті давніх пам'яток міг виступати відносний прикметник-церковнослов'янїзм *златий*.

Кольорономен *сірий* зрідка функціонував в обстежених джерелах, походить від праслов'янської форми **sěръ* «сірий, світлий». Прикметник був типовим у постійних епітетах. Затемнене походження виявленої в пам'ятках лексеми *бусий, босий*. На позначення кінської масті в проаналізованих текстах функціонувала форма *сивьи*. Серед фактичного матеріалу зафіксовані поодинокі приклади номена на позначення сірого кольору – *пропелесьи*.

У давнину в джерелах для назви кольору обличчя, шкіри вживалися номен *смаглый, смяглый*. Виявлені в пам'ятках поодинокі приклади функціонування прикметника *бурый* східнослов'янського походження. Назви мастей коней пізніше переважно були запозичені з тюркських мов. Імовірно, цього періоду траплялися й лексеми *броунатьньи, брунат* на позначення коричневого кольору.

Лексема *зелений*, що походила із праслов'янського **zelenъ*, мала широку сполучуваність зі значенням «зелений», «недозрілий». Трапляються в пам'ятках поодинокі похідні дієслова, іменники, складні деривати, вживана кольороназва в постійних епітетах. Номен функціонував переважно на позначення кольору рослинного світу, тканин, коштовних каменів.

Інколи різна кількість кольоропозначень у пам'ятках зумовлена особливістю цих пам'яток, їх походженням, жанром, стилістичною своєрідністю. У канонічній, релігійно-повчальній літературі

кольоропозначення виступають як допоміжний засіб у давній символіці (часто вживані білий, чорний, червоний кольори). Небагато є ділових пам'яток, де важливими є деталі (масть тварин, колір одягу, тканин та ін.).

Отже, назви кольорів фіксуються в писемних пам'ятках Київської Русі XI–XIV ст. Основними були лексеми на позначення *білого, чорного, червоного, синього, жовтого, коричневого, сірого, зеленого* кольорів. Більшість їх прийшла в українську мову з попереднього періоду, демонструючи мовну традицію у використанні лексичних одиниць. Незначна кількість кольоропозначень у ранніх пам'ятках викликає труднощі для аналізу цієї лексико-семантичної групи. Кольоративи в давніх джерелах зустрічаються зрідка, їх небагато, проте групи різні кількісно. Групи *чорного, білого, жовтого, зеленого* представлені переважно одиничним кольоропозначенням, тоді як *синього*, а особливо *червоного* – низкою. Фактичний матеріал давніх пам'яток засвідчує, що слов'яни здатні були тонко розрізняти кольорові відтінки. Свідченням цього є слова на позначення змішаних кольорів.

Література

1. Бахилина Н. Б. История цветообозначений в русском языке / Н. Б. Бахилина. – Москва : Наука, 288 с.

Стаття надійшла до редакції 14.07.2015 р.

УДК 811.161.2'373

І. О. Іншакова, І. Є. Іншакова

СКЛАД ТА ФУНКЦІОНУВАННЯ ОДОРАТИВНОЇ ЛЕКСИКИ В ТВОРАХ І. НЕЧУЯ-ЛЕВИЦЬКОГО

Іншакова І. О., Іншакова І. Є. Склад та функціонування одоративної лексики в творах І. Нечуя-Левицького.

Лексика сприйняття постійно перебуває в колі уваги науковців. У статті розглядається функціонування одоративної лексики в творчості І. Нечуя-Левицького, визначені словотвірні гнізда з певними коренями та відповідні тематичні групи лексем із семантикою «запах».

Ключові слова: тематичні групи, запах, одоративна лексика, похідні, корінь.

Иншакова И. А., Иншакова И. Е. Состав и функционирование одоративной лексики в произведениях И. Нечуя-Левицкого.

Лексика восприятия постоянно пребывает в центре внимания ученых. В статье рассматривается функционирование одоративной лексики в творчестве И. Нечуя-Левицкого, определены словообразовательные гнезда с определенными корнями и

соответствующие тематические группы лексем с семантикой «запах».

Ключевые слова: тематические группы, запах, одоративная лексика, производные, корень.

Inshakova I. O., Inshakova I. E. Composition and functioning odorativnoy vocabulary in the works of I. Nechui-Levitsky.

Vocabulary perception is always in the focus of scientists. The article discusses the functioning odorativnoy vocabulary in the works of I. Nechui-Levitsky defined word-forming nest with certain roots and relevant thematic groups of tokens with the semantics of «smell».

Key words: thematic groups, the smell, odorativnaya vocabulary, derivatives, root.

Сенсорна лексика, зокрема запахова, є надзвичайно багатим та малодослідженим засобом вираження художнього образу. Вплив цих запахів, різноманітність відчуттів відбивається в мові. Мова не надто щедра на засоби вираження палітри запахів, які існують у природі. Це компенсується багатством асоціативних образів, уявлень, форм вираження.

Одоративна лексика відображає специфічне сприйняття світу, служить для повної характеристики пейзажу, персонажа, предмета, явища. Роль засобів передачі відчуття запаху значно помітна в творах українських письменників ХІХ ст., зокрема І. Нечуя-Левицького. До цього часу використання ольфакторних назв носило епізодичний та випадковий характер. О. Білецький, розробляючи питання теорії літератури, у праці «У майстерні художника слова» звертав увагу на мовні засоби передачі запаху в художніх творах. Аналізуючи «п'ять» відчуттів пізнання навколишнього світу, він наголошує на нерівномірності їхнього словесного вираження, зокрема акцентує увагу на смакових, запахових враженнях, синкретичних образах запаху [1].

Л. Ставицька, аналізуючи одоративи, наголошує на специфічних для певної лінгвокультури образах свідомості, домінантних цінностях, орієнтирах, зокрема, національно-етнічних стереотипах [4, с. 73]. Поділяючи запахи на 6 функціональних груп, автор враховує переважно джерела запахів: запахи природи, цивілізації, людські запахи, їжі, напоїв, абстрактні та ін.

Одоративи – засіб, що підсилює емоційне сприйняття художнього твору поряд із відчуттями зору, слуху, смаку, дотику. Метою нашої статті є розгляд специфічної лексико-семантичної групи слів на позначення запаху в творчості І. Нечуя-Левицького.

Опрацьований фактичний матеріал за творчістю І. Нечуя-Левицького (150 номенів) засвідчив серед лексики на позначення запаху найбільшу кількість одоративів із коренем *nax-* (понад 60 одиниць).

Основним джерелом пахощів виступає рослинний світ. Це як узагальнені назви – *пахучі гарні квітки* (I 80) (тут і далі в статті приклади подаються за джерелом: Нечуй-Левицький І. Повісті та оповідання. Твори : у 2-х т. / Іван Нечуй-Левицький. – К. : Наукова думка, 1986), так і конкретні найменування квіток: *пахуча материнка* (I 76); *пахуча м'ята* (II 204); *Промінь місяця здався йому веселішим, і пахощі од резеди, од левкоїв запахли неначе вперше...* (I 125); *пахощами білого цвіту вишень, черешень* (I 179); найменування плодів: *запахний вишневий садочок* (I 381); *Я набрав повну хустку пахучих яблук і груш* (I 140).

Часто подібні контексти передають національний колорит. Наприклад: *Кругом куреня запахло динями, пшеничкою, огірками, і тонкі пахощі далеко розходились у теплому повітрі* (I 278); *В пасіці пахло медом, пахло молодю травою та польовими квітками* (I 536); *Пишина вечірня зірка засяла на голові в Зірниці між пахучими рожсами її вінка...* (II 547); *По землі розливалось тепло й наливало Василюину душу молодими першими любощами, наче п'яними пахощами васильків та м'яти* (II 16); *Пахощі од м'яти, од зілля, од конопель розливались по долині, як чад...* (II 133). В останніх двох прикладах одоративи входять до складу порівнянь. Запахова лексика трапляється і в інших порівняльних конструкціях, що характеризують абстрактні поняття: *...задала своє кохання, пахуче, як весною садки* (II 42); *...тихе щастя в сім'ї повіяло на Василю, неначе теплий пахучий весняний вітер з заходу* (II 147). Одоративи можуть характеризувати як абстрактні поняття: *...тими пахощами сільського кохання, що нагадувала йому пахощі зеленого степу й степових квіток* (I 182), так і передавати переносне значення: *В палаці запахне духом Чонгарів...* (II 565).

При відтворенні навколишнього простору неабияку роль відіграють запахові відчуття: *Запахли квітки і розлили свої солодкі пахощі на всі садки та степи...* (II 546); *Запахли зіллям та квітками ліси та гаї* (II 546); *пахощі з городів* (I 247); *...його груди багато легше дихали пахучим свіжим повітрям рідного села* (I 187); *пахло серед розкішного співу соловейків* (II 150).

Одоративи можуть уточнювати характеристику приміщення: *По покоях пішли наркотичні пахощі свіжої рожі, змішані з духом рому* (II 393); *Резеда розливала тонкі пахощі й сповнила ними всю хату* (I 119).

У творах І. Нечуя-Левицького з-поміж іменників із коренем *пах-* трапляються виключно форми множинного іменника *пахощі*: *чудові пахощі* (II 418); *пахощі од трави та переїдів сіна на возах* (II 284); *розлились пахощі понад зеленою травою* (I 99).

Прикметники, іменники, які супроводжують контекст, можуть уточнювати пору року: *земля ніби дихала пахощами весняних майських квіток* (II 544); *пахло весною, молодю, свіжою травою* (I 73); *пахучим весняним духом* (II 123).

Здебільшого лексеми із коренем *пах-* уживаються для передачі приємного запаху, хоча в контексті вони можуть передавати і неприємні запахові відчуття: *запахло на березі баговинням, мулом та риб'ячою сирістю* (I 99); *запахло риб'ячою сирістю* (I 187); іноді таку характеристику уточнюють відповідні прислівники чи прикметники: *паскудно пахнуть бур'яном* (II 411); *Ті важкі пахощі душили його, от-от мали задушити* (I 345).

Серед синтаксичних конструкцій часто подибуємо на речення з безособовими дієсловами та іменниками в орудному відмінку: *дуже пахло свіжою травою й польовими квітками* (I 186); *залило пахощами* (II 215); *пахло карбованцями* (II 278).

У творах автора джерелами запахів є їжа, напої: *паляниці пахнуть* (I 253) та синонімічна конструкція *пішов дух од свіжої гарячої паляниці* (I 253); *Тепла пахуча пара од поросятини страшенно дратувала в їх апетит* (II 595); *наливаючи пахучої наливки* (I 254); *пирого пахнуть* (I 563) та синонімічна конструкція *носом чую деє смачні пироги* (I 563); *Солодкі горілчані пахощі рознесли по покоях* (II 390). Часто такі конструкції ілюструють синкретичні відношення.

Фактичний матеріал творів І. Нечуя-Левицького розкриває можливі джерела пахощів. З-поміж них не лише рослини, а й речовини, навколишній простір тощо: *ніби ладаном запахло* (I 573) (використано в порівняльній конструкції); *Запахло медом, вощинами та звоздиками* (II 295); *запахло панським двором* (II 585).

Найменування запахів виступають зовнішньою характеристикою персонажа художнього твору *це й досі пучка пахне* (I 552), зокрема, обличчя: *М'які пахучі губи впekli її, неначе огонь* (II 40); *Вона неначе почувтила на своїх щоках м'які, як шовк, пахучі вуса* (II 41).

Зрідка трапляються номени з чергуванням приголосних у корені: *повітря було тихе, запашиє* (I 109); *Степові коні, звикші до запашиного степового сіна* (I 352). Поодиноким є приклад, коли запахова лексика характеризує духовність: *У вас благочестиво в хаті: пахне смирно та кипарисом* (II 592).

Автор намагається досягти конкретності запахового враження синкретичним образом запаху, оскільки людина відчуває цілий комплекс відчуттів (смакові, дотикові, термічні тощо): *Гаряче повітря було повне*

гострих пахоців акацій (I 495); *надзвичайно солодкими пахощами* (I 166); *дишеш і не на дишеєшя тим чистим гарячим та пахучим повітрям* (I 436); *Вся оселя зеленіла й пахла, ніби квітник* (I 494). В останньому прикладі наявне порівняння.

Менше виявлено у творах автора лексем із коренем *смерд-* (більше двох десятків). Джерелами неприємних запахів виступають рослини та речовини. Наприклад: *засмерділа гнилими яблуками світлицю* (I 547); *Може, ваші корови пасут на гіркий траві: є такий гіркий трава, дуже смердить, і як той смердячий трава ззіст корову, то й молоко буде смердит* (II 530); *не мажете голови смердючою оливою* (I 103); *дмухав на неї смердючим тютюном* (II 83); *В повітрі засмерділо смалятиною й мархоткою* (I 246). Відповідні прикметники можуть уточнювати, конкретизувати запахи: *було чути препаскудний противний сморід од перепалених кісток* (I 475). В останньому прикладі засвідчена повноголосна форма іменника сморід з чергуванням голосних у корені.

Причиною розгляданих запахів можуть також виступати напої, їжа та продукти харчування: *похилив міцний сон її голову на стіл, на побиті пляшки, на розливу смердючу горілку* (I 76); *смердить горілкою* (II 213); *смерділо мархоткою й цибулею* (I 238); *на все село смерділо вишкварками* (I 425); *старим смердючим салом* (II 82). Серед фактичного матеріалу виявлені окремі приклади, що характеризують воду як речовину та відповідну місцину: *вода була густа й смердюча* (I 479); *смердячим болотом* (I 552). Інколи контекст супроводжують синкретичні відношення.

Одоративи часто характеризують приміщення. Наприклад: *Та й смердить же наша хата!* (I 479); *Що це так смердить в покоях?* (II 36); *Смердючий дим клубками повився під стелею* (II 105); *по хаті пішов такий чад, такий смердючий дим* (II 196); *так смердить горілка на всю хату* (II 432); *Після смердючої казарми, після смороду од гнилого малясу* (I 485) (у цьому реченні виступає повноголосна форма смород із чергуванням голосних у корені). У деяких реченнях спостерігаємо різні джерела походження запахів.

Лексеми із розглядуваним коренем можуть входити до складу фразеологізмів та їх варіантів: *щоб і дух її не смердів у нашому селі* (I 426); *Щоб твій слід не смердів на нашому подвір'ї* (I 599); *Щоб і дух твій тут не смердів* (I 599); *Геть з мого двора, щоб і твій дух тут не смердів* (II 478).

Майже два десятки номенів із коренем *дух-* функціонують в аналізованих творах письменника. Розмаїтими є джерела походження запахів із розглядуваним коренем (речовини, рослини, напої, одяг, їжа

тощо): *Міцний дух од цигар, дух паничівський, дуже для них наркотичний* (II 54); *В клуні пішов дух вареної горілки, меду, перцю та усякого коріння* (II 357); *По хаті пішов дух свіжого плаття, крохмалю* (II 363); *На чистому повітрі розійшовся дух от вареної страви й змішався з важкими пахощами дим та потоптаної молодой трави* (II 387). Часто такі контексти мають уточнюючі характеристики, складають одоративну характеристику приміщення.

При описі приміщень автор використовує антоніми: *По хаті пішов свіжій горілчаний дух* (II 434); *не чула важкого, гнилого горілчаного духу в корчмі* (II 443). Уточнюючі прикметники *свіжій та важкий, гнилий* засвідчують синкретичні відношення одоративів. Уточнення характеристик може супроводжувати порівняння: *Од їх одразу вдарив важкий болотяний дух, неприємний, гидкий, ніби од якоїсь здохлятини та гнилятини* (I 345).

Номен *дух* синонімічний слову *запах*: *Солодкий дух малини змішався з пахощами сигари й рому* (II 511). Він може передавати як приємні: *незвичайно делікатний тонкий дух* (II 19); *повіяло рідним духом рідної хати* (II 143), так і неприємні пахощі: *Але дух у корчмі був такий противний, що всі дами повискакували надвір* (II 426); *Якийсь такий негарний дух од його* (II 530); *Коли б пак од того духу можна було оборонитись хусточкою з пахощами* (II 565). Як правило, уточнюючими характеристиками виступають прикметники. Часто особливістю подібних речень є наявність синкретичних відношень.

Окремі одоративи вжиті в переносному значенні: *ви вже потроху втрачуєте саме нюхало, що здатне зрозуміть дух сільської поезії* (I 391).

Із коренем *нюх-* функціонує в творчості письменника більше десяти номенів. Переважно це дієслова: *нюхає* *сволюки* (I 565); *Балабуха навіщось нюхав їх, хоч вони зовсім не пахли* (II 329); *Дає нюхати достоту так, як і мені давала нюхати* (II 334); *од цікавості хоч носом понюхати, що то там таке в горицку* (II 498).

Джерелами пахощів є речовини, рослини, тканини: *Ото в дяка добра абака, якась не проста, заморська, то він біжить нюхнути з дякової табатирки* (I 544); *Ви нюхаєте цирицю!* (II 328); *Олеся вирвала фіалку й дала нюхати Бонковському* (II 334); *Олеся взяла квітки, понюхала й кинула в воду* (II 410); *Після його понюхали гілочку й другі ченці* (II 593); *Онися тикнула матерію отцю Харитонові під ніс, так що він її понюхав і знайшов, що вона трохи тхне жидівською хатою* (II 456). Зрідка подібні лексеми можуть входити до складу порівняльних зворотів: *неначе хмари нюхає* (II 90); *як той кіт, шо понюхав абаки* (II 356).

До десяти лексем нараховують приклади на позначення

неприємного запаху із коренем *чад-*. Частина номенів вказує на джерело запаху: *там стояє якийсь чад од мархотки, од гнилої соломи* (І 478); *Чад од диму, од наливки закрутив її голову* (ІІ 53); дають одоративну характеристику приміщення: *По казармі пішов страшний чад* (ІІ 83); використовуються в порівняльних конструкціях: *Марія дихала на його якимсь чадом, як старе горілчане барило* (ІІ 119); виступають причиною дії: *Од духоти, од чаду вона не могла дихать* (І 519). Іменник *чад*, що асоціюється насамперед із неприємним запахом, іноді набуває в контексті значення приємного одоративного відчуття: *од бузини розливався важкий чад в чистому гарячому повітрі* (ІІ 71).

Неприємний запах характеризує номені із коренем *тх-* (до 10 прикладів). Як правило, це дієслова: *тхне на всю хату* (І 583) (вказує на місце розповсюдження запаху), безособові форми дієслів.

Тут переважають конструкції відповідних дієслів з орудним відмінком іменника: *В курені тхнуло риб'ячою сирістю од луски* (І 492); *Каша тхнула старим салом* (ІІ 82); *тхнуло горілкою* (ІІ 118); *Вершечки тхнули цвілим жидівським льохом* (ІІ 530). Зрідка одоративні дієслова в контексті передають антонімічні відношення: *В кімнаті пахло смірною та кипарисом, тхнуло монастирським духом далекого Сходу* (ІІ 591).

Зафіксовані в аналізованих творах письменника поодинокі приклади запахової лексики з іншими коренями, зокрема, із морфемою *кад-* дієслово та іменник: *Накадила вона тебе своїм ладаном* (І 567); *навіть в легенькому диму кадила* (ІІ 285); із коренем *кур-* дієслова: *Вона як підкурить батюшку зіллям* (ІІ 381); *Закурила земля димом та паром* (ІІ 550); *Земля ніби закурила ароматами* (ІІ 547).

Типовими для передачі запахів є синтаксичні конструкції з дієсловами: *розлились пахоці, пішов дух, розходились пахоці, вдарив дух, душили пахоці, чути сморід, дмухав тютюном, повіяло духом, розійшовся дух, рознесли пахоці, закурила земля*.

Уточнюють, конкретизують певні запахи, як правило, прикметники та прислівники: *тонкі пахоці, надзвичайно солодкі пахоці, дуже пахло травом, трава це дужче запахла, важкий дух, важкі пахоці, препаскудний противний сморід, п'яні пахоці, делікатний дух, міцний дух, паничівський дух, наркотичний дух, важкий чад, страшний чад, тхнула старим салом, рідний дух, паскудно пахнуть, чудові пахоці, противний дух, свіжий дух, гнилий дух, солодкий дух, негарний дух* та ін.

Отже, одоративна лексика в творах І. Нечуя-Левицького відображає особливості особистості письменника, специфічне сприйняття світу автором. Поєднання одоративів із зоровою, слуховою, смаковою,

дотиковою лексикою є важливим засобом формування образного світу художнього твору загалом та індивідуально-авторської картини світу зокрема. Синестезії в художньому мовленні мають виразні національні риси та специфічні індивідуальні, позначені потужною виразністю мовлення. Слова із загальним значенням запаху або лексеми з його вторинним значенням можуть належати до іменників, прикметників, дієслів, характеризують як конкретні реалії, предмети, так і абстрактні поняття; відображають широку гаму наявних у природі запахів. Вони можуть вступати в синонімічні, антонімічні відношення. У мові письменника такі лексеми використовуються з метою передачі опостезиваних, лірично забарвлених, багатих різними відтінками одоративних образів. У художньому тексті лексика на позначення запаху є надзвичайно багатогранним, змістовим, образним засобом.

Література

1. Белецкий А. Избранные статьи по теории литературы / А. Белецкий. – М. : Просвещение, 1964. – 478 с.
2. Дятчук В. В. Як передається в мові відчуття запаху / В. В. Дятчук // Культура слова. – К., 1978. – Вип. 15. – С. 35–42.
3. Павлова Н. С. Лексика с семей «запах» в языке, речи и тексте : автореф. дис. ... канд. филол. наук / Н. С. Павлова. – Екатеринбург, 2006. – 19 с.
4. Ставицька Л. Стать кризь призму запаху / Л. Ставицька // Вісник Львівського ун-ту. Серія філологічна. – 2006. – Вип. 38. – Ч. II. – С. 72–78.
5. Франко І. Я. Із секретів поетичної творчості / І. Я. Франко // Збір. творів : у 50 т. – К., 1980. – Т. 37.

Стаття надійшла до редакції 14.07.2015 р.

УДК 811.161

Л. Л. Колесникова

З ІСТОРІЇ ФОРМУВАННЯ СУЧАСНОЇ СИСТЕМИ КОЛОРОНОМЕНІВ

Колесникова Л. Л. З історії формування сучасної системи колорономенів.

У статті досліджено історію формування назв кольорів в українській мові та інших слов'янських мовах; розглянуто поділ кольорів на основні та додаткові; описано слова, що означають колір безпосередньо й опосередковано.

Ключові слова: колорономен, відтінок, забарвлення, лексичний шар, семантика.

Колесникова Л. Л. Из истории формирования современной системы цветономенов.

В статье исследована история формирования названий цвета в украинском языке и других славянских языках; рассмотрено деление цветов на основные и дополнительные; описано слова, обозначающие цвет непосредственно и косвенно.

Ключевые слова: цветономен, оттенок, окраска, лексический слой, семантика.

Kolesnykova L. L. From the history formation of the modern system koloronomeniv.

The article examines the history of the formation of color names in Ukrainian and other Slavic languages; considered division of colors on the main and additional; described the words that represent the color directly and indirectly.

Key words: koloronomen, hue, color, layer lexical, semantics.

Для українського мовознавства безперечний інтерес становить семантична група назв кольорів, яким властива надзвичайна історична стійкість, зумовлена їхньою можливістю позначати життєво необхідні поняття, оскільки, на думку Л. Булаховського, стійкість слова в мові сама по собі не може бути випадковим явищем: «Слово стійке перш за все тому, що позначає стійкі за своїм характером реалії» [2, с. 153]. Колір відображається в нашій свідомості через відчуття і є характерною ознакою будь-якої субстанції. Проблемі колірної розподілу присвячені роботи Й. Гете, Ф. Шеллінга, Ю. Апресяна, Л. Миронової, Р. Фрумкіної та ін. В основу розподілу колірних прикметників Ю. Апресян покладає семантичну ознаку граничності [1, с. 44]. Р. Фрумкіна поділяє кольори на «основні» та «другорядні» («інші») з огляду на вивчення «наївної картини світу» [9, с. 64–85].

Метою нашої статті є дослідити основні етапи формування сучасної системи koloronomeniv української мови в контексті інших слов'янських мов.

Узагальнення колірної семантики відбувалося з давніх часів. Про це свідчить сама назва *колір*, відома в латинській мові (лат. *color*) у кількох значеннях: 1) барва, забарвлення; 2) колір (обличчя), перен. краса, окраса; 3) мовне забарвлення, мовний колорит тощо [4, с. 56]. Дослідження мови оригінальних рукописних ділових документів, а також пам'яток історично-мемуарної прози XVIII ст. дає змогу з'ясувати історичну послідовність утворення сучасної системи українських назв кольорів [4]. В українській мові першої половини XVIII ст. уже склалися визначальні структурно-семантичні розряди аналізованої лексики.

Порівнюючи фразеологічні одиниці з колірними компонентами в російській і болгарській мовах, С. Войнова довела, що «перший поділ кольорів був за принципом *світлі – темні*. *Світлі* пов'язувалися в поняттях людей із хорошим початком, *темні* – з поганим. Поділ кольорів на білі й чорні більш новий, але й у ньому збережено їхнє символічне начало: *світлий – білий – хороший; темний – чорний – поганий*. І це для всіх мов» [3, с. 23].

Колірні якості предметів відіграють не останню роль у процесі

творення назв для нових понять. Під час утворення нових слів колірний чинник може лягти в основу нового поняття як його ознака. Колірна ознака предмета, як зазначає А. Кириченко [5, с. 128], становить внутрішню форму багатьох слів, особливо назв предметів рослинного й тваринного світу, напр.: *біляк* (той, що білий); *сизяк* (той, що сизий); *рудяк* (той, що рудий); *рябок, рябуха* (той, що рябий); *синиця, синець* (той, що синій); *чернець* (той, що чорний); *жовтець* (той, що жовтий) тощо.

Спосіб найменування предметів за колірною ознакою властивий усім слов'янським та іншим індоєвропейським мовам, пор.: рос. *беляк, рыжик, рябчик, черника*; блр. *беляк, ряпушка, сивак, черниця*; пол. *bialek, burka, siwek, blawat* та ін.

Колірна ознака становить внутрішню форму деяких іншомовних слів, приміром, назв хімічних елементів: *хлор* (зелений), *цезій* (голубий); назви квітки хризантеми (золото) – *квітка кольору золота* тощо.

З колірними особливостями предметів і явищ дійсності пов'язані в мові різні лексико-граматичні розряди слів: іменники, прикметники, прислівники, різні форми дієслова, слова категорії стану. Але власне назвами кольорів вважають слова, які належать до класу прикметника, що зумовлено його лексико-граматичними особливостями. Інколи назвами кольорів є іменні словосполучення в атрибутивній функції, напр.: укр. *кольору стиглої вишні, кольору дикої рожі*; рос. *цвета морской волны, цвета кофе с молоком* та ін.

В. Горобець, досліджуючи історію становлення колірної системи, виділяє чотири основні й одну додаткову підгрупи в назвах кольорів [4, с. 58]: 1) невмотивовані (з утраченою внутрішньою формою) назви, у яких означення кольору безвідносно до міри його вияву є основним значенням слова (*білий, жовтий, зелений, голубий, синій, червоний, чорний*); 2) слова, які своєю основою передають колірну якість умотивовано, указуючи на типове забарвлення: *листя певної рослини (кропив'яного кольору, кропив'ястий)*; *суцвіття або квітки рослини (фіалковий, рожевий)*; *плоду рослини (вишневий, гранатовий, маковий, помаранчевий)*; *пір'я птаха (канарковий)*; *крові (кривавий)*; *попелу (попелястий)*; *каменю (мармуровий)*; 3) назви, які означають колірну ознаку за її інтенсивністю (*темно-зелений, жовтогарячий*); 4) слова, які виражають проміжні кольори чи відтінки за відношенням до основного кольору, прийнятого за норму (*білий із зеленим, червоно-синій*); 5) серед назв, які характеризують кольоровість, не вказуючи, однак, на конкретний колір, виокремлюють слова, що своїм змістом відображають спосіб забарвлення (*квітчастий*) або визначають лише ступінь

інтенсивності кольору (*блідий, темний, темнуватий*).

Задля вивчення історії аналізованого лексичного шару мови назви кольорів нас цікавлять і з огляду на їхню семантику. Відповідно є потреба класифікації назв кольорів за окремими структурно-семантичними типами. Така класифікація, хоч і має «осучаснений» характер порівняно з попередньою, але не є досконалою. Усі назви кольорів можна поділити на два загальні типи [5, с. 130]:

I. Назви, що означають конкретну колірну якість: укр. *синій, синюватий, темно-синій, жовтий, пожовклий, рожевий, сталевий*; рос. *синий, тёмно-синий, зелёный, вишнёвый*; блр. *белы, белявы, белавати, зелёны* тощо.

II. Назви, що характеризують кольоровість предмета, не вказуючи, однак, на конкретний характер забарвлення, напр.: укр. *пістрявий, рябий, картатий, строкатий, смугастий, барвистий*; рос. *пегий, полосатый, пёстрый*; блр. *стракаты, рабы, пярэсты* тощо.

Досліджуючи семантику кольору в різноструктурних мовах, І. Макеєнко виокремлює групу колоронімів, уточнювальних відтінки кольору: а) складні, з формантами *яскраво-, світло-, темно-, ніжно-*, які уточнюють інтенсивність забарвлення, б) двоскладні колоронімени, що називають змішані кольори або різнокольорові об'єкти: *синьо-білий, жовто-зелений* [6, с. 124].

Цікавим є питання про спосіб номінації кольорів, пов'язане, як зазначає А. Кириченко, «з питанням умотивованості й невмотивованості назви» [5, с. 131]. Серед назв кольорів розрізняють дві групи слів: слова, що означають колір безпосередньо, своїм лексичним змістом, та слова, у яких колірну якість виражено опосередковано. Група слів з невмотивованим значенням протягом тривалого часу набагато зменшилася. Це пов'язано з тим, що вийшли з ужитку, наприклад, деякі назви мастей тварин, зокрема, коней і волів.

Говорячи про втрату внутрішньої форми окремими словами, маємо на увазі співвіднесення між звуковою оболонкою та способом відтворення в уяві значення слова, тобто, за визначенням О. Потебні, між «знаком знаку» і «знаком» (внутрішньою формою) [7, с. 19].

До слів, позбавлених внутрішньої форми, належать і колоронімени іншомовного походження: *ліловий, бордовий, пальовий, теракотовий, фіолетовий*. Ці назви кольорів є доволі часто вживаними на рівні побутового спілкування, але в поетичних творах 80-х – 90-х років ХХ ст. мають низьку функціональну активність або не вживаються взагалі.

Оскільки система українських колоронімів формувалася разом з

колірною системою слов'янських мов, то остання становить для нас певний інтерес. У ній є групи етимологічно споріднених назв кольорів і предметів, як-от: *фіолетовий* і *фіалковий* (від *фіалка*); *ліловий* і *бузковий* (від *бузок*); *оранжевий* і *помаранчевий* (від *помаранч*).

Кольори, що виражають своє забарвлення опосередковано, розуміють і сприймають через їхнє відношення до предмета, на якому цей колір не лише випадково відбитий, а й історично закріплений, напр.: укр. *буряковий, волошковий, вишневий, бузковий, сталевий*; рос. *васильковий, оливковий, малиновий, абрикосовий, рубиновий*; блр. *васілковы, вішневы, крокусові, сунічны, барвовы*.

Ця категорія кольорів виникла шляхом порівняння предметів, які мають аналогічне забарвлення. Колірна ознака предмета, що є основою її номінації, може бути властива й іншому предмету. Пор.: *вишневий сад* – сад, засаджений лише вишнями; *вишневий сік* – сік з вишень; *вишневий колір* – колір не лише вишень, а й інших предметів (*вишнева хустка, вишневе обличчя*); *малинове насадження* – насадження лише кущів малини; *малинове варення* – варення з малини; *малиновий колір* – колір не лише малини, а й інших предметів (*малинова стрічка, малиновий ніс*).

За допомогою стилістичних, морфологічних і синтаксичних засобів кількісно розширено розряд кольорів, які визначають шляхом порівняння з предметом, що має характерну забарвленість (*мов земля, як сніг, лимонного кольору, як жовток*).

На нашу думку, твори художньої літератури є репрезентантами нових колорономенів, що збагачують словниковий склад мови і є показником індивідуально-авторського стилю, соціальних перетворень та історичних подій. Приміром, у поетичній мові 80-х – 90-х рр. ХХ ст. з'являється колір мудрості, колір великого ума, колір надії, колір щастя, життя: *Аж гульк... Дивлюсь – / П'яничка йде, / Брудний-брудний, / Хоча на дворі мінус двадцять, / І вигляд неп'яниці має взагалі / Не сірий і не дикий він, / А колір має особливий: / То колір мудрості / Й великого ума* (3, с. 6 – 7); *І буде тиша кольору надії, / і буде спокій кольору щастя. / І впаде яблуко, розлетівшись надвоє, / Його половинки з'їдять щасливі закохані. / І не помітять за гіллям заплаканої Єви, / яка прокляла свій давній авітаміноз* (2, с. 7); *Ранок запалює люстри каштанів. / У цвіт одягається ранишня тіль. / Колір життя / у цвітінні постане / суцих на гіллі весни / поколїнь* (1, с. 18).

Звичайно, ці назви виникли внаслідок лише індивідуальних спостережень і вражень автора, вони не стають загальноновживаними і загальноприйнятими, оскільки не мають природно-наукової (фізичної)

основи.

Отже, зберігши основні типи назв кольорів, українська мова збагатилася серіями нових утворень. Особливістю первинних назв було те, що вони розвивалися на основі урізноманітнення граматичних форм передачі кольорової ознаки: поширеними ставали дієслівні форми, іменники. Прикметники із суфіксами *-уват-* (*-юват-*), *-ав-* (*-яв-*) указували на неповний вияв ознаки, тому стали, як зазначає В. Франчук, «позначенням відтінків у складних кольорових назвах» [8, с. 108–112]. На основі простих кольорів виникли складні назви, перший компонент яких містить суб'єктивну оцінку, елемент образно-чуттєвого сприймання (*ніжно-голубий, зловісно-червоний, соковито-зелений, казково-голубий*).

Література

1. Апресян Ю. Д. Избранные труды. Т. I. Лексическая семантика (синонимические средства языка) / Ю. Д. Апресян. – [2-е изд., испр. и доп.]. – М. : Языки русской к-ры, 1995 – 472 с.
2. Булаховский Л. А. Славянские наименования птиц / Л. А. Булаховский // Вопросы славян. языкознания. – Вып. 1. – Львов, 1948. – С. 153–197.
3. Войнова С. Сравнительный анализ фразеологических единиц с компонентами цветообозначениями (на материале русского и болгарского языков) : автореф. дис. ... канд. филол. наук / С. Войнова. – Л., 1978. – 24 с.
4. Горобець В. Й. З історії назв кольорів в українській мові / В. Й. Горобець // Культура слова. – Вып. 12. – К. : Наукова думка, 1977. – С. 56–65.
5. Кириченко А. П. До семантичної характеристики назв кольорів у східнослов'янських мовах / А. П. Кириченко // Питання українського мовознавства. – Кн. 4. – Львів : Вид-во Львів. держ. ун-ту, 1960. – С. 127–136.
6. Макеенко И. В. Семантика цвета в разноструктурных языках: универсальное и национальное : дис. ... канд. филол. наук / И. В. Макеенко. – Саратов, 1999. – 258 с.
7. Потебня А. А. Из записок по русской грамматике / А. А. Потебня. – М., 1958 – 1977. – Т. 1–2. – М. : Учпедгиз, 1958. – 536 с.; Т. 4. – Вып. 2 : Глагол. – М. : Просвещение, 1977. – 406 с.
8. Франчук В. Ю. Структурно-семантичні особливості деяких складних прикметників / В. Ю. Франчук // Граматичні та стилістичні студії з української і російської мов ; ред. кол. І. К. Білодід та ін. – К. : Наук. думка, 1965. – С. 108–112.
9. Фрумкина Р. М. Психоллингвистика : [учебник] / Р. М. Фрумкина. – М. : Академия, 2001. – 320 с.

Список використаних джерел

1. Виноградов В. Шлях дощу : поезії 1987–1995 років / В. Виноградов ; передм. В. Олейка ; післямова Р. Харчук. – К. : Смолоскип, 1996. – 94 с.
2. Дзюба Т. Вірші / Т. Дзюба // Голос України. – 1997. – 11 січня. – С. 7.
3. Омельченко О. Вірші / О. Омельченко // Дзвін. – 1995. – № 1. – С. 11.

Стаття надійшла до редакції 14.07.2015 р.

УДК 811.161.2'625

О. І. Леута

ПРОБЛЕМА ЗНАЧЕННЯ МОВНИХ ОДИНИЦЬ У СУЧАСНІЙ ЛІНГВІСТИЧНІЙ ПАРАДИГМІ

Леута О. І. Проблема значення мовних одиниць у сучасній лінгвістичній парадигмі.

Статтю присвячено проблематиці значення у лінгвістичних дослідженнях, його філософському та логічному потлумаченню. Головну увагу зосереджено на питаннях значення одиниць лексико-семантичного рівня, їхньої специфіки та варіантів реалізації. Простежено взаємозв'язок між значенням слова та речення, акцентовано на пріоритеті значення речення.

Ключові слова: значення, комунікація, речення, референція, семантика, слово, функція.

Леута А. И. Проблема значения языковых единиц в современной лингвистической парадигме.

Статья посвящена проблематике значения в лингвистических исследованиях, его философскому и логическому толкованию. Главное внимание сосредоточено на вопросах значения единиц лексико-семантического уровня, их специфики и вариантов реализации. Рассмотрена взаимосвязь между значением слова и предложением, акцентировано на приоритете значения предложения.

Ключевые слова: значение, коммуникация, предложение, референция, семантика, слово, функция.

Leuta O. I. The problem of language units' meaning in modern linguistic paradigm.

The article is devoted to the problems of meaning in linguistic studies, its philosophical and logical interpretation. The main focus is on the issues of meaning on lexical and semantic levels, and their specific realization. The relationship between the word's and the sentence's meaning are analyzed with accent on the priority of sentence's meaning.

Key words: meaning, communication, sentence, reference, semantics, word, function.

Питання аналізу мовного значення належить до гносеологічних проблем, але попри давню наукову традицію й актуальність не має сьогодні навіть перспективи вирішення. Її складність полягає в тому, що вона безпосередньо пов'язана з онтологічними питаннями самої природи людської мови, сутності процесу відображення мовними засобами навколишнього світу. Саме тому над розв'язанням цього важливого питання працює не лише лінгвістика, але й не меншою мірою логіка, філософія, інші гуманітарні науки. Важливим при цьому є те, що «...якщо лінгвістичний інтерес до проблеми полягає в розкритті сутності значення як інгредієнта мовної структури, то для філософії проблема має більшу

значущість: вона виходить за межі власне лінгвістичні, охоплює сферу співвідношення світу речей, світу мови і світу ідей» [1, с. 3].

Водночас, попри важливість інтеграції гуманітарних досліджень багато лінгвістів досі вважає цю проблему суто мовознавчою. В. Звєгінцев наголошує на тому, що «проблема мовного значення є лінгвістичною проблемою, до того ж найважливішою з лінгвістичних проблем. І лінгвісти не мають права передоручати її іншим наукам, вони самі повинні її вирішити» [5, с. 39].

Сам термін «значення» в мовознавчих дослідженнях започаткували ще представники грецької граматичної школи, пізніше він став одним із найпоширеніших у працях науковців різних лінгвістичних шкіл і напрямів. У наукових розвідках зустрічаємо широкий діапазон термінопозначень цього складного поняття: *лексичне, семантичне, синтаксичне, граматичне, стилістичне, конкретне, абстрактне, категорійне, дериваційне, конотативне, комунікативне* та ін. Таку диференціацію й обшир семантики можна пояснити тим, що значення є об'єктом дослідження різноманітних розділів і напрямів мовознавчої науки з власною методикою, метамовою, а також низки інтерлінгвістичних дисциплін: етнолінгвістики, психолінгвістики, лінгвокультурології, семіотики.

Значення в мові з погляду філософії є лінгвістичним вираженням відношення людської думки, свідомості до навколишньої дійсності, яке виявляється у різноманітних комунікативних актах. Це мовна форма діяльності думки в сукупному контексті дій суб'єкта, що спрямована на задоволення його соціальних потреб і на досягнення певної мети. Пізнати явище – це означає виразити його мовними засобами. При цьому важливо пам'ятати те, що дійсність відображає не мова, а мислення, мова ж лише інтерпретує її. Тому приписувати мові те, що характерно для мислення – це ототожнювати мову з мисленням.

Факт різнопланового багатогранного використання мови свідчить про те, що значення у мові зумовлене не лише позамовною дійсністю і внутрішньосистемними мовними відношеннями, але й цілеспрямованою діяльністю суб'єкта, який використовує мову для досягнення певної мети. Хоча мовленнєва діяльність людини як невід'ємна частина людської діяльності загалом об'єктивно зумовлена, вона визначена також прагматичною співмірністю суб'єкта із зовнішніми предметами чи явищами. Людський фактор у взаємовідношеннях людини і світу виступає одним із важливих конститuentів значення в мові, а значення, відповідно, є засобом організації різноманітних форм людської діяльності.

У логічній семантиці значення розуміють як «...об'єкт, що зіставлений

у процесі інтерпретації певної природної чи штучної мови з будь-яким його вираженням в імені. Таким об'єктом може бути як річ у собі, так і думка про річ. Тому в логічній семантиці розрізняють два основні види значення: *екстенсіальне* (предмет чи клас предметів, що позначений цим висловленням) і *інтенсіальне* (зміст вираження)» [6, с. 162]. Категорія значення найчастіше виражена у логічній семантиці набором опозицій, які мають різну номінацію в окремих дослідників: *значення і зміст* у Г. Фреге; *екстенсіонал і інтенсіонал* у Р. Карнапа; *референція і значення* в У. Куайна; *денотат і сигніфікат* у А. Черча, *назване і значення* у Д. Мілля.

Розглядаючи проблему значення в мові, варто звернути увагу на розмежування значення одиниць різних рівнів. Особливу увагу в розгляді проблеми значення сучасні дослідники надають значенню слова як особливої знакової одиниці, бо в ньому найповніше відображено і збережено соціально-історичний досвід носіїв кожної мови. Окрім того, найчастіше значення мовного знака пов'язане зі словом тому, що воно (слово) є двосторонньою одиницею, у якій зв'язок значення і звучання чи графічного оформлення зумовлений суспільними, історичними й психологічними чинниками. За такого розуміння слова як основної номінативної одиниці його значення можна визначити як «відоме відображення предмета, явища чи відношення у свідомості, що входить до структури слова як внутрішня її сторона, стосовно якої звучання слова виступає матеріальною оболонкою, необхідною не лише для вираження значення і повідомлення його іншим людям, але й для самої його появи, формування, існування і розвитку» [7, с. 89].

У дослідженні лексичної семантики дуже важливим є з'ясування значеннєвої структури слова, що, за словами В. Виноградова, представляє «внутрішню конструктивну єдність лексичних і граматичних значень» [3, с. 15] і значною мірою зумовлена граматичною будовою кожної мови. На думку багатьох учених, у флективних мовах синтетичного типу слово поєднує значення граматичних категорій і лексичного наповнення, тобто морфологічно є більш насиченим, а лексично вужчим, спеціалізованим.

Тривала і досить плідна практика дослідження слова уможливила чітке розмежування лексичного і граматичного значень, морфологічну і семантичну структуру слова, що відображено у протиставленні термінів «граматичне і фонологічне слово» [2].

Тісний зв'язок і разом з тим диспропорцію між обсягом лексичного і граматичного у слові можна пояснити невідповідністю між конструктивними можливостями мови і величезним обсягом та різномірністю інформації, що виражена цими засобами. Суспільне життя

на сучасному етапі у зв'язку з перенасиченістю інформацією та обмеженістю мовних ресурсів постійно ставить перед мовними системами нові й нові завдання. Мова в нових умовах повинна адаптуватися, відкривати все нові внутрішні можливості використання уже наявних засобів, розширювати та модифікувати їх.

У зв'язку з цим багато дослідників пов'язують онтологію значення не зі словом, а з одиницею вищого порядку – реченням. Розуміння значення речення нетотожне розумінню значення слова. Речення виражає мовними формами спрямованість думки на той чи той предмет і прагнення людського розуму розкрити потрібну йому сторону речі, репрезентує зацікавлення суб'єкта в певному практично вагомому аспекті пізнання реалій дійсності. Значення речення є мовним утіленням цілеспрямованого руху нашої думки до об'єкта, тому можна вважати, що відправним пунктом в аналізі значення у мові доцільніше вважати значення речення, а не значення слова.

Проблема теорії речення на сьогодні є надзвичайно актуальною. На думку І. Вихованця, «центральне питання синтаксису мови – дати викінчену теорію речення як основної синтаксичної одиниці, оскільки основна синтаксична одиниця включає до своєї структури інші синтаксичні одиниці, нижчі за граматичним рангом і підпорядковані їй» [4, с. 48]. З огляду на це деякі дослідники взагалі ігнорують пізнавальну роль слова і зводять її лише до функційної. Дж. Черч говорить: «Слова не мають значень, вони мають функції. Значення, що закріплені за словами у словниках, є абстракціями від способів їхнього застосування» [10, с. 127].

Пріоритет значення речення над значенням слова чи словосполучення очевидний, однак зовсім не нівелює пізнавальної ролі лексичного значення і не означає зведення ролі значень слів лише до їхніх функцій у реченні чи відірваність значення від зовнішнього світу, бо тільки через значення мова наповнена справжнім об'єктивно-реальним змістом. Лексичне значення є «вікном» у навколишній світ. Завдяки відносній автономності і співвіднесеності слова з позамовним світом, воно відіграє величезну пізнавальну роль у мисленні і комунікації, саме тому позиція лінгвістів, які обмежують роль слова лише функційною, є не зовсім виправданою.

Більшість прихильників «формально-функційного» погляду на значення слова обґрунтовують свої теоретичні положення на тій підставі, що самотійно, поза реченням слова не живуть реальним життям, вони є мовними знаками-номінаціями, переважно глибоко конвенційно пов'язаними з позначуваними об'єктами. За словами О. Авоян, «назви самі не висловлюють і не описують, вони лише вказують на певні

позалінгвальні об'єкти. Вони «вводять» речі в речення, надаючи їм тим самим можливість говорити про них щось засобами речення» [1, с. 71]. Безперечно, світ речей у кінцевому підсумку визначає усвідомлення наших мовних виражень, у цьому плані референційна теорія значення отримує своє підтвердження. Проте зв'язок навколишнього світу з мовою не є таким простим, як вона її представляє. За справедливим зауваженням В. Олстона, «мова складається не лише з ряду етикеток, кожна з яких пов'язана із чимось у «світі» [9, с. 19], тому значення речень не можна звести лише до референційного зв'язку його окремих компонентів із позамовними об'єктами. Покликатися на об'єкти – це хоча й важлива, але далеко не єдина функція мови. Значення речення висловлює, скоріше, людські відношення до речей, тобто воно несе у собі щось значно більше, аніж зв'язок його окремих компонентів із фрагментами дійсності.

Безперечно, лексична семантика мови репрезентує екстралінгвальні факти – речі, якості, відношення, події тощо, і застосування до неї терміна «відображення» має сенс. Але «відображення» у гносеологічному плані як динамічний процес відтворення дійсності в людській свідомості сформований у результаті цілеспрямованої діяльності людини, зокрема мовної діяльності. Про відображення як процес можна говорити на рівні мовленнєвої діяльності, але мовленнєва діяльність – це щось значно більше, аніж мовна система. Мова – це не лише словник, але й також принципи і засоби організації мовлення, тому саме дія, актуальне застосування і перетворює мову на засіб відображення. Лексична семантика – це, швидше, необхідна основа для відображення. Спонукаючи мову до дії, людина стверджує щось про явища навколишньої дійсності, водночас виражаючи своє ставлення (оцінку) до них. Саме в цьому процесі мова виступає як засіб відображення дійсності, саме тут мовна творчість виступає у тісному взаємозв'язку з перебігом думки, яка створює динамічну пізнавальну картину світу. Результати відображення дійсності, що акумульовані у лексичній семантиці, збагачують мову як інструмент пізнання і сприяють тим самим подальшому, повнішому відображенню її людським мисленням.

Мовознавство протягом тривалої історії свого розвитку переживало різні і часто полярні періоди ставлення своїх представників до значенневих аспектів мови загалом і лексичної семантики зокрема. Донедавна у східнослов'янському мовознавстві ігнорували багато засадничих питань значеннєвої організації мовної системи, увага дослідників була зосереджена на питаннях формальних засобів мови, вибудови її системи. Цей етап змінився за кілька останніх десятиліть новим, протилежним, який

називають «вибухом семасіології у лінгвістиці». Семантичні дослідження одиниць різних рівнів мови та аспектів розгляду сприяли виробленню відповідної термінології з диференціацією семантики: *лексичної, синтаксичної, морфологічної, словотвірної, прагматичної, контекстної, породжувальної* тощо. Таке широке коло семантичних аспектів зумовлене не лише вибором різних об'єктів аналізу, але й метою, завданнями, методами, шляхами дослідження.

У минулому столітті у східнослов'янському мовознавстві остаточно сформувалося розуміння слова як двосторонньої одиниці, що характерна показниками виділюваності, цільнооформленості, семантичної і формальної цілісності, ідіоматичності лексичного значення. Становлення такої позиції поставило на порядку денному актуальне, складне і до цього часу лише частково розв'язане питання дослідження семантики мовних одиниць. Пильна увага мовознавців до цього основоположного питання зумовила необхідність розв'язання багатьох дотичних і часткових проблем, як-от: учені перестали обмежуватися визначенням лексичного значення лише за референтом без урахування мовних засобів його вираження; сформувалася і стала домінантною тенденція системного дослідження компонентів змісту слова; було закладено основи контекстологічного опису семантики слова, а також сформульовано поняття семантичної структури слова і лексико-семантичної системи мови.

Хоч цілісний аналіз сукупності семантичних відношень у лексиці, на перший погляд, видається неможливим із-за невичерпності словникового складу мови на кожному етапі її розвитку, відносно цілісний аналіз може бути здійснений шляхом об'єднання значень під узагальненими категорійними поняттєвими структурами. Так, аналізуючи формування основних категорій розуміння зв'язків людини із навколишнім світом, А. Шептулін виділяє головними з них такі: *буття, простір, час, рух, відмежування (відчленування), якість, кількість, відношення* [8, с.174]. Категорії діалектики сприяють усвідомленню значення певного слова, його ролі у процесі пізнання, підведенню того чи того значення під загальніше родове поняття, адже пошук варіантів системи категорій пізнання іде паралельно з постійною багатомірною класифікацією лексичного матеріалу, з прагненням досягти хоч би приблизного його всеохоплення.

Можна припустити, що ці виділені 8 категорій пізнання є першим гносеологічним параметром загальної концептуальної схеми моделі семантичних відношень у лексиці. Категорії пізнання, які є за своєю

природою надзвичайно широкими, фундаментальними поняттями, відображають не тільки істотні ознаки предметів і явищ, але й відображають зв'язки та відношення між ними.

Очевидно, що на відміну від фонетики і граматики, описати лексичний склад мови, який нараховує сотні тисяч слів, набагато важче. Тому в лексиці у зв'язку з необчисленістю її одиниць (вокабул) встановити системність видається дуже складним чи навіть нерозв'язним питанням.

Література

1. Авоян О. Г. Значение в языке : Философский анализ / О. Г. Авоян. – М. : Высшая школа, 1985. – 103 с.
2. Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка / Ш. Балли : [пер. с франц.]. – М. : Изд-во иностр. лит., 1955. – 416 с.
3. Виноградов В. В. Русский язык : Грамматическое учение о слове / В. В. Виноградов. – М. : Высшая школа, 1986. – 640 с.
4. Вихованець І. Р. Граматика української мови. Синтаксис / І. Р. Вихованець. – К. : Либідь, 1993. – 368 с.
5. Звегинцев В. А. Теоретическая и прикладная лингвистика / В. А. Звегинцев. – М. : Просвещение, 1968. – 336 с.
6. Кондаков Н. И. Логический словарь-справочник / Н. И. Кондаков. – [изд. 2-е]. – М. : Наука, 1975. – 720 с.
7. Смирницкий А. И. Лексическое и грамматическое в слове / А. И. Смирницкий // Вопросы грамматического строя. – М. : АН СССР, 1955. – С. 11–53.
8. Шептулин А. П. Система категорий диалектики / А. П. Шептулин. – М. : Наука, 1967. – 288 с.
9. Alston W. Philosophy of Language / W. Alston. – N.Y. : Prentice-Hall, 1964. – 113 p.
10. Church J. Language and the Discovery of Reality / J. Church. – N.Y. : Random House, Inc., – 1961. – 245 p.

Стаття надійшла до редакції 29.08.2015 р.

УДК 811.161.2'373:355

І. О. Литовченко

ОСОБЛИВОСТІ СИНТАКСИЧНОЇ ДЕРИВАЦІЇ У ВІЙСЬКОВІЙ ЛЕКСИЦІ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Литовченко І. О. Особливості синтаксичної деривації у військовій лексиці української мови.

У статті проведено комплексне дослідження формально-синтаксичних структур у назвах сучасного озброєння, амуніції, споруд. З'ясовано основні тенденції та особливості синтаксичної деривації у військовій лексиці української мови.

Ключові слова: військова лексика, термінологічне словосполучення, синтаксична деривація.

Литовченко И. А. Особенности синтаксической деривации в военной лексике украинского языка.

В статье проведено комплексное изучение формально-синтаксических структур в названиях современного вооружения, амуниции, сооружений. Проанализированы основные тенденции и особенности синтаксической деривации в военной лексике украинского языка.

Ключевые слова: военная лексика, терминологическое словосочетание, синтаксическая деривация.

Lytovchenko I. O. Features of syntactic derivation in the military vocabulary of Ukrainian language.

This article provides a comprehensive study of formal syntactic structures in the names of modern weapon, accoutrements and military installations. The main trends and characteristics of syntactic derivation in the military vocabulary of Ukrainian language were analyzed.

Key words: military vocabulary, terminological word group, syntactic derivation.

Дослідження фахової підсистеми репрезентують, що професійна лексика не обмежується однослівними номенами. У розвитку галузевих підсистем спостерігаються дві протилежні тенденції. Перша полягає у прагненні до короткості (стислості), до економії мовних засобів, що зумовлює утворення термінів-слів і термінів-скорочень. Друга пов'язується з прагненням до семантичної регулярності, тобто до відображення у структурі фахової лексики родо-видових та інших відношень, що стимулюють утворення складних слів і словосполучень. Тут доцільно виходити з уявлень про формування основних типів словосполучень у військовій лексиці у плані синтаксичної деривації, тому що в дослідженні схиляємося до витлумачення синтаксичної деривації як процесу утворення синтаксичних одиниць. Хоч, зауважимо, що мовознавці, які дотримуються цього підходу, неодностайні у своїх принципах їхнього конструювання: одні вважають, що на основі слів продукуються словосполучення, які служать будівельним матеріалом для речення [7, с. 63], на думку інших, – словосполучення є згорненим реченням [2, с. 85–99]; треті розглядають словосполучення як таке, що постає під час побудови речення внаслідок поширення слова [8, с. 126–133]. Безумовно, такі підходи є виправданими, оскільки у фаховій лексиці провідною функцією словосполучення є репрезентація розчленованої назви [7, с. 63]. Це, як зазначають дослідники фахової підсистеми, єдино можливий спосіб передачі необхідного значення відповідних спеціальних понять.

Дослідженням словосполучення, термінологічність якого певний час була предметом дискусій мовознавців, фахівців із інших галузей знань, присвятили свої праці такі вчені: Б. Головін, Р. Кобрін,

В. Даниленко, А. Д'яков, Т. Кияк, З. Куделько, Т. Канделаки, Д. Лотте, В. Овчаренко, Т. Панько, І. Кочан, Г. Мацюк та ін.

Доцільність нашої статті зумовлена необхідністю комплексного аналізу особливостей синтаксичної деривації у військовій лексиці.

Компоненти, що входять до складу військової лексичної підсистеми, відображають певні відношення і зв'язки, які об'єктивно існують у колі названих понять та явищ, що мають різний ступінь термінологічності, можуть загалом і не бути термінами: *заряджений пістолет, колесо танка, ремінь рушниці*.

За ступенем семантичного стягнення лексем стійкі військові словосполучення поділяємо на різновиди, як-от: 1) термінологічні словосполучення, які не мають переосмислених компонентів і легко розчленовуються: *авіаційне озброєння* (1, с. 50), *автоматична гвинтівка* (1, с. 46); 2) термінологічні словосполучення з переосмисленим одним компонентом, які не мають прозорої мотивації і сприймаються тільки неподільно: *люлька гармати* (1, с. 301), *панцеровий ковпак* (1, с. 97), *тіло гармати* (1, с. 301).

З-поміж військових назв є синтаксично вільні і синтаксично стійкі поєднання. Ця класифікація досить умовна, оскільки будь-яке поєднання слів формує нові значення. Вільні словосполучення з терміном, що є в їхньому складі, не мають поняттєвої цілісності, їхня семантична структура нестійка, порядок розташування компонентів може бути довільним. Стійкі військові словосполучення характеризуються відтворюваністю компонентів і неможливістю їхньої заміни, їм властивий фіксований порядок розташування компонентів. Вони можуть замінюватися умовним позначенням або аббревіатурою. Водночас, при відмінностях у підходах до номінації одних і тих самих понять можлива синонімічна заміна компонентів синтаксично стійкого словосполучення. У сфері функціонування допускається компресія таких термінів, якщо немає потреби в актуалізації якогось із компонентів; у сфері фіксації потрібне постпозитивне розташування означальних компонентів щодо означуваних.

Динамічність характеру військової підмови пояснюється бурхливим розвитком поняттєвої сфери у зв'язку з використанням досягнень військової науки. Це дає змогу виявити соціальну зумовленість мови в її історичному розвитку. Виникнення нових військових складних найменувань відображає зміни в інвентарі, складі та властивостях предметів і явищ, пов'язаних із військовою справою, а також відповідну професійну діяльність людини та її свідомості.

Словосполучення у військовій субмові є різновидом стійких

утворень і характеризуються тим, що становлять єдине складне найменування науково-технічного поняття, мають цілісне значення, виконують номінативну функцію та є невід'ємною частиною фахової підсистеми. Як зауважує В. Даниленко, таким конструкціям легше, ніж іншим словотворчим засобам, передати належність до класифікаційного ряду, ґрунтованому на родо-видовому співвідношенні понять [3, с. 132].

Складені фахові одиниці репрезентують особливий вид словосполучень. Більшість із них семантично споріднені з вільним словосполученням у тому розумінні, що значення складених військових одиниць дорівнюють сумі значень їх частин. На відміну від вільних словосполучень, складені терміни позначають наукові та технічні поняття внаслідок прямої й безпосередньої спрямованості на поняття (предмет) й одночасно співвідносять значення складників складених термінів зі структурою і складом поняття про предмет.

Дослідження формально-синтаксичних особливостей складених конструкцій у військовій лексиці вимагає детального аналізу. Суть складених військових конструкцій полягає в тому, що для номінації нових або для перейменування вже відомих явищ військової дійсності, словосполучення, як стверджує А. Загнітко, «позначають розширений факт дійсності» [4, с. 50], конструюють нову матеріальну форму вираження, яка репрезентуючи єдине, але розчленоване поняття, не тільки відображає світ актуальних об'єктивних військових предметів і явищ, але й демонструє відношення між ними.

У сучасній військовій лексиці зафіксовано значну кількість номенів прикладкового типу. А Нелюба, який здійснив аналіз наявних в лінгвістиці поглядів на статус та місце мовних одиниць такої структури, дійшов висновку, що вони «за основними ознаками ближче знаходяться до словосполучень аніж до складних слів» [5, с. 92]. Підґрунтям для цього є те, що в сучасному мовознавстві виділяють апозитивні зв'язки між словами як різновид атрибутивних. Апозитивні відношення між іменником і прикладкою виражають смислову та граматичну рівноправність, коли обидва слова позначають один об'єкт реальної дійсності. Прикладка, що виражається теж іменником або субстантивованим словом, приєднується до головного слова паралельними з ним формами для визначення, уточнення чи пояснення; позначаючи предмет, дає йому іншу назву, тобто поєднує значення ознаки предмета з його значенням [4, с. 171]. У такий спосіб установлюються відношення пояснення між предметом і його ознакою. Це свідчить про те, що апозитивні відношення близькі до атрибутивних, але відрізняються від них засобами вираження. Наприклад, у лексико-

семантичних групах «Назви зброї» і частково «Назви амуніції» фіксуємо апозитиви на позначення назв видів озброєння та його частин, боєприпасів: *гавбиця-пушка* (1, с. 57), *капсуль-запальник* (1, с. 92), *міна-настка* (1, с. 119), *протигаз-шоломофон* (1, с. 512) і т. ін. У проілюстрованих номенах прикладки пов'язуються з підпорядковуючими словами зв'язком, побудованим на основі кореляції, тобто сполучувані компоненти належать до однієї частини мови та дублюють відмінкові форми один одного [7, с. 34].

На основі корелятивного синтаксичного зв'язку поєднані компоненти словосполучень, один з яких означає родову належність військових номенів. Так, у мікрогрупі «літаки» спостерігаємо назви, як-от: *літак-авіаносій* (1, с. 241), *літак-амфібія* (1, с. 241), *літак-безхвістка* (1, с. 241), *літак-біплан* (1, с. 241), *літак-бомбардувальник* (1, с. 241), *літак-винишувач* (1, с. 241), *літак-коригувальник* (1, с. 241); у мікрогрупі «ракети» наявні номени: *ракета-носій* (1, с. 226), *ракета-мішень* (6, с. 517), *ракета-перехоплювач* (1, с. 226), *ракета-торпеда* (1, с. 226) тощо. Значення ознаки в таких конструкціях виявляється ослаблено, відношення між компонентами встановлюються на рівні логіко-семантичного і лексичного аспектів взаємодії компонентів, переважно виявляються значення «родового» і «видового». Визначальною рисою таких конструкцій є те, що їх компоненти, відрізняючись лексично, водночас являють собою номінативну тотожність. Означуваний прикладкою іменник виступає основною, родовою назвою, а прикладка – уточнювальною, деталізувальною, видовою. Характерною ознакою прикладки є її властивість становити з іменником цілісну єдність.

У межах досліджуваної лексики виділяємо структури, які виражають відношення «загальне – часткове». Апозитивні конструкції цього розряду називають предмет, поняття, окреслюючи його в межах якоїсь множинності, (*артилерія-резерв* (1, с. 30) або індивідуалізують названий предмет, зараховуючи його до певного класу об'єктів (*винишувач-бомбардувальник* (6, с. 418), *винишувач-перехоплювач* (6, с. 418)).

Зауважимо, що процес найменування військового предмета або поняття засобом корелятивного синтаксичного зв'язку характеризується, з одного боку, точністю і повнотою, а з іншого, – стислістю: пор.: *міна-настка* – «морська чи інженерна міна, замаскована під безпечний предмет, який здатний привертати увагу (ручка, лялька тощо), і який вибухає під час користування цим предметом» (1, с. 119), *танк-амфібія* – «танк, який пересувається на суші та на воді» (1, с. 300).

У більшості галузевих підсистем основний масив становлять не терміни-слова, а номінації, до складу яких входять два і більше

компоненти. Цей факт є особливо важливим для тих фахових субмов, які почали формуватися й активно функціонувати в останні десятиліття завдяки виокремленню цілої низки нових наукових дисциплін. Стійкі словосполучення, які називають єдине поняття, є поширеними й для номінації нових понять у військовій лексиці: *військовий склад* (1, с. 49), *внутрішня варта* (1, с. 47), *гарматна бійниця* (1, с. 49). Термін-словосполучення відрізняється від однослівного терміна змістом (смысловими показниками). На відміну від однослівних назв за допомогою словосполучень утворюються більш конкретні поняття, оскільки словосполучення – це перший ступінь у конкретизації лексичних значень слів.

Словосполучення у військовій лексиці репрезентують такі самі типи, які існують і в загальноживаній мові: це словосполучення з різними видами синтаксичного підрядного зв'язку між їхніми компонентами. Підкреслимо, що в досліджуваній галузі функціонують здебільшого іменникові складені назви (за лексико-граматичною природою стрижневого слова), що пояснюється особливою роллю іменників у сфері спеціальної лексики. Для військової субмови типовими є безприймникові і приймникові синтаксичні конструкції, з-поміж яких виокремлюємо двокомпонентні й багатоконпонентні.

Продуктивних моделей творення двокомпонентних сполучень у досліджуваних групах лексики можна виділити кілька. Найбільш частотна структура «прикметник + іменник»: *гарнізонний шпиталь* (1, с. 60), *глибинна бомба* (1, с. 58), *гніздовий шанець* (1, с. 59) і т. ін. Певний прошарок з-поміж двокомпонентних сполук складають термінологічні одиниці, утворені за схемою «іменник + іменник»: *аеродром базування* (1, с. 31), *аеростат стеження* (1, с. 31), *апаратура самонаведення* (1, с. 29), *артилерія супроводу* (1, с. 30) тощо. До цієї групи зараховуємо конструкції »іменник + приймник + іменник»: *бійниця для спостережника* (1, с. 38), *запальник з детонатором* (1, с. 311), *ніша для стрілива* (1, с. 136) і т. ін.

Як свідчить досліджуваний матеріал, з-поміж військових лексем на позначення сучасної зброї, амуніції, споруд доволі багато об'ємних громіздких конструкцій, термінологічних словосполучень. Доцільність їхнього використання у професійному мовленні є питанням окремої наукової розвідки. На цьому етапі дослідження ми зупинимося на певних особливостях їхньої структури та вживання, тому що деякі з них це кальки з російської мови, наприклад: *гребінь мірникової рамки* (1, с. 60), *запальник змінного сповільнення* (1, с. 45), *індикатор колового огляду* (1, с. 87).

Двокомпонентні військові словосполучення є ґрунтом для утворення багатокомпонентних назв (три-, чотирикомпонентних та з більшою кількістю складових, що утворюються шляхом додавання до двокомпонентного ще одного компонента, який деталізує поняття), до яких належать трикомпонентні словосполучення, побудовані за принципом різних комбінацій означуваних та означальних слів [7, с. 66], зокрема: 1) поширення прикметниково-іменникового сполучення означальним словом: *авіаційний ракетний комплекс* (1, с. 26), *артилерійна межова устава* (1, с. 29), *бойова гарматна бійниця* (1, с. 38); 2) поширення іменника сполученням прикметника з іменником: *база балістичних ракет* (1, с. 32), *бліндаж вартової частини* (1, с. 36), *бомба повітряного вибуху* (1, с. 38); 3) поширення іменниково-іменникового словосполучення означальним словом: *балістичний наконечник гарматня* (1, с. 126), *бортовий комплект оборони* (1, с. 39), *допоміжний пункт керування* (1, с. 52) й т. ін.

З-поміж трикомпонентних словосполучень спостерігається значна кількість термінологічних сполук із прийменником: *вежа з коловим обертанням* (1, с. 34), *запальник із відлічувальним механізмом* (1, с. 45).

Кожен із компонентів складеної конструкції має усталену закріплену позицію у структурі термінологічного словосполучення незалежно від кількості елементів. Уважаємо за можливе в дослідженні виділяти не всі структурні моделі синтаксичної деривації у військовій лексиці, а лише найбільш уживані, тому решту багатокомпонентних словосполучень розподіляємо за моделями: а) «іменник + прикметник + іменник + іменник»: *устаткування підводного водіння танків* (1, с. 140), *хлипак аварійного скидання тиску* (1, с. 95); б) «прикметник + іменник + прикметник + іменник»: *безпілотові засоби повітряного нападу* (1, с. 35), *бойова машина реактивної артилерії* (1, с. 97), *вибуховий пристрій миттєвої дії* (6, с. 416); в) «іменник + іменник + прикметник + іменник»: *зона пуску зенітних ракет* (1, с. 84), *прилади керування торпедною стрільбою* (1, с. 196), *пункт обробки радіолокаційної інформації* (1, с. 214); г) «прикметник + прикметник + прикметник + іменник»: *всепогодний зенітний ракетний комплекс* (1, с. 99), *протитанкова самохідна артилерійська установка* (6, с. 513), *протитанковий керований реактивний снаряд* (6, с. 513).

Водночас чотирикомпонентні конструкції слів передбачають чотири повнозначні компоненти, що супроводжуються службовим словом, наприклад: *полігон для стрільби по наземних цілях* (6, с. 502), *ракета для боротьби з балістичними ракетами* (6, с. 517) і т. ін.

Невисоку продуктивність мають багатокомпонентні утворення, де означуване слово поширюється підрядною означальною конструкцією: *протигаз, що забезпечує захист від ХБР-зброї* (6, с. 512); *радіостанція, яка працює в діапазоні радіомережі бронетанкових військ* (6, с. 516); *ціль, яка переміщається з великою швидкістю* (6, с. 561) тощо.

Досліджувальний матеріал засвідчує: зі збільшенням компонентів стає слабшою сила синтаксичних стосунків між ними, що зумовлює зменшення кількості терміносполук й появи складених термінів. Військові поняття переважно номінуються терміносполученнями, з-поміж яких виявляють активність двокомпонентні та трикомпонентні структури. Сила синтаксичних стосунків між компонентами терміносполук, на відміну від складених термінів, виявляється більшою, що свідчить про тенденцію до цілеспрямованої термінологізації військової лексики. Багатокомпонентні одиниці поступаються в активності двокомпонентним й формуються переважно на їх ґрунті.

Отже, аналіз складених назв військової лексичної підсистеми засвідчив, що синтаксична деривація – один із досить продуктивних шляхів поповнення ядра української військової лексики. Побудова аналітичних номенів здійснюється здебільшого в напрямку створення багатоланкових словотвірних термінологічних парадигм унаслідок послідовної, поетапної конкретизації вихідного терміна з родовим значенням означальних компонентів у функції видових класифікаторів.

Література

1. Бурячок А. Російсько-український словник для військовиків / А. Бурячок, М. Демський, Б. Якимович. – К. : Наукова думка, 1995. – 384 с.
2. Городенська К. Г. Деривація синтаксичних одиниць / К. Г. Городенська. – К. : Наукова думка, 1991. – 192 с.
3. Даниленко В. П. Русская терминология: опыт лингвистического анализа / В. П. Даниленко. – М. : Наука, 1977. – 246 с.
4. Загнітко А. П. Теоретична граматики української мови : Синтаксис / А. П. Загнітко. – Донецьк : Вид-во ДНУ, 2001. – 662 с.
5. Нелюба А. Явища економії в словотвірній номінації української мови (системний вимір) : [монографія] / А. Нелюба. – Харків : Вид-во ХНУ, 2014. – 184 с.
6. Російсько-українсько-англійський військовий словник : близько 20000 слів / [уклад. : В. Я. Карачун, І. А. Черненко, С. М. Чиж та ін.]. – К. : Техніка, 2001. – 750 с.
7. Слинко І. І. Синтаксис сучасної української мови : Проблемні питання / І. І. Слинко, Н. В. Гуйванюк, М. Ф. Кобилянська. – К. : Вища школа, 1994. – 670 с.
8. Шищенко П. Л. Словосочетание в аспекте деривации / П. Л. Шищенко // Деривация и семантика: Слово – предложение – текст : [сб. науч. трудов]. – Пермь : Изд-во ПГУ, 1986. – С. 126–134.

Стаття надійшла до редакції 21.06.2015 р.

УДК 811.161.2 : 81'367.622

О. В. Меркулова

ІМЕННИКИ З СУФІКСОМ -ЄТ-/-АТ-/-ЯТ- В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ (НАЗВИ ІСТОТ)

Меркулова О. В. Іменники з суфіксом -єт-/-ат-/-ят- в українській мові (назви істот).

Субстантивів, до формальної структури яких входить суфікс -єт-, упродовж усіх періодів розвитку української мови нараховується чимало. Продуктивністю формант -єт- відзначався вже у праслов'янську добу й виступав передусім у функції суфікса, що творив назви недорослого потомства. Тісно пов'язане з цим значення деминутивне, гіпокористичне. У давньоруськоукраїнській мові суфікс -'ат- (називний відмінок -'а), рідше -ат- (називний -а) брав участь головно у творенні назв дитинчат звірів. Цей формант служив також засобом деривації найменувань недорослих дітей. У наступні періоди розвитку української мови коло іменників з -ат-/-ят-, окрім збереження давніх похідних, розширюється також у результаті індивідуально-авторського словотворення.

Ключові слова: суфікс, формант, іменник середнього роду, назви істот, nomina personalia.

Меркулова О. В. Имена существительные с суффиксом -єт-/-ат-/-ят- в украинском языке (одушевленные наименования).

Субстантивов, в формальную структуру которых входит суффикс -єт-, на протяжении всех периодов развития украинского языка насчитывается много. Продуктивностью формант -єт- отличался уже в праславянскую эпоху и выступал прежде всего в функции суффикса, образующего названия маленького потомства. Тесно связано с этим значение деминутивное, гипокористическое. В древнерусскоукраинском языке суффикс -'ат- (именительный падеж -'а-), реже -ат- (именительный -а) принимал участие в основном в образовании названий детенышей зверей. Этот формант служил также средством деривации наименований маленьких детей. В последующие периоды развития украинского языка круг существительных с -ат-/-ят-, кроме сохранения древних производных, расширяется также в результате индивидуально-авторского словообразования.

Ключевые слова: суффикс, формант, существительное среднего рода, одушевленные наименования, nomina personalia.

Merkulova O. V. Nouns with suffixes -єт-/-ат-/-ят- in the ukrainian language (animate names).

Throughout all periods of the Ukrainian language, there have been many substantives, the formal structure of which includes suffix -єт-. In Slavonic period, formant -єт- was rather productive and served primarily as a suffix that created the denominations of young offspring. Diminutive, hypocoristic meaning is closely associated with it. In old-Russian-Ukrainian language, suffix -'at- (nominative -'a), rarely -at- (nominative -a) was involved mainly in the creation of the denominations of young animals. Further, this formant served as a means of derivation of children's denominations. In the following

periods of the Ukrainian language development the range of nouns with -ат-/-ят-, in addition to preserving old derivatives, grew as a result of individual author derivation.

Key words: suffix, formant, neuter noun, animate names, nomina personalia.

Актуальність розвідки. У слов'янській лінгвістиці суфікс **-ѣт- /-ат-/-ят-** не раз був предметом пильної уваги: широкий огляд його походження та специфікації у праслов'янській та сучасних слов'янських мовах маємо в роботі Ф. Славського [6, с. 11–19], окремих питань функціонування згаданого форманта в історії та сьогодні як слов'янських, так і української мови торкалися Н. Романова [2, с. 55–72; 1, с. 122; 5, с. 162; 4, с. 145 та ін.]. Однак дотепер лишалися не вивченими особливості становлення й розвитку цього суфікса в українській мові як одного з дериваційних маркерів назв істот. Відтак метою пропонованої статті є комплексний огляд історії та функційних аспектів форманта **-ѣт- /-ат-/-ят-** упродовж усіх періодів розвитку української мови.

За спостереженнями лінгвістів, цей тип основ виник у праслов'янську добу, продовжуючи індоєвропейські **п**-основи, які поширилися на слов'янському ґрунті суфіксом **-t-** [3, с. 295; 6, с. 11]. У поглядах на природу функції **-t-**, причин його появи в структурі суфікса серед мовознавців немає єдності [6, с. 18–19].

ПРАСЛОВ'ЯНСЬКА ДОБА

Суфікс **-ѣт-** у праслов'янській мові був досить продуктивним: нараховується кількадесят слів середнього роду з цим афіксом. Виступав він передусім у функції форманта, що творив назви недорослого потомства (звірів, птахів, рідше – людей). Тісно пов'язане з цим значення деминутивне, гіпокористичне, яке розвинулося із назв недорослих істот [5, с. 162].

Назви тварин. Найбільш помітною є група іменників, що мали лексико-словотвірне значення 'дитина, маля тварини, названої вивідним словом'. Приєднувався **-ѣт-** у такому разі в основному до субстантивів чоловічого роду, наприклад: **agnę* (ЭССЯ I 54) 'ягня' від основи **agn-*, яка у вільному вигляді слов'янським мовам невідома, усі ж вільні мотивувальні (**agnŭ* > **agnъ*) встановлені непрямым шляхом (огляд думок див. Там само I 54-55); **dojъcę* (V 55) 'молочне теля' від **dojъcъ* 'сосок'; **elenę* / **elenęte* (VI 19) 'оленя' від **elenъ*; **golъbę* / **golъbęte* (215) від **golъbъ*; **gōsę* / **gōsęte* (VII 83) від *gōsъ* 'гусак'; **orъlę* / **orъlęte* [6, с. 12] від **orъlъ* 'орел'; **kurę* / **kuręte* (ЭССЯ XIII 120) 'курча' від **kurъ* 'півень' (129); **kurčę* / **kurčęte* (130) 'курча' від **kurъka*; **lisę* / **lisęte* (XV 140) 'лисеня'; **lvę* / **lvęte* (XVII 102) 'левеня' від **lvъ*;

**nazimьče* (XXXIV 68) ‘однорічне порося’ від **nazimьсь* ‘маленьке порося, залишене на зиму для вигодовування’; **osьlę* / **osьlęte* (XXXVI 87) ‘недорослий, молодий осел’ від **osьlbь*; **telę* / **telęte* ‘теля’ (ЕСУМ V 542), споріднене з лит. [*tēlias*], лтс. *telš, telēns* ‘тс’ (див. докладніше Там само), пор. також іє. **ten-* ‘тягти, натягувати, розтягувати’; **kozьlę* / **kozьlęte* [6, с. 12] від **kozьlbь*; **žerbę* / **žerbęte* (ЕСУМ II 193) ‘молодий кінь; взагалі дитинча парнокопитних’ (спор. з іє. **g(ū)erbh-* ‘матка’ – див. Там само) тощо.

Віддієслівних похідних небагато, а саме: **kl'usę* / **kl'usęte* (ЭССЯ X 60) ‘лоша, безпородний кінь, шкапа’ від **kl'usati* ‘бігти риссю, спотикатися, хитатися на бігу’ **ščenę* / **ščenęte* (ЕСУМ VI 504) ‘маля собаки, вовчиці, лисиці’ від іє. **(s)ken-* ‘щойно з’являтися (розпукуватися), виникати, народжуватися’ (Там само) та ін.

Відіменникові реконструйовані назви недорослого потомства людей, надприродних та міфічних істот становили незначну в кількісному плані групу, а саме: **kьněžę* (ЭССЯ XIII 201) ‘князівський син’ від **kьněзь* ‘пан, володар’; **orbę* / **orbęte* від **orbь* ‘слуга, невільник’; **božę* / **božęte* [6, с. 12] від **bogь* ‘Бог’.

Демінутивно-гіпокористичну семантику мав десубстантив **отьрочę* / **отьрочęte* (ЭССЯ XXXVIII 116) ‘немовля, дитина, хлопчик’ від **отьрокь*.

Невелика група слів, мотивованих головно збірними іменниками, мала модифікаційне значення сингулятивності: **dětę* (ЭССЯ V 12) ‘дитина’ від **dětь* ‘дитина’; **děvьсę* (22) ‘маленька дівчинка, дівчина’ від **dęvьka*; **dobyтьчę* (48) ‘домашня худобина (одна тварина)’ від **dobyтькь* ‘худоба’; **skotę* / **skotęte* ‘одна худобина’ від **skotь* ‘худоба’; **zvęřę* / **zvęřęte* ‘одне звіря’ від **zvęрьь*, **zvęri* [див. докладніше 6, с. 13].

Окрім десубстантивних похідних, у праслов’янській мові трапляються (переважно в діалектах) деривати відприкметникові та віддієслівні, наприклад: **blizьnę* (ЭССЯ I 122) ‘близнюк’ від ад’єктивної основи **blizьn-*; **golę* (VI 204) ‘хлопчик, безвусий юнак; пташеня без пір’я’ від **golь*; **malę* (XVII 155) ‘маля’ від прикметника **malь(ь)*; **nazimę* (XXXIV 67) ‘однорічне порося’ від **nazimь(ь)*; **nebožę* (106) ‘бідолаха’ від **nebogь* ‘бідний’; **pisklę* / **pisklęte* ‘пискля’ від **piskati* ‘пищати’. Спорадично трапляються відвигуківі реконструкції, а саме **kutę* (XIII 139) ‘щеня’ від **kutь!*, що використовувалося для прикликання домашніх тварин [див. 6, с. 13].

ДАВНЯ РУСЬКОУКРАЇНСЬКА МОВА

У давньоруській мові, як уже згадувалося, суфікс *-ęt-* виступав у формі *-'at-* (називний відмінок *-'a*), рідше *-at* (називний *-a*), графічно

нерідко виступає юс малий. З цим суфіксом лексико-словотвірна група назв дитинчат звірів була однією з найбільших. Обстежені джерела киеворуської доби засвідчують успадковані з попереднього періоду деривати, наприклад: *щєня* (XI/1456 Ср III 1609); *показа ему ... осля* (1106-1108/XV ХД 27); *ягня* (XII/XVI ДЗ 8); *жеребѣя* (XII/XIV СлРЯ V 92); *скотѣ* (XII XXV 13); *клюсѣ* (Ср I 1230) ‘коник, жеребець’; *а за курѣ* 9 *коунѣ* (сп. 1282 ПР(С) 131). Новотвори мали здебільшого іменникову мотивацію, а саме: *козля (козья)* (1057 СлРЯ VII 226); *пья* (XI XXI 39) ‘щєня’; *овчѣте ... показа* (XI/XIII-XIV ХА 1920, 505); *гарѣ* (1114/XV Ср III 1665) ‘ягня’, співвідн. з *гарька* ‘молода вівця’ (др.пол.XIII Там само 1663); *поросѣ* (XII СДЯ VII 222); *ѣтѣ* (XII-XIII/XVI Ср III 1326).

Г. Богатова відзначає, що іменники розгляданої групи мають у своєму складі назви, які не співвідносяться (не однокореневі) з назвами дорослих тварин: *щєня, гагня, поросѣ, жеребѣя, гарѣ*. Значення дитинчат у них передано всією основою [2, с. 59]. Треба думати, що це генетично більш давні структури. І лише пізніше, коли значення недорослості закріпилося й за суфіксом, виникли похідні типу *орель > орѣтѣ*. Саме це, на думку дослідниці, зумовило перехід суфікса, який вичленовується, у продуктивний формант.

Дві з трьох назв *дїтей* були успадковані з праслов'янської мови, а саме: *младя* (1096 СлРЯ IX 187) ‘дитя, немовля’; *прелюбодѣиноу отроча порази бѣ* (XI/XIII-XIV ХА 136); *о слѣпъшемосѣ двѣма дѣтѣтѣма* (1106-1108/XV ХД 26).

СЕРЕДНЬО- та НОВОУКРАЇНСЬКА МОВА.

Як і в попередні періоди, найбільшою в кількісному плані групою є найменування *малят* тварин. З XIV століття фіксуються праслов'янські похідні, які нині входять до активного складу лексики, наприклад: *а в кухню по курети и по десети яецѣ* (п.1444 ССУМ I 530), *плодѣ курятѣ* (СлЛекс. 338), *курѣ* (БукГов IV 114) ‘курча’; *Били мясо, просята, Били печоне курчата* (1619 Інт 47), *курча* (СМШ I 361); *а оу ни(х) оупоускають ослы кони моулы. инъныята звѣрѣта* (XV Пов 13), *лев ... надѣ въсѣми звѣрѣты панует* (1609 УП 1992 161); *жеребѣ* (XV ССУМ I 358), *Его же в покори жеребѣа подымует* (п.тр.XVII УП 1992 90); *о ослѣти и жрѣбѣяти* (1556-1561 ПЄ 14зв.), *вуслѣ (услѣ)* (сер. XVI НП 42), *осля* (СлЛекс 66); *щєнѣ* (1643 Грам 15), *щєня* (СУМ XI 581) ‘маля собаки’; *ягнѣта ѱ(т)це(в)* (1655 ЛРК 50), *ягня* (СлЛекс 97); *олєня* (СУМ V 687) ‘маля оленя’.

Частина з успадкованих дериватів, поряд із розглядаєним

суфіксом, має у своєму складі варіант **-еня**, котрий, на думку дослідників, є специфічним явищем української мови в ділянці словотвору [1, с. 122], а саме: **голуб'я** (СУМ II 120) ‘пташа голуба’ (1984 О I 182) і **голубеня** (СУМ II 118), **гусеня** (II 198) і **гуся** (II 199) ‘пташа гуски’; **звірення** (III 484) і **звіря** (III 486) ‘маля звіра’; **орленя** і **орля** (V 747) ‘пташа орла’. З часом на базі семантики недорослості в деяких похідних розвинулося значення сингулятивності, пор.: **звіря** зменш. до **звір** (III 486) і **звірення** зменш. до **звір** (III 484); **курча** (Гр III 331, СУМ IV 414) ‘маля курки’ і **курчення** (1992 Чаб II 234) ‘курча’; **кутеня** (1992 Чаб II 234) ‘цуценя’, **куценя** (236) ‘цуценя’.

З давньокіївської доби відомі такі утворення: *але и коня и быдляти и поросати и гусем неволно есть имь гдѣ выпустити* (1545 Лит.м. 82 / С.189) ‘недоросла рогата худоба’, *да тут і величається, як порося на орчику* (1846 Куліш I 66).

З XVIII століття починається інтенсивне наповнення аналізованої групи новими похідними. Нерідко структури на **-(')ат-** мають варіантні утворення на **-еня**. Паралельно відбувається й розширення семантики більшості іменників, коли дериват на позначення недорослої істоти має також демінутивно-гіпокористичний відтінок.

Найбільше зафіксовано назв птахів, а саме: **вороненя** (СУМ I 740) ‘пташеня ворони або ворорна’; **гавеня** (II 8) ‘пташеня гави’; **гайвороненя**, **гайвороня** (15); **галеня** (19) ‘пташа галки’, з утинанням суфіксального **-к-**, **галча** (23), **галчення** (23) ‘пташа галки’; **горобеня** (134), **гороб'я** (135), діалектне **вороб'я** (1984 О I 144) ‘горобеня, молодий яструб’; **граченя** (СУМ II 165) ‘пташа грака’; **дрозденя** (421); **жайвороня** (503); **дятленя** (451); **журавленя** (547); **зозуленя** (III 678); **індича** (IV 26), **індиченя** (26), **гіндича** (СУМ III 61, 1992 Чаб I 228), **гіндиченя** (1992 Чаб I 228); **кача** (СУМ IV 123), **каченя** (124); **кібченя** (158) ‘пташа кібця’; **крижненя** (343) ‘пташа крижня’; **кряча** (380) ‘пташа крячки’; **ластовеня** (452); **лелеча** (474), **лелеченя** (474); **перепеленя** (VI 245); **пташа**, **пташеня** (VIII 379); **соколя** (IX 440) ‘зменш.-пестл. до *сокіл*’, **соколя**, **соколеня** (440, 439) ‘пташа сокола’; **солов'я**, **соловеня** (445); **сороча**, **сороченя** (466); **страусеня**, **страуся** (752, 753); **фазаненя** (X 550) ‘пташа фазана’; **чапленя** (XI 267); **чорногузеня** (XI 358); **шпача**, **шпаченя** (518) ‘пташа шпака’; **шуліченя** (560) ‘пташа шуліки’; **шуря** (611) ‘пташа *иура*, співочого птаха родини в'юркових’; **яструбеня** (658); **птиченя** (1992 Чабаненко III 294).

Очевидно, відвигуковим є плюратив **гирлята** (2013 МатіївБойк 97) ‘голуби’.

Назви малят тварин та маленьких чи молодих тварин (ссавців або

ЗЕМНОВОДНИХ): козеня (1424 ССУМ I 485, СМШ I 337, СУМ IV 211) від *коза*, **козленя** (СМШ I 334) від *козел*; *Иванъ самъ погналъ поискати овчати* (1489 Ч 14), *Пасу я овечата на шелявському лузѣ* (XVIII/XIX Інт 204), **овеча** (СУМ V 610) пестл. до *вівця*; **быдля** *говядо* (Син 101), *говядо: быдль* (БерЛекс 26), *Бог ... быдлат нерозумных спочивает* (1616 УП 1992 195), **быдля** (1886 Жел I 26) ‘те саме’; *не руште бичати* (1737 Інт 131), **бича** (XVIII Тимч 94) ‘теля, бичок’; **котеня, кошеня** (Гр III 292) від *кіт* та *кішка* відповідно, *Трое киценыт: Тігер, Мурза і Мазунчик (Liebling)* (1924 ВинничЩод II 364); *коза за 300000 марок, голуби, цуценя, курчатка* (Там само 222); *Колгоспні коненята клишоногі* (Гончар VII 492); **жабеня** (СУМ II 500) ‘маля жаби’, **жаб’я** (1984 О I 247) ‘жабеня’; **совеня** (СУМ IX 434) ‘маля сови’; **уженя** (1992 Чаб IV 154) ‘маленький вуж’; **вивірча** (1984 О I 97) ‘білочка’; **лоша** (СлЛекс 106), мотиваційна співвіднесеність цього слова з тюркськими *laša, alaša* ‘кінь для верхової їзди’ (див. докладніше ЕСУМ III 296) втрапилася, і, за нашими даними, в середньоукраїнський період воно вже сприймалося як іменник IV відміни; **гадыня** (Гр I 263) ‘маля гадюки’, **гаденя** (СУМ II 10) ‘маля гада’, **гадюченя** (II 11) ‘маля гадюки’; **котиня** (СМШ I 345), **кошеня** (СМШ I 346, СУМ IV 316), **котеня** (IV 309) ‘маля кішки’; **телінча** (1984 О II 283) ‘телятко’; **білченя** (СУМ I 185) ‘маля білки’; **бобреня** (206) ‘маля бобра’; **ведмеденя** (315) ‘маля ведмеда, ведмежа’; **ведмежа** (315), **ведмедча** (315) ‘маля ведмеда’; **верблюденя** (326) ‘маля верблюда’; **видреня** (392) ‘маля видри’; **вовча** (712) ‘маля вовчиці’, **вовченя** (185) ‘маля вовчиці’; **вугреня** (781) ‘маля вугра’; **зайча, зайченя** (III 136) ‘маля зайця’; **зубреня** (728) ‘маля зубра’ **зубря** (728) ‘маля зубра’; **їжаченя** (IV 59) ‘маля їжака’; **китеня** (155) ‘маля кита’; **коненя** (259) ‘зменш.-пестл. до кінь’, ‘лоша’; **кроленя** (364) ‘маля кроля’; **левеня** (459) ‘маля лева’; **лисеня** (489), **лисича** (490) ‘маля лисиці’; **лосеня** (548) ‘маля лося’; **мавпеня** (588) ‘маля мавпи’; **медведеня** (663) діал. ‘ведмежа’; **мишеня** (723) ‘маля миші’; **павученя** (VI 9) ‘маля павука’; **пацюченя** (103) ‘маля пацюка’; давню форму *пся* (див. вище) заступив новотвір **песеня** (341) ‘маля пса’, зменш. пестл. до *пес*; **раченя** (VIII 460) ‘маля рака’; **рисеня** (539) ‘маля рисі’; **сайгача** (IX 16) ‘маля сайгака’; **сарненя, серненя** (60) ‘маля сарни’; **сивуча, сивученя** (156) ‘маля сивуча, ссавця родини вухатих тюленів’; **слоненя** (375) ‘маля слона’; **собача, собаченя** (431) ‘маля собаки’; **соболя, соболеня** (433) ‘маля соболя’; **соменя** (454) ‘маля сома’; **тигря, тигреня** (X 109) ‘маля тигриці’; **тхореня** (332) ‘маля тхора’; **тюленя** (333) ‘маля тюленя’; **ховрашеня** (XI 103) ‘маля ховраха’; **хортеня** (131) ‘маля хортиці, самиці хорта’; **цاپеня** (180) ‘маля кози’ (від

цан); *цуценя* (252) ‘маля собаки’; *черепашеня* (306) ‘маля черепахи’; *шакаленя* (396) ‘маля шакала’; *шкاپеня* (470) зменш.-пестл. до *шкапа*; *щуря*, *щуреня* (611) ‘маля щуря’; *щученя* (611) ‘маля щуки’; *крабеня* (691) ‘маля краба’; *кунича*, *куниченя* (692) ‘маля куниці’ та багато інших.

Досить активно -(*)*ат* і його варіант *-еня* виступають також у процесі деривування *nomina personalia*. З попередніх епох у писемні тексти розгляданого періоду перейшли два іменники: *сис отроча даровано было* (п. тр. XVIII УП 104); *дѣтѣ* (1388 ССУМ I 341), *уродилося дитя* (ЛЮстр 126), *дитя* (1984 О I 217) ‘дитина’.

Твірними для майже всіх дериватів із лексико-словотвірною семантикою ‘дитина людини, названої мотивувальним словом’ виступали найменування осіб за соціальним статусом, посадою чи родовою належністю. Обстежені джерела середньо- та новоукраїнської мови засвідчують успадкований давній іменник князя: *И коли братьѣ княжа поидуть на корола* (1366 Роз 14), *оставляемъ (его) яко за кня* (з) *льва были за руски(х) княжатъ* (1415 87), *за покорными прозбами пановъ радѣиших дѣховных и светских и тежъ княжатъ* (1566 Брацл 135), *а в ридвані сидів, князь із княжам* (1846 Куліш I 106), *княжа* (СУМ IV 198). З розвитком на українських територіях системи державного та військового управління, запровадженням нових соціально-економічних відносин, а також із з появою нових посад, звань, занять і професій ця підгрупа лексики поповнюється кількома новотворами, перші з яких, за нашими спостереженнями, фіксуються в пам’ятках з XV століття, а саме: *шляхта* (XV ССУМ II 561) ‘дитина шляхтича’; *за покорными прозбами пановъ радѣиших дѣховных и светских и тежъ ... панятъ* (1566 Брацл 135), *Чи вчений прихвостень, чи паненя дурне* (п.пол.XIX Куліш I 452), *паненя* (СУМ VI 43) ‘дитина пана’; *Казал одному зъ своих пахолят входити* (1622 УП 327) від *пахолокъ* ‘слуга’; *короля, короленя* (УМС 371); *гетьманеня* (Яв I 139) ‘гетьманське дитя’; *козача* (СУМ IV 210) ‘дитя козака’; *мужица* (821) ‘дитя мужика’; *попеня* (VII 185) ‘дитина попа’; *селюча* (IX 119) ‘селянська дитина’ (*селюк*); *цареня* (181) ‘дитина царського роду’; *понабиравши собі з нашої слободи на літо батрачат* (Гончар VII 328).

Деривати на позначення дітей міфічних, казкових істот або цих же істот недорослих трапляються в обстежених джерелах нечасто: *госча* (XVIII Тимч 592) ‘казкова істота, дитина *госця*’, *бісеня* (Гр I 69, СУМ I 189) ‘чортеня’; *дияволеня* (СУМ II 293) ‘маленький диявол’; *чортеня* (XI 364) ‘зменш. до чорт’; *боженя* (1992 Чаб I 94) ‘дитя богів’.

З середньоукраїнського періоду в розглянутих джерелах віднаходимо незначну кількість найменувань (головно іменникової

природи) недорослих чи молодих осіб за родинним становищем, наприклад: *и си внучаты своѣми* (1378 Роз 26), *и оуноучато(м) ихъ. и праоуноучатѡ(м) ихъ. и працоурѡтѡ(м) ихъ* (1422 Рус 77); *дѣтѣмъ нашимъ и правнучатомъ нашимъ* (1499 31); *унуча* (СМШ I 106), *внуча* (СМШ I 106, СУМ I 710), *онуча* (СМШ I 106, СУМ I 710) ‘зменш.-пестл. до внук’, *внученя* (СУМ I 710) ‘зменш. до внука’; *байстря* (1886 Жел I 10) ‘позашлюбна дитина’ (співвідн. з нім. *bastard* ‘нешлюбна дитина’ – див. Етимолог. словник укр. мови I 118). Відтінок збірності має віддієслівний діалектний плюратив *зведєнята* (1984 О I 298) ‘пара молодих людей, хлопець і дівчина, прийняті за своїх бездітним подружжям. Вони одружуються, ведуть господарство, стають його власниками, але за це зобов’язані піклуватися про своїх названих батьків; пара людей, що невідомо звідкіля прийшла в село, одружилася й там стала жити’.

Помітно виокремлюється й невелика підгрупа назв недорослих осіб за національною, етнічною чи расовою належністю, а саме: *киргизя* (СМШ I 324) про малюнок («*Не знаю, чи получила вона моє Киргизя од Сізімонда?*»); *Чекання грузинят у гості* (1924 ВинничЩод II 537); *китайча, китайченя* (СУМ IV 155) ‘дитина-китаець’; *негрєня* (V 279) ‘дитина негра’; *татарєня* (X 42) ‘татарська дитина’; *турча, турченя* (328) ‘дитина турка’; *наближаються до нас із своїми терплячими япончатями* (Гончар VII 303).

Оказіональну природу мають *p.personalia* за характером політичних (рідше літературних) уподобань чи занять. Мотивувальними тут виступають прізвиська політиків чи літературних персонажів. Зібраний матеріал дає підстави говорити про те, що семантика недорослості тут зміщується в бік квалітативної конотації. За нашими спостереженнями, ця група номенів сьогодні є найбільш відкритою для творення нових одиниць, наприклад: *Грушенята дістали посади (чутки)* (1924 ВинничЩод II 49) ‘партійні одноступці М. Грушевського, організовані в Закордонній Делегації УПСР’; *А швондерята-юленята тацатся й пишаються від її такої поведінки* (2011 р., з мережі Інтернет) ‘послідовники булгаківського персонажа Швондера та колишнього прем’єр-міністра України Юлії Тимошенко’; *таке враження, що деякі журналісти-коломоїчата, отримали замовлення, засіли в окопах і вичікували: коли ж це Хюндаї поламається* (2012 р., з мережі Інтернет) ‘журналісти телеканалу “1+1”, який належить І. Коломоїському’; *путєня* (2015 Нелюба V 164) ‘дитина Путіна (зневажливо про прихильників-послідовників В. Путіна)’ тощо.

Поява варіантного суфікс **-ча**, як нам видається, зумовлена впливом аналогії до форм, у яких морфологічні зміни на межі твірної

основи й **-ѣт-** / **-(')ат** дали похідні типу *отроча* (< *отрок*), *старча* (< *старець*), *кунича* (< *куниця*) тощо.

Наші спостереження над функціонуванням цього, варіативного до основного **-ѣт-** / **-(')ат**, форманта підтверджують думку дослідників про те, що він спеціалізується ‘лише на вираженні значення малих істот’ [4, с. 145].

З кінця XVIII століття обстежені джерела засвідчують відіменникові найменування *малят* людей або, рідше, тварин: *І наши циганчата на те лихо ласи* (1747 Інт 177), *циганча* (Гр IV 429, СУМ XI 210) ‘циганська дитина’; *татарча* (СУМ X 43) ‘татарська дитина’; *байбарча* (1992 Чаб I 58) ‘син байбара’; *байдюча* (2015 Нелюба V 22) ‘дитина Байди’.

Демінутивно-гіпокористичними є утворення головно на позначення осіб, а саме: *Та вже сидить, дѣдча, собѣ тихо* (1737 Інт 132); *баранча* (1861 Закр 259, 1886 Жел 1886 I 13) ‘маленький баран’; *бовкунча* (Гр I 78) ‘маленький бовкун’; *стрижча* (IV 215) ‘стригун’; *Жайворонча* всю весну дзвенить над степом (Гончар VII 326) ‘маленький жайворонок’; *А за ними, молодими, І дівча одно пішло* (1847 Ш II 15), *дівча* (СУМ II 298, 1984 О I 218) ‘дівчина’; *дитинча* (СУМ II 288) зменш.-пестл. до *дитина*, *дітинча* (1984 О I 221) ‘дитина’; *кабанча* (СУМ IV 63) ‘маля кабана’; *свинча* (IX 72) ‘порося’, *змийча* (1984 О I 313) ‘гаденя’; *вже, мов дикунчата, босі вискакуєм з хат* (Гончар 1988 VII 325); *напуває ... вигурівських парубків і навіть парубчат* (341); *якийсь із таких допитується в нас школярчат* (363); *ми, піонерчата, це в нервовій напрузі* (429); *лагерча* (1992 Чаб II 241) ‘дитина, що перебуває в таборі’.

На безпосередню вікову характеристику людини цей суфікс вказує в похідному *наймитча* (СУМ V 98) ‘малолітній наймит’.

З-поміж назв істот із цим суфіксом трапляються девербативи: *Перше потерча: Утопи!* (1911 ЛУкр V 237) ‘дитина, що вмерла нехрещена’, ‘загублена дитина’ (СУМ VII 406), *потирча* (1984 О II 125) від *потеряти*, *потиряти*; *пискунча* (1992 Чаб III 111) ‘пискля (про птаху)’; *викидча* (1920 Яв I 84, 1992 Чаб I 151) ‘викидень’; *відмінча* (СУМ I 606) ‘за народним повір’ям, чортеня, яким підмінена дитина’ (*відмінити*).

Обстежений матеріал дає підстави стверджувати, що основні функції суфікса **-ѣт-** / **-ат-** / **-ят-** були сформовані уже в праслов’янську добу. Відзначаючись продуктивністю, він брав участь у творенні здебільшого назв недорослих тварин та людей. У давньокиївську добу формант був радше регулярним, ніж продуктивним, оскільки джерела цього періоду фіксують головно успадковані давні деривати. Активне поповнення

найменувань аналізованої категорії відбулося в середньоукраїнський та новоукраїнський період. У сучасній українській мові словотвірні моделі з **-ат/-ят/-енят/-чат-** є запитаними в індивідуально-авторському та оказіональному словотворенні. Якщо говорити про особливості мотивації іменників на **-et- /-ат/-ят/-енят/-чат-**, то панівна більшість утворень від праслов'янської доби й дотепер є результатом приєднання цього афікса та його варіантів до іменикових основ на позначення істот. Лише зрідка базою для творення нових слів виступають інші частини мови (дієслова, прикметники і спорадично – вигуки).

Перелік скорочень джерел

- БерЛекс** Лексикон словенороский Памви Беринди : [підгот. тексту і вступ. стаття В. В. Німчука ; надрук. з вид. 1627 р. фотомех. способом]. – К. : Вид-во АН УРСР, 1961. – XL, 272 с.
- Брацл** Документи Брацлавського воєводства 1566–1606 років : [текст ; упор. М. Крикун, О. Піддубняк]. – Львів, 2008. – 1218 с.
- БукГов** Матеріали до словника буковинських говірок. Вип. 1–6. : [ред. кол. К. Ф. Герман, К. М. Лук'янюк, В. А. Прокопенко]. – Чернівці : Чернівецький держ. ун-т, 1971–1979.
- ВинничЩод.** Винниченко В. Щоденник : у 2-х т. / В. Винниченко. – Едмонтон-Нью-Йорк, 1980-1983.
- Гончар** Гончар О. Твори в семи томах / О. Гончар. – К. : Дніпро, 1987–1988.
- Гр** Словарь української мови [упорядкував, з дод. власн. матеріалу, Б. Грінченко]. – К., 1907–1909. – Т. 1–4.
- Грам** Граматика слов'янська Івана Ужєвича : [текст; підгот. до друку І. К. Білодід, Є. М. Кудрицький]. – К. : Наукова думка, 1970. – 432 с.
- ЕСУМ** Етимологічний словник української мови [за ред. О. С. Мельничука] : у 7-и т. –Т. 1–6. – К. : Наукова думка, 1982–2012.
- Ж** Желєхівський Є. Малорусько-німецький словник : / Є. Желєхівський, С. Недільський. – Львів : Друкарня т-ства ім. Т. Шевченка, 1886. – Т. 1–2. – 1117 с.
- Закр** Закревській М. Старосвѣтскій бандуриста. Кн. третія. Словарь малоросійских ідіомовъ : / М. Закревській. – М., 1861. – С. 247–628.
- ЗизЛекс** Лексис Лаврентія Зизанія. Синоніма Славеноросская. – К. : Наукова думка, 1964. – 203 с.
- Інт** Українські інтермедії XVII–XVIII ст. – К. : Вид-во АН УРСР, 1960. – 239 с.
- Лит. м.** Литовська метрика. Книга 561. Ревізії українських замків 1545 року : [підгот. Кравченко В. М.]. – К., 2005. – 599 с.
- ЛЮстр** Острозький літопис // Бевзо О.А. Львівський літопис і Острозький літописець. – К., 1970. – С. 125–140.
- ЛРК** Лохвицька ратушна книга другої половини XVII ст. [підгот. до вид. О. М. Маштабей, В. Г. Самійленко, Б. А. Шарпило]. – К. : Наукова думка,

1986. – 222 с.
- ЛУкр** Леся Українка. Зібрання творів : у 12-и т. – К. : Наукова думка, 1975–1977.
- МатіївБойк** Матіїв М. Д. Словник говірок центральної Бойківщини / М. Д. Матіїв. – Київ-Сімферополь, 2013. – 601 с.
- Нелюба V** Нелюба А., Редько Є. Лексико-словотвірні інновації (2014). Словник [заг. ред. А. Нелюби]. – Х. : ХІФТ, 2015. – 220 с.
- НП** Украинская лексика сер. XVI века: Няговские поучения Ласло Дэже. – Дебрецен, 1985. – 525 с.
- О** Онишкевич М. Г. Словник бойківських говірок / М. Г. Онишкевич. – К. : Наукова думка, 1984. – Ч. 1-2.
- ПВИ** Повесть о Варламе и Иосаафе // Памятники литературы древней Руси. XII век : [вступит. статья Д. С. Лихачева ; сост. и общая редакция А. А. Дмитриева и Д. С. Лихачева]. – М. : Худ. л-ра, 1980. – С. 198–225.
- ПЄ** Пересопницьке Євангеліє 1556–1561. Дослідження. Трансклітерований текст. Словопоказчик : [вид. підгот. І. П. Чепіга за участю Л. А. Гнатенко; наук. ред. В. В. Німчук]. – К., 2001. – 700 с.
- ПР(С)** Правда русская. Синодально-троицкая группа : [тексты подготовил к печати В. Любимов и др. ; ред. М. Греков]. – М.-Л., 1940. – С. 120–146.
- Роз** Проф. Вол. Розов. Українські грамоти. – К., 1928. – Том 1: XIV в. і перша половина XV в. – 260, 83 с.
- СДЯ** Словарь древнерусского языка (XI–XIV вв.) : [гл. ред. Р. И. Аванесов]. – М.: Русский язык, 1988–2008. – Т. 1–7.
- Син** Синоніма славеноросская // Лексис Лаврентія Зизанія. Синоніма славеноросская : [підгот. текстів пам'яток і вступ. статті Німчука В. В.]. – К. : Наукова думка, 1964. – С. 91–172.
- Сл.Лекс** Славинецький Є., Корецький-Сатановський А. Лексикон словено-латинській // Лексикон словено-латинський Є. Славинецького та А. Корецького-Сатановського / підгот. до вид. Німчук В. В. – К. : Наукова думка, 1973. – С. 58–418.
- СлРЯ** Словарь русского языка XI–XVII вв. – М.: Наука, 1975–2008. – Вып. 1–28.
- СМШ** Словник мови Шевченка : у 2-х т. – К. : Наукова думка, 1964. – Т. 1–2.
- Ср** Срезневский И. И. Материалы для словаря древнерусского языка. – СПб, 1843–1912. – Т.1–3.
- ССУМ** Словник староукраїнської мови XIV–XV ст. : у 2-х т. – К. : Наукова думка, 1977–1978.
- СУМ** Словник української мови. – К. : Наукова думка, 1970–1980. – Т. 1–11.
- Тимч** Історичний словник українського язика : [за ред. Є. Тимченка]. – Харків-К. : ДВУ, 1930–1932. – Т.1. – XXIV, 937 с.
- УмС** Уманець М. и Спилка А. Русско-украинский словарь / М. Уманець, А. Спилка. – Берлін, 1924. – 1149 с.
- УП** Українська поезія : середина XVII ст. [упор. В. І. Кречотень, М. М. Сулима]. – К. : Наукова думка, 1992. – 680 с.
- ХА** Истринь В. М. Книги «временны» и «образны» Георгия Мниха. Хроника Георгия Амартола в древнем славяно-русском переводе : [текст, изслѣдование и словарь]. – Петроград, 1920. – Т.1. Текст

- ХД** Житие и хождение Даниила Русьския земли игумена // Памятники литературы Древней Руси. XII век : [вступит. статья Д. С. Лихачева; сост. и общ. редакция А. А. Дмитриева и Д. С. Лихачева]. – М. : Худ. л-ра, 1980. – С. 24–115.
- Ч** Уривки з Четї 1489 р. // Перетц В. Н. Исследования и материалы по истории старинной украинской литературы XVI–XVIII вв. – Л. : Прогресс, 1928. – С. 1–107.
- Чаб** Чабаненко В. А. Словник говірок Нижньої Наддніпрянщини : у 4-х т. / В. А. Чабаненко. – Запоріжжя, 1992.
- Ш** Шевченко Т. Твори : у 5-и т. / Т. Г. Шевченко. – К. : Дніпро, 1970–1971.
- ЭССЯ** Этимологический словарь славянских языков: Праславянский лексический фонд [под ред. О. Н. Трубачева]. Вып. 1–38. – М. : Наука, 1974–2007.
- Яв** Яворницький Д. Словник української мови. Т. 1. / Д. Яворницький. – Катеринослав: Слово, 1920. – 412 с.

Література

1. Бевзенко С. П. Исторична морфологія української мови : Нариси із словозміни та словотвору / С. П. Бевзенко. – Ужгород, 1960. – 416 с.
2. Богатова Г. Из истории древнерусских существительных со старой основой на -е / Г. А. Богатова // Вестник МГУ. – 1958. – №2. – С. 55–72.
3. Мейе А. Общеславянский язык / М. Антуан / [пер. с франц., общ. ред. С. Б. Бернштейна]. – М. : Изд-во иностранной л-ры, 1951. – 491 с.
4. Олексенко В. П. Словотвірні категорії іменника : [монографія] / В. П. Олексенко. – Херсон, 2005. – 335 с.
5. Романова Н. П. Словотвір. Іменники / Н. П. Романова // Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов : [ред. О. С. Мельничук]. – К. : Наукова думка, 1966. – С. 113–174.
6. Sławski F. Zarys słowotwórstwa prasłowian`skiego // Słownik prasłowian`ski / F. Sławski. – Wrocław. Warszawa. Krakow. Gdańsk. – Т. 1-3. – 1974–1979.

Стаття надійшла до редакції 28.07.2015 р.

УДК 811.161.2'36

Т. А. Нестеренко

ІМПЕРАТИВНІ СИТУАЦІЇ: ЇХНІ ОЗНАКИ, СТРУКТУРА, СКЛАД

Нестеренко Т. А. Імперативні ситуації: їхні ознаки, структура, склад.

У статті на тлі категорійної семантики, структури та функціональних можливостей імператива досліджено ознаки, структуру й склад імперативних ситуацій та їх репрезентацію в українській мові.

Ключові слова: імператив, комунікативна ситуація, імперативна ситуація, потенційна модальність, суб'єкт волевиявлення, суб'єкт-адресат, суб'єкт-виконавець.

Нестеренко Т. А. Императивные ситуации: их признаки, структура, состав.

В статье на фоне категориальной семантики, структуры и функциональных возможностей императива определены основные признаки, структура и состав императивных ситуаций, а также их репрезентация в украинском языке.

Ключевые слова: императив, коммуникативная ситуация, императивная ситуация, потенциальная модальность, субъект волеизъявления, субъект-адресат, субъект-исполнитель.

Nesterenko T. A. Imperative situations: their features, structure and consistency.

The article deals with the features, structure and consistency of imperative situations and their representation in Ukrainian language on the background of categorical semantics, structure and functionality of imperative.

Key words: imperative, communicative situation, imperative situation, potential modality, subject of the will, addressee subject, executant subject.

У вітчизняному мовознавстві, зорієнтованому на функційно-категорійний вияв мовних одиниць та на їх вивчення з урахуванням фактору мовця, питання про місце імператива в граматичному ладі мови та його функціональні можливості не втрачає своєї гостроти. Зазначену проблему активно розробляли російські вчені О. Бондарко, Л. Бірюлін, І. Долиніна, О. Ізотов та ін. [2; 8]; у західнослов'янському мовознавстві семантику імператива проаналізовано в низці публікацій Вл. Граб'є [5]; особливостям побудови конструкцій з імперативом присвячено дослідження Я. Свободової [9]. Питання імператива порушено в працях українських учених І. Вихованця «Частини мови в семантико-граматичному аспекті» [3], К. Городенської «Семантична структура імператива» [4], А. Загнітка «Система і структура морфологічних категорій сучасної української мови (проблеми теорії)» [6].

Хоч формально імператив є дієслівною формою, проте функціонально й семантично він виражає не процес, не дію зокрема, а волевиявлення мовця – його наказ, прохання, тобто інтенцію щодо виконання співрозмовником дії – апелятивність. Дослідники одностайні в тому, що проблема граматичної семантики імператива може бути вирішена лише в комунікативному плані, тобто впливає з суті цілеспрямованого мовлення, що пов'язує її з прагматичним аспектом і з поняттям комунікативної ситуації. Актуальність нашої розвідки пов'язана з проблемністю питання про семантичну, граматичну та комунікативну природу імператива й має прямий вихід на вчення про модальність у її відношенні до категорії способу; питання про кількісний склад та семантику наказового способу; поняття комунікативної імперативної ситуації та її складників.

У статті ставимо за мету на тлі категорійної семантики, структури

та функціональних можливостей імператива дослідити ознаки, структуру й склад імперативних ситуацій та їх репрезентацію в українській мові.

Поняття «ситуація» є предметом розгляду всіх напрямків функціонально-прагматичної лінгвістики. Терміну «категорійна ситуація» (КС) відповідають контекстуальні ситуації, тобто екстралінгвальні ситуації, перенесені в площину лінгвістики. У цьому сенсі термін «категорійна ситуація», за висловом О. Бондарка, наближається до загальної сигніфікативної ситуації (маємо на увазі спонукальний аспект), містить у своїй структурі предикацію; у вираженні спирається на елементи різних мовних рівнів, що представлені та взаємодіють у висловленні [1, с. 104].

У передумовах та внутрішній структурі імперативної ситуації суттєву роль відіграє ознака потенційності, поняття, ширше від ірреальної модальності. Оскільки зміст імперативного волевиявлення містить направленість на перехід певного ірреального становища в реальне, це передбачає, що в ситуації з погляду мовця існує можливість, необхідність чи бажаність такого перетворення. Ситуація має передумови перетворення поки що ірреального стану речей у такий, що, за задумом мовця, може чи повинен стати реальним унаслідок спричиненої мовцем (каузованої) дії. Ситуація, позначена імперативом, не належить до реальності, бо ми не можемо бути впевненими, чи зrealізує виконавець (каузований) дію, яку змушує виконати його мовець (каузатор). У зв'язку з цим найбільш вдалим видається співвідносити імператив зі сферою потенційної модальності.

Між передумовами імперативної ситуації та її внутрішньою структурою немає різких меж. Це стосується семантичної ознаки потенційності. «Серед елементів передумов (фону) імперативної ситуації і, разом з тим, серед елементів її власної структури є потенційний суб'єкт-виконавець (каузований). Уся імперативна ситуація, що містить каузоване суб'єктом волевиявлення (каузатором) перетворення фактичної ситуації в нову зусиллями призначеного суб'єкта-виконавця, може бути схарактеризована як потенційна – у тому сенсі, що в момент реалізації імперативного висловлення те становище, про яке йдеться (дія суб'єкта-виконавця стосовно визначеного об'єкта, що призводить до бажаного результату), є не актуальним, а потенційним» [2, с. 79]. Як видно, поняття потенційності в одному своєму аспекті стосується передумов (тла) імперативної ситуації, а в іншому – її власних елементів. Перший аспект – існуюча з погляду мовця у фактичній ситуації можливість, пов'язана з необхідністю, бажаністю її змінити, тобто перетворити в нову ситуацію. Може йтися також про появу нової ситуації, яка безпосередньо не мислиться

як перетворення дійсної ситуації (*Наступного літа приїжджайте до нас!*). Однак і за таких умов у фактичній ситуації існують певним чином оцінювані мовцем передумови імперативного волевиявлення – потенційність як можливість і пов'язана з нею необхідність чи бажаність приїзду.

Особливим аспектом «імперативної потенційності» є потенційність, зосереджена в змісті імперативного волевиявлення: те, до чого спонукають суб'єкта-виконавця, дещо потенційне в момент імперативного акту, тобто те, що не стало фактом. Сама по собі реалізація чи відсутність реалізації каузованої дії знаходяться за межами змісту імперативного висловлення: це його позамовні наслідки. Отже, ситуація, позначена імперативом, не належить до реальності, «бо там, де закінчується потенційність і починається реальність, немає імперативності» [2, с. 80].

Учасниками імперативної ситуації є: каузатор (Мовець) – той, хто спонукає. У нашій термінології – суб'єкт волевиявлення; адресат (Слухач) – той, кому адресоване імперативне висловлення. У нашій термінології – суб'єкт-адресат; каузований (Виконавець) – той, хто повинен виконати дію, до якої спонукають. У нашій термінології – суб'єкт-виконавець.

Найчастіше суб'єкт-адресат і суб'єкт-виконавець збігаються, вони виражені 2-ю особою наказового способу. Це ядро наказового способу і власне імперативні форми: *Парубче, – примирливо мовив він. – Не затівай сварки. Ні мені, ні тобі вона не потрібна* (Ю. Мушкетик); *Ну, синочку, бери її та веди, та гляди ж її там удома, бо була у мене смирененька, не билась, не перебирала* (М. Вінграновський).

Суб'єктом-виконавцем може бути призначений суб'єкт-адресат разом з суб'єктом волевиявлення: *Ходімо ж, доленько моя! Мій друже вбогий, нелукавий! Ходімо* даліше, даліше слава. А слава – заповідь моя (Т. Шевченко); *Не цурайтесь, не цурайтесь Ми науки, браття* (Ю. Федькович). За такої умови предикат виражено формою 1-ї особи множини, яка стосується площини напів'ядерних імперативних одиниць.

Якщо виконавцем дії призначено 3-ю особу, то суб'єкт-адресат не збігається з суб'єктом-виконавцем. Адресат виконує роль посередника, який повинен передати волевиявлення виконавцеві, що не є учасником імперативної ситуації: *Як тишино тут! Покинув я весло, Нехай пливе мій човен за водою* (М. Кропивницький); *Сірко взяв його (козака) з собою. Нехай подивиться на тирси, де літає відвага, нехай уміє душу в чистих степових вітрах* (Б. Лепкий). Такі конструкції є напівпериферією імператива.

Існують також конструкції 1-ї особи однини, що володіють лише загальними імперативними властивостями, на цій підставі їх варто

віднести до периферії імператива. Тоді суб'єкт волевиявлення, суб'єкт-адресат і суб'єкт-виконавець збігаються: *От нехай нушу йому кров з носа, тоді побачу, яка вона в нього тепер* (М. Коцюбинський); *Хай* уже я *терпітиму* (Остап Вишня).

Імперативна ситуація (ІС) – це типова змістова структура, основними елементами якої є: 1) суб'єкт волевиявлення (С1), 2) суб'єкт-адресат (С2), 3) суб'єкт-виконавець (С3), який може збігатися або не збігатися з С2, 4) предикат, що розкриває зміст волевиявлення, вихідного від С1 і зверненого до С2: спричиняється дія (у широкому сенсі), спрямована на перетворення поки що (у момент волевиявлення t_1) ірреальної ситуації в ситуацію, яка за задумом мовця повинна стати в момент каузованої дії (у момент чи період t_2) реальною.

О. Бондарко припускає існування лише двох суб'єктів: суб'єкта волевиявлення (С1) і суб'єкта-виконавця (С2) [2, с. 80]. Виконавець може не бути реально присутнім в екстралінгвальній ситуації, тобто, про нього можуть говорити за його відсутності, але він присутній у лінгвістичній ситуації, де представлений формою 3-ї особи особового займенника. У запропонованій науковій роботі в ІС заздалегідь уведено поняття адресата для спрощення моделювання ситуацій. Більш продуктивним, на нашу думку, буде застосувати позначення С1, що символізує суб'єкт волевиявлення, сконцентрований на першій особі, С2 – на другій, а С3 – на третій особі. Якщо при аналізі застосовується позначення С2, то вважаємо, що С2 і С3 збігаються. Якщо ці суб'єкти не збігаються, то з'являється позначення С3. «Зміст ІС – це волевиявлення, що виходить від С1, звернене до С2 і спрямоване на перетворення потенційної ситуації в актуальну в презентно-футуральній перспективі від моменту волевиявлення (t_1) до більш пізнього періоду t_2 : $t_1 - t_2$. Метою спонукального висловлювання є дія з боку С2» [8, с. 56].

Функціонування ІС можна умовно розділити на три етапи: передумова волевиявлення, проголошення волевиявлення та реалізація волі. У центрі уваги знаходиться не конкретна ситуація (необхідність або бажання чого-небудь, які відіграють роль передумови волевиявлення) і не сама по собі нова ситуація (виконання волі t_1), а саме той процес (ще не реалізований), який за волі С1 наказується С2 і повинен привести до перетворення потенційної ситуації в актуальну. Основними комунікативними цілями С1 в ІС є: 1) повідомлення про бажане дії з боку С2; 2) повідомлення про ілюктивну силу, тобто про спосіб впливу на С2. Таке уявлення про структуру ІС відображає головні компоненти цієї структури й принципову схему їхньої взаємодії [2, с. 80–84]. Поняття ІС,

як будь-якої КС, передбачає аналіз від значення до форми і дає змогу найбільш повно визначити систему засобів вираження імперативності, які об'єднані однією функцією (спонукальною), але належать до різних мовних рівнів. Ономазіологічний підхід дає змогу визначити систему «функціональних еквівалентностей» для вираження імперативності. Поняття ІС створює теоретичні передумови для аналізу семантики імператива на рівні висловлювання (як одиниці мовлення), який може не збігатися з аналізом семантики на рівні пропозиції (як одиниці мови). Однак двобічність (функція + засоби її вираження), притаманна ІС, дає змогу здійснювати функціональний аналіз імператива в українській мові, оскільки імперативна ситуація є ефективним засобом дослідження функціонування потенційної модальності.

Аналіз складу імперативних ситуацій може проводитися на двох рівнях. По-перше, з точки зору значення мовного каузативного впливу мовця на адресата, яке, на думку І. Міхалкової, відображається загальною семою спонукальної настанови імперативної пропозиції, що визначається як «комунікативність» [7, с. 12]. На цьому рівні розглядають імперативну дію як мовний акт, наділений певною ілокутивною силою. Виділяють такі значення спонукальних пропозицій: наказ, або розпорядження, вимога, пропозиція, запрошення (також до спільної дії), заклик, прохання, дозвіл, схвалення, вибачення, повинність, застереження, заборона, інструкція. Кожна з цих дій являє собою вираження відповідної ілокутивної сили спонукального висловлювання. Об'єктом аналізу в цьому разі виступає репліка ініціатора спонукання – ілокатора .

По-друге, з погляду ефекту мовного впливу, коли йдеться про реалізацію перлокутивного акту спонукання, де об'єктом аналізу постає реакція отримувача волевиявлення – перлокатора. Зміна його свідомості або стану визначає перлокутивний ефект висунутого спонукання. Саме другий підхід дає змогу визначити структуру та склад імперативних ситуацій. Згідно з ним, центром імперативної ситуації постає поняття суб'єктності, а тому дослідження такої ситуації має проводитися з урахуванням чинника мовця, на якому й ґрунтується класифікація імперативних ситуацій.

Імператив, виконуючи апелятивно-спонукальну функцію в мовленні, відображає соціальні позиції комунікантів. Але слід урахувати, що в більшості випадків імперативні речення вживають без займенників *ти, ви* (вживання займенників в імперативних конструкціях у процесі спілкування несе додаткову інформацію про стосунки між співрозмовниками: або мовець виокремлює адресата з групи людей, або

наголошує на ставленні до слухача, у цьому разі займенник вирізняється інтонаційно), таким чином, значеннєво важлива функція передавання ставлення мовця до адресата покладена на закінчення дієслова, вжитого у формі наказового способу. З цих міркувань К. Городенська визначає шість імперативних ситуацій, основу яких визначають особові форми наказового способу [4, с. 63-68]. Спираючись на підходи К. Городенської, ми констатуємо, що семантика імператива та репертуар імперативних ситуацій залежить від того, кому адресоване волевиявлення мовця, а основним морфологічним показником ситуації є особа та число дієслова. Шестичленна особова парадигма наказового способу дає підстави для виокремлення шести імперативних ситуацій позамовної дійсності.

Перша та друга імперативні ситуації виникають, коли С1 (суб'єкт волевиявлення) адресує висловлення С2 (суб'єкт-адресат, він же є суб'єктом-виконавцем: $C2=C3$) з метою перетворити ірреальну на момент мовлення дію $t1$ в реальну дію $t2$. Наприклад, *Спочивай тихо під сонцем, ти така ж втомлена, земле, як я* (М. Коцюбинський); *Пам'ятаєте, у Чехова: «Якщо Вам коли-небудь потрібне моє життя, то **прийдіть і візьміть його**».* Так от. *Прийдіть і візьміть* (О. Жовна). Ситуації відповідає формула: $C1(t1) \rightarrow C2(C2=C3) \Rightarrow t2(C2)$.

Третя імперативна ситуація – це ситуація, коли С1 (суб'єкт волевиявлення) адресує висловлення С2 (суб'єкт-адресат, він же є суб'єктом виконавцем) виконати дію разом. Зусилля С1 та з С2 потенційно спрямовані на перетворення ірреальної на момент мовлення дії чи стану $t1$ в реальні дію чи стан $t2$. Наприклад, *Не забудьмо того поля, Де почули бояки...* (П. Грабовський). Ситуація має вигляд: $C1(t1) \rightarrow C1+C2(C2=C3) \Rightarrow t2(C1C2)$.

Четверта й п'ята імперативні ситуації – формуються, коли С1 (суб'єкт волевиявлення) адресує висловлення С2 (суб'єкт-адресат), а виконавцем виступає С3 (суб'єкт-виконавець або група суб'єктів-виконавців), який участі в розмові не бере. С2 і С3 не є тотожні в ситуації, метою якої є перетворити ірреальну на момент мовлення дію $t1$ в реальну дію $t2$. Наприклад, *Хай всяк жене, а ви любіть Свою знесилену родину – й за неї сили до загину І навіть душу положить* (М. Кропивницький); – *А мені й не соромно, – сміялася Таня. – Хай дивляться, я ж твоя...* (О. Гончар). Ситуацію можна зобразити у вигляді формули: $C1(t1) \rightarrow C2 \Rightarrow t2(C3)$.

Шоста імперативна ситуація – це ситуація, коли суб'єкт волевиявлення (С1) має намір зреалізувати ірреальну дію $t1$, перевіривши її в площину реальних дій $t2$, про що він і повідомляє суб'єктові-адресату (С2). Як зауважує К. Городенська, у межах шостої імперативної ситуації,

«мовець <...> повідомляє про намір виконати дію самому» і «немає потреби спонукати себе до виконання потрібної дії, то мовець вважає за потрібне поінформувати свого співрозмовника, що він сам виконає дію» [4, с. 67]. Наприклад, *Хай я розкажу про дівчину Олесю, і більше нічого* (О. Довженко). Функціональне навантаження складників цієї ситуації, по суті, зазнає істотних зрушень: С1 та С2, порівняно з першою та другою імперативними ситуаціями, обмінюються ролями, тому $C1=C3$, що й засвідчує формула: $C1(t1) \rightarrow C2 \Rightarrow t2(C1=C3)$.

Отже, імператив є важливою комунікативною мовною одиницею, засобом якої мовець спонукає адресата мовлення до здійснення / нездійснення певних дій, які, на думку мовця, є потрібними чи можливими на певний часовий момент посткомунікативної дійсності. Це позначається на ситуації волевиявлення загалом, якій притаманна низка специфічних ознак: наявність адресанта та адресата мовлення, можливість мовця скористатися саме імперативними реченнями для залучення до дії співрозмовника тощо), та на семантико-граматичній характеристиці імператива зокрема. Більшість волевиявлень спричинює позамовна ситуація, а це позначається на структурі імперативних речень, які зазвичай є формально односкладними або семантично неповними. Специфічними є й проєкції імперативного висловлення на власне семантичний та семантико-синтаксичний рівні. Повне відображення ситуації волевиявлення є синтаксичною конструкцією з двома суб'єктами дії: С1 – мовцем як організатором волевиявлення, С2 – адресатом мовлення та С3 – потенційним виконавцем спонукуваної дії. Діяльність суб'єктів спрямована на перетворення потенційної дії $t1$ в реальну $t2$. Виокремлюємо шість типів імперативних ситуацій, подальше дослідження яких є перспективним напрямком сучасної української лінгвістики.

Література

1. Бондарко А. В. Функціональна граматики / А. В. Бондарко ; [отв. ред. В. Н. Ярцева]. – Л. : Наука, 1984. – 136 с.
2. Бондарко А. В. Вступительные замечания / А. В. Бондарко // Теория функциональной грамматики : Темпоральность. Модальность / [А. В. Бондарко, Е. И. Беляева, Л. А. Бирюлин и др.]; под ред. А. В. Бондарко. – Л. : Наука, 1990. – 263 с.
3. Вихованець І. Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті / І. Р. Вихованець. – К. : Наукова думка, 1988. – 256 с.
4. Городенська К. Г. Семантична структура імператива / К. Городенська // Актуальні проблеми граматики : зб. наук. праць ; відп. ред. В. Ожоган. – К. ; Кіровоград : Кіровоград. пед. ін-т ім. В. К. Винниченка, 1996. – Вип. 1. – С. 63–68.
5. Грабье Вл. Семантика русского императива / Вл. Грабье // Сопоставительное изучение грамматики и лексики русского языка с чешским языком и другими © Т. А. Нестеренко, 2015.

славянськими мовами. – М. : Изд-во МГУ, 1983. – С. 105–128.

6. Загнітко А. П. Система і структура морфологічних категорій сучасної української мови (проблеми теорії) : дис. ... д-ра філол. наук / А. П. Загнітко. – К., 1992. – 453 с.

7. Михалкова И. А. Моделирование императивного предложения в современном английском языке / И. А. Михалкова // Речевые акты в лингвистике и методике. – Пятигорск : ПГПИИЯ, 1986. – С.151–156.

8. Храковский В. С. Семантика и типология императива : Русский императив / В. С. Храковский, А. П. Володин. – [2-е изд., стереотип.]. – М. : Едиториал УРСС, 2002. – 272 с.

9. Svobodova J. Syntaktika charakterictika imperativu a vokativu v ceskych vyzvovych vetach / J. Svobodova. – Praha : SPN, 1987. – 103 s.

Стаття надійшла до редакції 01.07.2015 р.

УДК 811.161.2'367

О. А. Остроушко

МЕТАФОРА В УКРАЇНСЬКІЙ АСТРОНОМІЧНІЙ ТЕРМІНОЛОГІЇ

Остроушко О. А. Метафора в українській астрономічній термінології.

У статті описано семантичні групи астрономічних метафоричних термінологічних найменувань явищ, процесів, теорій, небесних тіл, часових проміжків. Охарактеризовано семантичну структуру метафор, за допомогою компонентного аналізу простежено зміни в семантичній структурі найменувань. Описано групи загальноживаної лексики, що функціонує як метафоричні найменування в астрономії. Визначено основні функції астрономічних термінів-метафор.

Ключові слова: метафора, термін, астрономічна термінологія, термінологізація, транстермінологізація.

Остроушко А. А. Метафора в украинской астрономической терминологии.

В статье описано семантические группы астрономических метафорических терминологических наименований явлений, процессов, теорий, небесных тел, временных промежутков. Охарактеризовано семантическую структуру метафор, с помощью компонентного анализа прослежено изменения в семантической структуре наименований. Описаны группы общеупотребительной лексики, функционирующей как метафорические наименования в астрономии. Определены основные функции астрономических терминов метафор.

Ключевые слова: метафора, срок, астрономическая терминология, терминологизация, транстерминологизации.

Ostroushko O. A. Metaphor in Ukrainian astronomic terminology.

Semantic groups of astronomic metaphor terms in particular names of phenomena, processes, theories, celestial bodies, time intervals are described. Semantic structure of metaphors are characterized, changes in seme structure of appellations are revealed by means of component analysis technique. Groups of commonly used words functioning as

metaphor appellations in astronomy are described. The main functions of astronomic metaphor terms are ascertained.

Key words: metaphor, term, astronomic terminology, terminologization, transterminologization.

Сучасна лінгвістика розглядає метафору не тільки і не стільки як художній троп, засіб створення образності й емоційного та естетичного впливу на адресата. Метафора визнається важливим когнітивним механізмом, ментальною операцією, яка репрезентує спосіб пізнання людиною навколишнього світу, категоризацію дійсності певною мовною спільнотою. Метафора – важливий спосіб пізнання абстрактних сутностей.

Наукова метафора являє собою переносне вживання слова (чи словосполучення) на позначення поняття певної галузі науки на підставі подібності різних ознак (форми, функції тощо). Терміни-метафори становлять вагому частину української астрономічної термінології, що й стало об'єктом цієї наукової розвідки. Матеріалом дослідження став «Астрономічний енциклопедичний словник» за заг. ред. І. Климишина, А. Корсунь (Львів, 2003).

Зовнішня подібність лежить в основі метафоричного вживання таких тематичних груп загальноновживаної лексики: а) назви конкретних предметів: *акреційний диск* (13), *акреційні колони* (14), *зоряні плями* (15), *корона зорі* (229), *корона галактики* (229), *зоря-кокон* (185), *Барнарда петля* (50), *Бейлі ланцюжки (чотки)* (52), *волокна* (84), *модель спаеті* (302); б) назви частин тіла людини, тварин, птахів: *голова комети* (114), *хвіст комети* (509), *слонові хоботи* (427), *роги (диска)* (407); в) назви елементів одягу: *спіральні рукави* (449); г) назви осіб та їх сукупностей: *Крейца сім'я комет* (42), *кометна сім'я* (224), *асоціація зоряна* (28), *населення зоряне* (311), *населення Галактики* (311), *блакитні бродяги* (56), *гіганти* (185), *білі карлики* (185); г) назви природних явищ: *зоряний вітер* (188), *високоширотні та високошвидкісні хмари* (75), *молекулярні хмари* (303), *метеорна злива* (284), *метеорний дощ* (285), *магнітні бурі* (262); д) просторові назви: *Вогена – Престона прогалина* (82), *Роша порожнини* (410), *мости* (305), *метеорна зона* (284), *королівська зона* (229), *корональні діри* (230), *Кірквуда люки* (215); е) назви опредмечених дій і процесів: *спалахи* (зір) (15), *бальмерівський стрибок* (48), *відбивання* (76), *гравітаційна зустріч* (117), *стояння планети* (454), *коливання Сонця* (220).

Уживання в астрономічній термінології антонімічної пари на зразок *гігант – карлик* ґрунтується на протиставленні домінантних сем «великий» – «малий», але стосується воно передусім не розмірів, а світності космічних об'єктів: *білі карлики* – «зорі низької світності з

масами, порівняними з масою Сонця, однак з радіусами в ~ 100 разів меншими від радіуса Сонця і з високими ефективними температурами» (54). Це ж простежуємо і в значенні похідного прикметника *карликовий* у термінологічних словосполученнях, що називають види й підвиди галактик: *карликові галактики* – «галактики низької світності» (206), *карликові еліптичні галактики* (206), *карликові неправильні галактики* (206), *карликові сфероїдальні галактики* (207).

В основі метафоричного вживання власних назв часто лежить подібність низки зовнішніх і внутрішніх характеристик досліджуваних явищ: *Алголя парадокс* «ситуація, коли в подвійній системі зоря, що має меншу масу, перебуває на пізнішій стадії еволюції, аніж масивніша зоря. Назва явища походить від назви зорі Алголь, де його вперше виявлено» (17).

Основними семантичними групами термінологічних метафоричних найменувань у галузі астрономії є такі: назви явищ: *доплерівське зміщення* (137), «*вмороженість*» *силових ліній* (82) – семи, покладені в основу метафоричного новотвору *вмороженість* – «зв'язок», «нерозривний», «постійний у часі, довічний»; назви процесів: *витікання речовини із зір* (75), *корональні викиди речовини* (230), *розбігання галактик* (407); назви теорій: *Великий вибух* (65); назви космічних об'єктів: *Великий провал* (67), *вугільний мішок* (87); назви часових проміжків: *справжня (істинна) сонячна доба* (450), *прикладна година* (380), *критична дата (зорі)* (245), *літній час* (257), *драконічний місяць* (138), *драконічний рік*, що означає «проміжок часу між двома послідовними проходженнями Сонця через один і той самий (висхідний або низхідний) вузол орбіти Місяця». Назва «драконічний» пов'язана з уявленнями давніх людей, нібито під час сонячного (або місячного) затемнення дракон намагається пожерти Сонце (чи Місяць)» (138).

Атрибутивне словосполучення *Великий вибух* об'єднало сучасні уявлення про початкові стадії розвитку Всесвіту. В основу метафоричного вживання лексеми *вибух* (пряме значення – «розрив вибухової речовини, спеціального снаряда, оболонки чого-небудь і т. ін. з дуже сильним звуком і великою руйнівною силою») покладено семи «розрив», «раптовість», «велика сила»: деякий час вважали, що відомий нам Всесвіт почався з вибухоподібного розширення стану сингулярності, «коли температура була дуже високою, а густина і тиск мали нескінченно великі значення» (65). Основою метафоричного перенесення *галактичного фонтана модель* (95) стали семи «рух угору», «рух униз». Ця модель намагається пояснити походження хмар нейтрального водню, що розташовані високо над галактичною площиною (так званих

високоширотних і високошвидкісних хмар). Згідно з нею поява цих хмар зумовлена рухом розігрітого водню, що нагадує рух води у фонтані (вгору під дією тиску, створеного спеціальним приладом, і вниз під дією сили тяжіння): нагрітий від спалахів наднових газ підіймається над галактичною площиною, а його охолодження «внаслідок випромінювання енергії веде до теплової нестійкості й ущільнення хмар нейтрального водню, які згодом падають на галактичну площину» (95), *модель Всесвіту, який роздувається (модель роздувного Всесвіту)* (301);

Принагідно зауважимо: часові відрізки в астрономічній термінології номінуються загальноживаними лексемами на означення часу – *день, доба, місяць, рік*, – які зберігають домінуючу сему «часовий проміжок», але модифікують семи визначеної тривалості. Тривалість позначуваного періоду часу конкретизується за допомогою означень, зокрема й метафоричних. Так, *день* як загальноживана лексема – «1. Частина доби від сходу до заходу сонця, від ранку до вечора. 2. Час, який дорівнює 24 годинам; доба. 3. Календарна дата, встановлена для чого-небудь. 4. *тільки мн., чого, які*. Час, період у житті людини, народу». «Астрономічний енциклопедичний словник» тлумачить *день* як побутове й астрономічне поняття: астрономічне – «світла частина доби між сходом і заходом верхнього краю диска Сонця» (127), розмовне – «інколи вживають у розумінні «доба» (127). Як бачимо, семний склад астрономічного терміна *день* переважно збігається з першим значенням загальноживаної лексеми, але термінологічне значення вужче, конкретніше: для астрономів день починається й закінчується зі сходом і заходом «верхнього краю диска Сонця». Але *юліанський день* (синонім – *юліанська дата*) (539) містить у своєму складі сему «доба», а не «день» – це «кількість діб до середнього гринвіцького полудня заданої дати від середнього гринвіцького полудня 1 січня 4713 до н.е.» (539). 1 січня 4713 до н.е. – початок *юліанського періоду* – «проміжку часу в 1980 років, який використовують під час астрономічних та хронологічних розрахунків» (539). За «Словником української мови», перше значення лексеми *період* – «1. Проміжок часу, обмежений певними датами, подіями і т. ін.». Означення у складі астрономічного терміна конкретизує дату початку періоду: *юліанський період* – найменше кратне трьох часових циклів: 28-річного сонячного, 19-річного місячного, а також т.зв. римського індікціона, періоду в 15 років, після закінчення якого стягали надзвичайний податок; 1 січня 4713 до н.е. був першим у всіх трьох циклах (539). Різної тривалості може бути *полярний день* (373), як і *полярна ніч* (372): це період року, коли Сонце на високих широтах не опускається під горизонт або не підіймається над

горизонтом і безпосередньо не освітлює ці райони Землі (373, 372), на полюсах вони тривають по півроку. Лексеми *день* і *ніч* у цих термінологічних словосполученнях – у зіставленні з їх прямим значенням у загальнонародній мові – втрачають сему «частина доби», натомість актуалізованими виявляються семи «проміжок часу», «рух Сонця», «над/під горизонтом». Ознакою, покладеною в основу переносного значення, стала наявність/відсутність видимого Сонця над горизонтом. Словосполучення *полярний день* і *полярна ніч* детермінологізувалися.

По-іншому модифікується значення лексеми *epoca* в термінологічних словосполученнях *фундаментальна epoca* (504) і *стандартна epoca* (452). Домінантними семами прямого значення цієї лексеми є «проміжок часу», «значний». Ці ж семи домінують і в геологічному терміні *epoca*: «геол. час, що відповідає певному етапові розвитку Землі». Натомість для астрономів і *фундаментальна*, і *стандартна epoca* – це фіксовані дати в певній системі часового відліку. Цікавим видається вибір означень *фундаментальна* і *стандартна* для позначення цих двох дат, які, можна сказати, до певної міри протиставляються одна одній. *Фундаментальна epoca* була раніше використана у планетних таблицях С. Ньюкома (505), змінила її *стандартна epoca*, прийнята згідно з резолюцією Міжнародного астрономічного союзу в 1976 р. (452). Нова *стандартна epoca* віддалена від *фундаментальної epoca* рівно на одне *юліанське століття* (36 525 діб). Мотиваційною базою добору означення *фундаментальна*, імовірно, стала сема «перший, початковий, який утворив основу» (пор.: *фундамент* – «1. Основа, звичайно підземна або підводна, з каменю, бетону і т. ін., на якій встановлюють будинки, конструкції, машини тощо. 2. *перен.* Головне, істотне, що лежить в основі чого-небудь, на чому ґрунтується, будується щось; база, підвалина. // Те, що може бути або є початком виникнення, організації чого-небудь»), а для означення *стандартна* домінантними є семи «загальноприйнятий», «типовий». Загалом термін *epoca* в астрономії має домінантну сему не «проміжок часу», а «момент часу», у цьому терміні відсутня сема тривалості: «1. Момент часу в астрономії, для якого задають положення світил на небі, орієнтацію координатної системи, значення будь-яких змінних з часом величин. 2. Момент часу, вибраний як фіксована точка відліку, зокрема, у хронології – точка відліку років певної ери» (152).

Ще однією домінантною семою в астрономічних термінах на позначення часу може ставати сема «пов'язаний із рухом певного космічного тіла». Так, загальноповживана лексема *місяць* має часове значення «3. Проміжок часу, протягом якого це небесне тіло обертається навколо

Землі (від 28 до 31 доби); // Проміжки часу (від 28 до 31 доби), на які поділяють рік у сучасному календарі, не узгоджені з фазами цього небесного тіла». Лексема *місяць* як астрономічний термін зберігає, по суті, семний склад загальнозживаного слова: це «проміжок часу, який приблизно дорівнює періоду обертання Місяця навколо Землі» (300). Але *місяць* в астрономії за тривалістю буває різним, що конкретизується означеннями, наприклад: *синодичний місяць* – «проміжок часу між двома послідовними однаковими фазами Місяця... середнє значення С.м. становить 29,530588 середньої сонячної доби, відхилення – у межах 13 год.» (422) (пор.: «*Синодичний місяць, астр.* — проміжок часу між двома послідовними однойменними фазами Місяця», *сидеричний* (синонім – *зоряний*) *місяць* – «проміжок часу між двома послідовними поверненнями Місяця (під час його видимого місячного руху) в одне й те ж (щодо зір) місце небесної сфери», середнє значення – 27,3216616 середньої сонячної доби, змінюється в межах кількох годин (421) (пор.: *Сидеричний місяць, астр.* – проміжок часу між двома послідовними поверненнями Місяця в одне й те ж місце небесної сфери відносно зір; *зоряний місяць, аномалістичний місяць* – «проміжок часу між двома послідовними проходженнями Місяця через перигей його орбіти», середнє значення – 27,5545509 доби (21), *тропічний місяць* – «проміжок часу між двома послідовними проходженнями центра диска Місяця через середню точку весняного рівнодення» (482), дорівнює 27,321582 сонячної доби (300). У складі розглянутих термінологічних словосполучень іменник *місяць* актуалізує сему «пов'язаний із рухом Місяця», прикметниковим же означенням конкретизується цей шлях руху, певна точка, щодо якої фахівці розглядають рух небесного тіла й, відповідно, визначають часову тривалість цього руху.

Навіть побіжний огляд деяких астрономічних термінопозначень часу засвідчує їхній тісний взаємозв'язок, часто суттєву семантичну відмінність від загальнозживаних часових назв і важливу роль означальних слів, які для фахівця несуть інформацію передусім про те, у якій саме системі (шкалі) визначено час і вже відповідно до цього – про його конкретний момент чи тривалість.

Метафоричні найменування можуть утворювати синонімічні ряди, наприклад: *волоконця* (84), *вузлики* (89), *фібрили* (495) – «продовгуваті темні або яскраві утвори розмірами близько 700х7000 км, які спостерігають на диску Сонця». Метафоричне перенесення на основі зовнішньої подібності форми може лежати в основі транстермінологізації: *фібрили* – біологічний термін, утворений від новолатинського *fibrilla* «волоконце, ниточка», вживається на означення ниткоподібних структур у цитоплазмі,

які виконують у клітині рухову або скелетну функції.

Процес метафоричної транстермінологізації засвідчують і такі терміни: *коагуляція* (217) – «збільшення маси і розмірів частинок міжзоряного космічного пилу завдяки їх злипанню під час взаємних зіткнень» (217) – пор. «*коагуляція*, спец. Процес зсідання й випадіння в осад частинок речовини з колоїдного розчину»; *палімпсест* – «пляма приблизно кругової форми з підвищеним альбедо, яка залишилась на місці колишнього кратера та його валу» (339) (пор. *палімпсест*, лінгв. Старовинний рукопис, звичайно пергаментний, з якого стерто попередній текст і на його місці написано новий».

Ознаки, на основі яких відбувається метафоричне перенесення, можемо згрупувати так: метафори форми: *кільце астероїдів* (213), *кільця планет* (213), *кулясті скупчення* (246), *острівний Всесвіт* (336), *коло схилень* (221), *магнітне волокно* (261), *магнітні пасма* (263), *магнітні нитки* (263), *магнітні вузли* (262), *лінія вузлів* (255); метафори руху: *галактичний вітер* (94), *космологічне зміщення* (239), *проходження* (387); метафори поширення: *розпилення* (407), *розсіювання електромагнітного випромінювання* (408), *консервативне розсіювання* (227), *космологічне розширення* (239); метафори зв'язків: *батьківські молекули* (51), *батьківська (підстильна) галактика* (51); метафори кольору: *коричневі карлики* (229), *блакитні гіганти* (56), *червоні гіганти* (526), *білі ночі* (55), *абсолютно біла поверхня* (11), *абсолютно чорна поверхня* (11), *велика червона пляма* (65), *темна туманність* (473); метафори простору (розташування в просторі): *горизонт подій* (116), *справжній (математичний) горизонт* (115), *фізичний (видимий) горизонт* (116), *горизонт космологічний (Хаббла радіус)* (116 (507)). У наведених термінологічних словосполученнях лексема *горизонт* зберігає основні семи «простір», «обмежений», «спостережуваний» (пор.: *горизонт* – «1. Частина земної поверхні, яку можна бачити на відкритій місцевості; видноколо»). З допомогою означень конкретизується передусім розмір та основні ознаки простору. Лексемі *горизонт* як загальнонавживаній відповідає термін *фізичний (видимий) горизонт* – «межа частини земної поверхні, яка доступна для огляду» (116). *Горизонтом подій* називають поверхню чорної діри, «що є межею частини простору, яку, з погляду зовнішнього спостерігача, не можуть покинути ніяка речовина і ніякий сигнал» (116) – тобто, по суті, за цим горизонтом ми не можемо спостерігати жодної події; *горизонт космологічний* – «це межа, що виділяє частину Всесвіту, яку в принципі ми можемо вивчати» (507), тобто спостерігати будь-яким чином.

Метафоризація як спосіб термінотворення може сприяти формуванню

нових парадигматичних зв'язків між лексемами, зокрема антонімічних: *активне Сонце* (15) – *спокійне Сонце* (451). Але метафоричні термінологічні антонімічні позначення здебільшого ґрунтуються на загальноновживаних антонімічних парах: *планети внутрішні* – *планети зовнішні* (планети Сонячної системи, орбіти яких є ближче до Сонця, ніж пояс астероїдів / розташовані за поясом астероїдів), *планети нижні* – *планети верхні* (планети, орбіти яких ближче до Сонця, ніж орбіта Землі / є за орбітою Землі) (357). І в першій, і в другій антонімічних парах актуалізується сема «щодо чогось (до визначеної площини, орбіти тощо)».

На основі антонімічного протиставлення *чорний* – *білий* утворено термін *біла діра* (53) як назва об'єкта-антиподу *чорної діри* (527). Назва *чорна діра* пов'язана з тим, що з цього об'єкта назовні не може вирватися ні випромінювання, ні частинка; астрономи виявляють ці об'єкти за їхнім гравітаційним впливом на рух сусідньої зорі або на навколишнє газове середовище (527–528). Терміном же *біла діра* стали називати гіпотетичний космічний об'єкт із зворотним щодо чорних дір перебігом подій: «якщо після утворення чорної діри на неї починає випадати речовина, то у разі білої діри ми повинні спостерігати явища виверження речовини із сингулярності» (53).

Крім номінативної функції (найменування нових реалій за допомогою вживання назв уже відомих), метафора в астрономічній термінології виконує також функції інформативну, мнемонічну, пояснювальну. Метафори допомагають створити цілісний, панорамний образ: *теплова смерть Всесвіту* (476), *парад планет* (340), *міжзоряний пил* (289), *космічний пил* (236), *метеорний рій* (286). Тісно пов'язані між собою мнемонічна й пояснювальна функції: метафори сприяють засвоєнню, запам'ятовуванню складної наукової інформації: *праці ефект* (378), *Ламберта відбивний шар* (250), *обійдені ядра* (328), *утікаючі зорі* (490).

Водночас метафоричне слововживання може трохи й «заплутати» адресата, що стається в тому разі, коли основою метафоризації стають не доміантні, а периферійні семи або коли одна з доміантних сем нівелюється. Так, лексема *тінь* має сему «відбиток»: «*тінь* 1. Темний відбиток на чому-небудь від предмета, освітленого з протилежного боку». Але терміни *тінь сонячної плями* (479) і *півтінь сонячної плями* (354) означають не відбитки, а частини сонячних плям: першим словосполученням називають темне ядро сонячної плями, другим – зовнішню, світлішу частину сонячної плями. «Дивно» виглядають і термінологічні словосполучення *стандартна атмосфера Землі* (452), *стандартна Земля* (452) і *стандартні зорі* (452). Основні семи загальноновживаної лексеми *стандартний* –

«прийнятій», «типовий», «без особливостей». У складі термінологічних сполук вона актуалізує семи «точний», «повний»: *стандартна атмосфера Землі* – «відомості про атмосферу у вигляді таблиць і формул, що дають змогу визначати густину на певній висоті для заданого моменту часу» (452), *стандартна Земля* – «сукупність до 300 коефіцієнтів функції, якою описують гравітаційне поле Землі» (452), *стандартні зорі* – «зорі, для яких з високою точністю визначено зоряні величини і показники кольору в деякій фотометричній системі» (452).

Отже, метафоричні найменування становлять вагому частину української астрономічної термінології. Метафоризації підпадають різні групи назв: конкретних предметів, осіб та їх сукупностей, опредмечених дій і станів тощо. Засвідчено і явище транстермінологізації. Метафори є в різних тематичних групах термінів: назви явищ, космічних об'єктів, процесів, теорій, часових проміжків та ін. Здебільшого перенесення найменування відбувається на основі домінантної семи; серед найчастотніших можемо виокремити метафори форми, простору, руху, кольору. Крім номінативної функції, метафора в астрономічній термінології виконує й інформативну, мнемонічну, пояснювальну функції.

Література

1. Словник української мови : в 11-и т. – К. : Наукова думка, 1970–1980.
Стаття надійшла до редакції 03.09.2015 р.

УДК 811.111:316

О. С. Пальчевська

СЕМАНТИКА ОПОЗИЦІЙ В КОНТЕКСТІ ВЕРБАЛІЗОВАНОГО ПРОСТОРУ (ПРЯМИЙ/КРИВИЙ)

Пальчевська О. С. Семантика опозицій в контексті вербалізованого простору (прямий / кривий).

У статті йдеться про виокремлення невербальних конститuentів опозиції прямого / кривого та робиться спроба продемонструвати їх вербальну реалізацію а англійській та українській мовах. Показано тісний зв'язок просторових понять втілених у рамки опозиції прямого/кривого з культурними концептами та універсальними константами.

Ключові слова: простір, опозиція, прямий, кривий, семантика, компаратив.

Пальчевская А. С. Семантика оппозиций в контексте вербализованного пространства (прямой / кривой).

В статье идет речь о выделении невербальных конститuentов оппозиции прямого / кривого и делается попытка продемонстрировать их вербальную

реализацию а английском и украинском языках. Показано тесную связь пространственных понятий воплощенных в рамки оппозиции прямого/кривого с культурными концептами и универсальными константами.

Ключевые слова: пространство, оппозиция, прямой, кривой, семантика, компаратив.

Palchevska O. S. Semantics of oppositions in the context of verbalized space (straight / crooked).

The article deals with the defining of non-verbal constituents of the opposition straight / crooked and the attempt to demonstrate their verbal realization in the English and Ukrainian languages is made. The close relationship of spatial concepts embodied in the framework of the opposition straight/crooked with cultural concepts and universal constants is shown.

Key words: space, opposition, straight, crooked, semantics, comparative.

Простір як лінгвістичне явище цікавив багатьох учених та досліджувався в різних ракурсах: у структурно-семантичному, семіотичному аспектах, із позиції структури і семантики обрядів; спеціальні дослідження присвячені поняттю концептуального простору та трьохвимірного простору. Особливий інтерес у такому контексті викликає стаття прибалтійського науковця А. Радвір «Простір і місце як субстрати культури», де звернено увагу на досить широке використання простору й місця в описі численних культурних і природних явищ: простір диференціюється як географічний, релігійний, ідеологічний, культурний простір літературного твору тощо. Особливо наголошено на дихотомії розміщення фізичної чи культурної одиниці та розміщення предмета як такого [10].

Символіка простору – одна з найдавніших символічних «мов» людства. Людина не відмежовує себе від руху, а разом із тим і від простору. Однією з найістотніших властивостей простору є опозитивна структура. Тобто, простір характеризується через протиставлення, а протиставлення дуже часто відбивають просторові відношення. Білоруська дослідниця лексико-семантичних опозицій О. Холявко, наприклад, слушно зазначає, що, утворившись на основі головної опозиції сприятливий / несприятливий, і перші, і другі члени бінарних протиставлень утворюють щось на кшталт знакових підсистем, усередині яких вступають у відносини синонімії, а часом і тотожності, тобто можуть кодуватися за допомогою ознак компонентів цієї підсистеми (з одного боку, позитивний, сакральний, свій, внутрішній, прямий, правий, східний, чоловічий, парний, світлий, близький і т. ін.; а з іншого, – негативний, профанний, чужий, зовнішній, кривий, лівий, західний, жіночий, непарний, темний, далекий тощо) [7].

Не можна не погодитися з думкою про те, що опозиція *прямий / кривий* наділена рисами універсальності двосторонніх ознак, які описують та організують світ (В. Іванов, В. Топоров, М. Маковський, М. Толстой та ін.).

Актуальність нашої розвідки визначається частотністю реалізації концептуальних понять культури через просторову опозицію *прямого / кривого*. Об'єктом дослідження є складна просторова опозиція *прямого/кривого* та її роль у формуванні культурного субстрату.

Метою дослідження є намагання виокремити невербальні (культурні) константи опозиції *прямого / кривого* і продемонструвати їх вербальну реалізацію в англійській та українській мовах.

Опозиція *прямого / кривого* – складна антонімічна опозиція, яка перш за все вміщує ад'єктивну семантику візуального сприйняття простору. За свідченнями Є. Якушкіної, ключову роль у моделюванні картини світу відіграє саме ця опозиція. Через ознаки прямизни і кривизни осмислюються основні категорії – *добрий / поганий, здоровий / хворий, корисний / шкідливий, істинний / помилковий, добрий / злий*. Просторова інтерпретація цих базових смислів у мовленнєвому кодї корелює з такими конотаціями, які розвивають криве й пряме в акціональному кодї. При інтерпретації екстралінгвальних явищ у процесі вербалізації такого протиставлення відбувається метафоризація останнього, що дає змогу виокремити такі семантичні сфери: моральні якості людини, поведінка людини, соціальні стосунки та явища, майнові стосунки, ритуальні дії та атрибути, професійна термінологія тощо [8, с. 163].

Ознака прямизни сприймалася більш абстрактно й однозначно, ніж ознака кривизни, що виявляється в певній мовній обмеженості позначення прямизни, відносній синонімічності мовних засобів, які реалізують поняття «пряме» при різноманітності семантики лексем підгрупи кривизни та попередньому виникненні у свідомості й мові носіїв гіперонімів на позначення прямизни. Отже, найважливіша риса лексико-семантичного поля *прямизни / кривизни* – його асиметричність, з одного боку, відображає нерівномірність понять *пряме / криве*, а з іншого, – виступає в якості загальної, типової риси функціонування основних семіотичних опозицій, якою і є понятійна опозиція *пряме / криве* [1].

Семантика кривизни реалізує негативні конотації. Відповідно показовими є приклади перетину концептосфер кривизни та негативних соціальних явищ і станів людини: *Elbow-crooking* (буквально викривлення ліктя) – постійне пияцтво; *to have a crooked elbow* (мати викривлений лікоть) – бути п'яницею [11 (2), с. 245]; *Fond cruke or crook*

[11 (2), с. 442] – дурна причуда; *crook in one's lot* – невезіння; *to crook a finger* – втручатись у чийсь справи.

Номінація *crook-liver* або *liver-crook* (q. v.) (буквально викривлення печінки) використовується на позначення хвороби рогатої худоби, яка викликає запалення кишок [11 (1), с. 808]. За свідченнями української дослідниці М. Жуйкової, у слов'янських мовах виділяється група лексем, які маркують хворобу овець *ценуроз*, збудником якого є личинки гельмінта, що паразитують у мозку тварин. Серед усіх назв домінують номінації з семантикою обертового, викривленого руху, оскільки саме кругіння є найвиразнішою зовнішньою ознакою хвороби: загальноукр. *крутець*, *вертіж*, *вертун*, *метелиця*, *мотилиця*, у лемків *кулявка*, на Закарпатті *закрут*, *вертячка*, *крутелиця*, *крутель* тощо. Польські назви хвороби також засновані на семантиці кругіння: *kręciek*, *kołowaczna*, *kołowrot*. Загальнопоширена білоруська назва цієї хвороби – *матыліца*. Поведінка хворих тварин позначається в українській мові дієсловом *крутитися*, *закрутитися* [4].

Показовою також видається компаративна семантика номінацій із компонентом *кривий crooked*. Велика кількість таких одиниць є прецедентними, або як їх ще називають – інтертекстуальними. Основною ознакою таких одиниць є їхня віднесеність до якоїсь події, географічної назви, історичного факту чи художнього твору. Таким, наприклад, можна вважати вираз *as crooked as Yarmouth steeple* (буквально – кривий як Ярмутська дзвінниця). За місцевою легендою, Ярмутська дзвінниця була знищена та стала перпендикулярною у 1803 р., це сталося під час весілля однієї невинної місцевої мешканки. У районі Чеширу також в обігу схожий вислів *as crooked as Wembury steeple'*, що стосується дзвіниці церкви *Wybunbury Church*, яка була настільки старою, що похилилася [9, с. 277]. Дуже часто еталонами кривизни є актуальні для якоїсь певної місцевості мікропоніми: *crooked as Crawley brook.*; *as crooked as Teeton brook*; *as crooked as Weston Brook* [9, с. 277]. Порівняймо з укр. *Кривий як Кунинська дорога* (пор.: село Кунин Здолбунівського району Рівненської області).

Вислів *as crooked as Dick's hatband* (буквально – такий же кривий, як стрічка на капелюсі Діка), за даними словника англійських діалектів, походить від застарілого звичаю дарування стрічок до капелюхів під час поховання та використовується у стосунку людей та речей, які не відповідають стандартам. Свартергрєн Т. Хілдінг схиляється до думки, що вище приведений вираз є алюзією на корону Річарда Кромвеля, яка йому не підходила за розмірами. Річард Кромвель – син Олівера Кромвеля, другий лорд-протектор Англії, Шотландії та Ірландії протягом 8-и місяців

– із 3 вересня 1658 до 25 травня 1659, після чого добровільно подав у відставку. Його вороги назвали його *Tumbledown Dick* (напівзруйнований Дік) [9, с. 100]. Деякі лінгвісти припускають, що *Dick* є евфемістичною заміною антропоніма *Nick*, який вживається на позначення диявола [6].

Компаративне висловлювання *Crooked as Mullins roadside fence* походить з популярного дитячого віршика: *His name was William Mullins, And he had a sneering way Of turnin' his proboscis up At everything you'd say. He cut his grass whenever it rained, He shocked his wheat up green, He cut his corn behind the frost, His hogs was allus lean. He built his stacks the big end up, His corn-cribs big end down;* «*Crooked as Mullins's roadside fence*» [9, с. 277].

У певній кількості номінацій домінантними образами-еталонами кривизни виступають певні артефакти. Так, у висловленні *as bent as a buckler* лексема *bucker* використовується на позначення зігнутого шматка деревини, особливо такого, на який клали вбиту тварину для розробляння [9, с. 278]. Певною мірою синонімічними до останньої є номінації, де еталонність кривизни вимірюється предметним образом: *as crooked as a camock; as rigid as a camock; as crooked as a gaumeril*. Лексеми *camock, gaumeril, camerill, cambril, gambrel* є різними народними формами одного і того ж номена та використовуються на позначення вигнутого дерев'яного бруска або ж викривленої деталі в суднобудуванні. Розвиток семантики порівнянь відбувається в контексті відомого англійського прислів'я, яке має кілька варіантів *Soon crooks the tree / That good gambrel would be. Timely crooketh the tree / That will good cammock be. Early crooks the tree/ That ever will be / A good ship's-knee*. В українській мові кривизна асоціюється з непереборними обставинами: *Криве дерево не дуже випрямиться* [2, с. 228], несприятливими погодними умовами *Як молодик прямий годинуватий буде, а коли кривий: дощовий* [2, с. 451], неправдою *В моїх словах не знайдете лукавства, я знаю й сам, що просте, що криве* [2, с. 1114]. Кривизна також співвідноситься із лівою стороною: *Рубайся, дерево, кривеє і правеє* [2, с. 2350].

Прямизна ж перш за все асоціюється з чесністю. В англійських діалектах номінація *straight-tongued* (буквально – із прямим язиком); *straight-ricked* (буквально – прямо складений) – щирий, чесний [11 (5), с. 800], відповідно *to be neither upright nor down straight*, – бути нечесним [11 (5), с. 799]. Про чесну людину також говорять: вона *straight-fingered* (буквально – із прямими пальцями) [11 (5), с. 800]. Показовим у цьому контексті вважаємо вираз *cross your fingers (or keep your fingers crossed)* зі значенням сподівання на везіння, надії на успішне завершення починань. Жест схрещення пальців перегукується з християнським символом-

оберегом хрестом. Згідно з віруваннями, такий жест утілює ідею відганяння зла та має захистити брехуна. Коли роблять щось правильно живають вираз *to make straight lines* [11 (5), с. 799].

Продуктивним у контексті метафоричного переосмислення опозиції є образ взуття. Так, *to tread or walk one's shoes straight* – бути обережним, обачним, пристойним. Відомим є факт, що до кінця сімнадцятого століття взуття виробляли без диференціації для правої та лівої ноги, такі туфлі називались «*straights*», діалектна назва *straight-shoon*, відповідно *rights and lefts* – туфлі, зроблені з розмежуванням правої та лівої ноги [11 (5), с. 800].

Семантика прямизни в англійській мові корелює з алкогольною семантикою. Так, вислів *not to have the hat on very straight* використовується на позначення людини, яка хоче випити спиртного. Дуже часто прямота виступає мірилом. Так, про щось дуже пряме кажуть *straight as a loach, straight as a yard of pump water, as straight as a rush* [11 (5), с. 192]. Про чесну людину говорять, що вона *straight up and down* [11 (5), с. 799].

Коли про людину кажуть, що «вона має прямі краї – *to have a straight edge*, то мають на увазі, що вона владнала свої фінансові проблеми. Для того, щоб висловити ідею того, що щось зроблено правильно, то використовують вислів *to make straight lines* [11 (5), с. 799].

Компонент *straight* є складовою частиною багатьох композитів, які можна вважати метафорично мотивованими поняттям *прямизни* та де остання поєднується з іншими семантичними сферами. Так, номінація *straight-back* використовується в англійській мові на позначення бригадира або іншого керуючого робітника, який сам не фізично працює. Із семантикою алкоголю прямизна корелює у назві *straight-shop* – «шинок, де спиртне продається за однією ціною як у середині закладу, так і зовні». Близькою за своєю семантикою до української номінації *протягнути ноги* («померти») вважаємо англійську номінацію *to straight one's legs* – «розкласти, розпрямити мертве тіло»: *The old gipsy, set about arranging the dead body, composing its limbs, and straighting the arms by its side, Scott Guy M. (1815)* [11 (5), с. 800].

Семантика *прямизни* в українській мові перш за все пов'язується із напрямком. Лексема *прямий* у контексті свого розвитку пов'язується з російським *прямой*, бр. *пرامي*, др. *прямьи*, п. *uprzemy* – «увічливий» (первісне значення «прямий, відвертий») [3 (4), с. 619–620].

У народній українській мові існує ще одна лексема на позначення прямого *неверлє, навверлє* «навпаки; навпростець; (сказати) грубо навпрямки». За свідченням етимологічного словника української мови,

номінація є результатом злиття префіксів *на-*, *нав-* з тією самою основою, що і в словах *верло* «дишло кінського привода» (що вертиться), та має первісне значення «навпаки, навпроти, прямо» [3 (4), с. 14]. Семантика *прямого* в українській мові може поєднуватися з семантикою *правого* у значенні правильного. Так, номінація *віправа*, за даними словника Б. Грінченка, має такі лексико-семантичні варіанти: 1) *Выпрямленіе; исправленіе*. 2) *Отправка; отправленіе*. 3) *Имущество, даваемое дочерямъ при выходѣ замужь, состоящее изъ бѣлья, платья посуды и иной домашней утвари*. 4) *виправа шкури. Выдѣлка кожи. Oddaсть шкурку за виправку* [2, с. 286].

Існує також чимало похідних лексем із кореневою основою *прям* утворених афіксальним способом. Як приклад можна привести народну назву зозулиця шоломоносного, *Orchismilitaris* L. – *прямик*, що є похідним утворенням від *прямий*. Назва зумовлена формою стебла рослини [3 (4), с. 619–620].

Наївна етимологія пов'язує лексему *прямено* «прядиво, що накручується для начиння» із номінацією *прямий*, хоч існує варіант походження, пов'язаний помилковим написанням замість *прядено* «моток» [3 (4), с. 619].

Продуктивним для реалізації значення *прямизни* є ряд лексем із основою *прост*. *Прямий* напрямок називається *простець*, звідси *протачка* «мішковина», *простиня* «простота; проста людина», *протка* «протока; з'єднувальний канал», *прос(т)ник* «пряме, вертикально розташоване стебло», [*упрост*] «прямо» [3 (4), с. 605]

Українська мовна свідомість звертається до звичних, частотних у побуті образів, щоб утворити еталони в компаративних зворотах, дуже часто *прямизна* асоціюється з правою стороною: *прямесенька як очеретиночка, правий як кочерга, правий, як вірєвка въ мішку, прямий, як свинячий хвіст, прямий, як дуга* [5, с. 322]. Як помітно з наведених прикладів, семантична структура деяких номінацій містить протиставлення обраного еталона до ознаки *прямизни*, що характерно для народної лексики і фразеології.

В англійській лінгвокультурі компаративна семантика *прямизни* також реалізується через звичні для середньопересічного носія мови образи: *straight as a nail* (буквально – *прямий як гвіздок*); *upright as a darning-needle* (буквально – *прямий як штопальна голка*); *as straight as a whip* (буквально – *прямий як батіг*). Батіг використовується ірландськими кебменами для того, щоб визначити абсолютну *прямизну* дороги: *as straight as a dig* (буквально – *прямий як лопата*); *as straight as the crow*

flies (буквально – прямий як політ ворони); *as straight as the backbone of a herring* (буквально – прямий як спинна кістка оселедця) [9, с. 275].

Отже, можна стверджувати, що лексичні і фразеологічні номінації, які належать до англійської та української народної мови виявляють і демонструють тісний зв'язок просторових понять, утілених у рамки опозиції прямого / кривого з культурними концептами й універсальними константами позитивний, сакральний, свій, правий, близький, негативний, профанний, чужий, зовнішній, лівий, далекий, що свідчить про глибоку співвіднесеність мови та культури загалом. В аналізованих мовних системах опозиція прямий / кривий є виразником бачення пересічного носія мови, його ставлення до суспільних норм шляхом сприйняття об'єктивної дійсності. Перспективним вважаємо продовження дослідження вербалізаторів просторових опозицій (початок / кінець, верх / низ, правий / лівий, передній / задній і т. ін.) у близько неспоріднених мовах.

Література

1. Генералова Е. В. Прилагательные со значением «прямой» и «кривой» в русском языке XV – XVII вв. / Е. В. Генералова // Вестник СПбГУ. Сер. Языкознание. Литература. История. – № 2. – СПб. : Изд-во СПбГУ, 1999. – С. 45–53.
2. Грінченко Б. Д. Словарь української мови : у 4-х т. / Б. Д. Грінченко. – К. : «Кієвская Старина», 1907–1909.
3. Етимологічний словник української мови : у 7-и т. / [редкол. О. С. Мельничук (гол. ред.) та ін.] ; АН УРСР, Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні. – К. : Наукова думка, 1982 – 2006. – Т. 1. – 1982. – 634 с. ; – Т. 2. – 1985. – 573 с. ; – Т. 3. – 1989. – 552 с.
4. Жуйкова М. В. Семантична деривація одиниць, мотивованих хворобою овець «ценуроз», в українській, білоруській та польській мовах / М. В. Жуйкова // *Językowy obraz świata słowian a kultura*. – Т. 1. *Materiały Międzynarodowej Konferencji Naukowej*. – Lublin–Równe, 2010. – P. 195–201.
5. Номис М. Українські приказки, прислів'я і таке інше / М. Номис. – К. : Либідь, 1993. – 768 с.
6. Пальчевська О. С. Національно-культурна мотивація власної назви в англійській діалектній фразеології / О. С. Пальчевська // *Studia Linguistica* : зб. наук. праць до 80-річного ювілею проф. Нікітіної Фіоніли Олексіївни. – Вип. 4. – К. : ВПЦ «Київський університет», 2010. – С. 454–460.
7. Холявко Е. И. Отражение мотива кривизны во вторичной семантике русского и белорусского слова / Е. И. Холявко. – Гомель : Гомельский гос. ун-т им. Франциска Скорины, 2002. – 121 с.
8. Якушкина Е. И. Опозиции прямой – кривой и прямой – обратный и их культурные коннотации / Е. И. Якушкина // *Признаковое пространство культуры*. – М. : Индрик, 2002. – С. 163–183.
9. Hilding T. Svartengren. Intensifying Similes in English / Svartengren T. Hilding // *Lund : Aktiebolaget Skanska Ckntaltryckkriict*, 1918. – 512 p.
10. Randviir A. Space and place as substrates of culture / A. Randviir // *Place and*

locations. – № 2. – Tallin : Estonian Academy of Arts, 2002. – 544 p.

11. Wright J. The English Dialect Dictionary / J. Wright. – Vol. I–VI. – Oxford : University Press, 1898–1905.

Стаття надійшла до редакції 28.07.2015 р.

УДК 81'276.6:615]:81-115

Р.-Ю. Т. Перхач

КОРПУС ІНСТРУКЦІЙ ДО МЕДИЧНИХ ПРЕПАРАТІВ ЯК МЕТОД ДОСЛІДЖЕННЯ МЕДИЧНОЇ ТЕРМІНОЛОГІЇ

Перхач Р.-Ю. Т. Корпус інструкцій до медичних препаратів як метод дослідження медичної термінології.

Ця стаття висвітлює поточне і потенційне використання корпусів в лінгвістичних дослідженнях та розглядає застосування корпусного методу при аналізі медичної термінології на матеріалі українськомовних, польськомовних та німецькомовних інструкцій до медичних препаратів.

Ключові слова: медична термінологія, корпус текстів, інструкція до медичного препарату.

Перхач Р.-Ю. Т. Корпус інструкцій к медицинским препаратам как метод исследования медицинской терминологии.

Эта статья освещает текущее и потенциальное использование корпусов в лингвистических исследованиях и рассматривает применение корпусного метода при анализе медицинской терминологии на материале украиноязычных, польскоязычных и немецкоязычных инструкций к медицинским препаратам.

Ключевые слова: медицинская терминология, корпус текстов, инструкция к лекарственному средству.

Perkhach R.-J. T. Corpus instructions to medicines as a research method of medical terminology.

This paper discusses the current and potential use of corpora in linguistic researches and the role of corpus-based method in analyzing the terminology of medicine in the Ukrainian, Polish and German information leaflets on medicines.

Key words: medical terminology, text corpus, patient information leaflet for human medicines.

У дослідженнях опрацювання медичної термінології стає необхідним використання технічних засобів, зокрема актуальними залишається дослідження в розбудові лінгвістичного корпусу інструкцій до медичних препаратів, оскільки саме інструкції до медичних препаратів містять значну кількість термінологічних одиниць і виконують роль своєрідної форми комунікації між лікарем-фахівцем та пацієнтом-неспеціалістом.

Оскільки кількість нових термінів постійно зростає, опрацювати їх

без технічних засобів є складно, тому для швидшого й ефективнішого опрацювання мовної інформації лінгвістами впроваджуються комп'ютерні технології, які дають змогу перетворювати природню мову у форму електронної інформації.

Однією з найпоширеніших форм збереження мовної інформації є лінгвістичний корпус, за допомогою якого створюється текстовий ресурс, що згодом можна використовувати багаторазово в лінгвістичних дослідженнях.

Достатньо велику кількість праць присвячено питанням корпусної лінгвістики та класифікації лінгвістичних корпусів, зокрема варто зазначити таких дослідників як, А. Баранов, М. Бейкер, О. Бугаков, О. Демська-Кульчицька, Б. Захаров, Є. Карпіловська, В. Риков, Л. Ричкова, Дж. Синклер, В. Широков [1; 3–6; 8–11].

Є чимало досліджень у галузі автоматизованого опрацювання даних, унаслідок чого з'явилося кілька значень поняття *лінгвістичний корпус* у лексиці, як-от: *електронний архів, електронні бібліотеки, колекція текстів, масив текстів, повнотекстова база даних* тощо. У зв'язку з цим виникає потреба визначити поняття *лінгвістичний корпус*. Під *лінгвістичним корпусом* текстів ми розуміємо представлені в автоматизованому вигляді, структуровані та філологічно компетентні мовні дані, призначені для розв'язання конкретних лінгвістичних завдань. У цьому разі ми дотримуємося визначення українського мовознавця О. Демської-Кульчицької, яка витлумачує *текстовий корпус* як, певним чином організоване електронне зібрання писемних і усних текстів довірливої природньої мови, якому притаманні обов'язкові ознаки і яке призначене для здійснення наукового дослідження мови [3, с. 89].

Щодо класифікації лінгвістичних корпусів, то чимало дослідників у галузі корпусної лінгвістики, як-от: А. Баранов, М. Бейкер, Б. Захаров, Є. Карпіловська, Дж. Синклер, В. Риков, Л. Ричкова, О. Селіванова, виділяє кілька типів, диференційованих: за типом мовних даних (письмові, усні, змішані); за «паралельністю» (одномовні, двомовні, багатомовні); за «літературністю» (літературні, діалектні, розмовні, термінологічні, змішані); за метою створення (багатоцільові та спеціалізовані); за жанром (літературні, фольклорні, драматургічні, публіцистичні); за доступністю (вільнодоступні, комерційні та закриті); за призначенням (дослідницькі й ілюстративні); за динамічністю (динамічні і статичні); за розміткою (розмічені і нерозмічені); за характером розмітки (морфологічні, семантичні, синтаксичні, просодійні та інші); за об'ємом тексту (повнотекстові і «фрагментовані») [1, 3–6, 8–11].

Згідно з науковими розвідками О. Демської-Кульчицької існують

повнотекстові (тексти в корпусі подано повністю) та фрагментні (подані фрагменти текстів); дослідницькі (застосовують у лінгвістичних дослідженнях задля формулювання нових теорій та концепцій) ілюстративні – застосовують для підтвердження вже висловлених теоретичних положень чи гіпотез про мову; моніторингові / динамічні – забезпечують можливість відстежування змін у мові, урахуовуючи аспект діахронії, а статистичні – засвідчують стан мови на певному синхронному зрізі; діахронні – репрезентують мову в понадчасовому зрізі, а синхронні репрезентують мову або тип тексту певного визначеного часового проміжку; загальномовні – репрезентують загальнонародну, національну мову, а спеціалізовані – скеровані на розв'язання часткових, галузевих, особливих, специфічних науково-дослідницьких завдань [3, с. 156–157].

Окрему ділянку корпусної лінгвістики становлять багатомовні лінгвістичні корпуси (*multilingual corpora*) та паралельні корпуси (*parallel corpora*), а також порівняльні лінгвістичні (*comparable corpora*), які є найбільш важливими для теорії та практики перекладу [10, с. 223].

Як зазначає О. Демська-Кульчицька, кількамовний корпус може містити від двох до кількох мов і за типом співвіднесення мов його далі поділяють на паралельний та порівняльний [3, с. 89].

У зв'язку з цим, на базі однакових інструкцій трьох термінологічних систем ми створили паралельний порівняльний корпус, витлумачуємо його як два або більше корпусів різних мов або різних варіантів однієї мови з однаковою структурою, побудованих за наперед визначеними параметрами. Такі корпуси містять типологічно однакові тексти цих двох і / або більше мов [3, с. 100].

Побудова порівняльного лінгвістичного корпусу фармацевтичних інструкцій проводилася поетапно. На першому етапі було сформовано джерельну базу даних із інтернет-ресурсів відповідно до анатомо-терапевтичної класифікації. Оскільки матеріал будь-якого дослідження в корпусній лінгвістиці повинен бути хронологічним та тематично однорідним, то для матеріалу нашої праці ми обрали однакові українськомовні, польськомовні та німецькомовні інструкції до медичних препаратів. Зазначені інструкції відображають аспекти всіх фармацевтичних груп, окрім ветеринарної групи медичних препаратів.

На другому етапі здійснили конвертацію файлів, а завдяки комп'ютерній програмі KWIC Concordance реалізували третій етап – токенизацію вищенаведених інструкцій. У результаті проведення токенизації було здійснено ручну лематизацію. Після завершення четвертого етапу – лематизації, відбувалася вибірка за частинами мови зі

словників та енциклопедій медичного змісту. Методом суцільної вибірки було відібрано термінологічні одиниці в українськомовних, польськомовних та німецькомовних інструкціях. Завдяки функції комп'ютерної програми KWIC Concordance створення списку словоформ за частотністю ми перейшли до кількісного аналізу.

Для систематизації та класифікації медичних термінів використано описовий метод. Цей метод сприяв поясненню особливостей терміноутворення медичних термінів. Вибрані терміни та термінологічні словосполучення диференційовано на словосполучення та словоформи, які піддавалися подальшій класифікації. Завдяки описовому методу встановлено вивчення мовних явищ на основі їх парадигматичних та синтагматичних зв'язків.

Отже, за допомогою лінгвістичного корпусу можна розв'язувати проблеми не лише з тлумаченням, але і з перекладом медичних термінів в інструкціях до медичних препаратів, якими послуговуються як лікарі, фармацевти, так і нефармацевти медичної галузі, що мають потребу у використанні медичних препаратів.

Подальший аналіз інструкцій до медичних препаратів дасть змогу не лише простежити специфіку вживання медичної термінології, але й продовжити зіставний аналіз досліджуваних мов, оскільки інструкціям до медичних препаратів властиві змістовність і чіткість, що вигідно відрізняє їх від інших текстів, на основі яких здійснюють зіставний аналіз мов, зокрема слов'янських.

Література

1. Баранов А. Н. Введение в прикладную лингвистику / А.Н. Баранов. – М., 2003. – 360 с.
2. Браунівський корпус [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://khnt.aksis.uib.no/icame/manuals/brown/>.
3. Демська-Кульчицька О. Текстовий корпус : ідея іншої форми / О. Демська-Кульчицька. – К., 2011.
4. Демська-Кульчицька О. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ekmair.ukma.kiev.ua/bitstream>
5. Захаров В. П. Корпусная лингвистика и лингвистические базы данных / В. П. Захаров, С. А. Коваль // НТИ: Информационные процессы и системы. – 2002. – № 7. – С. 62–69
6. Карпіловська Є. Вступ до комп'ютерної лінгвістики / Є. Карпіловська. – Донецьк, 2003.
7. Корпусна лінгвістика / В. А. Широков, О. В. Бугаков та ін. – К., 2005.
8. Рычкова Л. В. Проблема састауных аб'ектау у корпусах славянскімоу і лінгвістичных базах дадзеньх // Мовознаўства. Літэратура. Культуралогія. Фалькларыстыка. XIII Міжнародны з'езд славыстау. Доклады беларускай дзлегацыі. – © Р.-Ю. Т. Перхач, 2015.

Мінськ, 2003. – С. 184–195.

9. Словники України on-line [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://lcorep.ulif.org.ua/dictua>.

10. Baker M. Corpora in translation studies : An overview and some suggestions for future research / M. Baker. – Target 7(2). – P. 223–243.

11. Sinclair J. Corpus, Concordance, Collocation / J. Sinclair. – Oxford : Oxford University Press, 1991. – 170 p.

Стаття надійшла до редакції 30.06.2015 р.

УДК 811.161.2'373.611

Р. В. Познанський

РЕАЛІЗАЦІЯ ТЕМПОРАЛЬНОЇ ВАЛЕНТНОСТІ ДІЄСЛОВАМИ СЕМАНТИЧНОГО ПОЛЯ «АГРАРНЕ ВИРОБНИЦТВО (РОСЛИННИЦТВО)»

Познанський Р. В. Реалізація темпоральної валентності дієсловами семантичного поля «аграрне виробництво (рослинництво)».

У статті здійснюється аналіз темпоральної валентності дієслів семантичного поля «аграрне виробництво (рослинництво)», яка реалізується у семантичних позиціях «почати виконувати дію», «виконувати дію якийсь час», «закінчувати виконувати дію». Пояснюються причини, які впливають на маніфестацію темпоральних модифікацій в межах аналізованого нами семантичного поля.

Ключові слова: темпоральна валентність, дериват, семантичне поле, темпоральні модифікації.

Познанский Р. В. Реализация темпоральной валентности глаголами семантического поля «аграрное производство (растениеводство)».

В статье проводится анализ темпоральной валентности глаголов семантического поля «аграрное производство (растениеводство)», которая реализуется в семантических позициях «начать выполнять действие», «выполнять действие некоторое время», «заканчивать выполнять действие». Объясняются причины, которые влияют на манифестацию темпоральных модификаций в рамках рассматриваемого нами семантического поля.

Ключевые слова: темпоральная валентность, дериват, семантическое поле, темпоральные модификации.

Poznansky R. V. Realization of Temporal Valence by Verbs of Semantic Field “Agricultural Production (Crop Production)”.

The analysis of temporal valence of verbs of semantic field “agricultural production (crop production)”, which is realized in semantic positions “to begin to perform an action”, “to perform an action for some time”, “to finish performing an action”, is done in the article. The reasons which affect the manifestation of temporal modifications within the analyzed semantic field are also explained.

Key words: temporal valence, derivative, semantic field, temporal modifications.

Поняттю дієслівної валентності присвячено чимало праць у вітчизняному та зарубіжному мовознавстві [3; 5; 6; 7; 8], приділяється увага цій проблемі й у роботах, зосереджених на дослідженні віддієслівного словотворення [4, с. 12–15]. Однак аналіз реалізації саме темпоральної валентності дієсловами семантичного поля «аграрне виробництво (рослинництво)» ще не ставав предметом спеціального наукового дослідження, що зумовлює актуальність і новизну пропонованої теми.

У нашій статті ставиться завдання виявити та проаналізувати темпоральні валентні можливості дієслів семантичного поля «аграрне виробництво (рослинництво)».

У межах семантичного поля «аграрне виробництво (рослинництво)» виділяємо такі лексико-семантичні групи (мікрополя) дієслів [9, с. 8]:

1. Дієслова на позначення процесів обробітку ґрунту.
2. Дієслова на позначення процесів обробітку насіння (дієслова насінництва).
3. Дієслова на позначення процесів садіння чи сіяння насіння.
4. Дієслова на позначення процесів догляду за рослинами під час їхнього росту та дозрівання.
5. Дієслова на позначення процесів збирання урожаю.
6. Дієслова на позначення процесів підготовки реманенту.
7. Дієслова на позначення процесів завдання шкоди аграрному господарству.
8. Дієслова на позначення процесів, які безпосередньо не здійснюються людиною, зокрема:
 - а) пов'язаних із ростом та дозріванням рослин;
 - б) пов'язаних із знищенням, загибеллю рослин.
9. Дієслова загальної аграрної семантики.

Дієсловам більшості зазначених мікрополів властива темпоральна валентність, яка реалізується у семантичних позиціях «почати виконувати дію», «виконувати дію якийсь час», «закінчувати виконувати дію».

Словотвірне значення «почати виконувати дію» притаманне поодиноким дериватам, хоч фазі початку будь-якої роботи в полі, у саду, у лісі і т. ін. здавна в українській традиції приділяли чимало уваги. Однак такий початок дії зазвичай номінується аналітично за допомогою дієслів-маркерів *почати, розпочати, починати, розпочинати* та ін. (*почати збір урожаю, починати орати, почати косити, розпочати сапати, почати сіяти, почати зривати фрукти* і под.). Загалом дієслова зі словотвірним значенням початку виконання дії мотивуються вербативами такої

семантики, як-от: дієслова на позначення процесів збирання урожаю *заграбувати, загрібати, загребти* (у 6 знач. 'почати розгрібати, розривати що-небудь сипке'); щоправда, у значенні початку виконання дії дієслова *загрібати* та *загребти* частіше використовуються поза номінацією сільськогосподарських процесів, називаючи початок процесу греблі веслами; дієслова на позначення процесів, які безпосередньо не здійснюються людиною, а саме: а) пов'язаних із ростом та дозріванням рослин: *забубнявіти, забрунькувати, забуяти, загалузитися, заколоситися, зажовтіти, зацвітати* та ін.; б) пов'язаних із знищенням, загибеллю рослин: *зав'янути, зав'яти, забур'янити, замокати, замокнути*.

Назване словотвірне значення фіксуємо й у дериватах, мотивованих дієсловами загальної семантики, зокрема *завесновувати*.

Відсутність дериватів зі словотвірним значенням «почати виконувати дію» від більшості дієслів семантичного поля «аграрне виробництво (рослинництво)» зумовлене, на нашу думку, кількома причинами. Так, за семантикою дієслова окремих мікрополів позначають процеси, нетривалі в часі, які, отже, не мають чітко виокремлених фаз початку чи кінця. До таких дієслів відносимо, зокрема, дієслова шостого мікрополя, які позначають процеси підготовки реманенту: *вимантачити (гострити мантачкою), клепати (косу), гострити (плуг, сапу), набити (сапу, лопату на держак)* тощо. З іншого боку, мотивовані «аграрними» дієсловами деривати з префіксом *за-*, який в українській мові відповідає за «починальність», можуть мати абсолютно інші словотвірні значення, пор.: *загребти, завеснувати* (довести дію до результату), *загортати* (садити коренеплоди, наприклад, картоплю) тощо.

Більше того, у структурі наведених дериватів, окрім семи починальності, актуалізуються й інші семи, передусім вичерпності дії, поширення дії на всю територію. Пор., наприклад: *заколоситися* 'почати колоситися, викидати колос. // Вкритися колоссям (про землю, ниву і т. ін.)'.

У семантичній позиції «*закінчувати виконувати дію*» маніфестовані похідні від дієслів таких мікрополів:

1. Дієслова на позначення процесів обробітку ґрунту: *доброрознити, доборонувати, добукерувати, доволочити, додержувати, домеліювати, доорати, доплужити, доралити, дочизелювати, досапати, докопати, докорчувати, викорчувати, культивувати* та ін.

2. Дієслова на позначення процесів обробітку насіння (дієслова насінництва): *дов'яти, долузати, долуцити, дорешетувати, досортувати, досушити, домолотити*.

3. Дієслова на позначення процесів садіння чи сіяння насіння:

досадити, досіяти.

4. Дієслова на позначення процесів догляду за рослинами під час їхнього росту та дозрівання: *добукетувати, довалашати, заверикувати, докільцювати, досапати, дотичити, дощепити* та ін.

5. Дієслова на позначення процесів збирання урожаю: *дозбирати, дозрїбати (сіно), докосити, завершити (стіг), вивершити, дожати, домолотити, допретати, докопати, довалкувати* та ін.

6. Дієслова на позначення процесів підготовки реманенту: *доклепати (косу), догострити (плуг, сапу).*

7. Дієслова на позначення процесів завдання шкоди аграрному господарству: *довимикувати, довипалювати, довиривати, довирубувати, довисмикувати, доломити, дотолочити, дотоптати, домикати, дозривати, довисушувати, докорчувати* та ін.

8. Дієслова на позначення процесів, які безпосередньо не здійснюються людиною: а) пов'язаних із ростом та дозріванням рослин: *дозрїти, досягнути*, розм. *вимахати, доцвісти*, діал. *визернюватиси* 'дозрїти, досягнути (про кукурудзу)'; б) пов'язаних із знищенням, загибеллю рослин: *догнити, домерзнути, дов'янути, відзеленіти, відквітнути, відв'янути.*

Серед дієслів загальної семантики також є твірні аналізованих дериватів: *довеснувати, повеснувати, завеснувати*, діал. *укутатися* (у 2 знач.) 'закінчити польові роботи', *докінчити, доробити.*

Як бачимо, більшість дериватів утворено за допомогою префікса *до-*, хоч фіксуємо й похідні дієслова іншої словотвірної структури, наприклад, серед діалектних лексем: *укутатися, повеснувати, визернюватися, завершити (стіг), вивершити, вив'язати* тощо. Префікс *до-* є типовим виразником семантики завершальності в українській мові, «фінитивна сема якого невіддільна від представлені дієсловом семи, що конкретизується як результат дії» [1, с. 176]. При цьому в похідних дієсловах, які утворені за допомогою інших формантів, можуть з'являтися додаткові природжені значення. Наприклад, девербативи *доорати* та *відорати* мають лексичне значення «закінчити орати», однак девербатив із префіксом *від-* передає семантику фатальної остаточної завершеності дії, яка більше не буде повторюватися у певний проміжок часу. Така семантика конкретизується у синтагмах *на сьогодні вже відорав, відорав уже своє поле, він своє відорав* тощо. Натомість такої фатальної завершеності не спостерігаємо в типових девербативах із префіксом *до-*. Стосовно аналізованого прикладу, то семантика завершеності дії в дериваті *доорати* проектується не в темпоральну площину, а на об'єкт дії, адже можна *доорати тут* і відразу

ж доорати де-інде. Загалом розмаїття словотворчих засобів вираження семантичної позиції «закінчувати виконувати дію» зумовлене діалектним словотворенням, де завершальна семантика може передаватися префіксами *по-* (*повеснувати* – ‘закінчити веснувати, закінчити весняні сільськогосподарські роботи’), *ви-* (*визернюватися* ‘дозріти, досягнути (про кукурудзу)’, *вивершити* ‘завершити копицю чи стіг’), *за-* (*завершити (стіг)*), *у-* (*укутатися* ‘завершити поратися по господарству; завершити роботи в полі’).

Зауважимо також, що семантика завершальності притаманна похідним, мотивованим дієсловами всіх груп семантичного поля «аграрне виробництво (рослинництво)».

СЗ «виконувати дію якийсь час» реалізували похідні всіх груп дієслів зі значенням: 1) дієслова на позначення процесів обробітку ґрунту: *поборознувати, поборонувати, побужерувати, погноїти, поволочити, подернувати, подискувати, поорати, попаювати, поралити, порихлити, почизелювати, посапати, покопати, покорчувати* та ін.; 2) дієслова на позначення процесів обробітку насіння (дієслова насінництва): *полузати, посортувати, посушити, помолотити*; 3) дієслова на позначення процесів садіння чи сіяння насіння: *повисаджувати, повисівати*; 4) дієслова на позначення процесів догляду за рослинами під час їхнього росту та дозрівання: *пополоти, прополоти, пополивати, посапати, потичити, позагрібати, побукетувати, повалашати, поверикувати, покільцювати, пооббризкати, пообв'язувати, попідгортати, попідливати, попросапувати, пощепити* та ін.; 5) дієслова на позначення процесів збирання урожаю: *позгрібати (сіно), покосити, повалкувати, пожати, повикопувати (картоплю), покосити, пообтрущувати, помолотити, покопати* та ін.; 6) дієслова на позначення процесів підготовки реманенту: *поклепати (косу), погострити (плуг, сапу)*; 7) дієслова на позначення процесів завдання шкоди аграрному господарству: *повикоріяти, повипалювати, повиривати, повирубувати, повисмикувати, повищипувати, потолочити, потоптати, позривати, позрізати, повисуцувати, покорчувати* та ін.; 8) дієслова на позначення процесів, які безпосередньо не здійснюються людиною: а) пов'язаних із ростом та дозріванням рослин: *побубнявіти, поколоситися, покущитися, пополовіти, посходити, поцвісти, пожовтіти, пожовкнути* та ін.; б) пов'язаних із знищенням, загибеллю рослин: *побур'яніти, повигорати, повисихати, повідмерзати, пов'янути, погнити, подичавіти, попріти, пожовтіти* та ін.; 9) дієслова загальної семантики: *пообробляти, політувати, повеснувати*.

Серед похідних, представлених у СЗ «виконувати дію якийсь час»,

виділяємо дві групи лексем, які різняться семантикою. До першої групи належать девербативи з формантом *по-*, які позначають неозначено-тривалу дію, означувані такими дієсловами процеси можуть супроводжуватись обставинами на зразок *трохи, недовго* [2, с. 205]: *трохи посапати, недовго поорати* тощо. Дієслова другої групи, до морфемного складу яких входить префікс *про-*, передають «значення певної тривалості», «дія, означувана цими дієсловами, може тривати годину, день, тиждень і т. ін., тобто вона введена в певні часові рамки» [1, с. 205]. Наприклад: *прогребти цілий день, проорати до обіду* тощо.

Деривати із префіксом *по-*, окрім значення тривалості дії, актуалізують також сему всеохопності об'єкта, наприклад: *потичити (потичити якийсь час – потичити все поле), погноїти (погноїти якийсь час – погноїти все поле)* та ін.

Загалом від аналізованих твірних зафіксовано невелику кількість дериватів із темпоральними модифікаціями, що пояснюється водночас також тим, що в українській мові такі модифікації доволі часто передаються аналітично за допомогою слів *почати* та *закінчити (завершити)*, які поєднуються в підрядні словосполучення з дієсловами семантичного поля «аграрне виробництво (рослинництво)»: *почати сіяти, завершити садити, почати поливати, закінчити сапати* тощо. Пропонована стаття доповнює й розширює здійснені дослідження темпоральної валентності. Перспективи подальшого дослідження вбачаємо в аналізі реалізації темпоральних модифікацій дієсловами інших лексико-семантичних груп.

Література

1. Безпояско О. К. Морфеміка української мови / О. К. Безпояско, К. Г. Городенська. – К. : Наукова думка, 1987. – 389 с.
 2. Безпояско О. К. Граматика української мови / О. К. Безпояско, К. Г. Городенська, В. М. Русанівський. – К. : Либідь, 1993. – 394 с.
 3. Вихованець І. Частини мови в семантико-граматичному аспекті / І. Вихованець. – К. : Наукова думка, 1988. – 256 с.
 4. Джочка І. Ф. Дериваційний потенціал дієслів конкретної фізичної дії з семантикою створення об'єкта : дис. ... канд. філол. наук / І. Ф. Джочка. – Івано-Франківськ, 2003. – 194 с.
 5. Загнітко А. П. Структура та ієрархія валентних значень дієслова / А. П. Загнітко. – К. : НМК ВО, 1990. – 64 с.
 6. Кацнельсон С. Д. Типология языка и речевое мышление / С. Д. Кацнельсон. – Л. : Наука, 1972. – 216 с.
 7. Кровицька О. Назви осіб в українській мовній традиції XVI–XVII ст. Семантика і словотвір / О. Кровицька. – Львів : НАН України, Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича, 2002. – 284 с.
- © Р. В. Познанський, 2015.

8. Морозова Т. С. Синтаксические свойства глагола и его слово-образовательный потенциал / Т. С. Морозова // Проблемы структурной лингвистики 1982. – М. : Наука, 1984. – С. 88.

9. Познанський Р. В. Словотворча спроможність дієслів семантичного поля «аграрне виробництво (рослинництво)»: автореф. дис. ... канд. філол. наук / Р. В. Познанський. – Івано-Франківськ, 2014. – 20 с.

Стаття надійшла до редакції 12.09.2015 р.

УДК 811.161.2'27:159.922.4

В. С. Поляренко

МОВА І КУЛЬТУРА. РИСИ ХАРАКТЕРУ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ ЯК СКЛАДОВА НАЦІОНАЛЬНОЇ КУЛЬТУРИ

Поляренко В. С. Мова і культура. Риси характеру українського народу як складова національної культури.

У статті розглядаються питання щодо визначення понять «мова» та «культура», «мовна картина світу» та «риси національного характеру». Будь-яка мова є проявом національної культури народу, що сприяє кращому розумінню мовної картини світу загалом. Мова і культура взаємопов'язані. Загальновизнаним є твердження, що культурні процеси впливають на мову, а мова на культуру. Одним з показників народної культури є менталітет, риси характеру людини.

Ключові слова: мовна картина світу, мова, культура, національний характер, національні відмінності, риси характеру.

Поляренко В. С. Язык и культура. Черты характера украинского народа как составная часть национальной культуры.

В статье рассматриваются вопросы, касающиеся определения понятий «язык», «культура», «языковая картина мира» и «черты национального характера». Любой язык является проявлением национальной культуры народа, что способствует лучшему пониманию языковой картины мира в целом. Язык и культура взаимосвязаны. Общепринятым является утверждение, что культурные процессы влияют на язык, а язык на культуру. Одним из показателей народной культуры является менталитет, черты характера человека.

Ключевые слова: языковая картина мира, язык, культура, национальный характер, национальные различия, черты характера.

Poliarenko V. S. Language and culture. The features of character of the Ukrainians as a component of the national culture.

The article deals with the questions devoted to the definitions of «language», «culture», «the language picture of the world» and «the features of the national character». Any language reflects national culture, and this fact helps to understand the language picture of the world better. Language and culture are interdependent. It is commonly used fact that cultural processes influence on language, and vice versa. One of the indicators of the national culture is mentality, features of human character.

Key words: the language picture of the world, language, culture, national character, features of character.

Мова і культура тісно пов'язані між собою. Термін «культура» використовуємо для позначення сукупності цінностей (матеріальних і духовних), які були створені людством протягом своєї історії. Мова ж, у свою чергу, є проявом культури. Саме мова поєднує всіх представників певного народу як на території його країни, так і поза її межами. Через мову віддзеркалюються всі явища культури певного народу.

Неможливо вивчати мову без розуміння та сприймання культури країни, мова якої вивчається. Кожна мова може відобразити дійсність саме таким способом, який властивий лише їй. Одним із показників народної культури є менталітет, риси характеру людини. Саме тому, щоб дослідити культуру певного народу, потрібно також узяти до уваги і національні риси характеру.

Протягом досить тривалого часу особливості співвідношення понять «мова» та «культура» розглядалися у працях лінгвістів, філософів, логіків, у дослідженнях із теорії й історії культурології. Цю проблему досліджували ще Й. Гердер, В. Гумбольдт, Д. Ліхачов, Ю. Лотман, О. Потебня. Сьогодні це питання все ще залишається полемічним.

Мовна картина світу є суб'єктивним образом об'єктивної реальності, оскільки кожна людина по-своєму і неповторно відтворює світ. Інакше кажучи, «мовна картина світу – це комплекс мовних засобів, у яких відображені особливості етнічного сприйняття світу», «це сукупність уявлень народу про дійсність, зафіксованих в одинцях мови на певному етапі розвитку народу» [8]. Саме цим пояснюється те, що кожна національна мова – це універсальна система істин, знань і т. ін., зумовлена своєрідною психологією народу. Мова, через значення слова, представляє той чи той предмет об'єктивної картини світу, у сукупності ж – концептуалізує її. Мовна картина світу відображає у вербальних формах дійсність, яка сприймається свідомістю.

Мовна картина світу – це система понять, характерна для кожної мови, за допомогою якої носії мови сприймають світ. Вивчення мовної картини світу певного народу – це шлях до кращого пізнання власне специфіки його мови, розуміння системи його уявлень, його самотності та ментальності, що, врешті, і дає змогу здійснювати міжкультурну комунікацію. На всіх етапах історичного розвитку як мови, так і самого народу, мовна картина світу набуває нових видозмін, дослідження яких допоможе чіткіше та глибше поглянути на причини та особливості

еволюції окремого соціуму [1].

Поняття «мовна картина світу» ґрунтується на понятті «картина світу», яке було введено М. Вебером як термін соціології релігії у ХІХ – ХХ ст., та надалі було широко використане філософами Л. Вітгеншейном та М. Хайдеггером. Індивідуальна картина світу суб'єкта формується в контексті картини світу певної соціокультурної групи. Картина світу знаходить своє відтворення в людській мові, що дозволяє ввести такий термін як «мовна картина світу». Ще В. Гумбольдт вважав, що мова являє собою «проміжний світ» між народом та оточуючим його об'єктивним світом, який визначає світогляд. Сучасні уявлення про мовну картину світу мають на увазі поняття, що природна мова відображає спосіб сприймання та організації (концептуалізації) сприймань та організації різноманітних об'єктів світу. Система значень, які є в мові, представляє єдину систему поглядів (колективна філософія), яку засвоює носій мови у процесі оволодіння нею [5]. За визначенням А. Кібрика, мовною картиною світу можна вважати сукупність уявлень про світ, яка склалася історично у свідомості певного мовного колективу та відображена в мові, певний спосіб концептуалізації дійсності [6].

Зв'язок між мовою та культурою не може бути одностороннім, він є обов'язково двостороннім, адже мова формує уявлення суспільства про культуру, зберігає інформацію про культурні явища та спадок. Культура визначає характер розвитку мови. Культура – сукупність досягнень суспільства в галузі освіти, науки, мистецтва та в інших сферах духовного життя. Мова і культура взаємопов'язані. Загально визнаним є твердження, що культурні процеси впливають на мову, а мова на культуру. Складним є питання впливу мови на культуру [7].

Мова є однією з найважливіших та визначних з поміж ознак народу. Мова фіксує, зберігає знання про реальність, яку народ пізнає у процесі й результаті своєї життєдіяльності. Мова – невід'ємна специфічна частина будь-якої етнічної культури, у ній чітко виявляється специфіка національної культури, її відмінність від культур інших етносів. Транслюючи культуру, мова здатна впливати на спосіб світорозуміння, характерний для тієї чи тієї лінгвокультурної спільноти [3].

Національний характер – це сукупність соціально-психологічних рис (національно-психологічних настанов, стереотипів), властивих національній спільноті на певному етапі розвитку, які втілюються в її ціннісному ставленні до оточуючого світу, а також у культурі, традиціях, звичаях, обрядах. Національний характер – це своєрідне, специфічне сполучення загальнолюдських рис, конкретних історичних та соціально-

економічних умов буття нації, що виявляються в ціннісному ставленні до навколишнього світу [2]. Поняття національного характеру включає в себе якості і психологічні особливості етнічної групи, яка має спільну територію, мову, історію, культуру, звичаї, у яких вбачається відмінність саме цієї етнічної групи від інших народів.

Територія кожного народу має свої природні особливості і певною мірою впливає на формування національного характеру. Так, багатство землі України сприяло виникненню такої риси як закоханість у природу, ліризму, спогляданню і спокою. Культура нації розвивається та змінюється протягом дуже довгого часу; починаючи з прообразів етнічної міфології і закінчуючи сучасною поетичною творчістю. Світовідчуття прадавніх українців органічно увійшло в ментальність їхніх нащадків. Національні образи світу, стереотипи поведінки, психічні реакції або оцінки певних подій чи осіб завжди є відображенням етнічної ментальності, тобто того, що можна назвати «духом народу». Національні відмінності – це перш за все відмінності у психології мислення, яка відображається насамперед у мові, а також у розумовій творчості, що випливає з ментальності етносу. Національний характер найповніше відображається саме в культурі, в інтелекті нації.

Культура країни має сильний вплив на її народ. З одного боку, культура виробляється спільністю і відбиває її дух; з іншого, – на кожному члені такої спільності, навпаки, позначається культура навколишнього світу. Жодна культура не є винятковим надбанням одного народу, вона звичайно належить тій чи тій культурній надцарині, хоч кожна культурна спадщина несе відбитки звичаїв і передань свого народу [12].

Кожен народ, створюючи власну національну культуру, тим самим робить внесок у світову культуру, здійснюючи за її допомогою зв'язок з навколишньою природою та іншими народами. В результаті такого спілкування відбувається взаємне культурне збагачення. І як наслідок – різні культури розвиваються, ускладнюються, стають набагато різноманітнішими.

Те, що іноді називають «душею народу», сформувалося протягом віків під дією найрізноманітніших чинників і обставин. Досліджуючи їхню природу, можна певною мірою досягнути «духа нації», але й такий розбір відкриє тільки деякі зі сторін народного характеру [12].

Загалом неможливо вивчати мову без розуміння та сприймання культури країни, мова якої вивчається [9]. Кожна мова може відобразити дійсність саме таким способом, який властивий лише їй. Саме тому мови різняться мовними картинками світу.

Одним із показників народної культури є менталітет, риси характеру людини. За дослідженнями, проведеними різними вченими та експериментально виділили типові риси українського національного характеру. Такими є: доброта, приязнь, дружелюбність, жадібність, ширість, відкритість, відособленість, егоїзм, працьовитість, заощадливість, бережливість, гостинність, толерантність, демократичність, волелюбство, емоційність, що виявляють у музичності наближеності українців до природи, культі жінки і родини, релігійності [10].

Більшість дослідників схиляються до того, що українцям властива така психологічна риса, як інтровертованість. Ця особливість виявляється в певній спрямованості на свій власний внутрішній світ, на проблеми перш за все власного соціуму. Саме тому в українському суспільстві родина, найближча громада, відігравали велику роль і мали особливу цінність. Інтровертованість виявляється також у миролюбності, не схильності до агресії та насильства, зосередженості на своїй внутрішній свободі. Певна закритість для зовнішнього світу породжує особистісну стриманість, витривалість та впертість у досягненні задумів. Майже всі дослідники визначають характерологічну рису українців, як індивідуалізм. Ця риса є дещо небезпечна, тому індивідуалізм може виявлятися у схильності до непокори і вести до заперечення будь-якої влади, рисою характеру українців як конкретної особи так і етнічної групи є здатність до саморегуляції, це риса може розглядатися як рівень самостійності, розвитку самосвідомості за своє життя [13].

Ще однією з домінуючих рис українського національного характеру є його емоційність. Дослідники вказують на підвищену чутливість української душі, її вразливості, схильність ображатися і відповідно слабку вольову регуляцію. Підвищена ж чутливість до всього, що оточує, зокрема і до взаємин з іншими людьми інколи поєднується з українців з певною амбіційністю. Недостатня розвиненість соціальної волі також виокремлюється багатьма дослідниками українського етносу. Перевага емоційності, споглядальності, мрійливості над волею в характер українця. часто призводила до того, що поставлена мета не була досягнута чи не реалізувалася не так, як було задумано.

Неадекватність вольової регуляції відбивається і в такій характерній рисі, як упертість, що також досліджується в багатьох працях. Ця особливість поведінки виявляється у прагненні діяти по своєму всупереч розумним доказам чи порадам [13].

Якщо піти шляхом спостережень за видатними представниками української нації, – як за їхнім життям, так і за їхніми думками, можна

знайти велику розбіжність людських рис і якостей, але все ж деякі риси постануть як «типові». Такими є: емоційність, що виявляється у високій оцінці життя. Почуття, емоція оцінюється навіть як шлях пізнання (Гоголь, Юркевич). Безумовно, характеристична риса психічної вдачі видатних українців це – на певний час в житті і в певних умовах – ухил до духовного усамотнення, що Гоголь звав «духовний монастир» (Сковорода, Гоголь, Максимович, Куліш). Це усамотнення духовне є, безперечно, імпульсом до визнання величезної етичної цінності за індивідуумом, визнання для кожної людини права на власний, індивідуальний етичний шлях, те, що ми могли б назвати «плюралістичною етикою» (Сковорода, Гоголь). Але між окремими різноманітними етичними типами повинна панувати не боротьба, а згода і гармонія – «мир» є основна етична і соціальна цінність, мир між людьми та мир людини з Богом (Київська школа, Сковорода, Гоголь, Юркевич, Куліш). Виявом цього стремління до гармонії між людьми є те, що українські «мисленники» завше стреміли зайняти позиції примирливі. До ідеалу гармонії зовнішньої приєднується ідеал гармонії внутрішньої. Ідеал внутрішньої гармонії є найвищим ідеалом етичної свідомості. Релігійне забарвлення яскраво виступає в історії української думки. Дуже типові риси національного характеру відкривають симпатії представників певної нації до інших націй [11].

Зі зникнення мови зникає й культура. З ліквідацією національної мови у великому своєму обсязі зникає й національна культура, а від цього біднішим, нехай і на одну культуру, стає все людство. У світі прямо чи опосередковано відбуваються діалоги й взаємозбагачення культур. Кожен народ-культуротворець збагачує світ тим унікальним, що може сотворити тільки він, використовуючи при цьому багатства, створені іншими народами. У цьому плані людство можна уявити як цілісний живий організм з усім його розмаїттям народів, культур, мов [4].

Неможливо собі уявити походження або розвиток культури окремо від мови, бо мова – це така частина культури, яка дає можливість людині не тільки набувати власний досвід, але і користуватися придбаними в минулому або сьогоденні досвідом і знаннями інших людей, які є або були членами групи. У тій мірі, в якій культура як ціле складається із загальноприйнятних речей, її лінгвістичний аспект є її найбільш життєвою і необхідною частиною.

Література

1. Василенко В. Р. Мовна картина як засіб міжкультурної комунікації / В. Р. Василенко // Вісник психології і соціальної педагогіки : зб. наук. праць.

- Педагогічний інститут Київського університету ім. Б. Грінченка. – Вип. 7. – К., 2012.
2. Гнатенко П. І. Національний характер : [монографія] / П. І. Гнатенко. – Дніпропетровськ : Поліграфіст, 1992. – 420 с.
 3. Живіцька І. А. Паремії на означення рис характеру людини в українській мові : дис. ... канд. філол. наук / І. А. Живіцька. – Кривий Ріг, 2013. – 202 с.
 4. Жижченко В. П. Мова і культура / В. П. Жижченко // Матеріали науково-практичної конференції. – Дніпропетровськ, 2011. – С. 19–27.
 5. Калашников В. Г. Языковая картина мира как психологический контекст / В. Г. Калашников // Известия Самарского научного центра Российской академии наук. – Т. 12. – №5(2). – 2010. – С. 426–429.
 6. Кибрик А. А. Языковая картина мира / А. А. Кибрик // Энциклопедия Кругосвет. – М., 2002.
 7. Кочерган М. П. Вступ до мовознавства : [підручник] / М. П. Кочерган. – [2-е вид.]. – К. : ВЦ «Академія», 2008. – 368 с.
 8. Попова З. Язык и национальная картина мира / З. Попова, И. Стернин. – Воронеж : Истоки, 2002. – С. 5–16.
 9. Сепир Э. Избранные труды по языкознанию и культурологии / Э. Сепир ; пер. с англ. под. ред. А. Е. Кибрика. – М. : Наука, 1993. – 656 с.
 10. Тугова М. А. Особенности украинского национального характера / М. А. Тугова // Актуальные проблемы естественных и гуманитарных наук в исследованиях студенческой молодежи «Изыюминка–2008» : Матеріали Х Всеукр. студ. научн. конф. – Черкасы : Изд-во ЧНУ им. Б. Хмельницького, 2008. – С. 174–175.
 11. Чижевський Д. І. Нариси з історії філософії на Україні / Д. І. Чижевський. – К., 1992. – С. 17–23.
 12. Kultchytzky A. National Characteristics Of The Ukrainian People / A. Kultchytzky // Ukraine : A Concise Encyclopedia. – V. 1. – 1963. – P. 946–953.
 13. Український національний характер та його особливості [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://ru.osvita.ua/vnz/reports/psychology/10071/>
- Стаття надійшла до редакції 04.09.2015 р.*

УДК 811.161. 2'373.232.1

А. М. Поповський

ЗРОСІЙЩЕННЯ УКРАЇНСЬКИХ ПРИЗВИЩ

Поповський А. М. Зросійщення українських прізвищ.

У статті порушується питання про умови й причини спотворення українських прізвищ, що дісталися у спадок корінному етносу суверенної України від часів самодержавної ідеології асиміляції українців російським царатом та КПРС СРСР. Задля цього велася ретельна прізвищева деформація спадкових антропонімів українців у плані наближення до російських на фонетичному, акцентуаційному, орфоепічному та граматичному рівнях.

Ключові слова: прізвище, державна ідеологія, орфоепія, орфографія, акцентологія, асимілятивна мовна політика, міжмовні контакти.

Поповский А. М. Русификация украинских фамилий.

В статье рассматривается вопрос об условиях и причинах искажения украинских фамилий, которые унаследованы коренным этносом суверенной Украины со времен самодержавной идеологии ассимиляции украинцев российским царизмом и КПСС. С этой целью проводилась тщательная фамильная деформация потомственных антропонимов украинцев в плане сближения с русскими фонетическими, акцентологическими, орфоэпическими и грамматическими нормами.

Ключевые слова: фамилия, государственная идеология, орфоэпия, орфография, акцентология, ассимилятивная языковая политика, межъязыковые контакты.

Popovskiy A. M. Russification of Ukrainian Surnames.

The article discusses the conditions and causes of the Ukrainian surnames' distortion, which have been inherited by the indigenous ethnic group of sovereign Ukraine since the days of autocratic ideology of Ukrainians' assimilation by Russian tsarism and CPSU. With this purpose, thorough family hereditary deformation of Ukrainian anthroponyms was conducted in terms of closer ties with Russian phonetic, accentological, orthoepy and grammatical norms.

Key words: surname, state ideology, orthoepy, orthography, accentology, assimilation's language policy, cross-language contacts.

В історії формування прізвищ, незважаючи на їх сталу вікову трансформацію, спостерігаються деформаційні процеси на фонетичному, морфологічному, ефонічному та інших рівнях. Такі явища зумовлені не тільки міжмовними контактами, але й здебільшого асимілятивною мовною політикою тих держав, під владою яких перебувала людина України на різних етапах суспільного розвитку. Причиною певних змін у прізвищах слід вважати зацікавленість як самих носіїв, так і працівників адміністративних установ, що оформляли паспортну документацію, а також репресивні заходи щодо певних прошарків українського суспільства. Такі факти останнім часом привернули увагу мовознавців: «Антропоніми – як зазначає О. Кашталян, – є яскравим віддзеркаленням міжетнічних та міжмовних контактів. Унаслідок впливу російської мови на антропонімну систему на території України поширювалися прізвища російського походження, зокрема із закінченням -*ой*, наприклад: *Водяной, Косой, Рябой*. Разом з тим українські прізвища піддавалися русифікації» [4, с.12]. Про чинники цього явища більш аргументовано подає В. Горпинич: «Під впливом соціально-політичних, правових і культурних факторів, що діяли протягом довгого часу на території України, частина національних прізвищевих ознак зникла, а їхня структура спотворювалася, і натомість вкорінювалися інонаціональні риси. Часто це відбувалося внаслідок низького професіоналізму, некомпетентності, низької культури службових працівників. Це призвело до спотворення прізвищ у юридичних документах, а під їхнім впливом і у

повсякденному вживанні: українські прізвища трансформувалися в російськомовні еквіваленти (*Амельченко*), перебудовувалися за російськими моделями (*Бельченко*), передавалися за російськими фонетичними зразками (*Багатіренко*), утворювалися від російських лексем (*Васічка*), перекладалися російською мовою (*Воробей*), формувалися за допомогою російських суфіксів (*Верховніна*) [1, с 4].

М. Гвоздь у статті «Своє – краще. І не тому, що воно своє, а тому що такі краще» констатує, що «Деформації справді різноманітні: є zdeформовані кореневі морфеми, неукраїнські суфікси, порушення законів словотвору, відхилення від правописних та орфоепічних норм та ін.» і подає приклади, дібрані з періодики, як-от: *«Кліменко, Долінчук, Літвіненко, Кісіль, Кісілевич, Полеиук, Руднік, Павлік, Полторадыдка...* Словотвірна основа в них прозора: *Клим, долина, литвин, кисіль, поліщук, півтора*, невластивий нашій мові й суфікс *-ік*. А скільки наших хлопців йшли в советську армію як *Кім, Баран, Зуб!* Йшов *Гаврилів*, а вернувся *Гаврилов*, був *Швець*, а став *Шевцов* (хоч є рос. *сапожник*), з'явився *Чумаков* (хоч *чумак* – реалія української культури), був *Стрільців*, а після закінчення школи став *Стрельцов*, був *Передрій*, а новонароджену дитину зареєстрували вже *Передрев*. Бо, мовляв, так уже «по-городському, а не по-сільському». Прізвище моєї знайомої *Горинь* легко переробили на *Горіна*. І таких прикладів безліч» [2, с. 12].

На шпальтах української періодики та різножанрової літератури за роки суверенної України з'явилися публікації журналістів, письменників, педагогів, у яких йдеться не тільки про суто деформацію прізвищ, але й про те, що спричинило її. Яскравим прикладом репресивної зміни прізвищ українців-патріотів є нарис М. Хрієнка «Дивна планата» Колима»:

«1942 року після закінчення військового училища Василь Діхтяренко (тоді ще Діхтяренко) потрапив під Сталінград. Туди, де плавився камінь і горіла земля... Коли ж його взвод опинився в оточенні, вистріляв усі набої, останній лишив для себе, але не втримався і випустив його у фашистського офіцера... Були полон, втеча, арешт, роботи в Німеччині, потім Італії. У Венеції познайомився Діхтяренко з місцевим антифашистом Ораціо Джусто, який знав російську мову, і разом із кількома земляками став підпільником.

У 1945-му в лавах партизан-гарібальдійців з автоматами йшли шестеро наших співвітчизників. І ось на знімку вони з Ораціо Джусто на майдані Венеції – усміхнені визволителі! Усі шестеро отримали титул «Почесний громадянин Венеції» і могли залишитися там жити. Але Діхтяренка тягло додому. А вдома він отримав 10 років в'язниці за те, що

потрапив у полон, перебував на окупованій території й визволяв капіталістичну Італію. Магадан, Колімсська траса, шахта. За півроку з першого складу його бригади лишилася половина. Та Діхтяренкові все ж пощастило. Через чотири роки, коли він уже помирав, йому замінили каторгу на шість років заслання. Після відбуття цього терміну робили паспорт у райцентрі Ягідне, і чиновник написав у документі «Дегтяренко». Додав: «Будеш много говорить, еще червонец отвалим...» [12, с. 8].

Співзвучне з цим й гірке зізнання нашого сучасника про долю репресованого батька, який удостоївся посмертної зміни прізвища: «Лише в 1957 році нам повідомили, що батько був розстріляний зразу після арешту в 1938 році, посмертно реабілітований. Мовляв, Смирнського П. П. (правильно **Смірінський** – А. П.) визнано невинним, в 1938 безпідставно репресований. З тих пір багато літ минуло, але біль так і не проходить».

Юрій Смірінський (таке моє прізвище) викладач профтехучилища № 38 м. Запоріжжя [10, с. 135].

«Головні причини, які зумовили таке трагічне явище, – зазначає В. Панченко – назвати неважко. Голодомор 1932–1933 рр., який став можливим в умовах тодішнього єдиного економічного простору. Сталінські репресії, розмах яких особливо вражає, коли йдеться про долю українців. Війна. Повоєнний голод. Ефект «демографічної смерті» (під час Голодоморів, війни та репресій загинули мільйони молодих українців, які не встигли народити нащадків). Не варто скидати з рахунку й асиміляцію та страх : чимало українців з волі-неволі «стали» в ті похмурі часи росіянами» [6, с. 10].

Показовим у цьому плані є особистий підхід носіїв не тільки українських прізвищ, але й інших етносів щодо самозбереження в тривожні часи лихоліття: «Народився Юрій Шевельов у Харкові 17 грудня на коні 1908 року. Батьки – нащадки шляхетних московських родин етнічних німців. Батько Володимир Шнайдер, армійський генерал-майор, у зв'язку з початком Першої світової війни домігся дозволу царя Миколи II і змінив прізвище на *Шевельов*. Мати Варвара *Медер*, щоби унеможливити перевірку соціального походження органами більшовицької влади, виправила в документах і місце народження сина на м. Ломжу (Польща). Будучи чистокровним німцем, він зробив свідомий вибір: став українцем – і не зрадив його жодного разу» [с. 14].

Українцям у цій репресивно-асимілятивній системі набагато тяжче доводилося відстоювати не тільки чистоту родинного прізвища, а й право бути українцем. Про це досить докладно подано в книзі спогадів «Тиха війна Рената Польового». Автор-упорядник Р. Коваль, де є такі розділи:

«Листування кубанської козачки Віри Польової із владою, яка переписала її на росіянку», «Примусом та обманом – з українців в росіяни» та ін. [11, с. 3]. Тут доречно пригадати реакцію правоохоронних органів на паспортні вимоги заслуженого майстра спорту СРСР (1945), чемпіона світу з боротьби Івана Піддубного – не спотворювати його прізвище і національну належність.

Цікаві знахідки дослідників з біографії нашої славетної співачки Оксани Петрусенко теж є багато в чому повчальними: «У всіх енциклопедіях зазначалося, що народилася вона за старим стилем 5-го, а за новим – 17(18) лютого 1900 року в селищі Балаклія на Харківщині. Але М. Кагарлицький, здолавши чималий шлях пошуків, віднайшов метричну довідку і через 62 роки по смерті Петрусенко з'ясував: народилася вона таки в Севастополі, там збігли дитинство та юність. Чому це приховувала? Письменник стверджує: під час першої декади української літератури й мистецтва в Москві в березні 1936 року співачка зійшла на високий п'єдестал визнання, була нагороджена почесним орденом «Знак пошани» й удостоєна звання заслуженої артистки республіки. Про неї пішла слава по всьому СРСР. Ось тоді й озвалися в серці почуття національної гідності й усвідомлення того, що вона – дочка українського народу, яку виховали корифеї театру – Панас Саксаганський, Марія Заньковецька, Іван Сагаатовський, Катерина Лучицька й благословили своїм талантом служити рідному народові. І після заключного концерту в Колонному залі спілок, даючи інтерв'ю кореспондентові, Петрусенко назвала місцем свого народження Балаклію, звідки походив батько, селянин-українець Андрій **Бородавка**, і таким чином підтвердила свою українськість (мати, Марія Кулешова, була з Орловщини). Нині маємо точні архівні дані: «*Ксенія Андріївна Бородавкіна* – Оксана Андріївна Петрусенко народилася 24 січня (5 лютого) 1900 року в Севастополі» [7, с. 9].

І «відвалювали» чиновники панівної імперії в українських прізвищах національне коріння, асимілюючи всіма способами на російський лад не тільки простого люду, але й вельми талановитого. В. Сергієнко у книзі «Що дала Україна світові» засвідчує: «Мало хто знає, скажімо, про творця багатоступеневого турбобура **Петра Шумила** (14.06.1901 – 1942), якого переписали в радянські часи на *Шумілова*. Уроженець Бобринця на нинішній Кіровоградщині став одним з найвідоміших у минулому столітті учених у світі у галузі науки про нафту й техніку її добування» [8, с. 88]. Анатолій Дімаров у своїх спогадах зізнався про те, як через більшовицьке переслідування родини він втратив батькове прізвище **Гарасюта**. «Думаєте, у Гарасюти

літературна доля склалася б ліпше? Та за одне тільки прізвище розп'яли б!» – згадував він [3, с. 1]. А з давнього роду миргородського полковника **Мережки** ввійшов в історію російської культури російський письменник і філософ **Дмитро Мережковський** (1865–1941) [5, с.10].

Тема деформації українських прізвищ знайшла відтворення також і в поетичних творах майстрів художнього слова: *Жив на батьківській землі / Ваня Сало у селі. / Прадід – Сало, батько – Сало. / І його усі так звали. / По війні, як стало тихо, / до столиці він поїхав, / став начальником в конторі, / жив, неначе риба в морі, / і приїхав у село / вже не Сало, а Салó. / Хтось покличе його: – Сало! / А йому, немов заклало. / Ще й образиться, дивись: / – Я не той, що був колись. / Став бундючний, як індик. / Перевівся чоловік. / Заведи лише розмову, / Прізвище калічить, мову. / Та проте, як чарку вмаже, / Не салó, а сáло каже* [9, с.43]

У словниках антропонімів української мови та інших писемних джерелах зафіксовані такі деформаційні явища:

а) у системі в о к а л і з м у [а, е] замість нормативного [о]: *Аладько, Алєйнік., Амельченко, Барцевський, Черногуз* та ін.;

б) [е], [є], [о] замість [і]: *Рябейчук, Белодєд, Дєдушенко, Сєроштан, Нездоймінога* або навпаки – *Стіценко*;

в) [е] замість [и]: *Піццемуха*;

г) [і] замість [и,о]: *Господідай, Кривошапка, Прішляк, Прідібайло, Семіног, Ціцька; Подопрігора, Поддубний*;

д) випадні [і,о]: *Карнабіда – Карнабда, Песиголовець – Песіглавець*.

У системі к о н с о н а н т и з м у такі явища трапляються рідше:

а) [н] замість [м]: *Ніколенко, Ніколаєнко, Ніколайчук, Нікітенко, Нікітенко, Нікітчук*;

в) [л] замість [в]: *Гоніволк, Убейволк, Долгошапка, Полторабатька, Полторакожуха*;

г) [сч] замість [щ]: *Счастлівець*.

Серед морфологічних припарувань до норм російської мови виділяються флексійні та суфіксальні форми на *-ой, -ін, -ов*: *Козодой, Цаберайой, Гречишків – Гречишкін, Живодер – Живодьор – Живодьоров, Борцов, Чабаненков* та ін.

Безсумнівно, що такі мовні покручі в українській антропоніміці необхідно ліквідувати зусиллями педагогів і всієї когорти української ономастики, щоб їх носії не говорили: «*А в мене в паспорті так написано*», а достеменно знали походження свого прізвища й оберегали цей духовний скарб свого родоводу з покоління в покоління.

Література

1. Горпинич В. О. Прізвища степової України. Словник / В. О. Горпинич. – Дніпропетровськ : ДДУ, 2000. – 408 с.
2. Гвоздь М. Своє – краще. І не тому, що воно своє, а тому, що таки краще / М. Гвоздь // Українське слово. – 2005. – 2–8 листопада. – С. 12.
3. Зубков М. Патріарх української філології / М. Зубков // Українське слово. – 2013. – № 4. – 23–29 січня.
4. Каштелян О. М. Словозмінна парадигма українських прізвищ : автореф. дис. ... канд. філол. наук / О. М. Каштелян. – Кіровоград, 2010. – 20 с.
5. Наша віра. – 2002. – № 2. – лютий.
6. Панченко В. Нас могло бути більше... / В. Панченко // Українське слово. – 2003. – Ч. 51. – 18–24 грудня.
7. Поклад Н. Вознесення Оксани Петрусенко. Донька селянина-українця Андрія Бородавки / Н. Поклад // Українське слово. – 2012. – № 8. – 22–28 лютого.
8. Сергієнко В. Що дала Україна світові / В. Сергієнко. – [2-е вид., доп.]. – К. : ПП Сергійчук М. І. – 2008.
9. Сіренко В. Регіт на палі : Гумор і сатира / В. Сіренко. – Дніпропетровськ : Поліграфіст, 2003.
10. Спокута. – Запоріжжя. – 1999. – Вип. 1.
11. Страшенко О. Чесно служив ньєцьі-Україні / О. Страшенно // Шлях перемоги. – 2011. – № 52. – 28 грудня.
12. Хрієнко М. «Дивна планата» Колима / М. Хрієнко // Українське слово. – 2010. – № 37. – 15–21 вересня. – С. 8.

Стаття надійшла до редакції 25.08.2015 р.

УДК 811.161.2'373.611

Г. В. Пристай, Б. Р. Пристай

**МОРФОНОЛОГІЧНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ У СЛОВОТВІРНИХ
ГНІЗДАХ ПРИКМЕТНИКІВ З ВЕРШИНАМИ НА -Р(ИЙ)**

Пристай Г. В., Пристай Б. Р. Морфонологічні трансформації у словотвірних гніздах прикметників з вершинами на -р(ий).

У статті проаналізовано словотвірні гнізда прикметників на -р(ий) з погляду морфонології: здійснено формально-граматичну характеристику вершинних слів, описано морфемну будову мотивувальних основ і дериваційних суфіксів, проаналізовано структуру контактних зон, схарактеризовано морфонологічні позиції та описано базові морфонологічні модифікації, які маркують відприкметникові деривати.

Ключові слова: морфонологічні трансформації, словотвірне гніздо, чергування.

Пристай Г. В., Пристай Б. Р. Морфонологические трансформации в словообразовательных гнездах прилагательных с вершинами на -р(ый)

В статье проанализированы словообразовательные гнезда прилагательных на -р(ый) с точки зрения морфонологии: осуществлена формально-грамматическая характеристика вершинных слов, описана морфемная структура мотивировочных

основ и деривационных суффиксов, проанализирована структура контактных зон, охарактеризованы морфонологические позиции и описаны базовые морфонологические модификации, которые маркируют деадъективы.

Ключевые слова: морфонологические трансформации, словообразовательное гнездо, чередование.

Prystai H. V., Prystai B. R. Morphological transformations of derivational nests with the top adjectives ending -r(yi).

The article deals with the analysis of the adjectival derivatives of the point of view of morphonology. A central issue is in formal grammatical description of top adjectives. This paper focused on the morpheme structure of the motivation stems and the derivational suffixes. The data indicate the structure the contact zone, morphonological positions and the main modifications within the analysed word building nests.

Key words: morphonological transformations, word building nest, alternation.

Одне із провідних завдань сучасної україністики – усебічне вивчення різноманітних процесів, які відбуваються на морфемному шві. Теоретичні підвалини таких студій закладено в монографічних дослідженнях В. Лопатіна, Н. Клименко, В. Грещука, Є. Карпіловської, Л. Гумецької, В. Горпинича, М. Кравченко та ін. Динамічний підхід до розгляду супутніх словотворенню морфонологічних явищ дає змогу встановити причини, які стимулюють зміни формального вияву морфем, з'ясувати їхню (змін) функціональну значущість.

Українській мові, як і багатьом мовам світу, властива зміна фонемного складу морфем при їх з'єднанні. Закономірності й особливості формальних модифікацій у морфемній структурі слова на матеріалі слов'янських і германських мов досліджено у працях Е. Станкевича, Г. Аронсона, В. Дресслера, Я. Босака, Р. Ляковського, К. Ковалик, В. Касевича, Г. Андерсена, О. Реформатського, С. Бернштейна, Ю. Маслова, О. Земської, В. Лопатіна, І. Улуханова, М. Панова, С. Толстої, Т. Попової, Е. Макаєва, О. Кубрякової, Ю. Панкраца та ін. Синхронний опис морфонологічних закономірностей відіменникового словотворення української мови уклала М. Федурко, функціональну навантаженість морфонологічних альтернатив іменникової словозміни з'ясувала Л. Комарова, дієслівної словозміни – І. Козленко, морфонологічну валентність віддієслівних похідних опрацьовано І. Демешко.

Мета пропонованої розвідки – описати й детально проаналізувати морфонологічні модифікації, релевантні для словотвірних гнізд прикметників із вершиною на *-p(uiy)*. Із поставленої мети випливають такі завдання: 1) з'ясувати морфонологічну структуру дериваційних морфем – основ і суфіксів; 2) проаналізувати морфонологічно важливі ознаки

прикметникових коренів та поєднаних з ними афіксальних морфем; 3) вивчити умови виникнення й схарактеризувати морфонологічні позиції, властиві словотвірним гніздам прикметників на *-р(ий)*; 4) описати морфонологічні зміни, що характеризують деад'єктиви усіх морфологічних блоків словотвірних парадигм усіх ступенів похідності.

Проаналізований морфонологічний тип представлений 26 словотвірними гніздами непохідних прикметників. Вершини обстежуваного типу різні за значенням та називають:

1) особливості характеру та психічного складу людини (*бадьорий, добрий, мудрий, понурий, скнарий, скорий, суворий, хоробрий, щирий, щедрий, шустрий*); 2) фізичні та фізіологічні якості людини / тварини (*хорий, хворий, старий*); 3) ознаки предметів / істот щодо кольору, масті (*мурий, карий, сірий, бурий, ярий*); 4) властивості предметів за безпосереднім фізичним враженням чи за їхніми зовнішніми характеристиками (*сирий, гострий, бистрий*).

Морфонологічне дослідження відприкметникових словотвірних гнізд (далі – СГ) передбачає аналіз морфонологічної структури коренів / основ. Переконані, що корінь вершинного прикметника у СГ впливає на семантику, а в поєднанні з тими чи тими афіксами його значення уточнюється. Скажімо, корінь непохідного ад'єктива *сір(ий)* зі значенням 'колір, середній між білим і чорним; барва попелу' програмує й передає своє значення похідним. В іменнику *сір-ин(а)* 'сіра барва чого-небудь' значення кореня *сір-* уточнюється за допомогою суфікса на позначення узагальненої ознаки *-ин-*. Прикметник *сір-ісіньк(ий)* 'зовсім, дуже сірий' виражає суб'єктивну оцінку якості за допомогою суфікса *-ісіньк-*. Дієслово *сір-і-ти* 'ставати, робитися сірим, сіршим' увібрало компонент значення кореня та змінилося внаслідок поєднання з суфіксом на позначення дії *-і-*. Отже, за походженням у цих словах корінь прикметниковий.

Морфонологічно значуща особливість – формальна нечленованість структури основ, яка «певною мірою програмує морфонологічні параметри дериватів» [4, с. 84]. Проаналізовані корені закінчуються одиничним консонантом {*p*} (*старий, сірий, хворий, мурий, сирий, бадьорий, понурий, суворий, щирий, хорий, карий, бурий, скорий, шустрий, ярий*) або містять у фіналі сполуку морфонеми – шумної (шумних) вибухової й сонорної: {*др*} (*мудрий, щедрий*), {*бр*} (*добрий, хоробрий*), {*тр*} (*хитрий*), {*кр*} (*прикрий*), {*стр*} (*гострий, бистрий, шустрий*). У позиції вокалічної морфонеми вживаються сталі морфонеми {*о*}, {*у*}, {*а*}, {*и*}, {*е*}, {*і*}. Тип кореня – одно- або двоскладовий. Г. Нецименко підкреслює, що для адекватного аналізу важливо враховувати «фонологічну маніфестацію фінального сегмента

основи», т. зв. контактної зони, адже його форма безпосередньо впливає на вибір словотворчого афікса та на морфонологічну структуру похідного [3, с. 305]. Проаналізовані прикметникові корені взаємодіють в основному з вокалічними суфіксами.

Характерна ознака аналізованих гнізд – 4 зони похідності на I-ому ступені словотворення: прикметникова, іменникова, дієслівна, прислівникова.

Прикметникову зону формують прикметники з суфіксами на позначення: 1) суб'єктивної оцінки якості предмета: **-езн-**, **-енн-**, **-еньк-**, **-есеньк-**, **-ісіньк-** (*сір(ий)* → *сір-еньк(ий)*, *сір-есеньк(ий)*, *сір-ісіньк(ий)*; *цир(ий)* → *цир-еньк(ий)*, *цир-есеньк(ий)*, *цир-ісіньк(ий)*; *сир(ий)* → *сир-еньк(ий)*, *сир-ісіньк(ий)*); 2) на позначення вияву неповної ознаки: **-ав-**, **-аст-**, **-ов/аст-**, **-ист-**, **-овит-**, **-уват-**, **-к/уват-** (*бур(ий)* → *бур-аст(ий)*, *бур-ав(ий)*; *мур(ий)* → *мур-ов/аст(ий)*, *мур-ан/ист(ий)*; *батьор(ий)* → *батьор-ист(ий)*, *сір(ий)* → *сір-яв(ий)*; *хор(ий)* → *хор-овит(ий)*, *хор-уват(ий)*; *стар(ий)* → *стар-к/уват(ий)*); 3) на позначення великої міри якості: **-езн-**, **-енн-** (*стар(ий)* → *стар-езн(ий)*; *добр(ий)* → *добр-енн(ий)*); 4) компаративи на **-іш(ий)** (*гостр(ий)* → *гостр-іш(ий)*; *скор(ий)* → *скор-іш(ий)*; *цир(ий)* → *цир-іш(ий)*; *сир(ий)* → *сир-іш(ий)*). Зауважмо, що компаративний суфікс **-іш-** розглядаємо серед словотворчих афіксів, адже форми, утворені за їхньою участю, функціонують як мотивувальні, базові для певних категорій похідних, тобто вони беруть безпосередню участь у розбудові словотвірних гнізд (*гостр(ий)* → *гостр-іш(ий)* → *гостріш-а-ти* → *по-гострішати*; *цир(ий)* → *цир-іш(ий)* → *най-циріший* → *як-найциріший* → *якнайциріше*).

Найбільшу кількість похідних зареєстровано в іменниковому блоці аналізованих гнізд. До їхнього творення залучено суфіксальні морфи на позначення: 1) назв осіб / предметів / речовин – суфікси **-ець**, **-ів/ець** (*цир(ий)* → *цир-ець*; *сир(ий)* → *сир-ець*, *сир-ів/ець*; **-ак**, **-'ак** (*мудр(ий)* → *мудр-ак*; *сір(ий)* → *сір-як*; *гостр(ий)* → *гостр-як*; *добр(ий)* → *добр-як*); **-ій** (*стар(ий)* → *стар-ій*; *мудр(ий)* → *мудр-ій*); **-ик** (*стар(ий)* → *стар-ик*; *хитр(ий)* → *хитр-ик*; *гостр(ий)* → *гостр-ик*); **-иц'ь**, **-ов/иц'ь** (*стар(ий)* → *стар-иц(я)* 'старе русло; жебрачка' [1, с. 1189]; *цир(ий)* → *цир-иц(я)*; *сир(ий)* → *сир-ов/иц(я)*; **-к-** (*мур(ий)* → *мур-к(о)*; *сір(ий)* → *сір-к(о)*); **-ук** (*стар(ий)* → *стар-ук*); **-ух-** (*стар(ий)* → *стар-ух(а)*; *гостр(ий)* → *гостр-ух(а)*); 2) негативної суб'єктивної оцінки – **-'ує-**, **-иц'ь** (*хитр(ий)* → *хитр-ює(а)*; *скнар(ий)* → *скнар-ює(а)*; *стар(ий)* → *стар-иц/ює(а)*); 3) узагальнених і абстрактних назв – **-изн-**, **-ов/изн-**, **-ин-**, **-ов/ин-**, **-ість**, **-інь**, **-ацїї-** (*сір(ий)* → *сір-изн(а)*, *сір-ин(а)*, *сір-ість*; *стар(ий)* → *стар-ов/изн(а)*, *стар-ин(а)*, *стар-ість*; *сир(ий)* → *цир(ий)* → *цир-ість*; *бистр(ий)* → *бистр-ин(а)*,

бистр-інь; яр(ий) → яр-ин(а); сир(ий) → сир-ов/ин(а), сир-ість; мудр(ий) → мудр-ість, мудр-аціj(а) 'що-небудь складне, трудне'. В іменниковому блоці обстежуваних гнізд зафіксовано уніфікси **-иган, -игань, -оман, -оманець, -агель** (*стар(ий) → стар-иган, стар-игань; сір(ий) → сір-оман, сір-оманець; мудр(ий) → мудр-агель*).

Похідні дієслівного блоку І-ого ступеня утворено за допомогою дериваційних суфіксів **-и-, -і-, -ува-**, конфікса **у-...-и-** (*хитр(ий) → хитр-и-ти, хитр-і-ти, хитр-ува-ти; мудр(ий) → мудр-і-ти, мудр-ува-ти, у-мудр-и-ти; стар(ий) → стар-и-ти, стар-і-ти, бур(ий) → бур-і-ти; хвор(ий) → хвор-і-ти; хор(ий) → хор-ува-ти*).

Деад'єктивні прислівники залучають до словотвору суфікси **-о** (*сір(ий) → сір-о, щир(ий) → щир-о, -ій* (*скор(ий) → діал. скор-ій* [1, с. 1140]), конфікси **по-...-ому** (*добр(ий) → по-добр-ому; щир(ий) → по-щир-ому*), **з-(с)-...-а (-у)** (*мудр(ий) → з-мудр-а*).

Середня глибина гнізд аналізованого типу – 2-3 дериваційні кроки. Проілюструємо на прикладі словотвірного гнізда «сірий»:

<i>сір(ий)</i>	→	<i>сір-еньк(ий)</i>	→	<i>сіреньк-о</i>	
		<i>сір-есеньк(ий)</i>	→	<i>сіресеньк-о</i>	
		<i>сір-ісіньк(ий)</i>			
		<i>сір-іш(ий)</i>	→	<i>сіріш-а-ти</i>	→ <i>по-сірішати</i>
		<i>сір-уват(ий)</i>	→	<i>сіруват-ість</i>	
				<i>сіруват-о</i>	
		<i>сір-яв(ий)</i>	→	<i>сіряв-ість</i>	
		<i>сір-ин(а)</i>			
		<i>сір-ин(а)</i>			
		<i>сір-ість</i>			
		<i>сір-к(о)</i>			
		<i>сір-ом(а)</i>			
		<i>сір-як</i>	→	<i>сіряч-ок</i>	→ <i>сірячк-ов(ий)</i>
				<i>сіряч-ин(а)</i>	→ <i>сірячин-к(а)</i>
					<i>сіряч-инн(ий)</i>
				<i>сір-ячк(а)</i>	
		<i>сір-іти</i>	→	<i>по-сіріти</i>	→ <i>посірі-л(ий)</i>
				<i>сіріти-ся</i>	
		<i>сір-о</i>			

Прикметник із значенням кольору *карий* 'чорний, темний' [1, с. 345], зафіксовано в лексикографічних джерелах як такий, що не спродукував жодного похідного. СГ з вершинами *бурий* 'темно-коричневий із сіруватим або червонуватим відтінком' [1, с. 67], *мурий* 'темно-сірий, сіро-бурий' [1, 545] мають у своєму складі тільки похідні

прикметники, іменники або дієслова.

Установити пристосування й видозміну морфем у морфемній структурі слова при деривації допомагає поняття морфонологічної позиції. Фактичний матеріал дав змогу виокремити такі морфонологічні позиції у проаналізованих СГ: палаталізація приголосних фонем, нарощення суфікса, акцентні позиції.

Позиція *палаталізації* вимагає альтернації твердого кінцевого консонанта основи /р/ з його м'яким корелятом /р'/. Морфонологічне чергування підготовляє основу до поєднання з словотворчим суфіксом. Неперехідну палаталізацію кінцевої фонемі зумовлюють ті суфікси, що містять в ініціалі {i}, {a}, {y}. До них належать: 1) прикметникові суфікси **-іськ-** (добр(ий) → добр'-іськ(ий)); **-ісіньк-** (сир(ий) → сир'-ісіньк(ий)); **-іш-** (бистр(ий) → бистр'-іш(ий), **-'ав-** (сір(ий) → сір'-ав(ий)); **-'уч-** (хитр(ий) → хитр'-уч(ий)); **-'уц-** (гостр(ий) → гостр'-уц(ий)); 2) іменникові **-ість** (цир(ий) → цир'-ість); **-інь** (бистр(ий) → бистр'-інь); **-ій** (мудр(ий) → мудр'-ій); **-ав'** (чорн(ий) → чорн'-ав(а)); **-'аг-** (добр(ий) → добр'-аг(а)); **-'ак** (гостр(ий) → гостр'-ак); **-'уг-** (скнар(ий) → скнар'-уг(а)); 3) дієслівні **-і-** (хвор(ий) → хвор'-і-ти; мудр(ий) → мудр'-і-ти); **-'ува-** (понур(ий) → понур'-ува-ти; гостр(ий) → за-гостр'-ува-ти).

Нарощення дериваційних суфіксів (субморфемізація) за деад'єктивного словотворення зумовлена нетиповими для структури української мови сполуками фонем у контактній зоні. Основна функція субморфемі – сполучна [2, с. 26]. Окрім того, процес нарощення детермінує збільшення кількості формальних репрезентантів морфем. У морфонологічну позицію нарощення потрапляють прикметникові суфіксальні морфемі: **-к/уват-** (понур(ий) → понур-к/уват(ий)); **-ан/ист-** (мур(ий) → мур-ан/ист(ий)); іменникові: **-ов/изн-** (стар(ий) → стар-ов/изн(а)); **-ц'/уз-** (стар(ий) → стар-ц'/уз(а)); **-из/ань** (стар(ий) → стар-из/ань); **-ат/ин-** (сір(ий) → сір'-ат/ин(а)); **-ов/ин-** (сир(ий) → сир-ов/ин(а)); **-ов/иц'** (сир(ий) → сир/ов/иц'(а)); дієслівний суфікс **-ц'/ува-** (стар(ий) → стар-ц'/ува-ти).

Наголос у процесах словотворення виконує конститутивну функцію, організовуючи навколо себе певну кількість словотвірних визначених морфем, об'єднуючи їх у слово [2, с. 200]. Морфонологічна позиція зміни місця наголосу детермінована морфемною структурою похідного, зокрема структурою та морфонологічними властивостями суфікса-дериватора. Як засвідчив обстежений матеріал, найбільш поширена акцентна позиція – переміщення наголосу на суфікс: *сір(ий) → сір-éньк(ий), сір-éсеньк(ий), сір-ува́т(ий), сір-о́м(а), сір-ома́н; бу́р(ий) → бур-а́в(ий), бур-а́ст(ий),*

бур-ува́т(ий); *сир(і́й)* → *сир-ува́т(ий)*, *сир-е́ць*, *сир-і́ц(а)* 'недублена шкіра' [1, с. 1125], *сир-ни́к*, *сир-ня́к* 'сирі дрова' [1, с. 1125]; *стар(і́й)* → *стар-е́зн(ий)*, *стар-е́нн(ий)*, *стар-е́ньк(ий)*, *стар-е́ч(ий)*, *стар-ува́т(ий)*, *стар-ига́н*, *стар-ига́нь*, *стар-и́зн(а)*, *стар-и́к*, *стар-и́ц(а)*, *стар-у́х(а)*, *стар-і́-ти*, діал. *стар-ува́-ти* 'говорити як стара людина' [1, с. 1190]; *цир(ий)* → *цир-е́ньк(ий)*, *цир-е́ць*, *цир-і́ц(а)* 'дикоросла рослина, бур'ян' [1, с. 1414]; діал. *хор(ий)* → *хор-ови́т(ий)*, *хор-ува́т(ий)*, *хор-о́б(а)*, *хор-о́т(а)*, *хор-ува́-ти*; *му́др(ий)* → *мудр-ува́т(ий)*, *мудр-аге́ль*, *мудр-а́к*, *мудр-а́цц(а)*, *мудр-е́ць*, *мудр-ува́-ти*; *го́стр(ий)* → *гостр-е́ньк(ий)*, *гостр-ува́т(ий)*, *гостр-е́ць*, *гостр-у́х(а)*, *гостр-и́-ти*; *до́бр(ий)* → *добр-е́нн(ий)*, *добр-е́ньк(ий)*, *добр-е́сеньк(ий)*, *добр-і́-ти*; *хи́тр(ий)* → *хитр-е́ньк(ий)*, *хитр-і́н(а)*, *хитр-и́-ти*. Крім того, зафіксовано альтернацію наголосу на флексію (*сі́р(ий)* → *сір-и́зн(а)*, *сі́р-ин(а)*, *сі́р-к(о)*; *ци́р(ий)* → *цир-и́н(а)*; *му́р(ий)* → *мур-к(о)*; *го́стр(ий)* → *гостр-от(а)*; *до́бр(ий)* → *добр-от(а)*, *добр-о́*) та основу (*стар(і́й)* → *ста́р*, *ста́рець*, *ста́рк(а)*, *ста́роц(і)*).

У деад'єктивному словотворчому акті можливе поєднання морфонологічних позицій: одна позиція створює умови для іншої. Наприклад, іменниковий суфікс на позначення абстрактних понять **-ість** завжди перебуває у преакцентній морфонологічній позиції й зумовлює водночас чергування за твердістю / м'якістю та переміщення наголосу з флексії на основу: *сир(і́й)* → *сі́р'-ість*; *стар(і́й)* → *ста́р'-ість*. Більшість словотворчих суфіксальних морфем у позиції палаталізації перетягують наголос на себе: *хо́р(ий)* → *хор'-і́-ти*; *сі́р(ий)* → *сір'-і́сіньк(ий)*, *сі́р'-а́ ви́й*, *сі́р'-а́ в(а)*, *сі́р'-а́к*, *сі́р'-і́-ти*; *бу́р(ий)* → *бур'-і́-ти*; *сир(і́й)* → *сір'-і́-ти*; *стар(і́й)* → *ста́р'-і́-ти*; *ци́р(ий)* → *цир'-і́сіньк(ий)*, *цир'-і́ш(ий)*, *цир'-і́й*; *п'я́н(ий)* → *п'ян'-у́ч(ий)*, *п'ян'-у́г(а)*, *п'ян'-і́-ти*; *му́др(ий)* → *мудр'-і́ш(ий)*, *мудр'-і́й*, *мудр'-і́-ти*; *го́стр(ий)* → *гостр'-і́ш(ий)*, *гостр'-у́ц(ий)*, *гостр'-а́к*; *до́бр(ий)* → *добр'-і́ш(ий)*, *добр'-а́ч(ий)*, *добр'-а́г(а)*, *до́бр'-а́к*, *до́бр'-а́к(а)*, *до́бр'-і́-ти*. Комбінацію морфонологічних трансформацій нарощення суфікса й чергування наголосу (з флексії на суфікс) демонструють деад'єктиви на зразок *стар(і́й)* → *ста́р-к/ува́т(ий)*, *ста́р-ов/и́зн(а)*, *ста́р-ц'/у́г(а)*, *ста́рц'/ува́-ти*; *сир(і́й)* → *сір-ов/і́ц(я)*; *му́р(ий)* → *му́р-ан/и́ст(ий)*, *му́р-ов/а́ст(ий)*. Нарощений аутоакцентний суфікс «вимагає» пом'якшення основи в словотвірній парі (*сі́р(ий)* → *сі́р'-а́т/и́н(а)*; *сир(і́й)* → *сір'-і́в/к(а)*, *сір'-і́в/е́ць*).

Основи похідних II-ого та III-ого ступенів, долучаючись до дериваційних процесів, можуть зазнавати пом'якшення фіналі основи перед суфіксом **-ість** (*хо́р(ий)* → *хор-ови́т(ий)* → *хорови́т'-ість*; *сі́р(ий)* → *сір-ува́т(ий)* → *сірува́т'-ість*; *сир(і́й)* → *сир-ува́т(ий)* → *сірува́т'-ість*).

Акцент зміщується на суфікс перед одиницями **-ах-**, **-ат-**, **-их-** (*сір(ий) → сір-о́м(а) → сіром-а́х(а); стар(ий) → ста́р-ост(а) → старост-а́т, старост-и́х(а)*). Аутокентний префікс **ви-** детермінує альтернацію наголосу в похідних: *хо́р(ий) → хор-ува-ти → ви-хорува́ти; хи́тр(ий) → хитр-у́вати → ви-хитрува́ти; го́стр(ий) → гостр-и́ти → ви-гостри́ти*.

Консонантні зміни приголосних **к/ч**, **х/ш**, **ж/ж** та **к/ц**, **ц/ч** у застосовані під час творення іменникових дериватів: *сір(ий) → сір'-а́к → сіря́чк(а), сір(ий) → сір-о́м(а) → сіром-а́х(а) → сіромáи́н'(а); му́др(ий) → мудр-а́к → мудра́чк(а), до́бр(ий) → добр'-а́к → добра́чк(а); сир(ий) → сир-и́ц(а) → сирі́чник 'фахівець із вичинення сириці' чо́рн(ий) → чорн-и́ц(а) → чорні́чк(а), чорні́чник*.

Палаталізація (перехідна й неперехідна) кінцевого приголосного основи, що супроводжується чергуванням наголосу, властива багатьом дериватам: *сір(ий) → сір'-а́к → сіряч-о́к, сірячі́н(а), стар(ий) → стар-у́х(а) → старуи́-е ни́ц(а)*.

Морфологічну адаптацію компонентів словотвірної структури віддієслівних іменників із значенням опредметненої дії на **-ін'н'**-уможливорює усічення дієслівної фіналі, альтернація наголосу з тематичного голосного суфікса на дериваційний суфікс: *чо́рн(ий) → чорн-и́ти → чорн'-и́н'н'(а), му́др(ий) → мудр-ува-ти → мудр'-и́н'н'(а), го́стр(ий) → гостр-и́ти → гостр'-и́н'н'(а)*. Вербативи спроможні продукувати маскулятиви з суфіксами **-ун**, **-ак**, використовуючи комплекс морфологічних трансформацій – усікання основи й переміщення наголосу, палаталізації (*хи́тр(ий) → хитр-ува́ти → хитр-у́н; хи́тр(ий) → хитр-и́ти → хитр'-а́к*).

Морфологічна адаптація твірної основи іменника на **-ен'н'**- зі значенням опредметненої дії відбувається шляхом усікання дієслівної фіналі, переміщення наголосу з усіченого тематичного голосного на твірну основу: *чо́рн(ий) → чорн-и́ти → об-чорні́ти → обчо́рнен'н'(а); до́бр(ий) → добр-и́ти → з-добри́ти → здо́бр-ен'н'(а), го́стр(ий) → гостр-и́ти → за-гостри́ти → заго́стр-ен'н'(а)*.

Отже, словотвірні гнізда з вершинами на тверду морфону **{р}** позначені неоднаковою словотвірною й морфологічною активністю. Аналіз морфологічних трансформацій в обстежених СГ допоміг укласти їхні індивідуальні морфологічні структури. Типова, або узагальнена, морфологічна будова всіх індивідуальних морфологічних структур СГ на **-р(ий)** засвідчує, що морфологічна ідентичність вершинних слів породжує однорідну сукупність морфологічних схем, використаних при творенні похідних. Характерна риса типової морфологічної структури –

залучення до творення похідних дериваційних суфіксів переважно з вокалічною морфонемою в зачині. Найпродуктивніші трансформації – альтернація консонантів за твердістю / м'якістю, переміщення наголосу на суфікс, нарощення суфікса та їх поєднання.

Перспективами подальших досліджень убачаємо встановлення правил перетворення, що відображають морфонологічні модифікації в словотвірних гніздах із вершиною – непохідним прикметником.

Література

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови : 170 000 слів / [уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел]. – К. : Ірпінь, ВТФ «Перун», 2001. – 1440 с.
2. Горпинич В. О. Сучасна українська літературна мова. Морфеміка. Словотвір. Морфонологія / В. О. Горпинич. – К. : Вища школа, 1999. – 208 с.
3. Нешименко Г. П. Проблематика деривационной морфонологии / Г. П. Нешименко // Славянское и балканское языкознание : проблемы морфонологии / [сб. научн. трудов / науч. ред. Т. Попова и др.]. – М. : Наука, 1981. – С. 302–321.
4. Федурко М. Ю. Морфонологія відіменникового словотворення / М. Ю. Федурко. – Київ-Дрогобич : Вимір, 2003. – 271 с.

Стаття надійшла до редакції 10.08.2015 р.

УДК 81'367:81'373.7:81'34=161.2

Г. В. Ситар

ІНТОНАЦІЙНО МАРКОВАНІ ФРАЗЕОЛОГІЗОВАНІ РЕЧЕННЯ: СТАТУС ТА ОЗНАКИ

Ситар Г. В. Інтонаційно марковані фразеологізовані речення: статус та ознаки.

Статтю присвячено розгляду речень, які можуть виступати як фразеологізовані і як нефразеологізовані залежно від інтонації, реалізованої в певній ситуації та в певному контексті. Визначено місце інтонаційно маркованих фразеологізованих речень у системі фразеологічних одиниць; з'ясовано їхні диференційні ознаки; виділено чинники, які мотивують можливість виникнення особливого типу синтаксичної омонімії – омонімії фразеологізованих і нефразеологізованих речень в українській мові.

Ключові слова: інтонація, синтаксичний фразеологізм, фразеологізоване речення, фразеологічна одиниця, українська мова.

Ситарь А. В. Интонационно маркированные фразеологизированные предложения: статус и признаки.

Статья посвящена рассмотрению предложений, которые могут выступать как фразеологизированные и как нефразеологизированные в зависимости от интонации, реализованной в определенной ситуации и в определенном контексте. Установлено место интонационно маркированных фразеологизированных предложений в системе фразеологических единиц; определены их дифференциальные признаки; выделены факторы, мотивирующие возможность возникновения особенного типа

синтаксической омонимии – омонимии фразеологизированных и нефразеологизированных предложений в украинском языке.

Ключевые слова: интонация, синтаксический фразеологизм, фразеологизированное предложение, фразеологическая единица, украинский язык.

Sytar H. V. Intonationally Marked Sentences with Phraseological Structures: Status and Features.

The article is devoted to consideration of sentences that can act as both sentences with phraseological structures and regular ones, depending on the intonation carried out in a particular situation and context. The place of intonationally marked sentences with phraseological structures in the system of phraseological units was determined; their differential features were revealed; there were identified the factors that motivate the potential of initiation of a special type of syntactic homonymy – homonymy of sentences with phraseological structures and regular ones in Ukrainian.

Key words: intonation, syntactic idiom, sentence with phraseological structure, phraseological unit, the Ukrainian language.

Фразеологічний фонд кожної мови як відбиття національно-мовних особливостей певного народу цілком закономірно привертає увагу мовознавців. Попри наявність значної кількості досліджень, численні питання, пов'язані зі статусом, ознаками, межами та типами фразеологічних одиниць, на сьогодні залишаються остаточно не розв'язаними.

Одним із найменш досліджених аспектів фразеології є інтонаційне оформлення фразеологічних одиниць, з'ясування ролі інтонації в їхньому формуванні. Така невивченість зумовлена кількома причинами. По-перше, традиційно фразеологізми досліджують переважно на матеріалі писемних джерел, залучають відомості фразеологічних словників. Оскільки в письмових текстах інтонаційні властивості фразеологізмів експліцитно не втілені, вони залишаються поза увагою дослідників [10, с. 243]. По-друге, з'ясування особливостей інтонаційного оформлення фразеологічних одиниць в усному мовленні неминуче ставить питання про коректні методи їхнього аналізу, якими є комп'ютерні програми з автоматичного оброблення мовлення, які дають змогу отримати та зіставити інтонограми відповідних мовленнєвих одиниць. У розрізі цього дослідження особливостей організації інтонаційно маркованих фразеологізованих речень (обґрунтування цього поняття див. нижче) в українській мові є актуальним та ще не розв'язаним завданням сучасних лінгвістичних студій, що перебувають на перетині фразеології, синтаксису та інтонології.

Окремі зауваги щодо ролі інтонації у процесі фразеологізації висловлювали ще в середині ХХ ст. Л. Ройзензон, І. Федосов, М. Копиленко, З. Попова [3, с. 86; 11, с. 206–209; 14, с. 25] та інші

лінгвісти. Зокрема, Л. Ройзензон за роллю інтонації у межах фразеологізмів розмежував дві групи – інтонаційно марковані та інтонаційно немарковані фразеологічні одиниці [11, с. 206–209].

У працях останніх років є спроби виділити окремий клас фразеологічних одиниць, у формуванні яких інтонація відіграє вирішальну роль [12; 10; 1; 4; 15; 16]. Ідеться про висловлення на зразок *Добра порада! Дуже треба! Що за день! (Що за день?)*, які можуть вимовлятися з різною інтонацією і відповідно передавати різний зміст, різну оцінку мовцем реалії або ситуації загалом, реалізовувати різну комунікативну настанову. У писемних текстах трактування змісту подібних речень відбувається з урахуванням контексту:

Хвилини терпкого вичікування, потім:

– *Ей, хто там?*

– *Свої.*

– *Що за люди?*

– *З окопів люди. А ви? Ви – наші?*

– *Наші* (О. Гончар. Людина і зброя) (питальне нефразеологізоване речення);

А резолюцію яку тоді ухвалили: «Незважаючи на те, що в нас залишились каліки, діди та баби, ворогам революції не ходити на нашій землі. Озброїтесь косами, вилами, мітлами і зметемо їх з лиця землі. Висловлюємо повну готовність стояти до останньої краплі крові за Ради робітничих, солдатських і селянських депутатів». І як стоять! Ех, Тимофію, що за люди це! (М. Стельмах. Велика рідня) (фразеологізоване речення зі значенням позитивної оцінки);

...Коли він вперше пробіг по коридору і вскочив у цех друкарні у цих неймовірних джінсах і вишитій сорочці, дівчата підняли веселий гвалт, а Микола Сергійович, наче нічого не сталося, бурчав:

– *Що за люди, наче штанив не бачили. Надалі Солодченко вже не виходив із кабінету, ховаючи ноги під письмовим столом. Але всі до нього забігали, начебто у справах, заглядали під стіл, а він хвищав ногами* (О. Іванов. Штани) (фразеологізоване речення зі значенням негативної оцінки).

В україністиці питання про взаємозв'язок фразеологізації та інтонаційного оформлення конструкцій досі залишається не розв'язаним.

Мета пропонованого дослідження – з'ясувати статус речень на зразок *Добра дівчина! Який розумний! Що за день! Щоб я з ним працювала!*, які можуть виступати як фразеологізовані і як нефразеологізовані залежно від інтонації, реалізованої в певній ситуації та в певному контексті. Поставлена

мета передбачає розв'язання таких завдань: 1) проаналізувати погляди вчених на інтонаційно марковані речення; 2) визначити статус інтонаційно маркованих *фразеологізованих* речень у системі фразеологічних одиниць; 3) з'ясувати їхні диференційні ознаки; 4) виділити чинники, які мотивують можливість виникнення особливого типу синтаксичної омонімії – омонімії фразеологізованих і нефразеологізованих речень.

Термін «інтонаційний фразеологізм» на позначення специфічного типу фразеологічних одиниць увела до наукового обігу відомий фонетист Н. Светозарова [16; 12 та ін.]. Її учениця М. Архипецька кваліфікує інтонаційні фразеологізми як «особливі фразеологічні одиниці розмовного мовлення, комунікативне значення яких, не виражене експліцитно (лексично), визначається виключно за їхніми інтонаційними характеристиками» [1, с. 4]. Підтримує виділення інтонаційних фразеологізмів як окремого типу фразеологічних одиниць ще одна представниця Санкт-Петербурзької школи А. Павлова. Дослідниця визначає інтонаційні фразеологізми та фразеосхеми (термін Д. Шмельова, у нашій термінології – фразеологізовані речення, або синтаксичні фразеологізми) як «білі плями» сучасної фразеології [10].

І. Логінова вважає термін «інтонаційний фразеологізм» дискусійним на підставі некоректності кваліфікації інтонації як основної відмінності вільних сполучень слів та фразеологічних одиниць, оскільки інтонаційне оформлення останніх «є варіативним і залежить від контексту та емоційного стану мовця» [9, с. 218]. Дослідниця наголошує на існуванні сукупності диференційних ознак фразеологізмів, а експресивні значення висловлень на зразок *Яка в нього машина! Як вона співає!* тлумачить як «регулярні властивості самих ІК (інтонаційних конструкцій)» [9, с. 220]. Попри сформульоване І. Логіновою протиставлення поглядів, зазначені підходи не суперечать один одному, оскільки: 1) інтонаційне оформлення Н. Светозарова, М. Архипецька та А. Павлова вважають важливим параметром фразеологізмів загалом, водночас його розглядають як вирішальний чинник формування не всіх фразеологічних одиниць, а тільки тих, що мають відповідні омоніми – вільні речення; 2) інтонацію дослідниці також розглядають не окремо, а в межах комплексу ознак фразеологізмів, пор.: «Інтонація грає виключно важливу роль у фразеології, поряд з ідіоматичністю (семантичними зсувами у значеннях слів ідіом), цільнооформленістю, нерозчленованістю, стійкістю, відтворюваністю. Імовірно, немає смислу визначати, яке місце за ступенем важливості в цьому списку належить інтонації, однак вона має всі підстави в цьому списку фігурувати: без неї

він не є повним. А у сфері так званих інтонаційних фразеологізмів, або інтонаційних кліше, або фразових вигуків (термінів для позначення цього явища кілька) інтонація грає відверто провідну роль» [10, с. 243]; 3) за інтонаційним контуром (інтонаційною конструкцією) визнають право передавати певне значення: «...інтонаційним фразеологізмом можна вважати не тільки конкретну лексико-граматичну структуру, але й власне інтонаційний контур, що передає певне емоційне значення» [1, с. 17].

У межах неоднослівних інтонаційних фразеологізмів М. Архипецька виділяє дві групи за типом лексико-граматичного наповнення: 1) інтонаційні фразеологізми закритої структури, які не дозволяють лексичних змін, заповнення / незаповнення факультативних або введення додаткових компонентів: рос. *Всю жизнь мечтал! Еще чего!*; 2) інтонаційні фразеологізми відкритої структури, які відповідають фразеологізованим реченням у нашому розумінні: рос. *Тоже (мне) [врач] нашелся! Куда/где (уж) ему!* [1, с. 18] (у наведених прикладах збережено запис М. Архипецької).

Спіраючись на погляди Л. Ройзензона [11, с. 206–209], Н. Курникова обґрунтовує доцільність терміна «інтонаційно марковані фразеологічні одиниці» (далі ІМФО), до складу яких зараховує не тільки фразеологізовані речення, які є предметом нашого дослідження, але й окремі лексичні (традиційні) фразеологізми, які мають омонімічні вільні речення, а також вигуківі фразеологізми [4]. Широкий підхід до розуміння інтонації та здійснений на його підставі аналіз мелодичного малюнку, темпу, тембру, пауз та наголосу ІМФО дає змогу дослідниці виділити регулярні для ІМФО інтонаційні конструкції (далі ІК) – ІК-5, ІК-6 та ІК-7 (типи ІК подано за авторитетною класифікацією О. Бризгунової) – та дійти до висновку, що інтонаційне оформлення таких одиниць становить «один з найскладніших видів інтонації у фразеології, оскільки саме у фразеологічних одиницях цієї групи відбувається суміщення трьох функцій інтонації: фонетично організувальної, засобу фразеологізації, смислорозрізнавальної» [4, с. 17]. Термін «інтонаційно марковані фразеологічні одиниці» видається коректним, оскільки акцентує на центральній ролі інтонації у формуванні зв'язаного значення відповідних одиниць та передбачає протиставлення з іншими фразеологічними одиницями, які, безумовно, також мають певне інтонаційне оформлення, але воно не мотивує виникнення зв'язаного значення.

Цікаво, що на специфічний випадок омонімії речень звертають увагу саме вчені-інтонологи, водночас, на нашу думку, такі одиниці мають розглядатися і з власне-синтаксичних позицій і кваліфікуватися як

один із типів *синтаксичної омонімії*, оскільки йдеться про *омонімію* вільних і фразеологізованих *висловлень*, тотожних за структурою та лексичним наповненням, але відмінних інтонаційно.

З-поміж спеціальних праць, присвячених синтаксичній фразеології (або синтаксичній ідіоматиці), варто відзначити дослідження М. Всеволодової та Йон Лім Су, у яких не тільки заакцентовано потребу встановлення взаємозв'язків синтаксису та інтонації, виділено смислорозрізнявальну функцію інтонації для вільних та фразеологізованих речень з тотожним компонентним складом, але й здійснено спробу інтонаційного аналізу оцінних синтаксичних фразеологізмів як одного з найбільших класів одиниць цього типу на матеріалі російської та корейської мов [2; 5 та ін.]. Спираючись на типологію ІК російської мови О. Бризгунової, дослідниці виділили типові для цього класу синтаксичних фразеологізмів ІК – ІК-2, ІК-5, ІК-3 та ІК-7.

Статус фразеологізованих речень загалом визначено у працях [2; 6; 7; 8; 13 та ін.]. У межах широкого підходу до фразеологічних одиниць дослідники зазначають, що процес фразеологізації відбувається в межах різних мовних одиниць. Результатом фразеологізації речення як предикативної синтаксичної одиниці є утворення окремого типу фразеологічних одиниць – синтаксичних фразеологізмів, або фразеологізованих речень. Спільними ознаками лексичних (традиційних) та синтаксичних фразеологізмів є неоднослівність, стійкість, цілісність значення, неможливість вивести його із суми значень компонентів, що утворюють фразеологічну одиницю, та ескпресивність; відмінності ж стосуються типу мовної одиниці, у межах якої відбувається фразеологізація; відтворюваності / невідтворюваності, призначення, низки структурних, лексичних і граматичних параметрів; чинників, які беруть участь у формуванні зв'язаного значення, та характеру еквівалентних мовних одиниць (докладно див. [13]).

З-поміж усього загалу фразеологізованих речень виділяємо два типи речень за наявністю / відсутністю висловлень-омонімів та виконанням / невиконанням інтонацією смислорозрізнявальної функції.

1. Фразеологізовані речення, які мають відповідник – омонімічне нефразеологізоване речення, смислорозрізнявальну функцію в такому разі виконує саме інтонація: *Яка дівчина!* та *Яка дівчина?*; *Скільки нас на планеті?* та *Скільки нас на планеті!*; *Добрий вчинок!* і т. ін. На позначення речень цього типу коректним вважаємо термін «інтонаційно марковані фразеологізовані речення».

2. Фразеологізовані речення, які не мають вільних речень-омонімів

(принаймні на сучасному етапі розвитку мови): *Оце так зустріч! Чим не подарунок! Дівчина як дівчина. Закон є закон* та ін.

Одиниці першого типу А. Павлова цілком слушно трактує як площину перетину фразеологізованих речень (фразеосхем) та інтонаційних фразеологізмів: «Фразеосхеми та інтонаційні фразеологізми – множини, що перетинаються. <...> Описати підмножину перетину, тобто фразеосхеми, які водночас є інтонаційними фразеологізмами, – ще одне з цікавих і досі нерозв’язаних завдань фразеології та інтонології» [10, с. 245–246].

М. Архипецька зазначає, що інтонаційні фразеологізми «можуть мати лексико-граматичні омоніми (далі ЛГО), тобто висловлення з ідентичним лексико-граматичним складом, але іншим комунікативним призначенням» [1, с. 4]. Виокремлення семантичних та просодичних відмінностей інтонаційних фразеологізмів стає можливим саме завдяки зіставленню з ЛГО, пор. російські речення *Будет он работать* (вільне розповідне речення), *Будет он работать?* (вільне питальне речення) та *Будет он работать!* (інтонаційний фразеологізм із заперечним значенням) [1, с. 4–5].

М. Архипецька виділяє такі диференційні ознаки інтонаційних фразеологізмів, як надслівність, особливий спосіб номінації (узагальнено-цілісне значення), стійкість, відтворюваність, загальновідомість, експресивність, мовна специфіка (неперекладність), побутово-розмовний характер та першорядна значущість інтонаційних засобів у формуванні комунікативного значення [1, с. 4; 14–18]. При цьому перші вісім критеріїв дають змогу зарахувати їх до класу фразеологічних одиниць, а останній – трактувати як особливий вид – інтонаційні фразеологізми.

З усіх перерахованих параметрів інтонаційно маркованим фразеологізованим реченням невластиві відтворюваність та особливий спосіб номінації, оскільки фразеологізовані речення не відтворюються, а будуються мовцем у більш чи менш готовому вигляді, їх основним призначенням є не номінація, а вираження суб’єктивно-модальних значень – оцінки, згоди, заперечення, необхідності, неможливості та ін. [13]. Відносними також є загальновідомість та неперекладність, оскільки правильне використання таких моделей речень потребує глибоких знань синтаксису та навичок спілкування певною мовою, водночас еквівалентні моделі речень є в багатьох мовах світу.

Аналіз зібраного фактичного матеріалу дає змогу виділити деякі параметри, характерні для інтонаційно маркованих фразеологізованих і нефразеологізованих речень-омонімів.

1. Наявність оцінної лексики (в іменних моделях оцінка передається

за допомогою атрибутивних поширювачів типу *добрий, цікавий*, у дієслівних – адвербіальних компонентів типу *вдало, добре, чудово*:

Олеся догадалась, що Балабуха усе бачив з гори з-за куців; її взяла злість.

– А хоч би й жаби печерувала! Що ж у тому поганого? Покарав мене господь тобою: вмієш за куцями підстерігати, а за возами не підстерігаєш. Он твої вози порозпадались серед базару жидам на смішки. Добрий господар! Доведеться самій ходити коло возів (І. Нечуй-Левицький. Старосвітські батюшки та матушки);

Знаю Богдана давно. Добрий господар, розумний керівник, хороши товариш. Таким людям треба давати дорогу у велику політику! (<http://bug.org.ua/interview/46170-46170/>).

2. Заповнення позиції змінного іменного компонента моделі речень абстрактними іменниками (*диво, любов, новина* і под.), які уможливають різну оцінку мовцем відповідної реалії:

Цілувала-пестила, аж губи припухли. Оце любов! (Л. Дашвар. Біті є. Макар) (фразеологізоване речення з позитивною оцінкою);

Оце, думаю, турбота про людей! І допомогу дали, і ще й за здоров'я наших бджіл турбуються. Через кілька днів приношу я той бджолиний підмор у державну ветеринарну лабораторію, куди і було сказано. А там мені – за аналізи з кожної бджолосім'ї плати більш як по двадцять гривень. Прикинув я: дали 120 гривень, а забирають більше 200... Оце любов!.. Не треба мені такої державної допомоги (<http://tvivbiznes.com/main/news2/164434>) (фразеологізоване речення з негативною оцінкою).

3. Уведення до моделі речення факультативних компонентів – часток, вигуків, які підсилюють та уточнюють оцінне значення:

Які люди! Які тільки дорогі люди проходили цими східцями! Звіділя пішов моряк у село і відстрілювався від банди до останнього набою (Г. Тютюнник. Вир) (фразеологізоване речення з позитивною оцінкою);

Син. Не зліть мене, батьку, я в атаку йшов! Зрозуміли?

Батько. Тепер однаково, – в атаку, не в атаку. Війна кінчається.

Син. Це Белгородська дуга! Зрозумів? (Постукав по милиці).

Батько. Хай буде дуга. Тільки ти її помени виставляй, щоб людям на тебе не було незручно дивитись.

Син. Тобто як це так?

Батько. А так, що не обтяжуй людей. Людям і без твоєї дуги важко, синку.

Син. Ну, спасибі, тату! Он які люди!

Батько. Люди як люди. У кожного своя біда. Так що подякуй долі та й кульгай собі делікатно, не пияч, не горлай та утримуйся від брехень (О. Довженко. Повість полум'яних літ) (фразеологізоване речення з негативною оцінкою).

4. З-поміж синтаксичних особливостей відзначимо випадки своєрідної парцеляції, за якої фразеологізоване речення за формою є підрядною частиною складного речення, що вживається самостійно, без головної частини, унаслідок чого виникає фразеологізоване значення:

– *Слухай, Тимоше, покинь мою розлучницю! покинь, коли не хочеш каятись вік! Буде каяння, та вороття не буде!*

– *Щоб я її покинув! Дурно тільки слова твої гинуть. Не зраджу своєї дівчини, поки жив буду, поки світ сонця!* (Марко Вовчок. Чари) (фразеологізоване речення зі значенням заперечення дії), пор.:

Мій владарю! З якою недоброю промовою ти звернувся до мене тепер. Ти пропонуєш мені видати тобі жінку, від якої я маю синів, тепер уже дорослих юнаків, та дочок, із котрих одну ти взяв за жінку для твого сина, жінку, що її я люблю всім серцем, цю жінку ти хочеш забрати від мене, щоб я її покинув і щоб я одружився з твоєю дочкою? (Геродот. Історії в дев'яти книгах. Переклад А. Білецького) (нефразеологізоване речення, що є підрядною з'ясувальною частиною в межах складного речення).

5. Реалізація дієслівних речень без типових передбачуваних поширювачів (напр., поширювачів місця для дієслів руху), що поєднується з уведенням поширювачів з оцінним значенням, пор.:

Мені вже 11 місяців, за цей місяць я дуже багато навчилась. З розумового розвитку – я вмію робити баран-баран, показувати тосі-тосі, па-па і де в мамі носик. Правда на замовлення показую рідко. З фізичного розвитку – добре ходжу біля опори, за дві ручки, стою пару секунд без опори, дуже активно повзаю по цілій хаті, встаю біля будь-якої опори, деколи можу присісти не тримаючись (<http://www.minibanda.ru/u/13694/note/11-msyacv-2-2>) (вільне речення);

– *Де ти ходиш, де ти бродиш?* – почала гримати на чоловіка Кайдашиха: вона думала, що він пив до півночі в шинку.

– *Еге, ходиш... Добре ходжу.. Не сам ходжу, а мене водить, – промовив Кайдаш через силу, схиливши голову на руку. – Завела мене нечиста сила аж у Богуславський ліс* (І. Нечуй-Левицький. Кайдашева сім'я) (фразеологізоване речення зі значенням заперечення).

Отже, серед фразеологізованих речень виділяємо два типи речень за наявністю / відсутністю висловлень-омонімів та виконанням /

невиконанням інтонацією смислорозрізнявальної функції. На позначення речень першого типу вживаємо термін «інтонаційно марковані фразеологізовані речення».

Випадки вживання речень-висловлень, які залежно від інтонації в різному контексті та в різних ситуаціях можуть виступати як вільні і як фразеологізовані, вважаємо особливим різновидом синтаксичної омонімії. Виняткову роль у встановленні статусу таких висловлень відіграє інтонація, яка у фразеологізованих реченнях виконує одночасно три функції – фонетично організувальну, засобу фразеологізації та смислорозрізнявальну. З'ясування специфіки їхнього інтонаційного оформлення потребує залучення комп'ютерних програм з аналізу мовлення, що і є перспективою наших подальших досліджень.

Література

1. Архипецкая М. В. Интонационные фразеологизмы со значением эмоционального отрицания : автореф. ... дисс. канд. филол. наук / М. В. Архипецкая. – СПб., 2012. – 26 с.
2. Всеволодова М. В. Принципы лингвистического описания синтаксических фразеологизмов : На материале синтаксических фразеологизмов со значением оценки / М. В. Всеволодова, Ён Лим Су. – М. : МАКС Пресс, 2002. – 164 с.
3. Копыленко М. М. Очерки по общей фразеологии / М. М. Копыленко, З. Д. Попова. – Воронеж : Изд-во Воронежского ун-та, 1978. – 141 с.
4. Курникова Н. В. Интонационно маркированные фразеологические единицы в современном русском литературном языке : дисс. ... канд. филол. наук / Н. В. Курникова. – Иваново, 2003. – 206 с.
5. Лим С. Ё. Принципы лингвистического описания синтаксических фразеологизмов : на материале синтаксических фразеологизмов с общим значением оценки : автореф. дис. ... канд. филол. наук / Ё. С. Лим. – М., 2001. – 26 с.
6. Личук М. І. Ступені фразеологізації речень : автореф. дис. ... канд. філол. наук / М. І. Личук. – К., 2001. – 16 с.
7. Личук М. І. Ступені фразеологізації речень / М. І. Личук, В. Д. Шинкарук / Чернівецький національний ун-т ім. Юрія Федьковича. – Чернівці : Рута, 2001. – 136с.
8. Мельчук И. А. Русский язык в модели «Смысл ↔ Текст» / И. А. Мельчук. – М. – Вена : Школа «Языки русской культуры», 1995. – 682 с.
9. Логинова И. М. Фразеология и просодия / И. М. Логинова // Вестник Новгородского государственного ун-та. – 2014. – № 77. – С. 218–221.
10. Павлова А. В. «Белые пятна» фразеологии: интонационные фразеологизмы и фразеосхемы / А. В. Павлова // Высшее гуманитарное образование XXI века: проблемы и перспективы. Материалы Седьмой международной научно-практической конференции. – Самара : ПГСГА, 2012. – С. 240–246.
11. Ройзензон Л. И. Лекции по общей и русской фразеологии : [учебное пособие] / Л. И. Ройзензон. – Самарканд : СамГУ, 1973. – 223 с.
12. Светозарова Н. Д. Интонационная фразеология (перцептивный анализ

интонационных клише и идиом русского языка) / Н. Д. Светозарова // Вопросы русского языкознания. – Вып. 11. Аспекты изучения звучащей речи. Сб. научн. статей к юбилею Е. А. Брызгуновой. – М. : Изд-во МГУ, 2004. – С. 175–178.

13. Ситар Г. В. Статус синтаксичних фразеологізмів у системі фразеологічних одиниць / Г. В. Ситар // Вісник Донецького національного університету. Серія Б. Гуманітарні науки. – Донецьк : ДонНУ, 2011. – № 2. – С. 66–74.

14. Федосов И. А. Функционально-стилистическая дифференциация русской фразеологии / И. А. Федосов. – Ростов н/Д. : Изд-во Ростов. ун-та, 1977. – 211 с.

15. Хосейни А. Способы имплицитного выражения отрицания в интонационных фразеологизмах / А. Хосейни, Ф. С. Ганбари-Эрди // Молодой ученый. – 2015. – № 8. – С. 186–189.

16. Svetozarova Natalia. Locutions praséologiques intonatives / N. Svetozarova // Actes du XII Congrès International des Sciences Phonétiques. – Aix-en-Provence. – 1991. – Vol. 2. – P. 274–277.

Стаття надійшла до редакції 09.08.2015 р.

УДК 811.161.2'373.22

А. А. Титаренко

СТРУКТУРНА ОРГАНІЗАЦІЯ УРБАНОНІМІВ КРИВОГО РОГУ

Титаренко А. А. Структурна організація урбанонімів Кривого Рогу.

У статті розглянуто структурну будову урбанонімів. Увагу зосереджено на структурній організації урбанонімів Кривого Рогу. Виокремлено прості, складні і складені одиниці.

Ключові слова: структурна організація, урбанонім, прості, складні і складені найменування.

Титаренко А. А. Структурная организация урбанонимов Кривого Рога.

В статье рассматривается структурное строение урбанонимов. Внимание сосредоточено на структурной организации урбанонимов Кривого Рога. Выделяются простые, сложные и составные названия.

Ключевые слова: структурная организация, урбаноним, простые, сложные и составные названия.

Tytarenko A. A. Structural organization of urbanonims of Kriviy Rih.

The article deals with the structure of urbanonims. It focuses on structural organization of urbanonims of Kriviy Rih. Simple, complex and compound names are distinguished.

Key words: structural organization, urbanonim, simple, complex and compound names.

У сучасному мовознавстві під структурою слова розуміють склад, взаєморозташування і зв'язки його значущих частин. Структурно-граматична організація онімів загалом й урбанонімів зокрема неодноразово

ставала предметом зацікавлення науковців (О. Вінарєва, В. Кам'янець, Р. Ляшенко, О. Суперанська, В. Ткачук). Щоправда, до неї повсякчас звертаються принагідно (Н. Іванова, І. Некіпелова, Т. Топорова). Звідси, відповідно, питання про структуру найменувань внутрішньоміських об'єктів до сьогодні залишається дискусійним. Відсутність систематизації урбанонімів за будовою зумовлює актуальність нашого дослідження.

Метою цієї розвідки є спроба подати опис структурної організації урбанонімів Кривого Рогу.

Не викликає принципівих заперечень твердження про те, що структура урбанонімів у різних мовних системах є подібною. Акцентують передусім на плані вираження, кваліфікованому як конструкція, що складається мінімум із двох компонентів: знака-показчика та пропріальної одиниці. Варіюється лише їхня граматична структура, причому кількість варіантів невелика. З позиції граматики повна урбанонімна формула – це завжди атрибутивна синтагма, де елементом, що означає об'єкт, є відповідний показчик: вулиця, проспект, шосе, бульвар (годоніми); площа (агороніми); фірма, шахта, магазин і т. ін. (ергоніми); а елемент, який є означенням, кваліфікують як пропріальний.

У слов'янській урбанонімії слово-показчик, або номенклатурний знак, може знаходитися й у препозиції, і в постпозиції з більшою частотністю того чи того варіанта в певній мові. До того ж воно пишеться завжди окремо від власної назви.

Структура внутрішньоміського найменування передбачає граматичну характеристику, а саме: якими частинами мови виражені компоненти повної урбанонімної формули і які граматичні засоби й способи зв'язку між ними. Оскільки слово-показчик атрибутивної конструкції завжди є певним елементом словосполучення, воно зазвичай виражене іменником у називному відмінку (поза мовленнєвою ситуацією). Як свідчить проаналізований фактичний матеріал, належність до лексико-граматичних розрядів прикметника й числівника можуть позначати переважно годоніми.

В урбанонімному просторі Кривого Рогу, як і в українськомовному урбанонімному просторі загалом, годоніми, агороніми, ергоніми, виражені прикметниками або порядковими числівниками, узгоджуються з номенклатурним словом у роді й числі (вул. *Польова*, вул. *Степова*; провул. *Короткий*, провул. *Червоний*; магазин «*Цікавий*» тощо), можуть мати форму непрямого відмінка (площа *Дзержинського*, вул. *Дитинства*, вул. *Юності* тощо).

Супровідники ергонімів у спеціальних дослідженнях отримують

так само різну кваліфікацію, як-от: «термін» (Т. Шмельова [11]), «номенклатурний термін» (С. Стародубцева [10]), «родовий термін» (І. Крюкова [4]), «термін-класифікатор» (Е. Ворошилова [2]), «ергонімний термін» (Т. Романова [8]) і т. ін. Крім того, кількість номенклатурних термінів у сфері ергонімії перевищує 300 одиниць [2, с. 13], що загалом не сприяє чіткій систематизації відповідного матеріалу.

Беззаперечним залишається те, що апелюють, який супроводжує власне ім'я, є важливою частиною назви і виконує специфічні функції: «Функція супровідного слова має потрійний характер: на синтаксичному рівні воно, утворюючи разом із власним ім'ям паратактичне поєднання, протиставляється основному тексту; на морфологічному рівні супровідне слово перебирає на себе нерідко відсутні або не повною мірою виражені в онімі функції відміни, уточнення роду тощо» [9, с. 351].

Номенклатурний знак, наявний у складі повного найменування, наприклад, торговельно-комерційного об'єкта, «є носієм найважливішої категорійної інформації (містить відомості про тип установи, профілі діяльності і т. ін.), виконує класифікаційну роль, утілює функцію введення в ряд, без чого власна назва не може існувати» [6, с. 76]. Лексичний номенклатурний компонент, використаний у прямому значенні, повторюється в багатьох найменуваннях певної групи внутрішньоміських об'єктів. Так, скажімо, найменування виробничо-промислових та адміністративно-побутових підприємств супроводжуються такими номенклатурними знаками, як-от: *завод, комбінат, підприємство, шахта, агентство, готель, салон* тощо.

Зі зміною в Україні форми власності підприємств, у зв'язку з появою численних абревіатур (*ТОВ, ВАТ, ЗАТ* та ін.) змінилася і структура найменування підприємства чи установи: на передньому плані найчастіше знаходяться абревіатури, потім ергонімні компоненти (*комбінат, готель, перукарня, магазин* тощо), а слідом – власне назва виробничо-промислової, адміністративно-побутової чи торговельно-комерційної організації. Як справедливо зауважує Р. Козлов, номенклатурний термін є компонентом ергонімів, а їхня загальна структурна схема така: 1) ідентифікатор (стандартизований термін: *магазин, ВАТ, ЗАТ, фірма* та інші); 2) кваліфікатор (*бутик, шинок* тощо); 3) диференціатор («*Лілія*», «*№ 123*», «*Продукти*» та інші) [4, с. 8].

З позиції В. Стародубцевої, номенклатурний термін разом з онімом складають бінарну єдність. Указуючи на спеціалізацію іменованого об'єкта, він найчастіше допомагає визначити мотив найменування останнього [8].

Отже, повна урбанонімна структурна організація передбачає наявність двох необхідних компонентів: урбаноніма та терміна-показчика, де перший вирізняється специфічною структурою, яку відтворюють передовсім простими й складними словами; абрєвіатурами різноманітних типів та словосполученнями.

Дехто з науковців робить спробу увиразнити традиційну структурну класифікацію, диференціюючи серед власне урбанонімних найменувань: слова непохідні чи прості похідні, складні, абрєвіатури складові й звукові, назви, ускладнені цифровою індексацією, апозитиви – спеціально створені одиниці номінації, відсутні в загальнолітературній мові, та словосполучення (Т. Хейлик [10]); однокомпонентні та двокомпонентні структурні моделі, описові конструкції (А. Беспалова [1]). Однак із такими підходами можна погодитися не завжди, зокрема, як нам здається, суперечливим є виокремлення так званих непохідних урбанонімів. До того ж їхню систематизацію залежно від структурно-граматичної організації варто здійснювати без урахування тих чи тих номенклатурних знаків, або слів-супровідників.

Праці вітчизняних і зарубіжних мовознавців засвідчують: в аспекті структурних класифікацій онімів спостерігається певне ототожнення їх структурної типології з іншими (словотвірною, мотиваційною і т. ін.), що зумовлює її часткове ускладнення або спрощення (В. Німчук [5], С. Роспанд [7] та ін.). З огляду на це, на нашу думку, структурна градація зазвичай повинна передбачати поділ онімів на групи – прості, складні та складені. Так, у проєкті «Українська ономастична термінологія», у якій детально схарактеризовано структуру власних назв, виокремлюються прості (одноосновні), складні (дво- і багатоосновні) та складені (словосполучення або навіть речення) оніми [5, с. 24–43].

Цілком очевидно, виходячи зі значення лексеми «простий», що до розряду простих урбанонімів варто зараховувати елементарні за структурою одиниці (наприклад, ергоніми: «Ажур», «Бомба», «Будуар», «Віват», «Галантерея», «Єва», «Milavitsa», «ZARINA» тощо).

Прості урбаноніми, як безафіксні, так і афіксальні трапляються доволі часто серед найменувань і лінійних, і масштабних об'єктів. Наприклад, вул. *Авіаційна*, вул. *Аврори*, провул. *Аджарський*, вул. *Варлена*; площа *Визволення*, площа *Горького*, площа *Маяковського*, площа *Толстого*; шопоніми: «Бодрум», «Газовик», «Колумбус», «Техновик» тощо.

У цьому плані продуктивністю вирізняються ергонімні найменування, як-от: назви виробничо-промислових та адміністративно-побутових підприємств, або фірмоніми: «Амазонка», «Більшовик», «Ганівський»,

«Гвардійська», «Глеюватський», «Дискавери», «Південний», «Північний», «Рів'єра», «Тропікана»; назви торговельно-комерційних установ, або шопоніми: «Армавірський», «Асорті», «Барвінок», «Берізка», «Верес», «Віват», «Господарочка», «Данко», «Ера», «Замки», «Ідея», «Комфорт».

Серед урбанонімних найменувань вирізняються й складні утворення (двокореневі, двоосновні власні назви, що ілюструють поєднання за допомогою інтерфіксів або без): а) вул. Білостоцька, Дніпропетровське шосе, вул. Домнобудівників, вул. Коксохімічна, вул. Лісоводів, вул. Машинобудівельна, вул. Новокриворізька, провул. Новолозуватський, вул. Овочеводів, вул. Семибратова; б) вул. Гулака-Артемівського, вул. Сухе-Батора та ін.. Однак такі одиниці становлять незначну кількість, зокрема серед годонімів, і попри те, що в їхній структурі вирізняється кілька елементів, вони виникли переважно не внаслідок осново- чи словоскладання, а неморфологічними способами творення.

Значно частіше трапляються кількоосновні урбаноніми серед ергонімів, наприклад: «АРТфреш», «СантеХХаус», «Теплокомфорт», «Теплолюкс», «Техношара», «MEGASPORT», «MetalMaster», «ТеплоLand» тощо. Такі найменування є зазвичай результатом складноскорочення або складання, рідше – уже готове складноскорочене слово було використане для номінацій промислово-виробничої, адміністративно-побутової чи торговельно-комерційної установи (пор.: «Автограф», «Водограй», «Канцтовари», «Кривбас» і т. ін.).

Серед складних наявні також назви-складання, утворені на основі поєднання: а) того самого слова задля підсилення його значення, синонімічних або співвідносних слів («Буль-Буль», «Тік-Так» «Чисто-чисто», «Чудо-чадо»); б) слів на позначення однокласових понять «Зима-Літо», «Каміни-сауни», «Ковролін-лінолеум», «Хліб-Молоко», «Чай-Кава»; додавання прикладкового компонента: «Бізнес-букет», «Дизайн-меблі», «Роял-Фасон». Спостерігаються й абрєвіатурні утворення або такі назви, що мають формульне представлення: «АТБ», «КТМ», «МТС», «Н2О».

Проблема систематизації ускладнюється тим, що в урбанонімному просторі Кривого Рогу спостерігається різнобій у написанні однотипних власних назв, доволі часто норми чинного правопису порушуються: а) написання складноскорочених слів і похідних від них з першими частинами *аква-*, *аеро-*, *медіа-*, *мега-*, *техно-*, *євро-*, *електро-*: «Аеро-Декор», «Аеромагія», «Аква-Сервіс», «Акватехніка», «Аква-хобі», «Економ-Плюс», «ЕлектроЛюкс», «Євро-Офіс», «Мега-Люкс», «Медіасервіс», «Медіа-сервіс», «Техно Світ»; б) написання складних слів із постпозитивними частинами *-ленд*, *-спорт*, *-люкс*, *-сіті*: «Бєбі-ленд»,

«Драйв-спорт», «Екстрим спорт», «Інтерспорт», «Камея-Люкс», «КАНЦ-СІТУ», «ТопЛенд», «Юніор спорт»; в) написання складних слів із препозитивною іншомовною частиною: «Голд-Альянс», «Гранд престиж»; г) написання складних трикомпонентних слів: «АкватермПлюс», «Мінімаркет Плюс», «Технопарк Плюс»; ґ) неправильне передавання написання запозиченої лексеми: «Уік Енд», «Parfum-Prestige» тощо).

Складені урбаноніми передбачають поєднання двох і більше структурних елементів, які є нарізнооформленими. Такі одиниці трапляються і серед годонімів, і серед ергонімів, причому останні (зі зрозумілих причин) вирізняються більшою продуктивністю.

Складені годоніми передбачають поєднання переважно двох компонентів, які позначають семантично цілісне поняття. Такі одиниці засвідчують імена та прізвища або псевдоніми видатних особистостей світового, вітчизняного та регіонального значення: вул. *Аліма Солониченка*, вул. *Анатолія Жовтухи*, вул. *Богдана Хмельницького* тощо. Рідше – один із компонентів годонімної назви співвідноситься з апелятивом (вул. *Адмірала Головка*, вул. *Сержанта Рзянкіна*, вул. *Сім'ї Демиди*), подекуди двокомпонентні найменування лінійних об'єктів маніфестують реалії, які не мають стосунку до конкретної особи або й узагалі не мають стосунку до особи, як-от: *Білих Акацій*, вул. *Біла Гірка*, вул. *Ветеранів Праці*, вул. *Червоних Троянд* тощо.

Досить продуктивними, як засвідчують результати дослідження, є складені ергоніми. Такі лінгвоодиниці найчастіше є двокомпонентними атрибутивними сполученнями, де атрибутивний компонент виконує конкретизуючу функцію, може вказувати, скажімо, на виробника тієї чи тієї продукції, як-от: *Гаврилівські курчата*, *Європейські гардини*, *Єрмолинські напівфабрикати* тощо. У такому разі відносний прикметник обов'язково має формальний показник – суфікс *-ськ*.

Так звані атрибутивні словосполучення становлять різні структурні моделі, зокрема, найактивніше використовуваною є модель «прикметник + іменник»: *Бджолиний світ*, *Весела Дача*, *Господарські товари*, *Дитячий світ* тощо.

Атрибутивно-субстантивні найменування організовані також за моделями «займенник + іменник», «числівник + іменник», причому в ролі числової назви досить часто виступає нумерологічний компонент: *Ваш стиль*, *Всяка всячина*, *Мій дім*, *Наш магазин*, *П'ятий Кут*, *Твій день*, *5 Авеню*, *7 кілометр*, *12 Вольт*, *12 місяців '95 Квартал*, *97 Квартал*, тощо (пор. модель «кількісний числівник + іменник»: *4 кімнати*, *1000 дрібниць*, *Сто дрібниць*).

У ряді ергонімних найменувань атрибутивні відношення маніфестовані поєднанням двох субстантивів: «Володар Перснів», «Дизайн вогню», «Імперія замків», «Кім Баюн», «Концепт Life», «Леді Флора».

Зрідка трапляються назви, що передбачають однорідні сурядні ряди: «Дар і Я», «Дім, сад, город», «Молоко, торти, цукерки», «Овочі і фрукти», «Офіс і ми», «Парфюмерія і галантерея», «Світ & Стиль і т. ін., що інколи увиразнюються атрибутивним компонентом («Елітна парфюмерія і косметика») чи то поєднуються за допомогою діакритичних знаків («Дім + Інтер'єр», «Один + один»).

Поодинокі найменування представлені применниково-іменниковими конструкціями, де іменниковий компонент є здебільшого антропонім: «Від Ольги», «У Людмили», «У Макса», але «Для тебе»; (пор.: «На районі» (жаргонізм), «Відиван» (суржиковий компонент).

Кількокомпонентні ергоніми трапляються рідко і серед українськомовних, і серед нетранслітерних найменувань («Поліна +В», «ПП Бердник С.А.», «Світ швейних машин», «Світ цікавих речей», «Metro Cash & Carry», «Moda Toni Italy»).

З-поміж складених ергонімних найменувань вирізняються запозичення, оформлені і кириличною графікою, і латинською: а) «Анжеліка Лінджері», «Лучіано Карварі», «Міхаїл Воронін»; б) «A. Biaggi Line», «Antonio Gelo», «Fan Shop», «Fashion time», «IQ Fashion», «Marta Vladi», «Yves Rocher» тощо. Проілюстровані ергонімні назви дублюють найменування відомих торговельних марок або апелюють до наслідування тенденцій сучасної моди.

Отже, структурна систематизація урбанонімів передбачає їх поділ на прості, складні та складені з подальшим виокремленням більш дрібних підгруп. Перспективою дослідження є подальша систематизація урбанонімів на підставі інших критеріїв – дериваційних, мотиваційних, етимологічних тощо.

Література

1. Беспалова А. В. Структурно-семантические модели эргонимов и их употребление в современном английском языке : автореф. дисс. ... канд. филол. наук / А. В. Беспалова. – Одесса, 1989. – 16 с.
2. Ворошилова Е. В. Ономастикон города Канска как отражение истории и культуры народа : автореф. дисс. ... канд. филол. наук / Е. В. Ворошилова. – Тюмень, 2007. – 19 с.
3. Крюкова И. В. Рекламное имя : от изобретения до прецедентности : [монография] / И. В. Крюкова. – Волгоград : Перемена, 2004. – 288 с.
4. Козлов Р. И. Эргоурбонимы как новый разряд городской ономастики :

автореф. дисс. ... канд. філол. наук / Р. И. Козлов. – Екатеринбург, 2000. – 23 с.

5. Німчук В. В. Українська ономастична термінологія (проект) / В. В. Німчук // Повідомлення Української ономастичної комісії. – К. : Наукова думка, 1966. – Вип. 1. – С. 24–43.

6. Романова Т. П. Проблемы современной эргонимии [Электронный ресурс] / Т. П. Романова // Dokument HTML. – Режим доступа : <http://www.ssu.samara.ru>

7. Роспонд С. Перспективы развития славянской ономастики / С. Роспонд // Вопросы языкознания. – 1962. – № 4. – С. 3–14.

8. Стародубцева В. В. Номинация внутригородских объектов предприятий и учреждений в современном русском языке : на материале ойкодомонимов г. Ульяновска : дисс. ... канд. філол. наук 1 / В. В. Стародубцева. – М., 2003. – 216 с.

9. Старостин Б. А. Пограничные проблемы ономастики / Б. А. Старостин // Ономастика Поволжья. – Вып. 2. – Горький, 1971. – С. 347–352.

10. Хейлик Т. А. Особенности образования эргонимов в современном русском языке / Т. А. Хейлик // Шоста республіканська ономастична конференція : тези допов. і повід. – Ч. 2. – Одеса, 1990. – С. 123–124.

11. Шмелева Т. В. Язык города. Наименования магазинов / Т. В. Шмелева. – Красноярск, 1989. – 40 с.

Стаття надійшла до редакції 17.08.2015 р.

УДК 811.161.2'373.611

А. В. Ткач

ПРИНЦИПИ ОРГАНІЗАЦІЇ УКРАЇНСЬКОЇ МЕДИЧНОЇ ТЕРМІНОЛОГІЇ НА ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНОМУ РІВНІ

Ткач А. В. Принципи організації української медичної термінології на лексико-семантичному рівні

У статті розглянуто й проаналізовано проблемні аспекти у творенні й функціонуванні українських медичних термінів на лексико-семантичному рівні.

Ключові слова: українська медична термінологія, полісемія (багатозначність), омонімія, паронімія, антонімія, синонімія, запозичення (іншомовні терміни), власне питома лексика.

Ткач А. В. Принципы организации украинской медицинской терминологии на лексико-семантическом уровне.

В статье рассмотрены и проанализированы проблемные аспекты в формировании и функционировании украинских медицинских терминов на лексико-семантическом уровне.

Ключевые слова: украинская медицинская терминология, полисемия (многозначность), омонимия, паронимия, антонимия, синонимия, заимствование (иноязычные термины), собственно украинская лексика.

Tkach A. V. Principles of Ukrainian medical terminology for the lexical-semantic level.

The article discusses and analyzes the problematic aspects in the creation and

functioning of the Ukrainian medical terms in the lexical-semantic level.

Key words: Ukrainian medical terminology, polysemy (multiple meanings), homonymy, paronymiya, antonyms, synonyms, borrowing (foreign language terms) actually specific vocabulary.

У системній організації медичних термінів на лексико-семантичних засадах визначальними є загальномовні семантико-парадигматичні відношення полісемії, омонімії, антонімії, паронімії та синонімії. Це пояснюється тим, що терміни не існують у мові ізольовано, а перебувають у певних відношеннях між собою і з словами загальнолітературної мови [1]. Відповідно до сказаного метою і завданням нашої статті є аналіз проблем функціонування українських медичних термінів у лексико-семантичному аспекті, з'ясування їх причин та накреслення альтернативних шляхів їх вирішення.

Як відомо, однією з основних ознак терміна на відміну від загальноновживаного слова є його однозначність, тобто термін мусить мати обмежений, чітко фіксований зміст, зрозумілий кожному поза контекстом [6]. За словами І. Борисюка, «ідеальним для будь-якої терміносистеми є той стан, коли одному окремому поняттю відповідає один термін, бо саме така чітка, регламентована співвіднесеність назви й реалії дає можливість уникати можливих різночитань, а подекуди й плутанини в царині термінів» [2, с. 27]. Незважаючи на це, в термінології, як і в літературній мові, неможливо зберегти моносемічність, оскільки людські знання завжди поповнюються, і саме в процесі пізнання виникають нові поняття, які вимагають словесного вираження. Новоутворені поняття віддзеркалюються в мові, в тому числі й у полісемії слова, яка виступає однією з форм економії мовних засобів. Поява багатозначних термінів пояснюється насамперед причинно-наслідковими відношеннями в системі понять.

В українській медичній термінології широко представлений тип полісемії, що ґрунтується на схожості функцій, пор.: *імпульс* – 1) *внутрішній поштовх, спонукання до якої-небудь дії*; 2) *раптове й короткочасне збудження в нервових елементах, зумовлене їх подразненням і спрямоване на виконання певних дій*; 3) *кількість руху, яка дорівнює добутковій маси тіла на його швидкість* [3, с. 397]. І для передачі понять різних термінологічних систем використовуються однозвучні лексеми. На думку дослідників, полісемія медичних термінів зумовлюється як власне розвитком медицини, так і використанням у мові медицини загальнонаукових термінів із вужчим значенням. Порівняємо, наприклад, загальнонаукове значення термінів *домінанта*, *морфологія*, *індукція*, *редукція* та значення, якого набули ці терміноодиниці в мові

медицини порівняно з мовами інших спеціалізованих галузей знання, зокрема мовознавства, етнографії, фізики, математики, економіки, астрономії, психології тощо.

Варто зазначити, що в медичній терміносистемі засвідчена також полісемія, яка утворена на основі метафори (*поле зору, сорочка серцева, вуздечка язика*) та метонімії (*вивих, розтяг (розтягування), тиск*).

З явищем полісемії у медичній термінології тісно пов'язана омонімія. Тут, на відміну від полісемії, узаємодіють не значення термінів, а однакове звучання різних за значенням наукових понять. Значення слів-омонімів протиставляються як лексеми у всій сукупності їх лексичних значень [8].

Для термінологічної омонімії, як і для полісемії, характерним є те, що терміни мають різні дефініції і функціонують у різних термінологічних системах [4]. Так, у межах сучасної медичної термінології можна виділити міжгалузеву омонімію, коли медичний термін омонімізується з однозвучним терміном інших галузей наук, напр.: **блокада¹** – *оточення, облога міста, країни, армії ворожими військами з метою паралізувати їхню діяльність*; **блокада²** – *система заходів, спрямованих на політичну або економічну ізоляцію країни з метою здійснення політичного або економічного тиску на неї*; **блокада³** – *припинення, виключення функцій однієї з систем організму або якогось його органа* [3, с. 56] та функціонально-стильову омонімію, коли омонімами виступають медичний термін і однозвучне слово загальнонавчальної лексики, напр.: **клапан¹** – *нашитий шматок тканини певної форми, що прикриває отвір кишені або шов на одязі*; **клапан²** – *стулк в серці, що містяться біля отворів із передсердь у шлуночки* [3, с. 431].

Якщо омонімія як різновид лексичних відношень, пов'язаних із формою знака, ґрунтується на повному збігові його фонетичного складу, то **паронімія** передбачає частковий збіг, подібність структури і вимови лексем, різних за значенням, пор.: *апендикс – апендицит, психіатричний – психічний – психологічний, сердечний – серцевий, штамп – штамп*. У термінології медицини таких термінів-паронімів є чимало. Так, у номенклатурі хімічних сполук паронімія зумовлена специфікою їх номінацій. Основним лінгвістичним принципом побудови назв є заміна афіксація: *пропіл(ен) – пропен – пропан*, де кожен суфікс вказує на належність до певного класу органічних сполук.

У формальному аспекті паронімічні слова можуть відрізнятися:

- окремими голосними чи приголосними у складі кореня (*в'язи – м'язи, стрес – струс, гамувати – тамувати*);
- префіксами (*абсорбція – адсорбція, оснований – заснований*);

- суфіксами (*дефективний* – *дефектний*, *природний* – *природничий*);
- наявністю чи відсутністю афікса (*кристалізація* – *рекристалізація*, *нервувати* – *нервуватися*).

Як бачимо, усі паронімічні пари мають свої особливості. Тому кожен випадок треба аналізувати окремо, насамперед, коли значення таких пар не розрізняються повністю. Це важливо передусім для ефективного нормування термінології.

Отже, оскільки медична термінологія є невід’ємною складовою загальнонавчаної лексики української літературної мови, то й явище паронімії характеризується аналогічними принциповими ознаками. Специфіка медичної паронімії зумовлена специфікою терміна як особливого типу мовного знака та специфікою предметної галузі.

Досить широко представлена в досліджуваній терміносистемі антонімія. Як і в інших термінологіях, у сучасній медичній мові антоніми утворили своє лексико-семантичне мікрополе, де реалізують відношення протилежності. Осмислення антонімії в медичній термінології як одного із регулярних принципів найменування понять із протилежним змістом дає змогу точніше визначити місце медичного терміна у спеціальній терміносистемі в його зв’язках і взаємозалежностях від інших її компонентів, включаючи і процес входження інновацій. Протиставлення лексичних значень терміоелементів зумовлює тісні контрастні й асоціативні логічні зв’язки між ними, пор.: *клітинний* – *позаклітинний*, *типовий* – *атиповий*.

У медичній термінології антонімічні пари можна розділити на дві групи – лексичні (*життя* – *смерть*, *доброякісна* – *зляюкісна* (*пухлина*), *прості* – *складні* (*білки*), *зараження* – *антисептика*, *дезінфекція*) та словотвірні (*симптомний* – *безсимптомний*, *мікробний* – *антимікробний*, *септичний* – *асептичний*). Простежується й паралельне вживання лексичних і словотвірних антонімічних пар, напр.: *тимчасова неприцездатність* – *стійка неприцездатність*, *інвалідність*. Значну частину антонімічних пар складають інтернаціоналізми, напр.: *ген* – *антиген*, *гіпоксія* – *гіпероксія*, *гормони* – *антигормони*.

Для медичних термінів типовим є вираження протилежних понять через форманти, що вказують відповідно на надмірність, перебільшення та недостатність, пониження встановленої норми, напр.: *гіпервітаміноз* – *авітаміноз* – *гіповітаміноз*, *гіперплазія* – *гіноплазія*.

Крім однокореневої антонімії, яка ґрунтується на кореляції префіксів, у терміносистемі наявні й антонімічні пари змішаного типу, де

антонімічні відношення побудовані на протиставленні перших компонентів складних слів при однакових других. Так, усічені основи *макро-*, *мікро-* містять ознаки протилежності розміру, вираженого другим компонентом, пор.: *мікродоза* – *макродоза*, *мікроцефалія* (*мікрокефалія*) – *макроцефалія* (*макрокефалія*). Для вираження протилежності одиничності, кількості, що представлено другим компонентом складного слова, вживаються усічені основи грецького походження *моно-* (*одно*, *єдино*), *полі-* (*чисельний*, *багато*), напр.: *монокристали* – *полікристали*, *моносахариди* – *полісахариди*. Наявні в медичній термінології і відповідні власне питомі структури, напр.: *допологовий* – *післяпологовий*, *багатоклітинний* – *одноклітинний* тощо. Так антонімічність одного із компонентів складного терміна спричинює антонімію всієї наукової одиниці.

Немало антонімічних пар серед складених (компаративних) медичних термінів, пор.: *прості білки* – *складні білки*, *доброякісна пухлина* – *злаякісна пухлина*, *болісна процедура* – *безболісна процедура* тощо. Номінації родових антонімічних термінів-компаративів виражають здебільшого єдність протилежних понять, атрибути – протилежні їхні ознаки, тобто значення атрибутів протиставляються за одним із семантичних компонентів.

Отже, антонімія є виразною специфічною рисою, характерною для медичної термінології, що дозволяє окреслити семантику терміносистеми, забезпечує її симетричність, стійкість і системність.

З-поміж проаналізованих нами лексико-семантичних явищ (полісемії, омонімії, антонімії, паронімії) найширше представлена в українській терміносистемі медицини синонімія, яку вважають у лексичі однією з найважливіших системотвірних категорій.

Синоніми в термінології – це терміни, що належать до одного й того ж денотата, але мають відмінності у понятійному плані, а також відрізняються семантикою словотворчих елементів, етимологією, ступенем сучасності (новизни) та особливостями функціонування. Синонімами можуть бути термінологічні одиниці різних структурних рівнів та нерідко різних знакових виражень, пор.: *вода* – H_2O , *сіль* – $NaCl$ та ін.

Не можна не врахувати й різних джерел формування медичних термінів. Більшість абсолютних синонімів – це пари слів, одне з яких запозичене, інше – автохтонне, напр.: *авітаміноз* – *вітамінінестача*, *автосугестія* – *самонавіювання*, *гідрофобія* – *водобоязкість* – *водобоязнь*.

Синонімія в термінології медицини на рівні варіантності є досить специфічним явищем. Терміни позначають здебільшого тотожні поняття, але мають певні видозміни на рівні афіксації. Напр.: терміни *антигрипозний* – *протигрипозний*, *доопераційний* – *передопераційний*,

розрізняються префіксами, хоч поняття, які вони позначають, залишаються незмінними.

Явище синонімії може проявлятися і на рівні однієї словотвірної моделі, напр.: *відновлення – відновлювання, перетравлення – перетравлювання*. Такі пари диференціюють характеристику позначуваного ними поняття чи процесу щодо тривалості.

На міжзнаковому рівні маємо синонімію, як-ось: *АТ – артеріальний тиск, t^0 – температура, Rh – резус-фактор, ЕКГ – електрокардіограма*.

На нашу думку, в українській медичній термінології синонімічні ряди утворилися внаслідок:

1) паралельного вживання питомого й іншомовного термінів, напр.: *крововилив – геморагія, вовчак – люпус, новоутворення – неоплазма*;

2) мовної економії, що породжує синонімію різних структурних рівнів: а) утворення однослівних складноскорочених назв з окремих компонентів, що входять до складу терміна-словосполучення, напр.: *вегетативний невроз – вегетоневроз, ревматичний кардит – ревмокардит*; б) використання повних форм та абревіатур, напр.: *дитячий церебральний параліч – ДЦП, швидкість зсідання (осідання) еритроцитів – ШЗ(О)Е*;

3) утворення епонімних назв, напр.: *вірусна діарея – хвороба Спенсера, асфігмія – симптом Джексона*;

4) паралельного функціонування термінів, запозичених із різних мов, напр.: *гіпотонія – гіпотензія, сифіліс – люес*;

5) відродження національних термінів, які з певних причин активно не використовувалися впродовж певного часу, напр.: *пропасниця, нежить, недуга (нездужання), навіювання*;

6) дієвість обох термінів, що є автохтонними утвореннями, напр.: *осердя – сорочка серцева, стулка серця – заслінка серця*;

7) пояснення наукових лексем описом їхніх істотних ознак, напр.: *кокцигодія – куприковий біль, колоптоз – опущення товстої кишки*.

На рівні парадигматики явище синонімії в медичній термінології представлене здебільшого у вигляді повної синонімії. Як і в будь-якій іншій терміносистемі, воно відбиває історію становлення і динаміку розвитку медичної терміносистеми на сучасному етапі.

Отже, аналіз досліджуваного матеріалу дає підстави стверджувати, що визначальними принципами у системній організації медичних термінів на лексико-семантичному рівні є відношення полісемії, омонімії, паронімії, антонімії та синонімії. Їх ґрунтовне дослідження як системоформуючих категорій дасть змогу виявити лексико-семантичні закономірності розвитку та функціонування української медичної термінології.

Література

1. Абакумова Г. О. До питання про експресивність терміна / Г. О. Абакумова // Мовознавство. – 1981. – № 3. – С. 85–87.
2. Борисюк І. Явище синонімії в термінології / І. Борисюк // Дивослово. – 2000. – № 4. – С. 27–28.
3. Великий глумачний словник сучасної української мови / [уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел]. – К.-Ірпінь: Перун, 2002. – 1440 с.
4. Даниленко В. П. Русская терминология. Опыт лингвистического описания / В. П. Даниленко. – М.: Наука, 1977. – 246 с.
5. Ковальчук Л. Ю. Синонімія термінів у російському усному науковому мовленні : автореф. дис. ... канд. філол. наук / Л. Ю. Ковальчук. – Одеса, 1993. – 16 с.
6. Лотте Д. С. Основы построения научно-технической терминологии / Д. С. Лотте. – М.: Изд-во АН СССР, 1961. – 158 с.
7. Панько Т. І. Українське термінознавство : [підручник] / Т. І. Панько, І. М. Кочан, Г. П. Мацюк. – Львів : Світ, 1994. – 216 с.
8. Склад і структура термінологічної лексики української мови / А. В. Крижанівська, Л. О. Симоненко, Т. І. Панько та ін.. – К. : Наукова думка, 1984. – 194 с.
9. Ткач А. В. Особливості термінів-комполітів у медичній термінології / А. В. Ткач // Науковий вісник Чернівецького університету / наук. ред. Б. І. Бунчук. – Чернівці : Рута, 2001. – Вип. 116. Слов'янська філологія. – С. 88–92.
10. Ткач А. В. Явище синонімії в медичній термінології / А. В. Ткач // Науковий вісник Чернівецького університету / наук. ред. Б. І. Бунчук. – Чернівці : Рута, 2001. – Вип. 107. Слов'янська філологія. – С. 185–189.
11. Худолєєва С. П. Термін і його лінгвістична сутність / С. П. Худолєєва // Мовознавство. – 1979. – № 5. – С. 60–69.
12. Шмелєв Д. Н. Проблемы семантического анализа лексики / Д. Н. Шмелєв. – М.: Наука, 1973. – 279 с.

Стаття надійшла до редакції 25.08.2015 р.

УДК 811.161.2:81'367.4

О. І. Чайка

**ДЕЯКІ СИНТАГМАТИЧНІ ВІДНОШЕННЯ ПРИ ЗІСТАВЛЕННІ
УКРАЇНСЬКИХ, АНГЛІЙСЬКИХ ТА ПОРТУГАЛЬСЬКИХ
ЮРИДИЧНИХ ТЕРМІНІВ У ЗОБОВ'ЯЗАЛЬНОМУ ПРАВІ**

Чайка О. І. Деякі синтагматичні відношення при зіставленні українських, англійських та португальських юридичних термінів у зобов'язальному праві.

У статті розглядаються деякі синтагматичні відношення між термінами української, англійської та португальської мов у сфері зобов'язального права у зіставленні. Синтагматичні відношення аналізуються у межах мінімальної синтаксичної одиниці в зазначених досліджуваних мовах та розрізняються за сполучуваністю та контекстом (лексичним і синтаксичним) та аспектами синтагматики (семантичним і граматичним).

Ключові слова: синтагматика, синтагматичні відношення, термін

зобов'язального права, лексичний / синтаксичний контекст, семантичний / граматичний аспект синтагматики.

Чайка О. І. Некоторые синтагматические отношения при сопоставлении украинских, английских и португальских юридических терминов в праве обязательств.

Данная статья нацелена на рассмотрение и анализ некоторых синтагматических отношений между терминами украинского, английского и португальского языков в сопоставлении. Синтагматические отношения единиц анализируются в пределах минимальной синтаксической единицы в определенных языках и различаются по контексту и в зависимости от соединения. Контекст бывает лексическим или синтаксическим, в то время, как предоставленные анализу аспекты синтагматики – семантические и грамматические.

Ключевые слова: синтагматика, синтагматические отношения, термин в праве обязательств, лексический / синтаксический контекст, семантический / грамматический аспект синтагматики.

Chaika O. I. Certain Syntagmatic Relations between Legal Terms of Obligation in the Ukrainian, English and Portuguese Languages.

The article focuses on the analysis of certain syntagmatic relations as linear relations between the legal terms of the Ukrainian, English and Portuguese languages in the area of law of obligations. The syntagmatic relations get analysed within the minimum syntactical unit to be further differentiated with view to the context and coordination. The context as presented herein anticipates, without limitation, a kind as follows: lexical, semantic, grammatical, linguistic and extra-linguistic.

Key words: syntagmatic relations, a legal term of obligations, lexical, semantic, grammatical, linguistic and extra-linguistic contexts.

Початок ХХІ століття відзначається плідним переосмисленням лінгвістичних знань, які на даному етапі розвитку мовознавчої науки поєднують отримані результати досліджень мовознавців попередніх поколінь та властивий сьогоденню антропоцентричний підхід до вивчення мовних явищ. При цьому до уваги береться не лише інтерпретація мови, структура та семантика, культура та історія етносів, психічні особливості мовців, когнітивна складова при аналізі досліджуваних одиниць на різних мовних рівнях, а також вияв їхніх особливостей у власне мовленні. Так, усе більше приваблює звернення до синергетичної концепції, яка сприяє повнішому та глибшому пізнанню складних явищ у мові та мовленні. Вивчення мовних і мовленнєвих явищ на перетині наук – лінгвістики та психології / когнітології / економіки / права – дає змогу дещо по-новому побачити взаємодію мовних елементів, а здійснення дослідження в зіставно-типологічному плані яскраво демонструє, як за допомогою інтегрованого та міждисциплінарного підходів до вивчення неблизькоспоріднених мов можна суттєво збагатити

та удосконалити понятійний та дослідницький апарати лінгвістики.

Поряд з тим, у сучасному теоретичному мовознавстві незалежно від географії – Україна, Великобританія, Сполучені Штати Америки, Канада чи Австралія, Португалія або Бразилія, аналіз довідкових лінгвістичних видань, монографій, підручників, новітніх праць і досліджень призводить до переосмислення визначення сфери дії синтаксису як єдиного за концептуальною базою, звертаючись до диференціації об'єктів синтаксису, основних синтаксичних одиниць, що утворюють ядро та периферію синтаксичних досліджень. Як влучно зауважує А. Загнітко, ми живемо в оточенні синтаксичного плюралізму, що вже став нормою для науки [1]. Загальновідомим є те, що синтаксис поєднує в собі цілу низку фундаментальних понять, з-поміж яких можемо виокремити такі, як поняття про систему синтаксичних одиниць, типологію синтаксичних зв'язків, з одного боку, та семантико-синтаксичних відношень, з іншого, – синтаксичні значення, синтаксичні форми та синтаксичні категорії [1; 3; 4; 7]. При розмежуванні синтаксису «великого» і «малого» (С. Сорокін, Є. Кубрякова, М. Кочерган, С. Тер-Мінасова, А. Мікоян), де в першому разі під фокусом дослідження перебуває побудова речення та/або надфразова єдність і власне текст (Г. Золотова, І. Арібжанова), а у другому – складні еквіваленти слів (А. Лучик, О. Долгова), тобто ті найдрібніші одиниці мови, нижче яких синтаксичне дослідження «опускатися» не може, у запропонованій статті пропонується розглянути деякі синтагматичні відношення між термінологічними одиницями при зіставленні юридичних термінів зобов'язального права в українській, англійській та португальській мовах.

Очевидним є те, що коло синтаксичних одиниць у лінгвістиці не є чітко визначеним. Більш того, паралельно відстежуються кілька підходів до трактування власне синтаксичної одиниці та її ролі в мовленні. Так, деякі мовознавці, наприклад, Ю. Долгов, вважають, що сфера синтаксичних одиниць обмежується лише реченням. У той же час інші філологи наголошують на віднесенні синтаксичних одиниць до немодельованих лінійних одиниць мовлення, у результаті чого такі синтаксичні одиниці переходять під фокус і сферу дії лінгвістики тексту [6]. Водночас, вітчизняні науковці (Д. Ізаренков, І. Гальперін, Т. Ніколаєва) дотримуються думки, що коло синтаксичних одиниць потрібно розширювати, оскільки до його складу включаються і словосполучення, і речення, і складне синтаксичне ціле (надфразна єдність), й абзац, і текст. В останні часи в лінгвістиці все більшого поширення набуває визначення трьох синтаксичних одиниць: а) мінімальна синтаксична одиниця;

б) словосполучення; та в) речення [1]. До них прилягає складне синтаксичне ціле як конструктивний складник тексту. Усі три синтаксичні одиниці є відтворюваними, але в центрі синтаксису розміщується речення. Наприклад, В. Мігірін та ін. відносять словосполучення до сфери мовлення, пояснюючи такий підхід загальним тлумаченням речення і словосполучення, беручи до уваги ступінь їх корелятивності / некорелятивності. За А. Загнітком, словосполучення – це «бінарна одиниця, утворена шляхом валентних можливостей головного слова з метою номінації тієї чи тієї реалії», тоді як мінімальна синтаксична одиниця – це член речення або елемент словосполучення [1]. У нашій статті йтиметься про деякі синтагматичні відношення в межах мінімальної синтаксичної одиниці в українській, англійській та португальській мовах.

Синтагматичні відношення юридичного терміна в українській, англійській, португальській мовах – це його лінійні, контекстні зв'язки, інакше кажучи, це його сполучуваність. Загальновідомо, що синтагматика характеризується комбінаторикою значень. Синтагматичні відношення юридичних термінів зобов'язального права у трьох зіставлюваних мовах не є виключенням. Зрозуміло, що кожен термін зобов'язального права поєднується не з будь-яким(и), а виключно з тим(и), з яким(и) він має спільні семантичні компоненти. З одного боку, виокремлюється така група українських, англійських і португальських термінів зобов'язального права, яким властива одинична сполучуваність: наприклад, укр. *набувальна давність* 'один із способів набуття права власності на майно' (пор. англ. *usucapion* та порт. *usucapião* 'набувна давність, узукапія'). Причому важливо зазначити, що лише в українській мові відстежується така одинична сполучуваність терміна, тоді як в англійській та португальській мовах відповідниками є однокомпонентні терміни зобов'язального права; укр. *дієздатність особи* (наприклад, фізичної / юридичної) 'здатність своїми діями набувати для себе цивільних прав і самостійно їх здійснювати, а також здатність своїми діями створювати для себе цивільні обов'язки, самостійно їх виконувати та нести відповідальність у разі їх невиконання' (пор. англ. *capacity [of a person]* і порт. *capacidade [da pessoa]*). При такому зіставленні українського, англійського та португальського термінів зобов'язального права знову особливість синтагматики в межах мінімальної синтаксичної одиниці підкреслюється її відмінністю від англійського та португальського термінів зобов'язального права щодо одиничності сполучуваності, тоді як англійський та португальський терміни *capacity* та *capacidade*, відповідно, виявляють інші властивості та здатність формувати синтагматичні відношення не лише з

термінологічною одиницею *особа*. Водночас, одиничність сполучуваності при синтагматичних відношеннях юридичних термінів зобов'язального права притаманна англійській мові: так, англ. *a prenuptial agreement* 'шлюбний договір' у зіставленні з укр. *шлюбний договір* та порт. *um contrato pré-nupcial* 'шлюбний договір'. У такому разі слід звернути увагу на те, що, незважаючи на схожість і семантичну подібність англійського та португальського термінів на позначення зобов'язальних відносин, синтагматичні відношення між термінологічними одиницями належать до різних категорійних груп та семантично не є повними відповідниками до укр. *шлюбний договір*. Це пояснюється тим, що сполучуваність термінів зобов'язального права в конкретному випадку можемо розглядати як контекст, причому мінімальним контекстом терміна вважається терміносполука. Так, в Україні шлюбний договір укладається між особами, які подали заяву про реєстрацію шлюбу, а також між подружжям (звідси юридичний термін зобов'язального права – *шлюбний договір*), тоді як власне контекст мінімальної синтаксичної одиниці в англійській та португальській мовах засвідчує екстралінгвальність терміна зобов'язального права – англ. *a prenuptial agreement*, де буквально прикметник *prenuptial* 'дошлюбний', та порт. *um contrato pré-nupcial*, де аналогічно з англійською прикметник *pré-nupcial* позначає ознаку до моменту укладення шлюбу (букв. порт. *pré-nupcial* 'дошлюбний'), оскільки такий договір укладається між особами до того, як вони стали подружжям. Отже, незважаючи на деяку схожість між зазначеними англійським та португальським термінами, синтагматика в межах мінімальної синтаксичної одиниці відрізняється. Англ. *prenuptial* поєднується лише з *agreement*, у результаті чого утворюється такий розмовний юридичний термін, поширений у мовленні, як *a prenup (a prenup agreement)*. При аналізі синтагматичних відношень, беручи до уваги ядро та периферію термінологічних одиниць в англійській та португальській мовах, необхідно підкреслити, що власне ядро – англ. *agreement* та порт. *contrato* – можуть сполучуватися з іншими одиницями. Так, наприклад, пор. англ. *a labour agreement* 'трудова угода', порт. *um contrato de trabalho* 'трудоий договір'; англ. *a sale and purchase agreement* 'договір купівлі-продажу' та порт. *um contrato de compra e venda* 'т. с.'. З іншого боку, величезна кількість юридичних термінів зобов'язального права в українській, англійській та португальській мовах відзначаються надзвичайно широкою сполучуваністю. Так, пор. укр. *особа* та такі юридичні терміни, як *фізична особа*, *юридична особа*, *малолітня особа*, *неповнолітня особа*, *дієздатна особа*, *недієздатна особа* і т. ін.; англ. *a person – a natural person, an*

individual person, a physical person, a legal person etc.; порт. *uma pessoa – uma pessoa fisica, uma pessoa jurídica* і т. ін.

Синтагматичні відношення між термінами зобов'язального права в українській, англійській та португальській мовах можуть розглядатися через призму контексту. Контекст може бути лексичним або синтаксичним, іноді ще розрізняють контекст ситуативний. Можна виокремити й такі аспекти синтагматичних відношень, як лінгвальний або екстралінгвальний, семантичний.

За лексичним контекстом синтагматичні відношення відіграють неабияку роль, оскільки є досить критичними при визначенні та виборі значення в разі полісемантичного терміна зобов'язального права. Слід зазначити: власне контекст є тим оточенням, що сприяє розкриттю поняття терміна, виявленню особливостей плану змісту услід за планом вираження. Пор. укр. *золота середина* та *золота акція* з англ. *golden middle* і *golden share*; укр. *юридична фірма* та *юридична особа*, англ. *law offices* та *a legal person / entity*, порт. *um escritório de advocacia* та *uma pessoa jurídica*.

За синтаксичним контекстом під фокусом перебуває план змісту юридичного терміна зобов'язального права в зіставлюваних мовах, що зумовлений граматичною формою терміна-поширювача: наприклад, пор. укр. *вимога юридичної особи* та *вимога до юридичної особи*, а також відповідники в англійській мові – англ. *requirements of a legal person* (а) та *requirements to a legal person* (б), та *requirements for a legal person* (в). Справа в тім, що у випадку (б) вимоги висуваються безпосередньо до юридичної особи, а у випадку (в) – щодо створення / реєстрації юридичної особи (особи-підприємця, підприємства).

Окрім термінологічно зумовленого контексту, існує контекст ситуативний (дискурсивний), у межах якого на смисл повідомлюваного впливають характеристики комунікації (час, місце спілкування, учасники комунікативного акту): наприклад, англ. *'The company will be obliged to dispose of the assets once a relevant court ruling is passed'* – букв. укр. *'Компанії доведеться продати активи відразу після прийняття судового рішення'*; *'The most valuable assets of any business are the people'* – укр. *'Найціннішим, що може бути у компанії, є її працівники'*.

Звертаючись до таких аспектів синтагматики, як семантичний і граматичний, відзначимо, що граматичний аспект визначається здатністю певної частини мови (іменник, прикметник, дієслово і т. ін.) сполучатися з термінами, що належать до інших частин мови. За допомогою граматичної структури юридичного терміна української, англійської та португальської мов можна визначити план змісту полісемантичного терміна. Так,

наприклад, в англійській мові *to make a contract* відповідає укр. *підготувати договір / угоду*, проте англ. *to make a business dispose of relevant assets* в українській відповідатиме *примусити (змусити) компанію / підприємство продати свої активи*; англ. *to make a great lawyer* – укр. *стати прекрасним юристом*. Семантичний аспект синтагматики покриває синтагматичні відношення між юридичними термінами зобов'язального права в досліджуваних мовах, що стосуються загальноприйнятого вжитку певних термінів за рахунок частотності використання в чітко визначених обставинах: укр. *укласти угоду* – англ. *to enter into an agreement / to conclude an agreement*, порт. *entrar em um acordo, celebrar um contrato*; укр. *розірвати угоду* – англ. *to terminate an agreement, to rescind an agreement*, порт. *rescindir um contrato*; укр. *угода про співпрацю* – англ. *a cooperation agreement / a collaboration agreement*, порт. *acordo de cooperação / acordo de colaboração*.

Зазначені та описані за допомогою прикладів синтагматичні відношення між юридичними термінами зобов'язального права в українській, англійській та португальській мовах у запропонованій статті однозначно не є вичерпними. Більш того, кожен із вище продемонстрованих видів може бути окремим блоком дослідження не лише в межах однієї мови, а й у зіставленні з іншими. У науці певний час вважалося, що парадигматика – це сфера мови, а синтагматика – сфера мовлення, але згодом такий підхід було спростовано, оскільки і синтагматика, і парадигматика існують у мові й реалізуються в мовленні.

Отже, у системі синтаксичних одиниць послідовно протиставляються слово і словосполучення / термін та термінологічна сполука як об'єкти вивчення малого синтаксису та речення і термінологічна сполука (термінологічне ціле) як елементи великого і малого синтаксисів. У термінознавстві здебільшого у фокусі знаходяться теоретико-методологічні питання дослідження, зокрема юридичний та інші дискурси, синтагматичні відношення між юридичними термінами в зобов'язальному праві в українській, англійській та португальській мовах, інтерпретація семантико-синтаксичних відношень таких терміносполук у зіставлюваних мовах. Вихід на типологію синтаксичних зв'язків є перспективним напрямком подальших досліджень.

Література

1. Загнітко А. П. Український синтаксис : теоретико-прикладний аспект : [монографія] / А. П. Загнітко. – Донецьк, 2009. – 137 с.
2. Лучик А. А. Природа і статус еквівалентів слова у мовній системі / А. А. Лучик // Мовознавство. – 2006. – № 5. – С. 95–99.
3. Лучик А. А. Словник еквівалентів слова української мови / А. А. Лучик. – К. :

ВД «Києво-Могилянська академія», 2008. – 174 с.

4. Hopper P. J. Grammaticalization / P. J. Hopper, E. C. Traugott. – Cambridge, 1993. – 256 p.

5. Cabré M. T. Terminology : Theory, methods and applications / M. T. Cabré, J. C. Sager. – Amsterdam : Benjamins, 1999. – 260 p.

6. Trask R. L. Key Concepts in Language and Linguistics / R. L. Trask. – London : Routledge, 1999. – 400 p.

7. Wüster E. Das Worten der Welt, schaubildlich und terminologisch dargestellt / E. Wüster // Sprachforum 60. – 1959. – 3/4: 183-203.

Стаття надійшла до редакції 29.07.2015 р.

УДК 811.161.2(477.65)

О. В. Черноус

ДИНАМІКА ОСОБОВОГО ІМЕННИКА м. КІРОВОГРАДА НАПРИКІНЦІ ХVІІІ СТОЛІТТЯ

Черноус О. В. Динаміка особового іменника м. Кіровограда наприкінці ХVІІІ ст.

У статті встановлено кількість та репертуар чоловічих імен новонароджених мешканців міста в 1790–1795 рр., описано склад спільних для аналізованих зрізів імен та частоту їхнього уживання, з'ясовано статистичну організацію іменника, простежено якісні та кількісні зміни окремих онімів.

Ключові слова: чоловічий іменник, хронологічний зріз, особове ім'я, широковживане ім'я, маловживане ім'я.

Черноус О. В. Динамика личного именника г. Кироваграда в конце ХVІІІ в.

В статье определяются количество и репертуар мужских имен жителей города, рожденных в 1790–1795 гг., описывается состав общих для анализируемых срезов имен и частота их употребления, анализируется статистическая организация именника, прослеживаются качественные и количественные изменения отдельных онимов.

Ключевые слова: мужской именник, хронологический срез, личное имя, часто употребляемое имя, мало употребляемое имя.

Chornous O. V. Dynamics of personal names' system in Kirovohrad at the end of the 18th century

The article sets the number and the list of personal names of newborn male in 1790–1795, describes common names from different chronological periods and analyzes their frequency of use, defines the statistical organization of male names, qualitative and quantitative changes of some names.

Key words: system of male names, chronological period, personal name, commonly used name, infrequent name.

Дослідження регіональних антропонімних систем є одним із перспективних напрямів розвитку вітчизняної ономастики,

підтвердженням чому слугують численні наукові розвідки останніх років, зокрема з питань складу та динаміки особових іменників окремих регіонів, районів, міст і сіл України. З-поміж них чільне місце посідають дисертаційні праці С. Брайченко, Т. Буги, Д. Жмурко, Г. Кравченко, О. Медведєвої, С. Панцьо, Н. Свистун, І. Скорук, П. Чучки та ін., у яких окреслено локальні особливості системи чоловічих та жіночих імен Одещини, Херсонщини, Буковини, Волині, Лемківщини, Закарпаття, м. Донецька, м. Тернополя, м. Хмельницького. Антропонімні уподобання мешканців м. Кіровограда (Єлисаветграда) так само були об'єктом наукового дослідження, зокрема наразі встановлено склад, загальні закономірності й специфіку розвитку іменника міста в ХХ ст. Водночас фактичні матеріали XVIII та XIX століть ще потребують ґрунтовного наукового вивчення для виявлення динаміки особового іменника м. Кіровограда на широкому хронологічному тлі. У зв'язку з цим вважаємо аналіз якісних і кількісних характеристик системи особових імен єлисаветградців кінця XVIII ст. доцільним і своєчасним.

Метою наукової розвідки є виявлення складу чоловічого іменника м. Кіровограда (Єлисаветграда) у 1790–1795 рр. та аналіз його динаміки впродовж означеного хронологічного періоду. Для реалізації поставленої мети вважаємо за необхідне виконати такі завдання: установити кількість та репертуар чоловічих імен новонароджених мешканців міста в кожному з аналізованих хронологічних зрізів, описати склад спільних для аналізованих зрізів імен та частоту їхнього уживання, з'ясувати статистичну організацію іменника, простежити якісні та кількісні зміни окремих онімів.

Джерельною базою дослідження слугували метричні книги про народження православних церков м. Єлисаветграда Єлисаветградського повіту Херсонської губернії, що зберігаються в Державному архіві Кіровоградської області: Церква Покрови Пресвятої Богородиці (Ф. 345), Церква на честь Володимирської ікони Божої Матері (Ф. 349). Матеріли про новонароджених Собору Успіння Божої Матері (Ф. 160), починаючи з 1775 р., вважаються унікальним документом, саме тому лишаються поза доступом.

Аналізований архівний матеріал містить інформацію про 179 новонароджених хлопчиків, зареєстрованих упродовж 1790-1800 рр. Для їх іменування було використано 71 чоловіче ім'я. Підкреслимо, що записи в архівних джерелах найчастіше відповідають тогочасним вимогам до їхнього оформлення, проте укладачам не вдалося повністю уникнути варіювання. За нашими спостереженнями майже кожна з місцевих церков застосовувала власну «традицію» графічного запису тих чи тих імен, що

спричинило появу кількох варіантів тих самих онімів у метричних книгах. Тож у роботі з метою уніфікації зібраного матеріалу використовуємо сучасні офіційні варіанти, пропоновані українськими ономастичними словниками, зокрема такими: «Словник українських імен» (2005) І. Трійняка, «Власні імена людей» (2005) Л. Скрипник, Н. Дзятківської. При цьому завжди надаємо перевагу тому з наявних офіційних варіантів, який трапляється в метричних книгах м. Єлисаветграда, навіть у тому разі, якщо словники подають його з позначенням «рідковживане» чи «рідкісне, рідко». Саме цим пояснюється вибір на користь варіантів *Антоній, Артемій, Афанасій, Дорофій, Захарій, Ігнатій, Йосиф, Корнелій, Леонтій* тощо замість коротких сучасних форм на кшталт *Антон, Артем, Дорош, Захар, Гнат, Корнело, Леонт*.

У метричній книзі про народження Церкви Покрови Пресвятої Богородиці м. Єлисаветграда за 1790 р. містяться відомості про чотирьох новонароджених хлопчиків – *Дениса, Євтропія, Івана та Харитона*. Зафіксовані оніми якісно відрізняються за частотністю вживання. Так, онім *Євтропій*, на відміну від решти імен І хронологічного зрізу, рідко трапляється в православному церковному календарі (святцях), тож вірогідність того, що воно в перспективі могло перетворитися на найуживаніше або широковживане, є низькою. На користь цього свідчить той факт, що в матеріалах 1790-1795 рр. воно трапляється лише один раз – у 1790 р. Підтвердженням можуть бути також українські ономастичні словники, у яких чоловіче ім'я *Європій* зазначається як рідковживане [1, с. 258; 2, с. 127].

II хронологічний зріз (1791 р.) позначений кількісними та якісними змінами. Зокрема місцевий іменник поповнили 12 особових чоловічих імен: *Василь, Григорій, Матвій, Микола, Михайло, Олексій, Семен, Степан, Терентій, Федір, Федот, Феодосій*. З попереднього року в антропонімній системі продовжує функціонувати лише одне ім'я – *Іван*, тоді як інші номени є новими в іменному фонді аналізованого періоду. Їхня частка становить 92%. Найактивнішим антропонімом 1791 р. є *Степан*, використане для іменування елисаветградців двічі. Решта імен мають по одному носію.

Починаючи з 1792 р., новонароджених реєструють також у Церкві на честь Володимирської ікони Божої Матері м. Єлисаветграда, тож на цьому хронологічному зрізі зафіксовано двічі більше осіб чоловічої статі – 32. Як наслідок, розширюється репертуар особових імен та поступово формується основа іменного фонду елисаветградців наприкінці XVIII ст. Так само, як і раніше, при хрещенні для новонароджених хлопчиків обиралися лише ті імена, що були записані у святцях, зокрема цього року

до актових записів потрапили оніми *Ананій, Артемій, Василь, Володимир, Григорій, Євтихій, Іван, Іларіон, Ілля, Йосиф, Корнилій, Логвин, Микита, Михайло, Мойсей, Олексій, Павло, Пантелеймон, Петро, Прокопій, Степан, Федір, Хома, Яків* (24 номені).

Порівнюючи реєстр особових імен 1792 р. із записами попередніх хронологічних зрізів, констатуємо 17 нових для аналізованого періоду чоловічих наймень: *Ананій, Артемій, Володимир, Євтихій, Іларіон, Ілля, Йосиф, Корнилій, Логвин, Микита, Мойсей, Павло, Пантелеймон, Петро, Прокопій, Хома, Яків*. Такий високий кількісний показник свідчить про значний темп оновлення місцевого іменника – 71 %. До того ж на цьому етапі спостерігаємо лише 6 антропонімів, що трапляються у фактичних матеріалах два роки поспіль: *Василь, Григорій, Михайло, Олексій, Степан, Федір*.

Стійким уживанням вирізняється ім'я *Іван*, зафіксоване в актових записах 1790 р., 1791 р. та 1792 р. Популярність цього антропоніма пояснюється насамперед високою частотністю вживання в православному церковному календарі (святцях) та подекуди консервативністю місцевого духівництва при виборі імені з-поміж кількох можливих.

Узагальнено статистичну організацію іменника м. Єлисаветграда на III хронологічному зрізі можна подати так: найуживаніші імена – *Василь* та *Олексій* (кожне наймення має 3-х носіїв, частка яких у межах контрольного зрізу складає 9 %), широкоживані – *Іван, Іларіон, Микита, Федір* (2 носії / 6 %), маловживані – *Ананій, Артемій, Володимир, Григорій, Ілля, Євтихій, Йосиф, Корнилій, Логвин, Михайло, Мойсей, Павло, Пантелеймон, Петро, Прокопій, Степан, Хома, Яків* (1 носій).

Четвертий хронологічний зріз (1793 р.) нараховує 40 фіксацій у метричних записах. Цього року в місті функціонувало 27 чоловічих імен: *Василь, Григорій, Давид, Данило, Дмитро, Єфим, Іван, Леонтій, Лука, Марко, Михайло, Наум, Олександр, Олексій, Павло, Пилип, Платон, Полікарп, Сава, Севастіан, Семен, Сергій, Сила, Терентій, Трохим, Федір, Яків*. Аналіз особового іменника 1793 р. засвідчує відчутні зміни в антропонімній системі м. Єлисаветграда. Ідеться насамперед про якісне оновлення його складу на 67,5 % за рахунок онімів, які вперше, починаючи з 1790 р., були надані новонародженим елисаветградцям: *Антоній, Данило, Дмитро, Єфим, Леонтій, Лука, Олександр, Пилип, Платон, Полікарп, Сава, Сергій, Сила, Трохим* (18 онімів). Значно менше номенів, які вже траплялися в I–III хронологічних зрізах: *Василь, Григорій, Іван, Михайло, Олексій, Павло, Семен, Терентій, Федір, Яків* (10 онімів).

Змін зазнає також статистична організація чоловічого іменника 1793 р.

Так, найчастіше цього року вживають імена *Григорій, Михайло* та *Пилип*, кожне з яких має 3-х носіїв (8 %). Лідери ж попереднього хронологічного зрізу *Василь* та *Олексій* увійшли до складу широковживаних та маловживаних онімів відповідно. Загалом статус широковживаного отримали лише 6 антропонімів: *Василь, Іван, Леонтій, Павло, Трохим, Федір* (2 носії / 5 %). Оними *Іван* та *Федір* належали так само до широковживаних на попередньому етапі. Кількісно найбільшою є група маловживаних онімів, до складу якої увійшли 19 імен: *Антоній, Давид, Данило, Дмитро, Єфим, Лука, Марко, Наум, Олександр, Олексій, Платон, Полікарп, Сава, Севастіан, Семен, Сергій, Сила, Терентій, Яків* (1 носії).

Упродовж 1794 р. у місцевих церквах зареєстровано народження 41 хлопчика, що незначною мірою різняться з попереднім роком. Проте коло використаних для іменування антропонімів зменшується до 21: *Авакум, Андрій, Антоній, Борис, Василь, Гаврило, Григорій, Ємільян, Єфим, Іван, Кузьма, Никифор, Олександр, Павло, Панкратій, Петро, Проконій, Трохим, Федір, Харитон, Яків*. Таке обмеження репертуару пояснюємо поступовим формуванням основи фонду імен елісаветградців, адже до її складу на V хронологічному зрізі потрапили ті чоловічі імена, які широко вживатимуться на території міста в наступні десятиліття, обслуговуватимуть значну кількість носіїв, а деякі з них здобудуть статус найбільш популярних у ХХ ст. У 1794 р. повторно фіксуються оними *Антоній, Василь, Григорій, Єфим, Іван, Олександр, Павло, Петро, Проконій, Трохим, Федір, Харитон, Яків*. Саме вони кількісно переважають ті номени, що потрапили до місцевого антропонімікону 1790–1800 рр. уперше. До останніх зараховуємо лише 8 імен. Це такі: *Авакум, Андрій, Борис, Гаврило, Ємільян, Кузьма, Никифор, Панкратій*. Отже, на V хронологічному зрізі темп оновлення іменника значно сповільнюється до 38 %.

Статистична організація іменника 1794 р. репрезентована двома групами. До складу групи широковживаних імен увійшли чоловічі антропоніми *Андрій, Антоній, Василь, Григорій, Іван, Кузьма, Павло, Петро*. Незважаючи на те, що кількісно вони поступаються групі маловживаних, частка новонароджених хлопчиків-носіїв цих імен є досить високою – 71 %. 3-поміж них абсолютним лідером за кількістю уживань є ім'я *Іван* (7 осіб / 17 %). Зауважимо, що саме з 1794 р. цей антропонім не лише стабільно функціонує в антропонімній системі м. Єлісаветграда, а й нарощує частотність уживання порівняно з іншими номенами. Другим за популярністю цього року було ім'я *Григорій* (6 носіїв / 15 %), третім – *Андрій* (4 носії / 10 %). Нагадаємо, що онім *Григорій* ще попереднього року мав високу частотність уживання, тоді як

ім'я *Андрій* було вперше зафіксовано в зібраних матеріалах. У 1794 р. тричі (7 %) використовувалися наймення *Антоній* і *Павло*. На попередньому зрізі онім *Антоній*, навпаки, не вирізнялося з-поміж інших популярністю й мало лише одного носія. Так само збільшилася кількість уживань імені *Павло*. Меншою мірою 1794 р. репрезентовані оніми *Василь*, *Кузьма*, *Петро* (2 носії / 5 %). Група маловживаних імен цього року нараховує лише 12 імен: *Авакум*, *Борис*, *Єміліан*, *Єфим*, *Никифор*, *Олександр*, *Панкратій*, *Прокопій*, *Трохим*, *Федір*, *Харитон*, *Яків* (1 носій).

До складу чоловічого іменника VI хронологічного зрізу (1795 р.) увійшли 34 оніми: *Антоній*, *Афанасій*, *Василь*, *Григорій*, *Данило*, *Денис*, *Євдоким*, *Євстрат*, *Захарій*, *Йосиф*, *Іван*, *Ігнатій*, *Іларіон*, *Каленик*, *Кирило*, *Лука*, *Меркурій*, *Микита*, *Микола*, *Назар*, *Никифор*, *Олександр*, *Олексій*, *Павло*, *Пилип*, *Прокопій*, *Роман*, *Семен*, *Степан*, *Тимофій*, *Трохим*, *Федот*, *Яким*, *Яків*. У результаті порівняння з попереднім періодом нами встановлено, що система імен оновилася лише на 35 %, тобто темп оновлення місцевого іменника продовжував сповільнюватися. Зокрема, у 1795 р. фіксуємо лише 12 нових онімів: *Афанасій*, *Євдоким*, *Євстрат*, *Захарій*, *Ігнатій*, *Каленик*, *Кирило*, *Меркурій*, *Назар*, *Роман*, *Тимофій*, *Яким*. Тоді як із попередніх зрізів залишилося 22 імені: *Антоній*, *Василь*, *Григорій*, *Данило*, *Денис*, *Іван*, *Іларіон*, *Йосиф*, *Лука*, *Микита*, *Микола*, *Никифор*, *Олександр*, *Олексій*, *Павло*, *Пилип*, *Прокопій*, *Семен*, *Степан*, *Трохим*, *Федот*, *Яків*.

Характерною особливістю VI хронологічного зрізу є широкий репертуар антропонімів для іменування порівняно невеликої кількості новонароджених. Як наслідок, 24 хлопчики є носіями одного з означених імен: *Антоній*, *Василь*, *Данило*, *Денис*, *Євдоким*, *Євстрат*, *Захарій*, *Йосиф*, *Ігнатій*, *Іларіон*, *Каленик*, *Кирило*, *Лука*, *Меркурій*, *Назар*, *Олександр*, *Пилип*, *Прокопій*, *Роман*, *Степан*, *Трохим*, *Федот*, *Яким*, *Яків*. Чоловічі наймення *Афанасій*, *Григорій*, *Микита*, *Микола*, *Никифор*, *Павло* та *Семен* використовувалися в 1795 р. двічі (4 %). По три фіксації (6 %) у фактичних матеріалах цього року мають два номени – *Олексій* і *Тимофій*. Проте найбільш популярним для іменування лишається онім *Іван*, кількість носіїв якого є стабільно найвищою в рейтингу – 4 (8 %).

Аналізуючи динаміку особового іменника м. Єлисаветграда 1790–1795 рр., уважаємо за необхідне узагальнити одержані результати. По-перше, темпи оновлення системи чоловічих імен поступово сповільнюються: 1791 р. – 92 %, 1792 р. – 71 %, 1793 р. – 67,5 %, 1794 р. – 38 %, 1795 р. – 35 %. При цьому закономірно збільшується частка особових імен, які переходять з одного хронологічного зрізу до іншого та формують у такий спосіб основу

фонду чоловічих імен елісаветградців наприкінці XVIII ст.

У межах чоловічого іменника 1790–1795 рр. виокремлюємо кілька груп особових імен залежно від їх фіксації на контрольних зрізах. Першу групу репрезентує лише одне ім'я *Іван*, що вживалося номінаторами на всіх хронологічних зрізах. За традицією в ономастичній літературі називаємо його стійким. До другої групи зараховуємо 27 антропонімів, що трапилися в кількох зрізах. За результатами дослідження можемо стверджувати, що динаміка вживання кожного з них є різною. Так, упродовж п'яти років поспіль для іменування новонароджених використовувалися оніми *Василь* і *Григорій*. На чотирьох хронологічних зрізах функціонували чоловічі наймення *Олексій*, *Павло*, *Федір*, *Яків*. Особові імена *Антоній*, *Михайло*, *Олександр*, *Прокопій*, *Семен*, *Степан*, *Трохим* зафіксовані в матеріалах трьох років. Кількісно переважають номени, виявлені на двох хронологічних зрізах: *Данило*, *Денис*, *Єфим*, *Іларіон*, *Йосиф*, *Лука*, *Микита*, *Микола*, *Никифор*, *Петро*, *Пилип*, *Терентій*, *Федот*, *Харитон*. Оніми, що належать до обох груп, на нашу думку, становлять основу іменного фонду елісаветградців наприкінці XVIII ст. Найбільшою за обсягом є група особових імен, що трапляються в метричних записах лише один раз упродовж шести років. У її складі функціонують 43 номени: *Авакум*, *Ананій*, *Андрій*, *Артемії*, *Афанасій*, *Борис*, *Володимир*, *Гаврило*, *Давид*, *Дмитро*, *Євдоким*, *Євстрат*, *Євтихій*, *Євтропій*, *Єміліан*, *Захарій*, *Ігнатій*, *Ілля*, *Каленик*, *Кирило*, *Корнилій*, *Кузьма*, *Леонтій*, *Логвин*, *Марко*, *Матвій*, *Меркурій*, *Мойсей*, *Назар*, *Наум*, *Панкратій*, *Пантелеймон*, *Платон*, *Полікарп*, *Роман*, *Сава*, *Севастіан*, *Сергій*, *Сила*, *Тимофій*, *Феодосій*, *Хома*, *Яким*.

Прикметною ознакою місцевого антропонімікону є коливання кількості носіїв, яких обслуговують найуживаніші на різних хронологічних зрізах чоловічі наймення: 1792 р. – *Іван* (8%), 1793 р. – *Іван* (17%), 1794 р. – *Григорій*, *Михайло*, *Пилип* (8%), 1795 р. – *Іван* (8%).

Як засвідчують одержані результати, особовий іменник м. Кіровограда (Елісаветграда) 1790–1795 рр. виявляє низку особливостей у плані його розвитку й функціонування та потребує подальшого вивчення, зокрема докладного аналізу динаміки окремих онімів у межах визначеного періоду.

Література

1. Скрипник Л. Г. Власні імена людей: словник-довідник / Л. Г. Скрипник, Н. П. Дзятківська. – [3-є вид., випр.]. – К. : Наукова думка, 2005. – 334 с.
2. Трійняк І. І. Словник українських імен / І. І. Трійняк. – К. : Довіра, 2005. – 509 с.

Стаття надійшла до редакції 31.08.2015 р.

К ВОПРОСУ О ПАРЕМИЯХ В РОМАНАХ АЛЕКСАНДРА ПРОХАНОВА

Акимова К. Г. До питання про паремії в романах Олександра Проханова.

Статтю присвячено характеру використання паремій у мові романів сучасного письменника Олександра Проханова. Розглянуто особливості функціонування в художніх текстах як узуальних прислів'їв і приказок, так і оказіональних усталених фраз, створених письменником з певною метою.

Ключові слова: паремія, прислів'я, приказка, усталена фраза, фразеологічна одиниця, узуальна, оказіональна.

Акимова Е. Г. К вопросу о паремиях в романах Александра Проханова.

Статья посвящена характеру употребления паремий в языке романов современного писателя Александра Проханова. Рассматриваются особенности функционирования в художественных текстах как узуальных пословиц и поговорок, так и окказиональных устойчивых фраз, создаваемых писателем с определенными целями.

Ключевые слова: паремия, пословица, поговорка, устойчивая фраза, фразеологическая единица, узуальная, окказиональная.

Akimova E. G. To the question of proverbs in the novels of Alexander Prokhanov.

The article is devoted to the character of proverbs using in the language of the modern writer Alexander Prokhanov's novels. The author of the article considers features of functioning in fiction both usual proverbs and sayings, and the occasional steady phrases, created by the writer with the definite purposes.

Key words: proverbs, sayings, a stable phrase, praseological unit, usual, occasional.

Устойчивые фразы в языке художественной прозы современного писателя А. Проханова представлены двумя пластами: во-первых, пословицами и поговорками, во-вторых, крылатыми выражениями. Пословицы и поговорки, объединенные в паремии, становятся объектом нашего исследования.

Под паремиями понимаются «вторичные языковые знаки – замкнутые устойчивые фразы (пословицы и поговорки), являющиеся маркерами ситуаций или отношений между реалиями. Они привлекают носителей языка своей семантической ёмкостью и способностью к употреблению в различных речевых ситуациях и с разными речевыми целями» [10, с. 3].

В филологии существует множество определений пословицы и поговорки. В качестве рабочих мы берем определения, выведенные и сформулированные Л. Савенковой. Пословица – «устойчивое в языке и

воспроизводимое в речи анонимное обобщающее изречение, хотя бы часть элементов которого наделена переносным значением и которое пригодно к использованию в дидактических целях» [11, с. 67]. Поговорка – «устойчивое в языке и воспроизводимое в речи анонимное обобщающее изречение, лишенное переносности значения и пригодное для употребления в дидактических целях» [там же].

Паремии в языке А. Проханова нередко подвергаются различным трансформациям. Особый вид семантического варьирования – двойная актуализация, при которой «соответствующий буквальному плану денотат, послуживший поводом для языкового обыгрывания, получает в тексте двойное осмысление – в конкретно-прямом и обобщенно-переносном значениях», как бы вложенных, по определению В. Бондаренко, «друг в друга» [1, с. 39]. Так, поговорка *Не спросясь (не зная) броду, не суйся в воду*, употребляемая в речи в значении «не предпринимай чего-либо без знания дела. Говорится тому (или о том), кто, делая что-либо, из-за неосведомленности, незнания терпит неудачу» [5, с. 221] в контексте романа А. Проханова получает совмещение смыслов. Например: *Тем временем далеко от стройки, медленно к ней приближаясь, по пустынной и скользкой дороге, мимо редких деревьев и занесенных снегом опушек, ехал автобус. <...> – Вы везете в Броды подарок? – Она [Антонина – Е. А.] посмотрела на его [Фотиева] старый портфель. – Вот здесь? <...> В Бродях трудно чем-нибудь удивить... Может быть, вы не на станцию? Просто в город? Учителем литературы, истории? – Да нет, я не учитель. Хотя действительно недавно прочитал несколько исторических книг. Историю этих мест полистал. Захотелось узнать, кто эти Броды закладывал. Кто здесь брёл до меня. А то говорят: «Не зная броду, не суйся в воду!»* [7, с. 53]. В данном случае мы наблюдаем пример двойной актуализации: с одной стороны, употребление в речи героем романа Фотиевым поговорки подтверждает, что он едет в новые, неизвестные ему места, а с другой стороны, лексический компонент в составе поговорки *Не зная броду, не суйся в воду* – «брод», омонимичный названию населенного пункта, куда собирается Фотиев, – «Броды», – служит конкретизатором смысла поговорки: в населенном пункте с названием Броды «не предпринимай чего-либо без знания дела».

В языке А. Проханова употребляются и окказиональные паремии. Среди них особое место занимают единицы, построенные по аналогии с известными поговорками, с сохранением рифмы, но являющиеся в творчестве писателя окказиональными.

Ряд выражений в речи героев А. Проханова образован по

синтаксической модели пословиц, в частности, реализуя принцип контраста. Контраст репрезентирует «дихотомическое восприятие мира и предмета речи, создающий или воспроизводящий дуальную модель действительности». В таком случае, по мнению Т. Бочиной, мы наблюдаем «взаимодействие различных точек зрения», своеобразный диалог: «в диалогической сути контраста, его полемической основе коренится особая значимость данного принципа развертывания речи для организации и функционирования пословицы, являющейся обобщенным результатом филогенетического диалога между прошлым, настоящим и будущим. Оппозитивная пословица представляет собой резюме диахронического диалога, свернутого в риторический монолог, что объясняет коммуникативную активность пословицы, ее предназначенность служить строевым элементом текста, репликой в диалоге» [2, с. 11]. Например, «ОКО» хорошо, а дело лучше в следующем контексте: *Вошел [Горностаев – Е. А.] в кабинет, где поджидала его горячая желанная чашечка кофе, усмехнулся: «ОКО» хорошо, а дело лучше* [7, с. 230]. В словах героя скрывается злая усмешка по отношению к новой теории повышения эффективности производства, именуемой «ОКО». Исходной структурой, по модели которой построен рассматриваемый вариант, можно считать пословицу *Одна голова хорошо, а две лучше*. При этом следует говорить о замене лексического компонентов «одна голова» и «две» на «ОКО» и «дело» соответственно. Однако не все из образованных А. Прохановым устойчивых фраз имеют известный «прототип». Поэтому, на наш взгляд, правильнее будет говорить о тождестве синтаксических моделей, по которым данные устойчивые фразы построены, своеобразных структурных формул. Так, единица *Есть почин, а есть кончин* построена на основе антитезы. О распространенности среди узуальных пословиц подобной модели пишет Т. Бочина: «Характерная для антитезы двучленная структура определяет распространенность в пословицах и поговорках конструкций, где противопоставляются и темы, и ремы антитетического высказывания: *Умереть легко, а жить трудно; Ничего нельзя, а все молено; Старое проживай, а новое наживай!* Грамматический параллелизм, сходство синтаксических структур подчеркивают, делают еще более контрастной противоположность, выраженную лексическими средствами» [2, с. 7].

Целый ряд русских пословиц построен по рифмованным моделям: *Мирская молва что морская волна; Рыбак рыбака видит издалека; Черного кобеля не отмоешь добела; Мороз не велик, да стоять не велит* и др. Ср. у А. Проханова: *Белосельцев очнулся... Протянув к огню скрюченные черные пальцы, стоял человек. Мохнатый, заросший до бровей клочковатой*

шерстью, в драных одеждах, он был похож на лесовика, вылезшего из-под коряги... Белосельцев слушал его невнятное бормотание. Дорожил его присутствием, как последним, вместе с ним уцелевшим на земле существом, с которым теперь предстояло доживать свой век... – Он говорит – Боря, а я говорю – буря!.. Потому что **борется, так что бор ломится!**.. Потому Боря, что бурый, а не каурый! – человек задумался... [6, с. 469]. В том же романе Они [Белосельцев и Катя – Е. А.] проснулись одновременно... – *Здравствуй, – сказала она [Катя] – Пора подниматься, за дело приниматься.* – Дело-то у нас какое? – Он улыбнулся, обнимая ее под одеялом. – *Встанем, оглядимся. Глядишь, и дело найдется!* [6, с. 434].

В другом романе, «Скорость тьмы», при проведении мероприятий, посвященных Дню города, гражданам бесплатно раздавались пакетики «с порцией водки»: *На пакетиках было начертано затейливое нравоучение: «Знай меру, доверяй мэру!».* К пакетику прилагались чипсы и недорогие, но вкусные соевые батончики [8, с. 383]. Все эти окказиональные единицы образованы на основе рифмы. «Услышав такую пословицу однажды, невозможно не запомнить ее на всю жизнь, и не отдельными словами, а так, как есть, целым слитком слов. Рифма придает дополнительную магическую власть незабываемости. Афоризм становится музыкой» [4]. Что касается последней единицы *Знай меру, доверяй мэру*, то ее можно сравнить с узуальной паремией, зафиксированной в «Словаре русских пословиц и поговорок» В. Жукова, – *Знай край, да не падай* в значении «знай меру, не переходи границ дозволенного» [5, с. 127]. Если соотнести смысловое наполнение первой и второй частей сложного предложения, по модели которого построены данные узуальная и окказиональная устойчивая фраза, то можно сделать вывод о скрытой иронии А. Проханова в отношении к «затейливому нравоучению» про доверие к мэру. Скорее всего, правильнее «знать меру», но не доверять мэру (Ср.: нужно «знать край», но не падать). Окказиональные устойчивые фразы А. Проханова часто по форме близки к афоризмам. Афоризмом называется «изречение, выражающее с предельной лаконичностью в отточенной форме какую-либо оригинальную мысль» [12, с. 289].

Показательным с точки зрения образования окказиональных устойчивых фраз по модели афоризмов, следует считать диалог двоих друзей в романе «Скорость тьмы». Ср.: – **Чтобы не упасть, надо лететь,** – возгласил в телефонной трубке голос друга. – **Хочешь лететь, создавай небо,** – мгновенно отозвался Ратников, вспоминая афоризмы из созданного ими цитатника. – **Если упал, сразу взлетай.** – **Лучше быть пятном на**

солнце, чем кратером на луне. – Рай – это Рублев, помноженный на скорость света. – Ад – это Босх, помноженный на скорость тьмы. – Один плюс один равняется бесконечность. – Дружба – не арифметика, а геометрия Лобачевского. – Подлетая к черной дыре, застегни привязные ремни [8, с. 119]. Все выделенные единицы являются окказиональными, индивидуально-авторскими афоризмами, принадлежащими перу А. Проханова. Целый ряд из этих приведенных единиц построен по модели контраста, о которой говорилось выше. В данном случае этот контраст реализуется, во-первых, посредством контекстуальных антонимических пар в структуре устойчивой фразы (*упасть – лететь, солнце – луна, рай – ад*). Ср. узуальные паремии: *Давши слово, держись, а не давши, крепись; Дорого, да мило, дешево, да гнило; Дружно – не грузно, а врозь – хоть брось* [5]. Во-вторых, в структуре сложного предложения раскрываются различные обстоятельственные отношения явлений (*Хочешь лететь, создавай небо; Если упал, сразу взлетай; Подлетая к черной дыре, застегни привязные ремни*). Ср. с узуальными паремиями: *С глаз долой – из сердца вон; С кем поведешься, от того и наберешься; Сам кашу заварил, сам и расхлебывай; Пешком ходить – долго жить; Где тонко, там и рвется*. В-третьих, некоторые устойчивые фразы построены по модели дефиниции (лат. definitio – определение) – логической операции, выраженной в следующей структуре: дефиниендум (определяемое имя) и дефиниенс (определяющее выражение, раскрывающее смысл определяемого имени либо устанавливающее значение термина). Ср. окказиональные единицы: *Дружба – не арифметика, а геометрия Лобачевского; Рай – это Рублев, помноженный на скорость света. – Ад – это Босх, помноженный на скорость тьмы* и узуальные паремии: *Мужик в семье что матица в избе; Муж да жена – одна сатана; Риск – благородное дело; Старость не радость*.

Разумеется, считать выделенные нами единицы в полной мере фразеологизмами нельзя, но обратить внимание на их существование в романе А. Проханова необходимо, так как они играют важную роль в раскрытии взаимоотношений героев романа: совместное создание цитатника афоризмов с глубоким философским смыслом характеризует их как хороших друзей и людей с особым философским складом ума и души.

Известная пословица *И волки сыты, и овцы целы* употребляется в значении: «и для одних, и для других удобно, выгодно. О положении, которое создается в результате стремления угодить людям с различными взглядами, интересами и т. п.» [5, с. 129]. В. Даль связывает значение этой пословицы с понятиями «прямоты-лукавства» [3]. Авторскими

трансформациями и синонимами исходной поговорки являются окказиональные единицы *Коза сыта и капуста цела; Капитал приобрести и невинность соблюсти*. Две части предложения, соединенные повторяющимся союзом *и* в исходном варианте и одиночным союзом – в трансформации, подразумевают двуличие человека. На основе замены компонентов, как результат лексического варьирования, в романе «Господин Гексоген» рождается индивидуально-авторские фразеологические единицы: – *Теперь и белки сыты, и пчелки здоровы*, – произнес Николай Николаевич, удовлетворенный сделанными покупками. – *Теперь и мы в силе, и Бог во славе!* – добавил он, увлекая Белосельцева к своему экипажу [9, с. 121].

Паремии в текстах А. Проханова выполняют стилеобразующую функцию, отражая на фразеологическом уровне своеобразие авторского стиля, особенности языковой личности писателя. Использование героями А. Проханова в речи разнообразных народных пословиц и поговорок помогает создать яркие образы этих персонажей через их речевую характеристику.

Литература

1. Бондаренко В. Т. Устойчивые фразы в русской речи : [монография] / В. Т. Бондаренко. – Тула : Изд-во Тул. гос. пед. ун-та им. Л. Н. Толстого, 2011. – 153 с.
2. Бочина Т. Г. Контраст как лингвокогнитивный принцип русской поговорки : дис. ... д-ра филол. наук / Т. Г. Бочина. – Казань, 2003.
3. Даль В. И. Пословицы русского народа / В. И. Даль. – М. : Художественная литература, 1989.
4. Евтушенко Е. Рифмованные пословицы [Электронный ресурс] / Е. Евтушенко. – 15.09.2005. – Режим доступа : <http://www.newizv.ru>
5. Жуков В. П. Словарь русских пословиц и поговорок / В. П. Жуков. – М., 1991. – 538 с.
6. Проханов А. А. Красно-коричневый. Роман / А. А. Проханов // Собрание починений : в 15-и тт. – Т. 5. – М. : Книжный Клуб Книговек, 2010. – С. 7–700.
7. Проханов А. А. ОКО / А. А. Проханов. – М. : Амфора, 2010. – 670 с.
8. Проханов А. А. Скорость тьмы. Роман / А. А. Проханов // Собрание починений : в 15-и тт. – Т. 15. – М. : Книжный Клуб Книговек, 2010. – С. 7–424.
9. Проханов А. А. Господин Гексоген. Роман / А. А. Проханов // Собрание починений : в 15-и тт. – Т. 6. – М. : Книжный Клуб Книговек, 2010. – С. 7–700.
10. Савенкова Л. Б. Русские паремии как функционирующая система : автореф. дис. ... д-ра филол. наук / Л. Б. Савенкова. – Ростов н/Д, 2002. – 46 с.
11. Савенкова Л. Б. Русская паремология : семантический и лингвокультурологический аспекты / Л. Б. Савенкова. – Ростов н/Д, 2002. – 240 с.
12. Словарь русского языка : в 4-х т. / Под ред. А. П. Евгеньевой. – РАН, Ин-т лингвистических исследований. – [4-е изд., стер.]. – М. : Русский язык; Полиграфресурсы, 1999.

ОКАЗІОНАЛЬНІ СЛОВОСПОЛУЧЕННЯ В СУЧАСНОМУ ХУДОЖНЬОМУ МОВЛЕННІ

Бузько С. А. Оказіональні словосполучення в сучасному художньому мовленні.

У статті описано структурно-семантичні та функціонально-стилістичні особливості індивідуально-авторських (оказіональних) словосполучень, що використовуються в текстах сучасної української прози, зокрема у творах О. Ірванця, Т. Прохаська, І. Карпи, С. Поваляєвої та ін.

Ключові слова: оказіональна лексична сполучуваність, лексичні мовні норми, оказіональні словосполучення.

Бузько С. А. Оказиональные словосочетания в современной художественной речи.

В статье описаны структурно-семантические и функционально-стилистические особенности индивидуально-авторских (оказиональных) словосочетаний, употребляемых в текстах современной украинской прозы, в частности в произведениях А. Ирванца, Т. Прохаско, И. Карпы, С. Поваляевой и др.

Ключевые слова: оказиональная лексическая сочетаемость, лексические языковые нормы, оказиональные словосочетания.

Buzko S. A. Occasional word combinations in the modern Ukrainian prose.

The article presents the structural-semantic and functional-stylistic purpose of the occasional word combinations, which are used in the texts of modern Ukrainian prose.

Key words: occasional lexical combination, lexical language norm, occasional word combinations.

Оказіональна лексична сполучуваність вивчається в межах загальної проблеми різноманітних виявів оказіональності в мовленні, зокрема в лексиці; у них відбувається своєрідне зняття лексико-семантичних, стилістичних та інших обмежень, що накладаються мовною системою на процеси сполучуваності слів. У статті будуть описані структурно-семантичні типи оказіональних словосполучень, а також особливості їх функціонування в текстах сучасної української прози.

Учені по-різному номінують і тлумачать подібні факти індивідуально-авторської мовотворчості. Одні дослідники використовують стосовно таких утворень термін «оказіональні сполучення слів» або «оказіональні словосполучення» (Е. Ханпіра, Н. Зуєва) [5, с. 297–301; 2, с. 66–77]; інші трактують їх як лексико-синтаксичні оказіоналізми (Г. Вокальчук) [1, с. 25]. Український лінгвостиліст В. Чабаненко розглядає подібні приклади у площині відхилення від лексичних норм як експресивні

індивідуально-авторські словосполучення, «що не мають предметно-логічної основи, порушують загальноприйняті міжстильові норми і володіють особливою стилістичною виразністю» [6, с. 106]. Як слушно зауважує вчений, діалектика оказіональних словосполучень полягає в тому, що, будучи відхиленнями від мовної норми, вони водночас спираються на нормативні моделі сполучуваності слів [6, с. 107]. Серед найтиповіших моделей неuzuальних поєднань слів учений виділяє такі:

1) «іменник + дієслово» («підмет + присудок»): *море плаче, трави ходять*;

2) «прикметник + іменник» («означення + підмет» або «означення + додаток»): *малинові слова, русявий місяць*;

3) «іменник + іменник» («підмет + додаток або неузгоджене означення», «додаток + неузгоджене означення»): *армія чайок, пелюстки уст*;

4) «дієслово + прислівник» («присудок + обставина»): *в'януть гірко; голубино горять* [6, с. 107].

За нашими спостереженнями, до запропонованої дослідником класифікації оказіональних сполучень слів можна додати ще один (5-й) тип: «дієслово + іменник» («присудок + додаток або обставина, виражена прийменниково-відмінковою формою іменника»): *пожбурити промову* (8, с. 49); *(він) дивився вечір* (9, с. 5).

Лексеми, поєдані за 1-ю моделлю, зазвичай створюють метафору антропоморфічного змісту: *час сказився* (9, с. 25); *вулиця фліртує зі мною; голосить небо; вона (осінь) не вивернеться від мене* (12, с. 18, 82, 15); *вистромилась усмішка* (8, с. 114). Подібні сполучення слів не властиві загальнономовному вжитку, у них порушена запрограмована системою мови лексико-семантична поєднуваність. Наприклад, дієслово *сказитися* має два узуальні значення: 1) захворіти на сказ; 2) утратити самовладання від гніву, розлютитися [3, с. 802]; *фліртувати* означає «залицятися, кокетувати» [3, с. 903], відповідно, ці слова поєднуються з іменниками на позначення істот. Зв'язок цих дієслів із іменниками *час* і *вулиця* уможливується в конкретних мовленнєвих ситуаціях, у певних контекстових умовах. У таких прикладах розширюються межі лексичної сполучуваності дієслова (предиката), у результаті чого воно вживається в переносному значенні.

Неuzuальна лексична сполучуваність за 2-ю моделлю породжується прагненням письменників уникнути стандартних, певною мірою очікуваних епітетів. Оказіональні сполучення слів цієї групи найбільш характерні для досліджуваних нами творів. Вибір атрибутивної лексики у сполученнях цього типу залежить від деяких екстралінгвальних чинників, зокрема від особливостей суб'єктивного, порівняльно-асоціативного світобачення

письменників. У сучасних прозових текстах такі поєднання слів не завжди виконують дескриптивну (образотворчу) функцію; переважно такі поєднання слів уживаються в текстах сучасної прози задля іронічної характеристики певних осіб, предметів, ознак або явищ навколишньої дійсності, тобто виконують оцінну функцію: *футбольних матчів, політичних мітингів та інших фізкультурно-просвітницьких шабашів* (5, с. 20); *дівчина з неробітничими очима* (11, с. 25); *Написала вона це актуальному коханцеві* (9, с. 45); *епізодичні дівчата* (3, с. 128); *алеєю рахітичних гіпсових колон* (7, с. 51); *глибока унітазна філософія* (10, с. 53); *Ліда мене приваблює тим, що вона просто ходячий секс* (4, с. 160).

На окрему увагу заслуговують такі оказіональні поєднання слів, які є не лише незвичними та оригінальними, а певною мірою навіть парадоксальними: *творчий збоченець* (10, с. 87); *Дівочка мені така дзвонила, з білявим голосом* (9, с. 148); *Губи Астрід такі непристойні; Оцей третій ковзас по мені блискучими оливковими очима, такими великими і такими розгойданими; У мене каштанові очі <...> каре волосся* (1, с. 47, 118, 45). Як бачимо, незвичайність та непередбачуваність у поєднанні слів може виникнути не тільки тоді, коли слово використовується в переносному значенні, але й завдяки протиставленню понятійних сфер, яке виникає внаслідок розширення предметно-логічних зв'язків між словами.

В оказіональних словосполученнях, утворених за 3-ю моделлю, спостерігається розширення лексико-семантичної сполучуваності опорного компонента, й, відповідно, збільшення його потенційної валентності, що врешті створює ефект оказіонального: *це справді тавро осені* (12, с. 16); *перетасовування безодень* (2, с. 78); *ти була спотворена вагітністю мого прокляття; метастаз будівель; серце літа, літо серця; істерики природи* (10, с. 12, 29, 66); *вона стала вбивцею слів* (7, с. 37); *монстри й рептилії її відсутності* (5, с. 402); *Сойка ударилася об порцеляну неба; кругле обличчя, з павутинням губ; зі смородинами чорних очей обличчя* (11, с. 15, 4). У наведених прикладах оказіональні сполучення слів виконують передусім дескриптивну функцію, оскільки підкреслюють образність висловлювань. Виявлені у стрижневих словах нові семантичні відтінки допомагають створити індивідуально-авторську метафору. В основу більшості подібних оказіональних поєднань слів покладено різноманітні асоціації, що відбивають авторське срийняття реального чи вигаданого художнього світу.

Крім цього, сучасні письменники користуються подібними сполученнями слів задля надання мовленню іронічних відтінків: *гектари*

поетів, зерносховища графоманського римування (11, с. 27); *відхаркування харчової промисловості; двобій егоїзмів* (3, с. 129, 151); *шлунок в коматозі; секс у душі* (9, с. 52, 48); *конкурс романів і п'єс «Кремація слова»*; *два космоси фекалій* (8, с. 63, 185); *барабани Страдіварі* (2, с. 52).

Нами була зафіксована незначна кількість прикладів, компоненти яких поєднані за 4-ю моделлю. У таких okazіональних сполученнях лексем відбувається не лише розширення семантичних зв'язків поєднаних слів, але й своєрідне оновлення значень обох компонентів. Зазвичай такі поєднання слів також надають оповіді іронічного забарвлення: *Його брови трагічно посмикуються; його окуляри так мудро поблискують* (1, с. 58, 66); *вицент проспала* (10, с. 140); *гордовито не розуміє анічогісінько; кудлато вилазить зі свого леговища; вони сплять самовіддано і натхненно* (3, с. 101, 216, 125). Задля цього ж у сучасних прозових текстах використовуються okazіональні поєднання слів, оформлені за 5-ю моделлю: *Вона почала ворухити думками* (6, с. 8); *їй блювалося піврічними депресіями* (9, с. 70); *Писала навіть не в шухляду, а сюди, в ліжку. Творила під себе; скільки тут ще літературу катуватимуть?* (8, с. 111, 47).

У художньому тексті okazіональні словосполучення, побудовані за різними моделями, можуть взаємодіяти, утворюючи розгорнуті метафори й продукуючи, за висловом В. Чабаненка, ланцюгову експресію [6, с. 108]. Для розуміння таких сполучень потрібне образне, порівняльно-асоціативне мислення, оскільки вони можуть утворювати складну (розгорнуту) метафору: *намагаюся уявити собі цього дурня, склеєного – із целюлози необов'язкових слів? із крабових паличок нестримного сміху? із слюдяних плиток критики чистого розуму?* (7, с. 54); *у цьому еkleктичному заповіднику струхлявілого московського модерну* (3, с. 151). Отже, на відміну від узвичаєних поєднань слів, okazіональні словосполучення порушують норми узуальної лексичної поєднуваності, підкорюючись складним асоціаціям письменників і створюючи несподівані словесні образи [4, с. 366].

Отже, амбівалентність okazіональних словосполучень полягає в тому, що, порушуючи якоюсь мірою мовну норму, вони водночас спираються на наявні в сучасній українській мові нормативні моделі сполучуваності слів. Зазвичай у незувальних словосполученнях розширюються межі лексичної сполучуваності опорного компонента, завдяки чому він набуває незвичних семантичних відтінків, оновлюючи своє значення. З okazіональною лексичною сполучуваністю пов'язане зрушення й збагачення семантики слова та оновлення смислових зв'язків між словами. Використання в

сучасних прозових текстах оказіональних словосполучень зумовлюється різними авторськими інтенціями. Найчастіше такі елементи використовуються задля надання мовленню іронічного забарвлення та висловлення суб'єктивного ставлення авторів до певних явищ навколишнього світу. Отже, зазвичай оказіональні сполучення слів виконують у сучасних прозових творах оцінну функцію; інколи оцінна функція накладається на дескриптивну. Власне дескриптивну функцію неузualmente поєднання слів виконують у постмодерних текстах в обмеженій кількості випадків, – створюючи оригінальні, несподівані словесні образи, вони посилюють емоційність та експресивність висловлювання.

Література

1. Вокальчук Г. М. Авторський неологізм в українській поезії ХХ століття (лексикографічний аспект): [монографія] / Г. М. Вокальчук. – Рівне: Перспектива, 2004. – 524 с.
2. Зуева Н. Ю. Некоторые наблюдения над окказиональной сочетаемостью слов / Н. Ю. Зуева // Лингвистический анализ текста : [сб. статей]. – Алма-Ата, 1982. – С. 66–77.
3. Сучасний тлумачний словник української мови / [за заг. ред. В. В. Дубічинського]. – Харків : ВД «Школа», 2008. – 1008 с.
4. Ткачук І. О. Семантико-прагматичні особливості оказіональної метафори / І. О. Ткачук // Дискурс сучасної історичної романістики : Поетика жанру : [наукові студії]. – К. : Вид-во Київського ун-ту, 2000. – С. 363–368.
5. Ханпира Эр. Окказиональные элементы в современной речи / Эр. Ханпира // Стилистические исследования (на материале современного русского языка) : сб. статей / [отв. ред. В. Д. Левин]. – М. : Наука, 1972. – С. 245–317.
6. Чабаненко В. А. Стилiстика експресивних засобiв української мови / В. А. Чабаненко. – Запорiжжя, 2002. – 351 с.

Список використаних джерел

1. Андрухович С. Жінки їхніх чоловіків / С. Андрухович. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2005. – 160 с.
2. Андрухович Ю. Рекреації : [романи] / Ю. Андрухович. – К. : Вид-во «Час», 1997. – 287 с.
3. Андрухович Ю. Дванадцять обручів / Ю. Андрухович. – К. : Критика, 2003. – 317 с.
4. Винничук Ю. Весняні ігри в осінніх садах / Ю. Винничук. – Харків : Книжковий клуб «Клуб сімейного дозвілля», 2007. – 288 с.
5. Жадан С. Капітал / С. Жадан. – Харків : Фоліо, 2006. – 797 с.
6. Жолдак Б. Гальманах / Б. Жолдак. – К. : Факт, 2007. – 248 с.
7. Іздрик Ю. Подвійний Леон / Ю. Іздрик. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2000. – 204 с.
8. Ірванець О. Рівне/Ровно (стіна) : [нібито роман] / О. Ірванець. – Львів : Кальварія, 2002. – 189 с.
9. Карпа І. 50 хвилин трави: [новели] / І. Карпа. – Львів : Кальварія, 2006. – 238 с.
10. Поваляєва С. Екзгумація міста : [новели] / С. Поваляєва. – Львів : Кальварія, 2006. – 160 с.

11. Процюк С. Жертвопринесення : [роман] / С. Процюк // Кур'єр Кривбасу. – 2003. – № 161. – С. 23–102.

12. Прохасько Т. Лексикон / Т. Прохасько. – Львів : Кальварія, 2004. – 187 с.

Стаття надійшла до редакції 25.07.2015 р.

УДК 811.161.2'367

Т. І. Вавринюк

ОСОБЛИВОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ ПАРЦЕЛЬОВАНИХ КОНСТРУКЦІЙ У ХУДОЖНЬОМУ ТЕКСТІ

Вавринюк Т. І. Особливості функціонування парцельованих конструкцій у художньому тексті.

У статті розглядаються структурно-стилістичні особливості парцеляції в сучасному художньому тексті. Визначено природу і суть парцеляції як одиниці експресивного синтаксису, розглянуто основні типи парцелятивів та прокоментовано їх функціональні властивості.

Ключові слова: парцеляція, експресивний синтаксис, головні члени речення, другорядні члени речення, синтаксична конструкція.

Вавринюк Т. И. Особенности функционирования парцелированных конструкций в художественном тексте.

В статье рассматриваются структурно-стилистические особенности парцелирования в современном художественном тексте. Определены природа и сущность парцелирования как единицы экспрессивного синтаксиса, рассмотрены основные типы парцелятивов и прокомментированы их функциональные качества.

Ключевые слова: парцелляция, экспрессивный синтаксис, главные члены предложения, второстепенные члены предложения, синтаксическая конструкция.

Vavrynyuk T. I. Specific features of the parceling constructions in modern literary text.

The article is dedicated to the analysis of the structural and stylistic particularities of parceling constructions in modern literary text. The essence of the parceling phenomena as means of expressive syntax is specified, the basic types of parceling are determined and the principal stylistic functions of parceling are described.

Key words: parceling, expressive syntax, principal and secondary parts of sentence, syntax construction.

Засобом експресивного синтаксису в мові художніх творів є парцельовані конструкції, які передають авторську оцінку, актуалізують окремі смислові компоненти висловленого. У дослідженні спираємося на погляди тих мовознавців, які пов'язують це явище з комунікативно-функціональним планом речення та розглядають його на загальному тлі

об'єктивної та суб'єктивної модальності (К. Городенська, А. Загнітко, С. Єрмоленко, І. Попова, С. Марич, Л. Конюхова, Т. Шевченко та ін.).

Услід за А. Загнітком, парцелятом вважаємо частину простого або складного речення, утворену при його членуванні на кілька висловлень у зв'язку з певною комунікативною ідеєю й винесену на межі синтаксичної структури-речення [2, с. 201]. Таке членування передбачає відповідне інтонаційне оформлення, за якого позиція читача неодмінно «підхопить» позицію автора. Отже, парцеляцію можна віднести до мовленнєвих репрезентантів автора, який керується певними комунікативно-прагматичними настановами і виокремлює ті чи ті сегменти. Наприклад: *Його повезли підводою. Капрал і рядовик* [7, с. 91]; *У монастирській церкві на самому переді в шапках два матроси під час служби курять цигарки. Курять і просміхаються* (1, 94); *Гнат вже один. Сидить і думає* [5, с. 130].

Парцеляція – це явище динамічного (експресивного) синтаксису, яке виражається в структурно-семантичному та інтонаційному вичленуванні однієї або кількох синтагм (чи речень), що обов'язково виносяться за межі речення і розташовуються в постпозиції стосовно базового речення (бази). Базове речення в поєднанні з парцелятом в роботі визначається терміном «висловлення», відповідності до трактування цього терміна представниками Празької лінгвістичної школи [3, с. 5]. Парцеляція є одним із засобів актуального членування, оскільки відділений компонент виступає ремою.

На рівні простого речення парцелюванню підлягають переважно усі члени речення. У досліджених текстах високою частотністю функціонування відзначаються конструкції з парцельованими простими присудками. Оскільки за синтаксичною роллю в реченні жоден член речення не може зрівнятися з присудком за його функціонально-комунікативним навантаженням [3, 221], то речення з парцельованими присудками мають особливі експресивні можливості: *Спини не маєш часу розігнути. Мартин, знаєте ж?.. Господар* [1, с. 13]; *Люди не рухнули. Чекають* [1, с. 13].

Серед парцельованих присудків, як засвідчують спостереження, найчастіше піддаються парцелюванню однорідні присудки одного виду і часу: *Ступала, йшла, бігла бійцем. Постішала, квапилась* [7, с. 194]; *–...А сіль ви маєте? – заглянув у жолоб. – Солі ще досить. Стане* [1, с. 178].

У наведених прикладах парцеляти називають дію, яка з погляду мовця (автора-оповідача чи героя твору) є важливою в момент висловлювання, а це сприяє легшому сприйняттю контексту читачем чи слухачем.

Парцеляти можуть містити повтор присудків. Парцельований повторюваний присудок переважно має значення доповнення, уточнення. Наприклад: *Йдуть, як дорослі, як старі. Йдуть і розважають* [1, с. 19];

Просив же він. Щоб купили йому чоботи, щоб не був вічно босий? Просив [1, с. 147]; Бог не почує? Почує [1, с. 333]; Я носив. І носитиму [7, с. 301].

Відносна самостійність у реченнєвій структурі однорідних та відокремлених другорядних членів речення сприяє їх парцелюванню. Наприклад: *З'являється гармонія, чарка і славетна ковбаса. Пахуча, смажена з цибулькою, ще й приперчена [1, с. 14]; Сади обтяжені яблуками і сливами. Сині такі, повні і соковиті... [1, с. 40]; Бери, людино, святий хліб, переломлюй і їж. М'який, пахучий, смаковитий [1, с. 65]; Ні, він ніколи, ніколи не перестане любити життя. Болюче, розкішне, соковите! [1, с. 298].*

Парцельовані відокремлені означення увиразнюють якісну характеристику предмета, названого субстантивом у базовій частині конструкції. У ролі парцелятивів можуть виступати узгоджені й неузгоджені означення, наприклад: *Подумати тільки, яка земля. Підсоння, новина, вигносна, вироблена, без пнів [1, с. 175]; Арсен тільки виткнувся на дорогу, а навпроти Володька. Перестраханій, без лиця [7, с. 38]; Її будинок – учительський, збудовано перед війною. Одноповерховий, під бляхою, з синіми ганками, синіми віконницями, зараз облуплений і занехаяний [1, с. 115].*

На відміну від означень, у додатків виявляється набагато менша здатність до відокремлення у фразі. Парцелюються як прямі, так і непрямі додатки: *Повантажували вози різним майном, свати шугали потай по домашньому господарстві і що могли похопити, перли і пакували на підводи. Кури, гуси, якісь коноплі, стару ступу [1, с. 35]; А сироті чого треба? Ласки, доброго слова [7, с. 38]; Я піду, мамо, на Різдво колядувати. До мельника, до побережника [1, с. 186]; А де посіяно мак, понатикано квасолу й біб – прикрито гіллям-галуззям. Від курей [7, с. 421]; Крім того, що одержав наступне звання, про нього з'явилася стаття в газеті. З портретом [5, с. 112]; Звичайно, хто більше працює, той більше і одержує. Але тільки грошей. Без комфортабельних лікарень і пайків [7, с. 38]. Такі конструкції в контексті досліджуваних творів конкретизують, уточнюють, доповнюють предикат, що міститься у базовій частині.*

Піддаються парцелюванню також обставини:

– способу дії, актуалізуючи якість дії, стану, ознаки та способу їх вияву, наприклад: *Як вчинив колись Скрипник... Просто й недійно, без допитів, принижень, знущань [5, с. 110]; Рука, нишпорячи, хапала вугілля навпомацки. Вправно й непомильно [7, с. 264];*

– місця: *А скрізь повно чужих людей. І на лавах, і за столом, і в зачіпку [1, с. 10]; Мартин Заруба мав дві господарки. У селі й на хуторі*

[1, с. 13]; *То далеко. Звідсіль не зобачиш. За морем* [1, с. 190]; – *Та то там... Коло Києва* [1, с. 192]; *Зненацька з боку шосе почувся собачий гавкіт. Із зовсім протилежного боку* [6, с. 223];

– часу і мети: *День, вечір, ніч, а там – суд. У неділю* [7, с. 32]; *І вона думала, що він у неї мужній. До сьогодні* [7, с. 82]; *Полицай з гарнізонної кухні приносив їй їсти, але не їла. Добу, півтори* [7, с. 177]; *Восени їм нарізали город. На ньому трішки посіяли жита, соток із десять. П'ятнадцять залишилось. Під картоплю* [7, с. 429]; *При першому знайомстві дав їй усі свої можливі телефони. Про всяк випадок* [5, с. 106]; *Коли намалює, принесеши картину до мене. Для затвердження* [5, с. 130].

Парцеляція підвищує експресивну наголошеність кожного елемента висловлення, підсилює напруженість думки, сприяє створенню своєрідної ритмомелодики тексту. Така форма побудови синтаксичних конструкцій допомагає глибше зрозуміти зміст, дає змогу автору висловити своє ставлення до зображуваного, а читачеві краще зрозуміти авторську оцінку.

У складнопідрядних реченнях парцеляції підлягають найчастіше детермінантні предикативні частини. Наприклад: *І ще подумав: і ти, Володимире Петровичу, фактично доклав до цього рук. Бо мовчав і мовчавши* [5, с. 75]; *Це вихопилося в нього мимоволі, як крик душі, як щось неймовірне, несамовите. Бо не хотів нікому зраджувати своїх почуттів* [5, с. 113]; *Миша, мрукаючи, сиділа, не втікала. Ніби знала, що Володька не накричить, не потягне її чимось важким, боячись наробити гаму* [7, с. 154].

У досліджених художніх текстах помітне місце посідають парцельовані складнопідрядні речення з підрядними мети: *Уявіть собі таке: у союзній Наркомат внутрішніх справ надходить повідомлення про те, що капітан держбезпеки Сокирко тісно зв'язаний з запеклим ворогом народу колишнім заступником наркома Онищенком, а син Онищенка, переслідуючи свої ворожі й шпигунські інтереси, написав про Сокирка в газету статтю. Щоб прославити свого підручного, просунути по службі* [5, с. 132]; *Сьогодні неділя і навіть енкаведисти відпочивають – що ж, також люди, і нехай їм сняться гарні сни. Щоб з новими силами й новою енергією викорчовувати бур'яни на неозорій та пишній ниві* [5, с. 138]; *В узвозі завжди стояло болото. Тому було вимощено дощатий хідник* [7, с. 116].

Актуалізованою експресивністю характеризуються складнопідрядні речення з парцелюванням підрядних допустових. Зауважимо, що найчастіше парцелюються складнопідрядні речення, підрядна допустова частина яких пов'язується сполучником *хоч*. Наприклад: *Німець спокійно,*

як належить, одягнув усе, обтріпав капелюха, сердито поправив пір'їнку. **Хоча руки в нього помітно тремтіли** [1, с. 198]; *Не загинув тільки він, Тренкер. Хоч був спочатку одним із Ремових помічників* [5, с. 206].

Парцеляція підрядної допустової частини дає змогу виразно наголосити на тому, що дія головної частини складного речення відбувається всупереч умовам дії, вираженої в підрядній частині.

Потужними експресемами в художньому мовленні є також складнопідрядні речення з парцельованими підрядним порівняльним: *І стояли на хатньому порозі ковалиха з коваленятами. **Мов позаклякали*** [7, с. 241]; *Він вишукував картопельки за сестрою і бабунею. **Немов той справжній господар, який боявся, щоб не пропала мізерія добра*** [7, с. 314]; *Вона мовчки виманює до себе Катрю. **Ніби кличе кудись*** [7, с. 397].

У всіх зазначених ситуаціях парцельована підрядна частина скоординована з попередньою головною, граматично залежить від неї й структурно не відрізняється від непарцельованої підрядної.

У складносурядних реченнях парцеляція виконує функцію загальної експресії. Частотними у функціональному плані є парцельовані складносурядні речення з протиставними сполучниками. Наприклад: *Тут, власне, мали зустріти Арні з його грузовичком. **Проте Арні чомусь не було видко*** [6, с. 198]; *Можна було рушати в дорогу. **Проте лісник щось мав іще залагодити*** [6, с. 228]; *Можна було й рушати. **Проте лісник вирішив, що справу ще не закінчено*** [6, с. 230]. Парцеляція складносурядних речень із розділовими сполучниками дає змогу загострити увагу читача на семантичній важливості кожного парцелята зокрема, показати різні можливості розв'язання якогось питання, іноді вказати на сумнів.

Хоч за сукупністю і функціональними типами сурядних сполучників, складносурядні речення виявляють граматичну подібність до простих речень, але сурядні частини у складносурядному реченні мають більшу синтаксичну незалежність, ніж однорідні члени у простому ускладненому реченні. Сурядні частини складних речень безпосередньо вступають у сурядний зв'язок без посередництва інших компонентів. А це, звичайно, полегшує умови парцелювання.

Отже, парцеляція – явище багатофункціональне й багатопланове. У мові художнього тексту парцеляція виконує експресивну функцію, яка виявляється у виокремленні одного речення або тільки відрізків речення в окрему самостійну частину, створює несподівану паузу, що посилює експресію несподіваної дії або ефект тривалості. Водночас парцеляція членує текст, підкреслює його смислові центри, створює несподівану паузу, перебіг ритму.

Література

1. Бедзик Ю. Д. Чорний лабіринт, або Довгий шлях в Альпи : [роман] / Ю. Д. Бедзик. – К. : Воєнвидав, 1991. – 320 с.
2. Загнітко А. П. Основи українського теоретичного синтаксису / А. П. Загнітко. – Горлівка : ГДПШМ, 2004. – Ч. 3. – 266 с.
3. Зверева О. С. Функціонування парцельованих конструкцій у сучасному російському поетичному мовленні : автореф. дис. ... канд. філол. наук / О. С. Зверева. – К., 1998. – 16 с.
4. Конюхова Л. І. Явище парцеляції в мові сучасних засобів масової комунікації : автореф. дис. ... канд. філол. наук / Л. І. Конюхова. – Львів, 1999. – 15 с.
5. Покальчук Ю. В. Час прекрасний : Повісті та оповідання / Ю. В. Покальчук. – Х. : Фоліо, 2002. – 653 с.
6. Самбук Р. Тайна вечеря : [роман] / Р. Самбук. – К. : Укр. письменник, 1992. – 158 с.
7. Самчук У. Марія. Куди тече та річка : [романи] / У. Самчук. – К. : Наукова думка, 2003. – 416 с.
8. Сковородников А. П. О функциях парцеляции в современном русском литературном языке / А. П. Сковородников // Русский язык в школе. – 1980. – № 5. – С. 86–91.

Стаття надійшла до редакції 23.06.2015 р.

УДК 811.161.2'37:312

О. И. Гамали, Л. А. Ярош

**ОТРАЖЕНИЕ МОЛОДЕЖНОЙ РЕЧИ
В «ГЛЯНЦЕВОЙ» ПРЕССЕ**

Гамалі О. І., Ярош Л. О. Віддзеркалення молодіжного мовлення у «глянцевій» пресі.

У статті розглянуто ознаки молодіжного мовлення, зокрема креативність, економність, різноманітність, ігровий характер, розпливчатість семантики тощо, що віддзеркалені в мові глянцевого журналу через різноманітні види мовної гри: фонетичні, графічні, словотвірні, лексичні, метатекстові тощо.

Ключові слова: глянцева журналістика, молодіжне мовлення, мовна гра.

Гамали О. И., Ярош Л. А. Отражение молодежной речи в «глянцевой» прессе.

В статье рассматриваются черты молодежной речи, в частности креативность, экономность, разнообразие, игровой характер, расплывчатость семантики, отражающиеся в языке глянцевого журнала посредством разнообразных видов языковой игры: фонетических, графических, словообразовательных, лексических, метатекстовых.

Ключевые слова: глянцева журналістика, молодежна реч, мовна гра.

Hamali O. I., Yarosh L. O. Reflection of youth slang in the language of the glossy magazines.

The article gives a broad outline of youth slang and its most essential features including creativity, language economy, diversity, language play, semantic ambiguity

reflected in the language of the glossy magazines and realized via a variety of language play, in particular, phonetic, graphic, word forming, lexical and metatextual.

Key words: glossy magazines, youth slang, language play.

Рубеж XX и XXI столетий ознаменовался серьезными трансформациями общественно-политической, экономической, идеологической жизни на постсоветском пространстве. Существование в новых реалиях требует новых людей: с новыми целями, системой ценностей, чертами характера. Формированием активного человека с современными взглядами на жизнь, стремящегося к карьерному успеху, к соответствию высоким стандартам, идеологи занимаются планомерно и целенаправленно, в том числе через средства массовой информации. Успеху такого воздействия, в частности, способствует изменение манеры ведения заочного диалога с назидательной на непринужденную, более привычную для молодых.

Цель работы – описать особенности отражения молодежной речи в таком феномене современной печати, как гляцевые журналы.

С конца XX века начался процесс активного распространения массовой прессы, женских журналов, исторически возникших в противовес политическим изданиям: «...человек подвергался прессингу негативных новостей, а гляцевый журнал обладал большой отвлекающей силой, уводящей человека от серьезных социальных проблем» [2, с. 1].

«В обиходе русского языка достаточно прочно закрепилось понятие гляцевый журнал» [4, с. 170]. Гляцевые журналы всего за несколько десятков лет успели стать «ярчайшими атрибутами цивилизации, их «красочным» отражением» [15, с. 99]. Этот феномен преимущественно исследовался философами и культурологами (В. Буряковская, М. Войченко, М. Гудкова, В. Смеюха, И. Тортунова и др.). Языковые особенности «глянца» практически не изучены.

Чертами, позволяющими квалифицировать журнал как гляцевый, являются: высочайшее полиграфическое качество; равноправное сосуществование визуального и вербального материала; расчет на конкретную возрастную, интеллектуальную и гендерную аудиторию; широкий тематический спектр, рассчитанный на отдых читателя (что создает «иллюзию вечного праздника жизни») [14, с. 2].

Бесспорно, что язык гляцевой периодики обладает всеми характеристиками публицистического стиля, причем публицистического стиля наших дней, отмеченными, «собранными» многими лингвистами

- (В. Буряковская, Э. Вишняков, Т. Гриценко, Т. Дмитрова, Н. Клушина и др.):
- оценочностью, чаще скрытой, т. к. «на смену пропаганде пришло завуалированное манипулирование массовым сознанием» [11, с. 161]);
 - эмоциональностью и экспрессивностью, поскольку «...лингвистически релевантной характеристикой массовой литературы является гипертрофия эмоционального компонента и редукция рационального» [2, с. 4]);
 - образностью изложения материала, широчайшим использованием всех видов тропов;
 - доступностью языковых средств и формулировок, ориентированных на широкий круг потребителей;
 - экономией языкового материала (лаконичностью изложения при информативной насыщенности);
 - широким проявлением авторской индивидуальности, что демонстрирует «современную установку средств массовой информации на творчество, а не на стереотип» [2, с. 289]);
 - изложением нестандартными средствами [6, с. 51];
 - переосмыслением фразеологии, лексики других стилей и терминологии в целях публицистики [7, с. 2];
 - интертекстуальностью, создающей вертикальный контекст, усложняющий речевое произведение журналиста [9, с. 120];
 - восприимчивостью к новым экспрессивным языковым явлениям, зарождающимися в разговорной речи [12, с. 2].

Большинство глянцевого журналов адресовано молодежи, играющей важную роль в жизни общества: *«именно представители молодого поколения отличаются стремлением ко всему новому, способностью моментально реагировать на все происходящее вокруг, уверенностью и «безоглядностью», что делает их поступки и действия решительными, смелыми, бескомпромиссными»* [8, с. 1]. *Эти психологические особенности ярко отражаются в языке молодежи – явлении неоднородном, сочетающем в себе различные языковые феномены, формирующие молодежный дискурс – «конгломерат собственно лингвистических, социолингвистических, лингвокультурологических факторов, дающих представление о единой когнитивной концептосфере»* [1, с. 2].

В начале XXI века русская молодежная речь сочетает в себе специфический сленг, уходящий корнями в основные формы существования русского языка (кодифицированный литературный язык, разговорная речь, территориальные диалекты), второстепенные формы существования русского языка (уголовное и офенские аргы, корпоративные

и профессиональные жаргоны) и иностранные языки (английский, древнееврейский, цыганский и пр.) [13, с. 30]. Активизации заимствований, особенно англицизмов, способствуют представление об экзотичности, престижности владения иностранными языками, влияние на речь СМИ, увлечение современной музыкой и компьютерными играми.

Речь молодежи – явление противоречивое: с одной стороны, наблюдается тенденция к использованию сниженных элементов, с другой – активизируется языковая игра, рассчитанная на высокий интеллектуальный уровень собеседника, высвобождающая заложенные в языке экспрессивные возможности. «Язык для молодых людей во многом является средством развлечения, забавы: словесная игра обусловлена интересом к собственному языку, проверкой его возможностей и скрытых ресурсов; язык – тот игровой материал, который приносит удовлетворение лишь тогда, когда есть возможность уйти от привычного» [5, с. 5].

Необходимость выражать большое количество информации минимальными языковыми средствами приводит к появлению многозначности слов, явлению энантиосемии; частотными являются процессы усечения и универбации. Креативность молодых выражается в речетворчестве – в индивидуально-авторских значениях и окказионализмах [12]. Таким образом, главными характеристиками молодежного языка становятся: первобытность, проявляющаяся в макаронизме; креативность; расплывчатость семантики, «атавистический примитивизм»; экономность; изменчивость; игровой характер.

Анализ материалов журналов «Glamour», «ELLE», «MINI», «Pink», «Vogue», «Joy», «Cosmopolitan», «Л'Этуаль» за 2012–2015 годы показал, что их издатели преимущественно ориентируются на особенности молодежного общения, поддерживающие позитивный имидж молодого человека: поддерживаются креативность и игровой характер, в то время как первобытность и примитивизм подчеркиваются значительно реже.

Креативность проявляется в активном образовании окказионализмов, изменении фонетического облика слов, замещение в морфемном составе.

Окказионализмы имеют прозрачную внутреннюю форму. Например, название статьи «*Мехопанорама*» образуется путем сложения слова *мех* ('выделанная шкура пушного зверя несколько таких шкур, сшитые вместе' (3, с. 347) и *панорама* ('широкий обзор каких-либо современных явлений, фактов, событий в прессе, кино и т.п.' (3, с. 94): «*Пушистый натуральный или экомех этой зимой может быть в моде; JOY выбрал необычные аксессуары и вещи с меховой отделкой*».

(Добавим также, чтоokkaзионализм перекликается с названием одиозной юмористической телепрограммы «Смехопанорама».)

Минимальное изменение фонетического облика слова *бронезжилет* – ‘пуленепробиваемый бронированный жилет’ (3, с. 56) – превращает его в *бронезжеле* в статье о том, что «*«Князь тьмы», как его называют фанаты, ведет образ жизни скромного аутиста: ни дебошей, ни съеденных жен за ним не числится. Единственный каприз – мармеладные мишки: эти конфеты всегда лежат в его гримерке*». Трансформация подчеркивает любовь рокера к желе – ‘сладкому студенистому кушанью, готовящемуся с помощью желатина из фруктово-ягодных соков, вина, молока и других продуктов’ (3, с. 187).

Слово *сахарозаменители* используется как производное от существительного *Сахара* (крупнейшая на земле пустыня, расположенная в Северной Африке), а не от *сахар* (‘пищевой продукт, кристаллическое сладкое вещество...’) (3, с. 720).

Заметка о том, что «*Приятная новость ожидает тех, кто иногда не прочь побаловать себя сладким: теперь можно попробовать на вкус торт с воздушной бисквитной основой и нежным кремом, изготовленным из сливок и натурального бельгийского шоколада высокого качества*» называется «*Шокотерапия*». При этом предполагается образование этого слова сложением *шок-* (часть слова *шоколад*) и существительного *терапия*. Значением термина *шокотерапия* – ‘метод психиатрического лечения, при котором вызывается эпилептический припадок посредством пропускания электрического тока через мозг пациента’, пренебрегают.

Экономность достигается усечением слов и словосочетаний.

Так, сокращен компонентный состав фразеологизма *ходить вокруг да около* до *вокруг да около* в статье о правилах нанесения средств по уходу за кожей *вокруг* глаз. При этом фразеологическое значение ‘говорить намеками, иносказательно’ (5, с. 509) заменяется суммой значений компонентов *вокруг* – ‘кругом, во все стороны’ (3, с. 89) и *около* – ‘возле, рядом’ (3, с. 449).

В названии журнальной статьи «*Во все тяжкие*» использован усеченный фразеологизм *пуститься во все тяжкие* – ‘безудержно предаваться чему-либо предосудительному’ (5, с. 371) и актуализировано значение прилагательного *тяжкий* – ‘грузный, лишенный легкости’ (6, с. 656): «*Главная героиня модного сезона – самоуверенная оторва; стать такой помогут аксессуары и одежда из черной кожи*».

Разнообразие выражается в отсылке к прецедентным феноменам из различных областей знания: 1) литературы: «*Барышня-крестьянка*»,

«Война и мир», «Дворянское гнездо», «Красное и черное», «Мамаша Кураж», «Человек в футляре» и др.; 2) библейских текстов: «Нагорная проповедь», «И последние станут первыми», «По образу и подобию» и др.; 3) скульптуры: «Девушкам с веслом»; 4) киноиндустрии и телевидения: «Клуб находчивых», «Пусть говорят», «Царь горы», «Красота по-американски», «По воле рока так случилось» и др.; 5) музыки: «Голая рядом», «На поле панки грохотали», «Легко уладить с помощью финта» и др.; 6) истории: *освободительное движение, форма правления, культ личности, крестовый поход* и др.; 7) психологии: *образное мышление, шоковая терапия, раздвоение личности* и др.; 8) экономики: *полная занятость, движимое имущество, прожиточный минимум, ворс-мажор*; 9) образования: *класс коррекции, ученая степень* и др.; 10) географии и биологии: *эффект бабочки, подводное течение, радужная оболочка, строение клетки* и др.; 11) химии, физики: *органическая химия, электрический заряд, короткое замыкание, элементарная частица* и др.; 12) математики: *описывать окружность, плюс на минус* и др.; 13) астрономии: *солнечная система, Теория большого взрыва*.

Игровой характер очевиден, поскольку язык для молодых людей во многом является средством развлечения, забавы, игровым материалом, который приносит удовлетворение тогда, когда есть возможность уйти от привычного. Игра возможна на различных языковых уровнях:

1) фонетическом (звукоподражания «Ш-ш-ш» и «Т-с-с», которые используются как названия рубрик, где информация передается читательницам «по секрету»);

2) графическом (написание компонента ПАРА прописными буквами в названии статьи «ПАРА-нормальное явление»). Выделенный компонент становится смыслообразующим: *пара* – ‘два существа, находящиеся вместе, объединенные чем-либо общим, рассматриваемые как нечто целое’, а в статье речь идет о том, что «*по примеру знаменитостей вы уже научились сочетать платье с костюмом бойфренда? Пора приобрести родство душ и в гармонии парных ароматов*»);

3) лексическо-фразеологическом (нетрадиционное использование фразеологизмов и терминов): статья об исчезновении рекламы алкоголя со страниц журналов названа «*Последняя капля*»; фразеологизм со значением ‘то, что переполняет чашу терпения, о повторяющихся ошибках и неверных действиях’ превращается в свободное словосочетание с актуализированными значениями каждого компонента: *последний* – ‘конечный в ряду чего-либо’ и *капля* – ‘маленькая отдельная частица жидкости округлой формы’;

4) метатекстовом (обыгрывание прецедентных феноменов: имен, текстов, высказываний, ситуаций): часто цитируются различные строки песни В. Шаинского на слова М. Пляцковского «Улыбка». К примеру, статья о кампании #*мореулыбок* – против злобы, зависти и агрессии в интернете («*Не поддавайтесь соблазну оставить недружелюбный комментарий под чьим-то постом, поставьте лайк фотографии – и всеобщая карма улучшится*») озаглавляется строкой «*От улыбки станет день светлей*». Другая строчка из этой же песни («*Радуга проснется*») используется в статье о кружевном белье карамельных цветов (на основе главного признака *радуги* – разноцветности). Прецедентное высказывание «*Станет всем теплей*» употребляется в статье о том, что «...подобрать головной убор, который гармонично завершит образ, сегодня не составит труда: гимназистки обожали муфты, потому что в них можно было прятать любовные послания». В основе этой языковой игры лежит многозначность существительного *тепло* (и однокоренного наречия): в оригинальной фразе из песни *тепло* – ‘сердечность, доброта, ласка; сердечное отношение к кому-либо’ (3, с. 826), а в названии статьи *тепло* – ‘ощущение согревания’ (3, с. 826).

Расплывчатость семантики, «атавистический примитивизм» выражаются в характерном для молодых использовании малознакомых, но «ярких» слов и выражений в неправильных, искаженных значениях.

Так, *формой правления* – это «элемент формы государства, который предопределяет систему организации высших органов государственной власти, порядок их образования, сроки деятельности и компетенцию» [10, с. 121]. В статье с названием «*Форма правления*» речь идет о *формах* – ‘внешних очертаниях, наружном виде’ (3, с. 895) – одежды в коллекции Chanel весна-лето 2013: «...это объемные силуэты и акцентированная линия плеча, привет 80-м и внимание к деталям».

Термином *ученая степень* – ступень квалификационной системы в науке, позволяющая ранжировать ученых и их достижения – в журнальной статье озаглавлена заметка о том, что, «если вечеринкам она предпочитает тихий вечер в компании Флобера или Шопенгауэра – не вздумайте дарить книгу, она наверняка у нее уже есть». Актуализируется разговорно-пренебрежительное значение прилагательного *ученый* – ‘слишком умный, мудреный, замысловатый’ (3, с. 884).

Статья с названием «*Как произносить свадебные тосты*» рекомендует читателям не «*растекаться мыслью по древу*». Энциклопедический словарь крылатых слов и выражений отмечает, что неверно переведенная строка из «Слова о полку Игореве» в современном

русском языке живет своей, самостоятельной жизнью. В «Слове» сказано: *«Боян вещей, если кому-то хотел сложить песнь, растекался мыслю по дереву, серым волком по земле, сизым орлом под облаками»*. Мысль в переводе со старославянского 'белка'. Соответственно, автор говорит, что Боян, слагая песнь, охватывал мысленным взором весь мир: бегал белкою по дереву, серым волком – по земле, летал орлом под облаками. В современном понимании данная фраза означает 'вдаваться в ненужные подробности, отвлекаться от основной мысли, затрагивать разные побочные, подобно ветвям дерева, темы' (7).

Даже поверхностный анализ языка глянцевого журналов обнаруживает его ярко выраженный креативно-игровой характер, ориентированный на молодежное восприятие и обусловленный целым комплексом функций: аттрактивной, развлекательной, эвфемистической, людической (создание привлекательной языковой формы). Читатель, способный принять участие в предложенной языковой игре – дешифровке преобразований на различных языковых уровнях, вольно или невольно вовлекается в освоение современной национальной системы ценностей и антиценностей, поскольку, какие бы темы ни поднимались (мода, здоровье, еда, спорт и т. п.), для их освещения используются отсылки к широкому набору общественно значимых текстов – от классических до современных, от художественных до научных, от собственно вербальных до креолизованных. Чтобы до конца понять язык «глянца», необходимо владеть традиционным набором прецедентных феноменов. Заметим, что языковая игра становится одним из средств комически-иронического окрашивания «глянцевого» текста, что открывает новые аспекты его дальнейшего исследования.

Литература

1. Атаева Е. В. О функционировании дискурсивных слов в речи молодежи [Электронный ресурс] / Е. В. Атаева, Д. С. Малышева. – Режим доступа : <http://www.isuct.ru>
2. Буряковская В. А. Глянцевый журнал как феномен массовой культуры: речевое и прагматическое представление [Электронный ресурс] / В. А. Буряковская. – Режим доступа : <http://cyberleninka.ru>
3. Вишняков Э. А. Языковые особенности газетно-публицистического стиля Испании [Электронный ресурс] / Э. А. Вишняков. – Режим доступа : <http://www.pglu.ru>
4. Войченко В. М. Заголовки женских глянцевого журналов как материал для создания речевого портрета современной женщины [Электронный ресурс] / В. М. Войченко. – Режим доступа : <http://cyberleninka.ru>
5. Волохова В. В. Особенности разговорного языка немецкой и российской

молодежи [Электронный ресурс] / В. В. Волохова. – Режим доступа : <http://www.rusnauka.com>

6. Гриценко Т. Б. Українська мова за професійним спрямуванням [Электронный ресурс] / Т. Б. Гриценко. – Режим доступа : <http://p-for.com>

7. Дмитрова Т. В. Особливості газетно-публіцистичного стилю як системи функціонування суспільно-політичних мовних жанрів [Электронный ресурс] / Т. В. Дмитрова, І. В. Камінська. – Режим доступа : <http://intkonf.org>

8. Дуарова А. А. Особенности разговорной речи современной молодежи [Электронный ресурс] / А. А. Дронова. – Режим доступа : <https://www.google.com.ua>

9. Земская Е. А. Цитация и виды ее трансформации в заголовках современных газет [Электронный ресурс] / Е. А. Земская. – Режим доступа : <http://evartist.narod.ru>

10. Иванов В. Формы правления и политического режима: в поисках нового содержания [Электронный ресурс] / В. Иванов. – Режим доступа : <http://www.intelros.ru>

11. Клушина Н. И. Общие особенности публицистического стиля [Электронный ресурс] / Н. И. Клушина. – Режим доступа : <http://evartist.narod.ru>

12. Копытина Н. Н. Лингвистические особенности современного французского молодежного социолекта [Электронный ресурс] / Н. Н. Копытина. – Режим доступа : <http://dSPACE.bsu.edu.ru>

13. Муравьева Н. Г. Понятие социокультурной компетенции в современной науке и образовательной практике [Электронный ресурс] / Н. Г. Муравьева. – Режим доступа : <http://www.utmn.ru>

14. Ромах О. В. Глянцевый журнал как жанр современной массовой культуры [Электронный ресурс] / О. В. Ромах, А. А. Слепцова. – Режим доступа : <http://cyberleninka.ru>

15. Смеюха В. В. Особенности развития глянцевых женских журналов [Электронный ресурс] / В. В. Смеюха. – Режим доступа : <http://www.vestnik.vsu.ru>

Список источников фактического материала

1. Белякова А. А. GLAMOUR / А. А. Белякова // Condé Nast. – 2012 – 2015.
2. Бойко У. Pink / У. Бойко // KP Media. – 2010.
3. Кузнецов С. А. Современный толковый словарь русского языка / С. А. Кузнецов. – СПб : Норинт, 2004. – 959 с.
4. Мелерович М. В. Фразеологизмы в русской речи / А. М. Мелерович, В. М. Мокиенко. – М. : Русские словари, Астрель, 2001. – 856 с.
5. Орленко Л. В. Терминологический словарь одежды : около 2000 слов / Л. В. Орленко. – М. : Легпромбытиздат, 1996. – 344 с.
6. Ожегов С. И. Толковый словарь русского языка / С. И. Ожегов, Н. Ю. Шведова. – М. : Индрик, 2005. – 938 с.
7. Серов В. Н. Энциклопедический словарь крылатых слов и выражений / В. Н. Серов. – М. : Локид-Пресс, 2003.
8. Ткаченко О. MINI / О. Ткаченко // «Бурда-Украина». – 2013 – 2014.
9. Травинская Е. JOY / Е. Травинская // «Бурда-Украина». – 2009.
10. Щедрин М. Л'Этуаль / М. Щедрин // «Первый полиграфический комбинат». – 2013.

Стаття надійшла до редакції 25.07.2015 р.

АНТИЧНИЙ СВІТ ФРАЗЕОЛОГІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ПОЕЗІЇ СЕРЕДИНИ XVII СТ.

Денисюк В. В. Античний світ фразеології української поезії середини XVII ст.

У статті проаналізовано специфіку функціонування фразеологізмів античного походження в українському поетичному дискурсі XVII ст. Зроблено висновок про те, що головним фактором входження цих фразеологізмів є внутрішня форма власної назви, яку автори використовували для надання експресії творам.

Ключові слова: поетичний дискурс, українська мова XVII ст., антична міфологія, фразеологізм, семантика.

Денисюк В. В. Античний мир фразеології української поезії середини XVII в.

В статті проаналізована специфіка функціонування фразеологізмів античного походження в українському поетичному дискурсі XVII століття. Сделан вывод о том, что главным фактором вхождения этих фразеологизмов есть внутренняя форма собственного имени, которую авторы использовали для придания экспрессии произведениям.

Ключевые слова: поэтический дискурс, украинский язык XVII в., античная мифология, фразеологизм, семантика.

Denisyuk V. V. The ancient world of the mid-17th century Ukrainian poetry phraseology.

The article analyzes the specific phraseology of the ancient origin functioning in the Ukrainian poetic discourse of the 17th century. It is concluded that the main phraseology occurrence factor is the internal form of the proper name, which is used by the authors in order to make their works more expressive.

Key words: poetic discourse, Ukrainian language of the 17th century, ancient mythology, idiom, semantics.

Українська середньовічна поезія – багатий матеріал для вивчення формування і функціонування фразеологічного фонду нової української мови. Аналіз сучасних лексико- і фразеографічних праць засвідчує, що антична міфологія як джерело формування стійких мовних одиниць посідає вагомe місце в українській фразеології. Ці стійкі словосполучення мають своєрідну специфіку, оскільки їх формування хоч і ґрунтується на сакральних уявленнях, проте зумовлено не етнічною традицією, не панівною релігією, а культурним впливом античності на українську мову і культуру загалом.

Як і біблійна, антична фразеологія також стала інтернаціональною. В Україні-Русі вона пройшла два етапи: перший – це переклади киеворуських

книжників, які особливо не переймалися стійкими словосполученнями, головним аргументом для них був власне максимально точний (з огляду на тодішній лексичний репертуар) переклад того чи того твору; другий – просвітницький (латинь стала мовою освіти в Європі й Україні, що спричинило повторне звернення митців до греко-латинських творів). Саме в цей період відбувається творче опрацювання античних сюжетів: це вже не тільки словосполучення з чийогось шедевру, а насамперед лінгвокістяк, за вербальним вираженням якого ховається образ тієї чи тієї ситуації, адаптованої до місцевих умов.

В україністиці проблемі функціонування античних фразеологізмів присвячено чимало студій. Так, Н. Венжинович на матеріалі української, російської та англійської мов простежила специфіку входження цих стійких одиниць у відповідні мови і культури [1]. В іншій розвідці Р. Луканинець та Н. Венжинович проаналізували шляхи засвоєння фразеологізмів Давньої Греції на національному ґрунті [4]. Об'єктом дослідження І. Серебрянської та Н. Маринохи стали особливості функціонування фразеологізмів античності в мові сучасних засобів масової інформації [7]. О. Сагірова проаналізувала конотації власних імен у складі античних фразеологізмів, що функціонують у грецькій, французькій, українській та російській мовах, акцентувавши увагу на національно-культурних і загальнокультурних компонентах онімів та їх рефлексії у складі стійких словосполучень залежно від ступеня освоєння мовною системою того чи того фразеологізму [6]. Проте діахронний аспект цієї проблеми, незважаючи на тисячолітні традиції перекладу античних текстів, залишається чи не найменш дослідженим, що й визначає актуальність нашої статті.

Як ми зазначали вище, античні фразеологізми в перший період появи їх на українських землях залишилися на рівні елемента чужої культури: про них знали, однак вони ні з чим не асоціювалися. Повторне звернення вітчизняних книжників до античності в період латинізації освіти в середньовічній Європі розпочало новий етап входження цих стійких одиниць у українську мову. Звичайно, необхідною передумовою цього був той же переклад. Навряд чи можна говорити про адаптацію перекладу киеворуського періоду до мовної ситуації, наприклад, XVI ст. Тому це був новий абсолютно переклад, в основі якого лежав основний принцип бароко – антропоцентризм. Освічений книжник, перекладаючи греко-латинський текст, шукав паралелі й асоціації новим стійким словосполученням у мові, носієм якої він був сам. Таким чином відбувався перший етап входження античної лінгвоодиниці в українську мову і культуру.

Зрозуміло, що коли брати весь масив античних фразеологізмів, які функціонують у сучасній українській мові, то однозначно стверджувати про їхню одностолітню появу видається нерозумним. Однак і повністю кивати на заангажовану радянською ідеологією позицію, що більшість античних фразеологізмів з'явилася в українській мові під впливом російської, – така ж маячня. Цей постулат анулює хоч би вже той факт, що бароко в літературну Московію так і не дійшло (за винятком окремих письменників, які переїхали туди в петровську епоху). Тому в Російській імперії цей процес відбувався набагато пізніше, ніж в Україні, розквіт бароко в якій припав саме на XVII ст. Про фразеологічну ситуації, до речі, писав відомий російський дослідник О. Федоров: «Можна вважати, що у XVIII ст. ще не сформувалися відомі в сучасній російській мові фразеологізми *танталові муки*, *сізіфів труд*, *содом і гоморра*, *між Сциллою і Харибдою*. Вони не зафіксовані у словниках і не трапляються в мові письменників XVIII ст. Але <...> можна припустити, що вільний переказ античних міфів про Сізіфа, Тантала та ін. підготував ґрунт для утворення словосполучень з постійним словесним складом і загальним переносним смислом, що у свідомості мовців уже перестав асоціюватися з відповідними текстами античної літератури. Очевидно, це відбулося в XIX ст. Точно сказати про час утворення фразеологізмів *муки тантала*, *сізіфів труд* та ін. поки складно» [8, с. 159].

Функціонування будь-яких знаків, зокрема фразеологічних, багато в чому залежить від дискурсу. Український поетичний дискурс – один з найпродуктивніших у мовній ситуації XVII ст. Він наповнений фразеологізмами різного походження. Саме тому актуальним є з'ясування специфіки функціонування фразеологічних одиниць, які своїм джерелом мають античність.

Аналізовані поезії засвідчують незначну кількість фразеологізмів, внутрішня форма яких орієнтована на античну міфологію. Однак уже сама їх наявність говорить про входження таких стійких словосполучень у лексичну систему української мови. Поетичний текст, як і мова загалом, чутливо реагує на запозичене з чужого культурного простору явище. Основну причину запозичення античних фразеологізмів убачаємо в заповненні лакуни культурного спадку, а також багатьох етно- і поняттєвих лакун. Український середньовічний лінгвопростір став одним зі щаблів інтернаціоналізації цих фразеологічних одиниць через їхнє входження в систему мови-реципієнта, що проявляється у зміні семантики, стабілізації форми (як фонетичної, так і графічної), заміні компонентів.

Звертає на себе увагу те, що українські книжники в поетичних

творах активно використали і давньогрецьку, і давньоримську міфологію, не розмежовуючи їх, про що свідчать контексти з різними з походження фразеологізмами. Час входження античного спадку в українську культуру (а він один для обох міфологій) не завжди дозволяє точно визначити донора тієї чи тієї фразеологічної одиниці. Та й шляхів появи їх було, як мінімум, два: по-перше, це південнослов'янські мови, які мовно-територіально мали безпосередні контакти спочатку з грецькою, а згодом і латинською мовами; по-друге, це польська мова, яка адаптувала латинські або давньогрецькі в латинському обрамленні стійкі словосполучення. Літературознавець-полоніст Р. Радишевський акцентує на польському ренесансі, періоді, коли відбулося зіткнення з античною літературою русинів, які здобували освіту в польських вищих навчальних закладах, а також у єзуїтських та протестантських школах в Україні, де навчання здійснювалося латинською мовою. «Усе це проявилось у творчості українських барокових письменників, які не побоюлися поєднувати елементи античної поганської міфології з християнськими, алегорично трактуючи ці мотиви» [5, с. 94].

Використання українськими майстрами слова таких фразеологічних одиниць не можна зводити тільки до номінативної функції. Насамперед це одна з форм лінгвістичної роботи над словом, яка, поряд із використанням і тлумаченням запозичених слів, сприяла інтелектуалізації поетичного дискурсу та інтернаціоналізації фразеологізмів.

Зазначимо, що словосполучень, джерелом яких є античність, найбільше засвідчено в геральдичних і панегіричних віршах. Проте при потрактуванні поетичного тексту необхідно враховувати, що його автор, вільно тлумачачи символи, віддавав перевагу позитивно конотованому аспекту, найчастіше – християнському чи християнізованому, що повністю відповідало вимогам панегіризму.

За тематичним принципом серед аналізованих фразеологізмів можна виокремити кілька груп. Відносно продуктивними є стійкі мовні одиниці тематичної групи «Античні боги» (*Марсова справа, поля Марсовые, інструмент Марса, інструмент Палляды* та ін.). Особливої популярності, як засвідчує геральдична поезія, набув символ римського бога Марса. За даними Х. Керлота, Марс є вічним втіленням необхідності кровопролиття, що проявляється у всіх законах космосу. Саме цьому богу поклонялися римські землероби для отримання багатого врожаю. Атрибутом Марса завжди була зброя, найчастіше меч [2, с. 310–311]. Саме мужність, звитяга, бойова слава князівського роду Корибутів-Вишневецьких, їхня воєнна майстерність позначені фразеологізмом *Марсова справа* у вірші,

присвяченому власникам герба: *Луносвѣтлымъ клейнотамъ Корибутовъ славныхъ / Вѣрне служить фортуна а служить з лѣтъ давныхъ. / Што Юно, што Аполѣю, што Харитес мѣли, / Все то в герб того дому пристойне зложили. / Тут ест Луна, ту Кресты, ту **Марсова справа**: / О значна савроматов з Вышиневецкихъ слава!* (УП, с. 49–50).

Зазначимо, що фразеологічна одиниця не кодифікована в жодній із сучасних лексикографічних праць, не фіксують її і збірники крилатих висловів, що є додатковим свідченням неологічного характеру словосполучення для першої половини XVII ст.

Символ *Марс* став ядром для утворення й інших стійких мовних одиниць. Так, місце битви українські книжники номінували фразеологізмом *поле Марсове*, порядок компонентів якого не був чітко фіксованим. Прикметно, що, як і в попередньо аналізованому словосполученні, основне семантичне навантаження несе присвійний прикметник *Марсовий*. Наприклад, в епіграмі на клейнот Тризн автор, коментуючи розташоване в центрі герба зображення лицаря з шаблею на коні як свідчення відваги роду, який неодноразово ставав на захист своєї Вітчизни, вдається до фразеологізму *поля Марсовые*: *Трызнянская лилия, за столки в сени, / И поля Марсовые, як ся даєт знати. / Барзѣй собѣ на тот час мѣстце улюбила, / В огородку церковном, бы снать пошлюбила / Себе Паннѣ Пречистой, а ей ку оздобѣ, / Досталася на вѣнецъ паньенской особѣ* (УП, с. 58).

В українській літературі XVII ст. цей фразеологізм набув більшого поширення, про що свідчить його функціонування й у проповідницькому дискурсі. Наприклад, використовує його А. Радивилівський у зверненні до війська, яке вирушало на битву проти татар: *В таковомъ теды зломъ разѣ ѿ(т)чизны, презацныє Гетманове, По(л)ко(в)никове, будте Помпеюшами, сами напередъ вшедиши на **поле марсовое**, додаючи сердца доброго своему Рыцертву!* (Рад., Слово, с. 41). Із присвійним прикметником *марсовий* такі одиниці були відомі й тогочасній білоруській мові, напр.: *марсова школа* «воєнна школа» (ГСБМ, с. 266).

Стійке словосполучення поповнило фразеологічний фонд нової української мови, проте ні лексикографічні, ні фразеографічні праці його не фіксують. Натрапляємо на невеликі коментарі у збірниках крилатих висловів: *«марсове поле» – поле битви* [3, с. 159].

Інший спосіб вираження належності – генітивна конструкція – також був відомий українським книжникам. Так, у панегіричних віршах, присвячених митрополиту Сильвестру Косову, натрапляємо на словосполучення *инструмент Марса*: *Прахомъ могилнымъ сам ся посыпаетъ /*

Инструмент Марса, котрый убивает / Силвестра писмо, инструмент Палляды / Спокойный, жадной виак не мыслить звады (УП, с. 71).

Автор свідомо використав імена двох античних богів, дотичних до одного з найбільших соціальних лих – війни. Виходячи із загальновідомої символіки, основним «інструментом» Марса був меч. Отже, непряма номінація меча через включення в конструкцію імені бога війни Марса мала на меті підкреслити значення Сильвестра Косова як активного борця за мир, акцентувати увагу на намаганнях митрополита припинити будь-які збройні конфлікти.

Посилне вплив на слухачів й ужите в цьому ж контексті ім'я богині Паллади, образ якої на час входження в українську культуру також асоціювався з війною через зображення її зі списом, у шоломі та з егідою. Тому *инструмент Палляды* – це насамперед спис як один з головних атрибутів війни, а використання в сусідніх рядках однотипних – генітивних – словосполучень, з одного боку, не вивищує жодного зі знарядь війни, які були на той час основними видами зброї, з іншого, – підкреслює значущість Сильвестра Косова в розв'язанні проблеми збереження миру.

У фразеологічному фонді нової української мови словосполучення так і не закріпилися, що, очевидно, можна пояснити позамовними чинниками, зокрема винаходом нових видів озброєння.

В епіграмі на герб панів Брозовських також засвідчено ім'я Марса, яке автор використав для пояснення символів, напр.: *Крест, Подкова и Рыцер, прибранный до бою, / Спать змѣрають до Марса, а не до покою. / Дом панов Брозовских ест в отчизни не новый / Нашой и на услугу всякую готовый. / Подкова, Стрѣла, Рыцер землѣ наслужуютъ, / Леч Крест с Птахом до неба спѣшно ся [г]отуютъ* (УП, с. 56).

Власне, словосполучення *змѣрати до Марса* в епіграмі реалізує значення «бути готовим у будь-який момент стати на захист своєї країни, бути готовим воювати». Конструкція не ввійшла до фразеологічної системи української мови.

З іменем бога Феба в досліджуваних текстах зафіксовано образне словосполучення *бѣги Фебусовы*. Натрапляємо на нього в епіграмі, присвяченій роду Могил. Автор не торкається семантики імені олімпійського бога для характеристики Петра Могили. Натомість, бажаючи митрополитові довгих років життя, книжник послуговується висловом, що спонукає читача / слухача звернутися до джерел задля отримання додаткових знань про Аполлона: в основу покладено «заслугу» бога – Піфійські ігри за участю представників усіх грецьких міст, під час проведення яких припинялися всі воєнні дії. Відповідно

новоутворене значення – «час без війни, мирний час», напр.: *А той ест Петр Могила пастырем правдивым: / К Богу, церкви, отчизне велице горливым: / Нехай же прето живет в лѣта Несторовы, / Або поки трват будут бѣги Фебусовы* (УП, с. 55–56).

Словосполучення повністю не метафоризувалося. Причиною цього не була тільки більша популярність імені *Аполлон*, аніж *Феб*. Очевидно, засвідчену в поезії семантику вільно могли реалізувати питомі стійкі словосполучення, яким довелося конкурувати з калькованим висловом.

Отже, аналізовані поетичні тексти засвідчують процес входження у фразеологічну систему української мови XVII ст. образних мовних одиниць, джерелом яких була античність. Однак фактом національної фразеологічної системи української мови стало тільки словосполучення *марсове поле*.

Умовні скорочення

ГСБМ – Гістарычны слоўнік беларускай мовы. Вып. 17 / НАН Беларусі. Ін-т мовазнаўства імя Якуба Коласа ; пад. рэд. А. М. Булыкі. – Мн. : Беларуская навука, 1998. – 365 с.

Рад., Слово – Радивилівський А. Слово ѣ-ѣ часу войны // Марковскій М. Антоній Радивилівскій, южно-русскій проповѣдникъ XVII в. (Опытъ историко-литературнаго изслѣдованія его сочиненій и обзоръ звуковыхъ и формальныхъ особенностей его языка), съ приложеніемъ неизданныхъ проповѣдей изъ рукописныхъ «Огородка» и «Вѣнца». – К., 1894. – С. 37–70.

УП – Українська поезія. Середина XVII ст. / упор. В. І. Кречотень, М. М. Сулима. – К. : Наукова думка, 1978.

Література

1. Венжинович Н. Ф. Фразеологічні одиниці з античних джерел (на матеріалі української, російської та англійської мов) / Н. Ф. Венжинович // Проблеми зіставної семантики : зб. наук. статей. – Вип. 10. – К. : Вид. центр КНЛУ, 2011. – Ч. II. – С. 66–71.

2. Керлот Х. Э. Словарь символов / Х. Э. Керлот. – М. : «REFL-book», 1994. – 608 с.

3. Коваль А. П. Крилаті вислови в українській літературній мові / А. П. Коваль, В. В. Коптілов. – [2-е вид., перероб. і допов.]. – К. : Вища школа, 1975. – 335 с.

4. Луканинець Р. В. Фразеологічні одиниці у міфах Давньої Греції : лінгвокультурологічний аспект / Р. В. Луканинець, Н. Ф. Венжинович // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія : «Філологічна» : зб. наук. пр. – Острого : Вид-во Нац. ун-ту «Острозька академія», 2013. – Вип. 34. – С. 128–132.

5. Радишевський Р. Роль польського посередництва у формуванні української барокової літератури / Р. Радишевський // Українське бароко : в 2-х т. – [Харків] : Акта, 2004. – Т. 2. – С. 69–121.

6. Сагірова О. М. Конотації особових імен у фразеологізмах античного походження // Восточноукраинский лингвистический сборник : сб. научн. тр. ; редкол.

: Е. С. Отин (отв. ред.) и др. – К. : ИД Д. Бурого, 2014. – Вып. 15. – С. 50–59.

7. Серебрянская И. М. Фразеологизмы античности в мове сучасної преси / И. М. Серебрянская, Н. М. Мариноха // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. Серия «Филология. Социальные коммуникации». – Т. 24 (63). – № 4. – Ч. 1. – Симферополь, 2011. – С. 182–187.

8. Фёдоров А. И. Развитие русской фразеологии в конце XVIII – начале XIX в. / А. И. Фёдоров. – Новосибирск : Наука, 1973. – 172 с.

Стаття надійшла до редакції 29.06.2015 р.

УДК 821.161.2-09

С. С. Журба

САКРАЛЬНА РОЛЬ ВЕСІЛЬНОГО ТАНЦЮ В РОМАНІ «СОЛОДКА ДАРУСЯ» М. МАТІОС

Журба С. С. Сакральна роль весільного танцю в романі «Солодка Даруся» М. Матиос.

У статті досліджено сакральне значення весільного танцю в романі «Солодка Даруся» М. Матиос. Вказано, що гуцульський танець сповнений ритму, театральності, має ще й містичне значення – це закодований символ долі молодих.

Ключові слова: весільний танець, гуцулка, гора-маре, сакральність, містика, закодований знак

Журба С. С. Сакральное значение свадебного танца в романе «Сладкая Даруся» М. Матиос.

В статье исследовано сакральное значение свадебного танца в романе «Сладкая Даруся» М. Матиос. Указано, что гуцульский танец полон ритма, театральности, имеет еще и мистическое значение – это закодированный символ судьбы молодоженов.

Ключевые слова: свадебный танец, гуцулка, гора-маре, сакральность, мистика, закодированный знак.

Zhurba S. S. Sacred wedding dance role in the novel «Sweet Darusya» M. Matios.

In the article the sacred meaning of the wedding dance in the novel «Sweet Darusya» M. Matios. It is indicated that Hutsul dance full of rhythm, theater, and even a mystical significance – it is a coded symbol of fate newlyweds.

Key words: wedding dance, gutsulka, mountain- mare, sacred, mystic coded mark.

Звернення до ментальності та історії українського народу, фольклорних традицій є однією з домінуючих особливостей творчої манери Марії Матиос. Я. Голобородько наголошує, що «книжками «Нація. Одкровення» і «Солодка Даруся» Марія Матиос реактивізувала чи не найтрадиційнішу якість української літератури – інтерес до

етнорегіональної колористики» [2, с. 81]. Культура та духовність гуцулів, глибокі традиції, загадкове й неповторне сприйняття світу репрезентовано у творах письменниці через алюзії на певні міфологічні сюжети, фольклорні образи, архаїку, міф, колективне підсвідоме, звернення до християнських і первісних вірувань, оперування назвами міфічних істот. Погляди гуцулів на природу, навколишній світ продукуються у площині релігійно-міфологічній. В. Шухевич, в етнографічній праці «Гуцульщина», досліджуючи побут, звичаї жителів гірського краю, родинну та календарну обрядовість, міфологічні вірування, фольклор приходять до висновку, що гуцулам притаманний своєрідний симбіоз християнських та давніх язичницьких традицій [8].

Творчий доробок М. Матіос у різних аспектах досліджували такі науковці, як: Н. Адамовська (поетика композиції), Я. Голобородько (художні дилеми), К. Ісаєнко, І. Насмінчук (стильові домінанти), Н. Косинська (міфосимволи), Г. Павлишин (дискурс прози), К. Хижняк (фольклорні мотиви), О. Юрчук (художня мова романів) та інші.

Етнічність, міфологізація, віднесеність до фольклору у творах М. Матіос є природною і невід'ємною частиною створеного нею світу. Особливу увагу приділяє авторка споконвічним українським традиціям, специфіці мислення і менталітету народу, сакральним образам. Адже сакральне, на думку Т. Вільчинської, «обіймаючи прадавні міфологічні уявлення, а згодом віру в християнського Бога, виявляє споконвічну ментальну рису українського народу – його релігійність» [1, с. 13]. Сакралізація відіграє важливу роль у творчій манері авторки і яскраво виражена у «драмі на три життя» – романі «Солодка Даруся». У статті ми спробуємо окреслити питання сакральності гуцульського весільного танцю у творі Марії Матіос.

Гуцульське весілля завжди було яскравим, супроводжувалося багатством народних пісень, ритуалів, не обходиться без запальних та іскрометних танців. Це певне театральне дійство зі своїми законами, під час якого дотримання певних ритуалів, обрядових елементів вважалося обов'язковим. М. і З. Лановик відзначають, що весілля – це «система драматично-ритуальних дій та пов'язаних з ними пісенно-поетичних текстів, що виконуються з нагоди шлюбу хлопця і дівчини як початку їх спільного життя з метою створення сім'ї» [6, с. 194]. У романі «Солодка Даруся» весілля, особливо елементи, що його супроводжують: обряди, ритуали, танці тощо мають сакральне значення. Одруження для Михайла Ілащука мало священне значення, адже *до женячки Михайло був дуже гречним і порядним парубком: дівок не зводив, молодицям спідниці догори*

не підфіткював, у вдовиних перинах не валявся [7, с. 84–85]. Тому вже на весіллі проявилось поважне, трепетне ставлення до дружини: *Гості! Дорогі мої набутливі гості, дивіться на Михайлове чудо, любуйтеся Михайловим чудом, набувайтеся коло Михайлового чуда! На Михайлове чудо дивіться!* [7, с. 85].

Гуцульське весілля триває кілька днів, проте в романі Марія Матіос, змальовуючи цей обряд, акцентує увагу лише на весільних танцях, оскільки обоє молодят – Михайло й Матронка – були сиротами, то вочевидь, деякі весільні канони були порушені. Центральним на гуцульському весіллі є танець молодого подружжя, який у романі набуває особливого сакрального звучання. В Енциклопедії символіки зазначається, що «танець виступає символом світотворення, трансформацією простору в час, ритму всесвіту. Танок дарує відчуття доручення до божественного. Парний танець виступає символом священного шлюбу: з'єднані руки партнерів свідчать про шлюбні узи» [3]. Гуцули вважають, що кожен танцює так, як живе, якщо людині підходить ритм танцю партнера, то і в житті підійде (якщо добре танцюється, то і жити буде добре), може тому вибирали пару під час танцю. Мова танцю була досить важливою для жителів цього краю, власне тому вона продукувала особливий значеннєвий код. Кожен рух у танці є магічним способом спілкування.

У творі М. Матіос детально змалювала два танці молодих: гуцулку та гора-маре. За місцевим звичаєм, перший танець – гуцулку – починають танцювати батьки молодого (оскільки саме вони корінні гуцули), потім до танцю йдуть молодята та гості. Оскільки батьків у молодих не було, то «молодята-сироти» гуцулку танцюють самі. Парний танець вважався символом духовної єдності чоловіка і жінки. Мелодія гуцулки стрімка, рвучка, «несамовита, буйна, як п'яний чоловік», здатна «витрусити душу не гірше, ніж нечиста сила чи опівнічний блуд» [7, с. 87] продукується через танець молодої пари: ... *Михайло легким рухом висадив на долоню дрібненьку <...> молоду. <...> і крутив її над собою, як дзигу <...>. А Матронка, зі страху чи з радості заплющивши очі, обхопила шию свого молодого обома тонкими руками <...> і в несамовитому темні «гуцулки» обвивалися її кольорові стрічки круг Михайла, як зашморг...* [7, с. 85–86]. Пара перебуває у колі – уособленні сили добра, правди, гармонії. Відомо: деякі весільні танці (і пісні також) можуть закодувати майбутню долю молодого подружжя. Магія весільного передбачення озвучена через танець молодих. Запальна, шальна, вогняна «гуцулка» пророкує майбутнє Михайла та Матронки. Художня деталь в описі «гуцулки» має символічне навантаження, є знаком-кодом: розірвана струна, зашморг із кольорових

стрічок Матронки круг Михайла, Михайлове чудо. Гуцули вважали, що раптовий «таємничий» розрив струн у скрипки на весіллі приведе до негараздів у молодій родині – пара буде погано жити. Епізод із розірваною струною скрипки на весіллі зустрічаємо у романі «Земля» Ольги Кобилянської.

Гуцульське весілля супроводжується грою трієстих музик: цимбали, скрипка і бубон, до них приєднували й сопілку. Провідне місце відводилося скрипці, адже кожна мелодія, програна на цьому музичному інструменті відзначається «надзвичайним багатством прикрас, мелодійних мережанок» [8, с. 91]. Скрипаль є обов'язковим учасником дійства, йому відводили перше місце у музиці. Гуцули вірили, що скрипалі мали здатність передбачати долю молодих, володіли магичною силою, особливо ці магичні дії прослідковувалися під час весільного обряду.

Гуцульський танець наповнений сакральною мовою, це своєрідне народне театральне дійство. Потужна енергія Марії Матіос, вважає С. Жила, «творить філософію весільного танцю, який єднає молодих сильніше за вінчальне присягання» [4, с. 11]. Весільний танець «гора-маре» в романі виступає символом наперед визначеної долі молодих, своєрідним попередженням, знаком, «закодованим баченням світу» (С. Жила). Можна провести паралель між традиційним весільним танком «гора-маре» і подальшим життям подружжя: *Ні, це не весільний танець – це жорстокий, нелюдський припис всевишніх сил про неможливість вийти за лінію наперед визначеної тобі долі... Ті ритми протискуються порами під саму шкіру навіть у товстошкірого, заходять, як зашпори, як скалки, далеко під серце, а може, скрипка їх заганяє таки в саме серце – і ти вже ніколи добровільно не позбудишся тонкого, майже нечутного стогону мелодії, не витиснеш його із себе, як серце фурункула, не виблунеш і не витравиш – хіба що вмреш – і лиш тоді скинешся чарів цієї музики, як чарів живого ворожбитя. Та навіть перед смертю, кажуть старі діди, декотрим людям вчувається мелодія «гора-маре», бо кажуть, саме з таким розпачливим сумом, такими неквапними кроками – два вліво – два вправо, щоб не сполохати і не розчавити людину раптовістю, – дає про себе знати близька смерть...* [7, с. 86]. Магічністю та містикою віє від весільної музики та танцю. Аналогічно розгортаються події в родині Глашуків: весілля, сімейна злагода, народження дитини, зникнення Матронки, нічний візит повстанців, викриття Михайлового «злочину». І останнім ударом, тим тупим ножем, стає самогубство Матронки. Бачимо, що виконання ритуального танцю відбулося в долі молодих.

Дисгармонія, руйнація, трагічність у гуцульському фольклорі

продуктивніші, ніж гармонія, порядок, процвітання, ясність і мир, про що свідчить мелодія весільного танцю «гора-маре» (танець запозичений від румунів, які сусідять з гуцулами): *це все одно, що нагла зупинка серця, стрибок потойбіч цього світу, чи як примусове намацування наосліп дороги до раю і добровільний вихід із пекла водночас* [7, с. 87]. Другому весільному танцю письменниця відводить більше значення в романі, він описаний детальніше. У ньому поєднано ритм, музику й духовну сутність гірських жителів. Танець є природним вираженням душі людини, її істинної сутності.

Одним з найпростіших рухів первісного танцю було тупотіння, що пояснюється як зв'язок із землею, як праматір'ю всього живого. Найпростішими рухами були: крок, стрибок, припадання до землі, різноманітні рухи руками [5, с. 54]. Мова танцю є досить складною та символічною, де почуття виражені через рух, пластику, продукуються через висловлювання, що набувають форми повідомлення, в якому послідовно пов'язані знаки передають інформацію. У романі обрядовий танець має певне містичне навантаження, виступає дотиком до чогось космічного: *Спершу два кроки вліво, тоді два кроки вправо – і знову вліво, і знову вправо... після того маєш право один раз обернутися, але не конче... і далі вліво... вправо... – і два прислї одне до одного тіла молодого і молоді розгойдуються, ніби маятник громіздкого настінного годинника, – не в силі одірватися від чітко визначеного місця чи змінити напрям погойдування. Ця безпощадна у своїй хитрості музика-випробування подає танцюючому перший знак, та що там знак, – вона вказує напрям, яким відтепер ці двоє рухатимуться тільки синхронно, тільки з тим, хто в цю мить тримає своїми руками твої палахкі долоні; завжди і тільки разом, не порушуючи темпу, не шукаючи іншого ритму, лиш так, як у цім строгім і величнім танці – не танці, а швидше, прилюдній, але безмовній, клятьбі на досмертну вірність чи добровільне рабство разом* [7, с. 87–88]. Танець – це своєрідна медитація, адже через рухи передається енергія, яка завдяки музиці наповнює людину, відбувається взаємопроникнення виражальних елементів музичних та хореографічних.

Гуцульський танець – це один із способів спілкування, наскрізь просякнутий емоціями, магічними та символічними знаками. Образ трагічної музики-випробування весільного танцю – як гуцулки, так і гора-маре – у романі «Солодка Даруся» Марії Матіос дає змогу говорити про прогнозування та роз'яснення майбутнього молодого подружжя.

Література

1. Вільчинська Т. Концептосфера сакрального в сучасній науковій парадигмі / Т. Вільчинська // Теорія і практика викладання української мови як іноземної. – 2008. © С. С. Журба, 2015.

– Вип. 3. – С.150–159.

2. Голобородько Я. Соціумний інтер'єр чи психологічний дизайн? (Художні дилеми Марії Матіос) / Я. Голобородько // Слово і час. – 2008. – №12. – С. 81–85.

3. Енциклопедія символіки [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://sigils.ru/symbols>

4. Жила С. Трагедія адекватна історії: роман Марії Матіос «Солодка Даруся» / С. Жила // Українська література в загальноосвітній школі. – 2007. – № 3. – С. 6–12.

5. Королева Э. А. Ранние формы танца / Э. А. Королева. – Кишинев : Штиинца, 1977. – 215 с.

6. Лановик М. Б. Українська усна народна творчість : [підручник] / М. Б. Лановик, З. Б. Лановик. – К. : Знання-Прес, 2005. – 591 с.

7. Матіос М. Солодка Даруся / М. Матіос. – Львів : ЛА Піраміда, 2011. – 188 с.

8. Шухевич В. Гуцульщина. Третя частина : [репринтне видання] / В. Шухевич. – Берховина : Гуцульщина, 1999. – 270 с.

Стаття надійшла до редакції 22.08.2015 р.

УДК 81.366.561

Е. З. Киреева

ПРАГМАТИЧЕСКИЕ ВОЗМОЖНОСТИ МЕСТОИМЕНИЯ *МЫ* В ОФИЦИАЛЬНЫХ ДОКУМЕНТАХ ОТЧЕТНОГО ХАРАКТЕРА

Киреева Е. З. Прагматичні можливості займенника *ми* в офіційних документах звітнього характеру.

У статті охарактеризовано контексти вживання займенника *ми* в документах звітнього характеру. Розглянуто прийоми мовної демагогії, можливі в цих контекстах. Виявлено, що займенник не можна розглядати як засіб маніпулювання, оскільки це «інклюзивна» *ми*, у якому 2-га семантична складова завжди чітко визначена.

Ключові слова: займенник *ми*, офіційний документ, маніпулювання, мовна демагогія.

Киреева Е. З. Прагматические возможности местоимения *мы* в официальных документах отчетного характера.

В статье охарактеризованы контексты употребления местоимения *мы* в документах отчетного характера. Рассмотрены приемы языковой демагогии, возможные в этих контекстах. Выявлено, что местоимение нельзя рассматривать как средство манипулирования, поскольку это «инклюзивное» *мы*, в котором 2-я семантическая составляющая всегда четко определена.

Ключевые слова: местоимение *мы*, официальный документ, манипулирование, языковая демагогия.

Kireeva E. Z. Pragmatic power of pronoun 'we' in official documents providing reports.

The article describes the contexts of use of the pronoun *we* in the reporting documents. The considered methods language of demagoguery possible in these contexts. It is revealed that the pronoun cannot be regarded as a means of manipulation, because it is

«inclusive» we where 2nd semantic component always clearly defined.

Key words: the pronoun we, official document, manipulation, language demagoguery.

Рассмотрим употребление местоимения *мы* в документах отчетного характера для выявления цели этого употребления. Является ли *мы-отчитывающееся* средством манипулирования аудиторией, которое автор документа сознательно применяет?

Корпус текстов для анализа составляет 325 документов без учета редакций. Выбор материала обусловлен тем, что текст отчета состоит из дескриптивных высказываний, реализующих репрезентативную иллюкативную функцию, т.е. таких высказываний, которые могут быть истинными или ложными.

Рассмотрим типичные контексты употребления местоимения.

1. Предикаты в предложениях выражены глаголами абстрактной семантики: *Мы продолжили искоренять практику встраивания многоэтажек в сложившихся зонах жилой застройки <...> мы создаем механизмы поддержки частных детских садов* [7].

Семный анализ значений полнозначительных глаголов – предикатов в двусоставных предложениях с подлежащим *мы* выявил, что эти глаголы относятся, как правило, к разряду неакциональных. Такие высказывания имеют невысокую информационную плотность. Однако в тексте содержится информация о конкретной реализации деятельности органа исполнительной власти или местного самоуправления. Рассматриваемые предложения, как правило, начинают ССЦ, предваряя конкретную информацию (выраженную в цифрах или процентах), или завершают его, подводя итоги сказанному.

В роли предиката востребованной является сочетание фазисного и полнозначительного глагола. Активно употребляются глаголы, которые указывают на срединную фазу действия. Для сравнения: парадигма глагольных форм в ед. и мн. ч. единицы *продолжать* представлена 96 ед., *начинать* – 23, *заканчивать* – 32. Такое словоупотребление отражает организацию процесса управления как действующего механизма.

2. Конструкции с *мы* регулярно воспроизводятся в модальных контекстах. В контексте модальности возможности предикаты употребляются в прошедшем времени; в контексте модальности долженствования предикаты употребляются в будущем времени: *Депутаты – избранники народа, и именно мы должны объединить вокруг себя и общественность, и политические силы, и бизнес и сделать все, чтобы плавчанам сегодня жилось лучше, чем вчера, а завтра – лучше, чем сегодня* [6].

3. Употребительны сложноподчиненные предложения с придаточным изъяснительным, главное предложение которого включает предикат, выраженный глаголом психической деятельности (например, со значением мнения, предположения). Так, во фрагменте *Мы надеемся, что эти шаги вскоре смогут стать реальной поддержкой данного сектора районной экономики* предикатом в главной части является глагол мышления с ядерным значением 'верить' [5].

Данные контексты создают благоприятные условия для манипулирования по следующим причинам: высказывания могут быть истинными или ложными; высказывания эмоционально окрашены, может присутствовать модусная часть; глаголы абстрактной семантики имеют размытые семантические границы; налицо заинтересованность автора в создании хорошего впечатления на аудиторию, поскольку отчет как итог работы отражает ее эффективность; вторая семантическая составляющая местоимения *мы* вследствие своей неопределенности может наполняться разным содержанием: «*Мы* присоединяет к «я» нечетко определенное множество других лиц [1, с. 268–269; 3, с. 59].

Е. Шейгал замечает: «Неопределенность выступает как важнейший инструмент манипулирования и лежит в основе следующих стратегий: а) вуалирования, затушевывания нежелательной информации, что позволяет приглушить, сделать менее очевидными неприятные факты; б) мистификации, сокрытия истины (сознательное введение в заблуждение); в) анонимности, деперсонализации, как прием снятия ответственности» [9]. «Языковая демагогия» как рассмотрена в трудах П. Серию, Т. Николаевой, Т. Булыгиной, А. Шмелева, И. Граневой и др. Цель манипулятивного дискурса – скрытое воздействие на адресата для получения денег или власти [2], в контексте делового документа – власти, которая предполагает распоряжение и владение материальными благами.

Рассмотрим приемы языковой демагогии и выясним, применяет ли их автор отчета.

1 прием – «мы-изложение», когда за употреблением *мы* скрывается личная ответственность говорящего за свое высказывание. Рассмотрим фрагмент отчета: *Мы крайне обеспокоены состоянием дел в системе здравоохранения района и начинаем активно работать над тем, чтобы население имело возможность получить качественные медицинские услуги в учреждениях здравоохранения как на бесплатной, так и на платной основе* [4].

Мы употребляется в первичном референтном значении и семантически разлагается на 'я+вы' (*мы*-»инклюзивное»), где *вы* – 'орган

местного самоуправления, представителем и руководителем которого я являюсь’. Поскольку документ имеет коллегиальный характер и речь идет об отчетной работе этого органа, такие высказывания нельзя рассматривать как манипулятивные. Пример демонстрирует другую особенность деятельности органов власти. Предикативная группа выражена кратким страдательным причастием со значением эмоционального состояния *обеспокоены* и сочетанием фазисного глагола, который обозначает начало действия, и акционального глагола *начинаем работать*. Автор демонстрирует равнодушно отношение к проблеме и сообщает о действиях, которые будут предприняты. Употребление фазисного глагола отражает инерционность этой работы, поскольку выше есть информация о степени сложности и запущенности этой проблемы: *Несмотря на незначительный рост рождаемости в 2009 году (281 ребенок, в 2008 – 263), в нашем районе смертность по-прежнему превышает рождаемость в 3,2 раза* [там же].

2 прием – «навязывания пресуппозиции», когда суждение, которое необходимо доказать, подается как само собой разумеющееся. Рассмотрим фрагмент: *В наших планах – дальнейшая реконструкция исторического ядра Тулы, продвижение тульских брендов. <...> Уверен, что в ближайшем будущем мы увидим принципиальные изменения в инфраструктуре и индустрии туризма в нашем городе – это и новые туристические маршруты, и развитый гостиничный бизнес, и динамично развивающиеся музеи и выставочные залы* [7]. Автор с уверенностью представляет перспективу развития города как хорошую. По тексту не оговаривается, долгосрочная это перспектива или ближайшая. Употребление *мы* ‘любой, каждый’ в придаточном изъявительном предложении является нереперентным универсальным; представляется, будто адресат разделяет оптимистическую точку зрения автора, что сомнительно. Автор ставит цель – сделать акцент на том, что позитивные изменения станут возможны благодаря активной работе органа исполнительной власти, представителем и руководителем которого он является. Итак, прием навязывания пресуппозиции работает при нереперентном универсальном *мы*.

3 прием – употребление псевдоинклюзивной формы местоимения в переносных значениях. В литературе *мы* включает в себя говорящего, а в расширительном значении может обозначать группу людей. В отчетах выявлено употребление местоимения *мы*, в значение которого семантический элемент *я* не входит по умолчанию: *При поддержке губернатора Тульской области Владимира Сергеевича Груздева впервые за 16 лет мы начали строить детские сады.<...>. В 2012 году мы приступили к ремонту городских тротуаров и мостили их плиткой* [7];

Дворы мы будем ремонтировать в 2012 году [8]. Местоимение *мы* употребляется с предикатами, выраженными акциональными глаголами. Очевидно, что автор документа и орган, который он представляет, не являются фактическими исполнителями работ: глава администрации не будет строить детский сад, мостить плитку, ремонтировать дворы и т. д. Специфика управленческого труда заключается в том, что органы государственной власти и местного самоуправления инициируют управленческие решения путем принятия официальных документов. Без документов не были бы выделены средства и заключены договоры с организациями-подрядчиками. Поэтому автор позиционирует себя как исполнителя конкретных работ. С другой стороны, автор представляет решение проблемы как общего дела, возможно, для того чтобы выразить идею единения в духе принципа кооперации. Представляется, что такое употребление *мы* стирает грани между руководителем и исполнителем.

Итак, местоимение *мы* в отчетах нельзя рассматривать как средство манипулирования. Это «инклюзивное» *мы*, в котором 1-я семантическая составляющая – *я*, а 2-я – ‘орган, который я представляю’. Прием навязывания пресуппозиции как средство манипулирования возможен при неферментном универсальном *мы*, и случаи его употребления единичны.

Литература

1. Бенвенист Э. О субъективности в языке : Общая лингвистика / Э. Бенвенист. – М. : Едиториал УРСС, 2002. – 436 с.
2. Гранева И. Ю. Местоимение «мы» как средство идеологических манипуляций в русской языковой картине мира / И. Ю. Гранева // Вестник Нижегородского университета им. Н. И. Лобачевского. – 2010. – № 4(2) – С. 494–496.
3. Норман Б. Ю. Лингвистическая прагматика (на материале русского и других славянских языков) : курс лекций / Б. Ю. Норман. – Минск, 2009. – 183 с.
4. Об отчете главы администрации муниципального образования Суворовский район о деятельности администрации муниципального образования Суворовский район по решению вопросов местного значения за 2009 год : Решение Собрании представителей муниципального образования Суворовский район от 19.03.2010 N 15-164 // Справочно-правовая система КонсультантПлюс : Тульский Выпуск [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://base.consulta.net.ru>
5. Об отчете главы администрации Щекинского района о результатах работы администрации по итогам 1-го полугодия 2009 года : Решение Собрании представителей муниципального образования Щекинский район от 16.09.2009 N 6/58 // «Щекинский вестник», 26.09.2009, N 37
6. Об отчете главы муниципального образования Плавский район за 2009 год : Решение Собрании представителей муниципального образования Плавский район от 28.05.2010 N 17/115// «Плавская новь», 05.06.2010, N 21
7. Отчет Главы муниципального образования город Тула о работе за 2012 год :

Решение Тульской городской Думы от 24.04.2013 N 60/1329 // «Тула», 30.04.2013, N 32

8. Отчет главы муниципального образования город Тула о работе за 2011 год : Решение Тульской городской Думы от 28.03.2012 N 44/861// // Справочно-правовая система Консультант Плюс: Тульский Выпуск [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://base.co.NesultaNet.ru>

9. Шейгал Е. И. Семиотика политического дискурса: дис. ... д-ра филол. наук / Е. И. Шейгал. – Волгоград, 2000. – 431 с.

Стаття надійшла до редакції 03.09.2015 р.

УДК 811.161.2:81'42:81'36

Н. А. Ковальська

ОКЛИЧНІ РЕЧЕННЯ ЯК ВИЩІЙ ПРОЯВ ЕМОЦІЙНОЇ ЕКСПРЕСІЇ В УКРАЇНСЬКОМУ ЕКОНОМІЧНОМУ ДИСКУРСІ

Ковальська Н. А. Окличні речення як вищий прояв емоційної експресії в українському економічному дискурсі.

Стаття присвячена дослідженню експресивного синтаксису економічного дискурсу. Розглянуто характерні для наукового мовлення різні типи окличних речень. Виявлено експресивно-виражальний потенціал окличних речень у наукових текстах економічного дискурсу на матеріалі українського журналу «Економіст».

Ключові слова: експресивність, синтаксис, економічний дискурс, наукове мовлення, окличні речення.

Ковальская Н. А. Восклицательные предложения как высшее проявление эмоциональной экспрессии в украинском экономическом дискурсе.

Статья посвящена исследованию экспрессивного синтаксиса экономического дискурса. Рассмотрены характерные для научной речи различные типы восклицательных предложений. Выявлен экспрессивно-отображаемый потенциал восклицательных предложений в научных текстах экономического дискурса на материале украинского журнала «Экономист».

Ключевые слова: экспрессивность, синтаксис, экономический дискурс, научная речь, восклицательные предложения.

Kovalska N.A. Exclamatory sentences as the highest manifestation of emotional expression in Ukrainian economic discourse.

The article investigates the expressive syntax economic discourse. The characteristic for the different types of scientific speech of exclamatory sentences. Is revealed expressive displayed potential of exclamatory sentences in scientific texts economic discourse on the material of the Ukrainian magazine «The Economist».

Key words: expressive, syntax, economic discourse, scientific speech, exclamatory sentences.

У сучасній лінгвістичній парадигмі активно вивчають питання експресивізації мовлення, оскільки експресивність є однією з важливих

текстових функцій – прагматичної. Наразі, наявність експресивності в наукових текстах визначають Н. Арутюнова, М. Кожина, З. Курбанова, Н. Мілованова, Н. Разінкіна. Серед вітчизняних досліджень можна відзначити поодинокі розвідки Н. Непийводи, С. Радецької, Н. Пільгуй (Колесник), Н. Ріман та ін.

Експресивність наукового стилю зумовлена пізнавально-комунікативною потребою: зміст наукового тексту стає переконливішим завдяки добору відповідних мовних засобів, передачі необхідної інформації відповідною формою.

У сучасній українській мові експресивність забезпечують мовноструктурні засоби (семантика, звуковий склад слова, наголос, афікси, частки тощо); різноманітні способи та прийоми стилістичної обробки мовних елементів (розтягування звука, алітерація, розбиття слова на склади і под.); застосування синтаксичних фігур (парцеляція, приєднування, еліipsis та ін.); використання тропів (метафори, гіперболи тощо) [6, с. 149].

Поширена думка, що для наукового мовлення характерним є незначне вираження експресивності. Загальновідомо, що в текстах художнього, публіцистичного, побутового стилів для вираження експресії слугує широкий спектр мовних засобів, але головна роль належить переважно емоційно-експресивній лексиці. У свою чергу, для наукового мовлення нормативним є відсутність емоційно забарвленої лексики, тому висловлювання переважно стандартизовані, клішовані й уживані в усіх видах наукових текстів. Ступінь вираження експресивності залежить від наукового профілю, комунікативно-стильового типу й жанру та збільшується у разі переходу від науково-технічних до текстів гуманітарного профілю, від академічних до науково-популярних.

Необхідно зазначити, що головна роль в експресивізації наукового мовлення належить синтаксичним засобам. Так, на думку І. Кочан, «головною ознакою наукового стилю є його синтаксис» [3, с. 322].

Помітна активізація наукових досліджень, спрямованих на вивчення комунікативно-прагматичних аспектів різних типів дискурсу, та зацікавленість науковців у виявленні шляхів та засобів експресивізації мовлення визначають актуальність нашого дослідження.

Мета статті – проаналізувати експресивно-виражальний потенціал окличних речень у наукових текстах економічного дискурсу на матеріалі українського журналу «Економіст». Поставлена мета передбачає розв'язання таких завдань: 1) виявити наявність в економічному дискурсі окличних речень як найяскравіших синтаксичних засобів вираження емоційної експресії; 2) розглянути характерні для наукового мовлення

різні типи окличних речень; 3) охарактеризувати комунікативно-прагматичний (зокрема, емоційно-експресивний) потенціал окличних речень у наукових текстах економічного дискурсу.

Об'єкт дослідження – окличні речення як засіб синтаксичної експресивізації економічного дискурсу. Предмет вивчення – експресивно-виражальний потенціал окличних речень у науковому мовленні економічного дискурсу. Матеріалом дослідження послуговували наукові статті українського журналу «Економіст» за 2013–2015 роки.

Синтаксично-експресивні засоби є структурами, з одного боку, нормативними (експресивність визначена контекстом, стилем, та формою їхньої реалізації), а з іншого, – синтаксичними (мають абстрактний характер, зокрема, довжина речення, порядок слів у ньому, тип речення). Атрибутивний характер цього різновиду синтаксичних засобів пояснюють їхню належність до конструкції, а не до контексту, у якому вони набувають свого визначення [5, с. 180–181].

Відповідно до мети висловлення та задля збільшення ефекту емоційного впливу мовець використовує різні транспозиції типів речення (розповідних, питальних, спонукальних і бажальних). Так, автор наукових статей, формуючи матеріал, має на меті донести до реципієнта необхідну інформацію, вплинути на нього та, за потреби, викликати емоції. За характером експресії речення поділяють на окличні та неокличні.

Речення, позбавлені емоційно-експресивної наснажуваності, називають неокличними. Репрезентантами ж емоційної прагматики постають окличні речення, які реалізують емотивну функцію мови й виражені за допомогою емпатичної інтонації та спеціальних мовних засобів [4, с. 15]. Такий тип речень отримав комплексне дослідження в русистіці [2] і в україністіці [4]. Зокрема, Г. Навчук поділяє окличні речення на два види:

1. Біфункціональні окличні речення – являють собою структурні аналоги розповідних, питальних, спонукальних та бажальних речень.

2. Власне-окличні речення, у яких вираженням емоцій служить сама будова речень, незалежно від їхнього лексичного наповнення.

Окличні речення активізують увагу адресата та сприяють реалізації однієї з головних прагматичних цілей – підсиленню емоційного впливу на читача. Вони широко представлені в різних функціональних стилях: художньому, розмовному, публіцистичному та ін. Зокрема, у вітчизняному мовознавстві можна відзначити ряд наукових досліджень, у яких одним із аналізованих синтаксичних елементів постають окличні речення (Я. Гнезділова, І. Завальнюк, Н. Кисельюк, Х. Тимінська, Н. Фурманкевич,

О. Четверікова та ін.).

Варто наголосити, що стилістичні особливості власне наукового мовлення вказують на нормативну відсутність чи обмеженість уживання окличних речень. Наразі, активне вживання окличних речень є характерним для науково-популярних текстів, переважно газетно-журнального дискурсу.

Під час аналізу наукових статей українського журналу «Економіст» ми виявили поодинокі випадки вживання окличних речень. Кількісний показник уживаних конструкцій становить 0,2%. На прикладах можемо спостерігати наявність різних типів окличних речень. Так, у текстах економічного дискурсу представлено розповідно-окличні, питально-окличні та спонукально-окличні речення. Розглянемо детально приклади за їхнім функціональним призначенням і комунікативно-прагматичним спрямуванням.

Розповідно-окличні речення виражають емоційно-піднесене ставлення автора до викладених фактів дійсності. При цьому не змінюється модальне значення й цілеспрямованість повідомлення. Відбувається, так би мовити, нашарування емоційного змісту на інтелектуальний та подальше їх співіснування в семантиці речення [2, с. 6].

У розповідно-окличних речення можна простежити різні емоційні прояви, зокрема: смуток, здивування, іронію, обурення, сподівання тощо.

Так, емоційна констатація власного ставлення автора до повідомлюваного може репрезентуватися граничним поєднанням емоційних проявів: смутку, надії та сподівання. Наприклад: «*А як потребує власне суднобудування схем фінансування, що відповідають вимогам сьогодення!*» (Економіст. – 2014. – № 5. – С. 5).

На особливу увагу заслуговують речення розповідного типу, емоційно-експресивний потенціал яких розкрито завдяки індивідуальній майстерності та професіоналізму автора. Це переважно речення, які містять інформацію фінансового характеру із зазначенням будь-яких числових даних. Проілюструємо: *Якщо розділити цю суму на кожного громадянина України у віці більше 18 років, а це 37,5 млн. людей, то отримаємо реальний фінансовий ресурс у розмірі \$1,8 млн (!)*; «*А враховуючи те, що тільки для формування повної зайнятості на селі потрібно \$85 млрд (!), то напрям щодо створення робочих місць на селі є значно перспективнішим*» (Економіст. – 2014. – № 6. – С. 45).

У поданих прикладах автор ніби виокремлює із загального контексту власне здивування. Беручи знак оклику в дужки, він тим самим не тільки робить акцент на своїх емоціях, але й зосереджує увагу читача на викладених

фактах – на отриманій у результаті підрахунків сумі, спонукаючи людину зайвий раз задуматися над реальним станом економіки.

Окличне речення як синтаксична форма повідомлення може виступати засобом вираження іронії. Проте іронічне висловлювання не обов'язково повинно бути комічним. У науковому мовленні іронія може демонструвати емоційно-оцінне ставлення автора до наданої ним інформації: *З одного боку, до Українського інституту промислової власності (УкрПатент) щорічно надходить близько 5000 заявок на винаходи, близько 9000 заявок на корисні моделі та близько 2000 заявок на промислові зразки. І це при наднизькому фінансуванні наукової діяльності!* (Економіст. – 2013. – № 1. – С. 26).

Емоційна реакція обурення, виражена у формі окличного речення, не завжди має експресивно-окличну інтенцію. Вона може бути позначена лише структурно й інтонаційно: *Наприклад, є випадки, коли в аналізі регуляторного впливу чиновники зазначали, що існуючою проблемою є... зменшення Кабміном кількості документів для отримання підприємцями дозволу (!)* (Економіст. – 2014. – № 10. – С. 17). Як бачимо, зазначене речення за інформаційним навантаженням є розповідним. Емоційна експресія виражена, головним чином, у другій його половині, коли автор конкретизує проблему. Абсурдність викладеної інформації підкріплено уживанням явища апозіопезису (раптової зупинки викладу матеріалу). Автор ніби навмисно ставить три крапки, готуючи читача до чогось нетипового, непередбачуваного. Таке поєднання раптового переривання думки та окличної інтонації надає повідомленню більшої експресивності.

На особливу увагу заслуговують питально-окличні речення, які висловлюють питання з відповідним емоційно-експресивним забарвленням.

Зазначимо, що найяскравішими емоційно-експресивними конструкціями українського синтаксису вважають риторичні питання. Поєднання функціонального навантаження окличних та питально-риторичних речень має яскрава графічна репрезентація у вигляді сполучуваності знака питання та знака оклику. Проілюструємо: *Але впроваджується невелика частка об'єктів промислової власності – близько 30% (заданими самих винахідників). Виходить, що українські вчені щорічно реєструють близько 10000 «непотрібних» винаходів?!* (Економіст. – 2013. – № 1. – С. 26).

Уживані в науковому мовленні розповідно-окличні та питально-окличні конструкції сприяють комунікації, стимулюючи увагу читача, підсилюючи категоричність експресивного твердження, яке виникло на підставі попередніх висловлень.

В економічному дискурсі функціонують випадки чергування окличного речення з питальним. Таке переплетіння сприяє встановленню тісного контакту з читачем і в широкому розумінні діалогічності наукового мовлення. Наприклад: *Якщо «сябри» спромоглися збільшувати експорт за рахунок дарів лісу, то чого ж ми моря цураємось? Воно ж поруч – лише руку простягни!* (Економіст. – 2014. – № 5. – С. 5).

Спонукально-окличні речення є вираженням емоційного забарвлення спонукування. Головною метою такого типу речень є, передусім, спонукування, заклик до активної дії, підкріплене специфічною інтонацією. Функціонування спонукально-окличних речень не є характерним для текстів наукового мовлення. Поодинокі зразки можна спостерігати лише в разі цитування автором чужих думок. Наприклад: *Зокрема, додатково «в період глибокої рецесії експерти рекомендують:*

1. *Будьте готові прийти на допомогу, бути об'єктивними, справедливими й спокійними. <...>.*

2. *Залучайте всіх співробітників до процесу ухвалення рішень, це додасть їм упевненості у своєму професійному майбутньому.*

3. *Спілкуйтеся якомога більше! Своєчасна підтримка допоможе підпорядкованим подолати страх, невпевненість і депресію. <...>*[23, с. 83] (Економіст. – 2013. – № 11. – С. 30).

Створення таким чином ефекту співпричетності автора до спонукальної інформації сприяє його емоційній узаємодії з читачем. Інтенсивно виражений та емоційно забарвлений ланцюг речень-порад, поданих в одному контексті, активізує зацікавленість читача й спонукає до дотримання зазначених порад. Як стверджує В. Шинкарук, «речення з формами наказового способу, виражаючи раду, вказують на доцільність запропонованої дії, яка названа в найближчому чи широкому контексті» [7, с.105].

Варто звернути увагу на інноваційну тенденцію оформлення окличних речень, а саме: графічне виокремлення знака оклику за допомогою дужок та подвійне-потрійне використання знаків оклику й питання тощо. Це підсилює й активізує внутрішню енергетику окличного речення [1, с. 323]. Проілюструємо: *«Тобто як саме має вчинити керівник підприємства РГ, щоб у подальшому його дії не було визнано неправомірними: замінити продукти відповідно до прописаних в інших документах норм і нагодувати учнів чи взагалі не організовувати їхнє харчування?!»* (Економіст. – 2013. – № 11. – С. 39); *«Винахідник говорив про реальність 1-1,5 центів за МВтч (!!!)»* (Економіст. – 2014. – № 10. – С. 64).

Отже, аналіз наукових статей показав, що в межах українського

економічного дискурсу окличні речення являють собою особливий комунікативний тип із самостійною цільовою установкою, яку визначають наміри автора виразити свій психологічний стан, надати емоційну оцінку фактам і вплинути на адресата шляхом експресивізації висловлення.

Перспективою подальших досліджень вбачаємо розгляд емоційної релевантні й експресивної спроможності речень питальної та спонукальної модальності в українському економічному дискурсі.

Література

1. Завальнюк І. Я. Функціонально-стилістичні особливості вживання окличних речень у сучасному українському газетному мовленні / І. Я. Завальнюк // Мовознавчий вісник : зб. наук. праць на пошану проф. К. Г. Городенської з нагоди її 60-річчя / [відп. ред. Г. І. Мартинова]. – Черкаси, 2008. – Вип. 8. – С. 306–326.
2. Кильдибекова Т. А. Восклицательные предложения в современном русском языке : автореф. дис. ... канд. филол. наук / Т. А. Кильдибекова. – Уфа, 1969. – 19 с.
3. Кочан І. М. Лінгвістичний аналіз тексту : [навчальний посібник] / І. М. Кочан. – [2-е вид., перероб. і доп.]. – К. : Знання, 2008. – 423 с.
4. Навчук Г. В. Формально-синтаксичні та функціонально-семантичні особливості окличних речень у сучасній українській мові : автореф. дис. ... канд. філол. наук / Г. В. Навчук. – Кіровоград, 2004. – 20 с.
5. Тимінська Х. В. Функціональна семантика німецьких експресивів / Х. В. Тимінська // Наукові записки. Серія «Філологічна». – 2012. – Вип. 23. – С. 180–182.
6. Чабаненко В. А. Стилїстика експресивних засобів української мови / В. А. Чабаненко. – Запоріжжя : Запорізький держ. ун-т, 2002. – 351 с.
7. Шинкарук В. Д. Категорії модусу і диктуму у структурі речення : [монографія] / В. Д. Шинкарук. – Чернівці : Рута, 2002. – 272 с.

Стаття надійшла до редакції 31.08.2015 р.

УДК 821.161.2-3.09

С. І. Ковпик

ХАРАКТЕРИСТИЧНІ ФУНКЦІЇ ГУСТАТИВНОЇ ЛЕКСИКИ В РОСІЙСЬКІЙ ПРОЗІ XIX СТОЛІТТЯ

Ковпик С. І. Характеристичні функції густативної лексики в російській прозі XIX століття.

Статтю присвячено аналізу густативної лексики в російській прозі XIX ст. з позиції її характеристичних функцій. Авторка статті помітила, що функції густативних процесів такі: кулінарно-гастрономічне інформування, етикетно-звичаєве, легке іронізування над способами споживання страв; естетичні – підкреслювання ольфатично-густативних якостей страв, виховні – висміювання потворної жадібності окремих персонажів тощо, але найважливішими з них є характеро- та образотворення.

Ключові слова: густативи, функції, харчосмаковий код.

Ковпик С. И. Характеристические функции густативной лексики в русской прозе XIX ст.

В статье рассмотрены функции густативной лексики произведения литературы, отмечено то, что степень уважения писателя и персонажей его произведений к блюдам и процессам их приготовления и употребления, и даже степень выраженности их гурманства выявляется с активности и мастерства использования писателем густативной лексики.

Ключевые слова: густативы, функции, гурманство, вкусовой код.

Kovpik S. I. The function gustatory vocabulary in the work Russian Literature XIX v.

In the article to descry function gustatory vocabulary in the work Literature. The to mark degree respect author and characters the dish and process preparation to display trade utilization author the gustatory vocabulary.

Key words: gustatory, function, taste coda.

На думку Ф. Олгофа, «сенсорне сприйняття їжі пропонує нам багату й розмаїту естетичну послідовність смакових якостей...», а письменник у творі літературки їх «реєструє та образно впорядковує в різні структури» [3, с. 141]. Найкраще впорядкувати сенсорне сприйняття вдається в тих творах літератури, де можуть бути як традиційні, так і нові форми презентації їжі, що виникали в кінці XVIII – на початку XIX ст., коли в європейських містах відбувалася справжня кулінарна революція; коли вишукані страви й застілля (а отже, і поцінування кулінарних здібностей) уже перестали бути винятковими привілеями лише обраних аристократичних родин, у яких вони слугували своєрідними утаємниченими хобі.

З цієї позиції значна кількість епізодів повісті М. Гоголя «Мертві душі» не тільки засвідчує провінційно-дворянську «захалусність» процесів харчування, а й по-своєму розкриває і харчосмакові вподобання поміщиків-провінціалів першої половини XIX ст., і постійно підкреслює окремі визначальні риси їхніх характерів, а іноді розкривають їхні характери взагалі.

Так, уже в першій главі повісті автор подає опис такого східнослов'янського інваріанту глютонічно-ресторанного топосу, як трактир, у якому подавали: *...щи с слоеным пирожком, нарочно сберегаемым для проезжающих в течение нескольких недель, мозги с горошком, сосиски с капустой, пулярку жареную, огурец соленный и вечный слоеный сладкий пирожок, всегда готовый к услугам...* [1, с. 317]. Цей стислий опис вказує на обмеженість і максимальну «віддаленість» від «європейськості» страв, і закостенілість способів їх подачі, формує більш ніж виразне уявлення читача про систему харчування в тодішніх закладах невеличких придорожніх готельчиках, головними завданнями яких було ґрунтовно нагодувати подорожнього і потішити його корисними та

поживними стравами – мізками із зеленим горошком тощо. Відомо, що М. Гоголь дуже багато подорожував і всі свої враження фіксував у записній книжечці, у якій завжди знаходилося місце і для харчосмакових вражень письменника від спожитих ним страв. Та особливу увагу приділяв М. Гоголь описам самих страв та способам їх подавання й споживання – це робилося скрізь і завжди: під час тимчасових зупинок у трактирах чи постійних дворах, різного типу готельчиках. І всі ці записи дуже часто «перекочували» в тексти творів митця. Так, антигерой повісті «Мертві душі» Чичиков, перебуваючи у звичайному трактирі спокійно замовляє ціле «запечене порося із хрінном та сметаною». Але до подачі поросяти йому *Старуха принесла тарелку, салфетку, накрохмаленную до того, что дыбилась, потом нож с пожелтевшею костяною колодочкою, тоненький, как перочинный, двузубую вилку и солонку...* [1, с. 360]. Як бачимо, «старуха» (замість молоденької красуні шинкарки) подала також страшенні столові прилади – усе свідчить про унікально низький рівень обслуговування вояжера. Дотримано лише одне тодішнє правило «європейського» застільного етикету – для споживання великих шматків м'яса із запеченого поросяти подано двозубу виделку.

Але показова застільна «щедрість» Чичикова мала чітке її призначення: саме під час такого «столювання» антигерой збирався найкраще «расположить» його співрозмовника і потім домовитися з ним про купівлю в нього померлих тих «душ» кріпаків. Адже саме обід, на думку Метью Брауна, є «універсальним соціальним заходом під час якого найкраще розкривається людина» [10, с. 214].

Ось як і чим, наприклад, закушував Чичикова в Коробочки: *грибками, пирожками, скородумками, шанишками, блинами, лепешками со всякими припеками...* [1, с. 355]. На відміну від антигероя, ця поміщиця, пригощаючи свого гостя, старанно питала й перепитувала його думку про те, чи справді смачною йому видалася кожна страва – усі схвальні відповіді гостя робили її по-справжньому щасливою. Особливо їй було приємно, коли Чичиков поїдав млинці: *...свернул три блина вместе и, обмакнувши их в растительное масло, отправил в рот, а губы и руки вытер салфеткой* [1, с. 356] та ще й усе це повторив тричі – чому б не наїстися задарма і смачно й жирно.

Гостюючи й обідаючи в поміщика Ноздрьова, Чичиков твердо переконався в тому, що їжа для цього пана була справою другорядною, набагато біднішою й гіршою, ніж Чичиков споживав у трактирах: *Обед, как видно, не составлял у Ноздрёва главного в жизни; блюда не играли большой роли: кое-что и пригорело, кое-что и вовсе не сварилось. Видно, что повар руководствовался более каким-то вдохновеньем и клал перове, что*

попадалось под руку: стоял ли возле него перец – он съел перец, капуста ли попала – совал капусту, пичкал молоко, ветчину, горох – словом, катая-валяй, было бы горячо, а вкус какой-нибудь, верно, выйдет [1, с. 370].

Усе це свідчить про те, що Ноздрьов не належав до так званих «гастрономічних вередунів», а тому його кухар на власний розсуд маніпулював продуктами так, що вони ставали у стравах іноді навіть невпізнаними.

І вже зовсім по-іншому Чичикова частував дрібний чиновник Собакевич. Ведучи мову про гастрономічні уподобання Собакевича, М. Гоголь відзначив: *...закусили, как закусывает вся пространная Россия по городам и деревням, то есть всякими соленостями и иными возбуждающими благодатями...* [1, с. 389]. Ця коротка авторська констатація засвідчила, що сам письменник був дуже добре обізнаний і зі стравами, і з традиціями російського народного застілля.

Про те, що Собакевич був максималістом свідчить обідній стіл та спосіб поїдання ним страв: оскільки він добре знався на кулінарії взагалі, цей персонаж почав запросто міг порівнювати страви російської кухні із стравами французької та німецької кухонь, надаючи, звичайно, повну перевагу виключно російській кухні, чим демонстрував перед Чичиковим неабиякий кулінарний патріотизм. Та й робив він це не лише на стравах – традиційні російські «щи» він сьорбав у прикуску з величезним шматком «няни» – відомої традиційної дворянської смаженими, яка подавалася під час споживання рідких і гарячих страв. Ця страва готувалася з баранячого шлунка, начиненого мізками та гречаною кашею. Така страва була неймовірно калорійною і належала до складних (перш за все важких для організму) страв російської кухні. До того ж під час обіду Собакевич постійно розмірковував над перевагами стравами російської кухні над страви інших європейських кухонь, засуджував тих чиновників, які віддавали перевагу закордонній кулінарії. Та й те, що він обгриз весь баранячий бік до самісінької кісточки, засвідчило підкреслило жадібність цього чоловіка. А «масштаби» гастрономічних уподобань родини Собакевичів подано в такому описі: *За бараньим боком последовали ватрушки, из которых каждая была гораздо больше тарелки, потом индюк ростом в теленка, набитый всяким добром: яйцами, рисом, печенками и невесть чем, что все ложилось комом в желудке [1, с. 390].*

Зовсім іншою була позиція щодо їжі поміщика, у якого побував Чичиков – у Плюшкіна. Цей скнара відверто й щиро зрадив, коли дізнався, що Чичиков не голодний і навіть зробив йому комплімент: *Да, конечно, хорошего общества человека хоть где узнаешь: он не ест, а сыт...* [1, с. 413].

Майстерно апелює М. Гоголь до ольфатичних відчуттів реципієнта, коли описує обід у будинку поліцмейстера: *.. запах давно починал приятным образом щекотать ноздри гостей...* [1, с. 432], серед яких був ненаситний Собакевич – він одразу поклав око на смаженого велетенського осетра і весь час не зводив з нього очей. На цей раз під час обіду розкривалися вже не окремі риси, а характери гостей, які спочатку дружньо *...приступили со всех сторон с вилами к столу и стали обнаруживать, как говорится, каждый свой характер и склонности, налегая кто на икру, кто на семгу, кто на сыр...* [1, с. 432], тобто вже у виборі першої страви письменник помітив не лише харчосмакові вподобання гостей, а й свідчення про їхні характери. Особливо це стало помітним із реплік і роздумів присутніх за столом.

Чичиков у своїх мріях про розкішне майбутнє вважав, що насамперед необхідно добирати досвідченого кухаря. Особливо вразив Чичикова своїми «щедрими діями» полковник Кушнар'єв, який *чуть замечал у кого один кусок, подкладывал ему тут же другой, приговаривая: «Без пары ни человек, ни птица не могут жить на свете». Съедал гость два – подваливал ему третий, приговаривая: «Что ж за число два ? Бог любит троицу».* Съедал гость три – он ему: *«Где ж бывает телега о трех колесах ? Кто ж строит избу о трех углах ?» На четыре у него была опять поговорка, на пять – тоже* [1, с. 554]. У цьому фрагменті привертає увагу дієслово «подваливал», що підкреслює особливу, вагому щедрість. До того ж полковник Кушнар'єв з самого початку накладав своїм гостям найкращі шматочки м'яса, від яких вони не могли відмовитися. Так, Чичикову він поклав на тарілку *хребтовую часть теленка, жареного на вертеле, лучшую часть, какая ни была, с почками, да и какого теленка!* [1, с. 554]. Окрім цього, господар продемонстрував справжній гастрономічний професіоналізм, коли розповів гостям про те, що теля він рівно два роки годував лише молоком, щоб м'ясо було ніжним. Він смакував сам і вчив своїх гостей, як треба отримувати насолоду від їжі. А тому всі гості Кушнар'єва тільки те й робили, що об'їдалися. Адже господар не покладався на смак і знання свого кухаря, а сам контролював процес приготування їжі: *Да кулебяку сделай на четыре угла. В один угол положи ты мне щетки осетра да вязигу, в другой запусти гречневой каши, да грибочков с лучком, да молоко сладких, да мозгов, да еще чего знаешь там этакого... Да чтобы с одного боку она, понимаешь – зарумянилась бы, а с другогопусти ее полегче. Да исподку-то, исподку-то, понимаешь, пропеки ее так, чтобы рассыпалась, чтобы всю её проняло, знаешь, соком, чтобы и не услышал ее в рту – как снег бы растаяла* [1, с. 557]. Такий інструктаж більш ніж переконливо свідчить і про те, що це не тільки

кулінарні розгорнуті рекомендації, а й стійкий самостійний господар.

Подібне спостерігаємо й тоді, коли полковник Кушнар'єв інструктує кухаря щодо приготування свинячого сичуга. Усі гості полковника були переконані в тому, що він людина «*деликатного скусу*» [1, с. 558]. Щедрість, добродушність, уміння пригощати гостей, яку виявив Кушнар'єв, дали право Чичикову думати, що з цим добрим чоловіком він може реалізувати і його авантюрний задум.

М. Гоголь у повісті «Мертві душі» використав і сутність, і форми проявів густативів та густативно-сапористичних процесів, і ставлення до них персонажів для розкриття як окремих їхніх рис, так і складних їхніх характерів, чим виявив не лише обізнаність у галузі харчосмакових уподобань російських поміщиків першої половини XIX ст., не тільки показав те, як смаковий код людини може стати ключем для розкриття її сутності, а й показав вищу письменницьку майстерність у змалюванні образів економної Коробочки, максималіста-обжори Ноздр'єва, розбещеного у смакових уподобаннях Собакевича, скнари Плюшкіна, справжнього й щедрого гурмана Кушнар'єва. Цінний зібраний М. Гоголем кулінарний матеріал ще й тим, що він викладений у повісті у формі найрізноманітніших рецептів старовинних страв.

Отже, можна з упевненістю сказати, що всі авторські описи густативно-сапористичних процесів, роздуми й дії персонажів повісті «Мертві душі» виконують багатоманітні функції: кулінарно-гастрономічне інформування, етикетно-звичаєву, легке іронізування над способами споживання страв; естетичну – підкреслювання ольфатично-густативних якостей страв, виховну – висміювання потворної жадібності окремих персонажів тощо, але найважливішими з них є характеро- та образотворення.

Саме з допомогою густативного та сапористичного М. Гоголь прекрасно представив і низку глютонічних топосів (трактири, харчевні та ін.) та особливості найтипівіших на той час (панських) застіль провінційних містечок.

Не позбавлений описів густативних процесів і роман І. Гончарова «Обломов». Так, розповідаючи про дитинство Обломова, письменник підкреслив: *... главной заботой в семье Обломовых была кухня и обед. Об обеде совещались целым домом. Всякий предлагал свое блюдо: кто суп с потрохами, кто лапшу или желудок, кто рубцы, кто красную, кто белую подливку к соусу. Всякий совет принимался в соображение... Забота о пище была первая и главная жизненная забота в Обломовке* [7, с. 115–116].

Ця інформація свідчить про те, що, окрім культу їжі, у родині Обломових ураховувалися ще й смакові вподобання всіх членів родини, а

тому поки готувався обід, дворецький кілька разів бігав на кухню і вносив корективи щодо тієї чи тієї страви кожного члена родини.

А на свята в Обломовці пекли *«исполинский пирог»*, який уся родина їла п'ять днів. І навіть тоді, коли пиріг вже був черствий, його з'їдали до останньої крихітки. Обломов ще дитиною зрозумів цінність і значущість їжі в житті людини. Письменник називає чимало вишуканих страв, які готувалися в будинку родини Обломова: запечені рябчики, заливне з янтарної осетрини, тушкована спаржа з потрухами та ін.

У романі є дуже колоритні описи того, як Ілля Ілліч Обломов з апетитом поїдав бісквіти, які *«таяли у него во рту»* [7, с. 199]. Саме лексема *«таяли»* вказує на високу якість приготування цієї страви. Адже, як відомо, бісквіти в Росії XIX ст. вважалися дуже корисною стравою, їх споживали переважно аристократи [10, с. 11].

Зміни в настроях Обломова позначалися і на якості продуктів, з яких готували йому страви, і на самих стравах. Так, після кількох років апатії його кухарка Онися готувала замість *сочной котлетки на завтрак, яичницу, заправленную жесткой, залежавшейся в лавочке ветчиной* [7, с. 443]. Усе це вона пояснювала тим, що в її господаря не було апетиту, а тому він їв будь-що, навіть не звертав увагу на страву. Обломов в стані апатії не отримував ніякого задоволення від смакування їжі.

І тільки тоді, коли прийшов його товариш Штольц, Обломов начебто й потурбувався, щоб на столі було все вишукане: *сыру швейцарского фунт... язык, а бобы замените капустой...* [7, с. 449]. Проте всі страви були приготовлені несмачно: *жесткий язык... недоваренная баранина* [7, с. 454]. Однак Обломов усе це їв з апетитом: *...обсасывал косточки цыплёнка...* [7, с. 454]. Таке ставлення Іллі Ілліча до їжі не могло не дивувати Штольца, який добре знав харчосмаки свого товариша.

Про харчосмакові вподобання дворян другої половини XIX століття писав І. Тургенєв у романі «Батьки і діти». Описуючи обід у будинку Кірсанових, письменник підкреслив те, що обідня трапеза дворян була дуже *«обильная»* [8, с. 235]. Тут автор звернув увагу на культуру споживання страв. Так, наприклад, *после жаренного пили чёрный херес* [8, с. 235]. На завершення обіду пили чай з вершками, з маслом і кренделями. Судячи з такого меню, обід був не тільки розкішним, а ще й дуже калорійним.

Дуже рідко І. Тургенєв використовував власне густативні прикметники, проте, згадуючи ту чи ту страву, його персонажі використовують конструкції на зразок: *«удивительный борщ»*, *«превосходное вино»*, *«вкуснейший завтрак»*, у яких прикметники вказують на міру якості приготовлених страв.

Наприкінці ХІХ століття у творах російських письменників інтерес до способів харчування персонажів та сапориристичних відчуттів, які виникають у процесі споглядання й споживання їжі помітно знижується. Лише деякі з них усе ще використовують густативну лексику задля акцентування уваги на деталях харчосмакової культури своїх персонажів. Проте були й ті російські письменники, як наприклад А. Чехов, які в гумористичній формі намагалися підкреслити неабиякі гастрономічні вподобання свої персонажів.

Так, французький клоун Генрі Пуркуа в оповіданні «Безглуздий француз» в одному з московських трактирів замовив на сніданок французьку страву консоме – «бульйон, по-особливому освітлений і збагачений екстрактивними речовинами, тобто подвійний бульйон» [10, с. 453], а на пропозицію «полового» подати бульйон з яйцем пашот, француз забажав дві грінки, мотивуючи це тим, що *с пашотом слишком сытно* [9, с. 299]. Очікуючи на своє замовлення, француз звернув увагу на те, що в російських ресторанах люди дуже багато їдять. А привернув його увагу один із відвідувачів, який за п'ять хвилин з'їв п'ять млинців, причому поливав їх розтопленим вершковим маслом та ще й мазав червоним кав'ярком. Проте француза ще більше здивувало прохання відвідувача, що звернувся до «полового» з проханням: *Подай ёще порцию! Да что у вас за порции такие? Подай сразу штук десять или пятнадцать. А ёще дай балыка... семги, что ли!* [9, с. 299]. Усе це відвідувач з'їв дуже швидко, ледве розжовуючи. Француз був шокований гастрономічними вподобаннями відвідувача, а ще більше його дивувало те, як швидко той розправився із горою млинців. Після млинців відвідувач попросив, щоб йому принесли що-небудь легке, наприклад, *порцию селянки из осетрины* [9, с. 299]. Відвідувача хвилювало те, що йому доводиться довго чекати своє замовлення, а йому ще треба встигнути на ювілейний обід та й апетит в очікуванні може пропасти. Француз із жахом слухав обурення свого сусіда, а потім вирішив йому розтлумачити, що поїдання такої великої кількості їжі може нашкодити його здоров'ю. Однак така турбота лише роздратувала відвідувача.

В оповіданні «Чарівний лікар» О. Купрін подав розгорнутий опис вітрини гастроному, у якій була представлена така розкіш харчів, від якої голодні діти родини Мерцалових не могли відірвати очей. Тут автор використав прийом контрасту й максимально наснажив опис тими густативними прикметниками, які візуалізували багатство страв: *горы красных крепких яблок и апельсинов; правильные пирамиды мандаринов, нежно золотившихся сквозь окутывающую их папирусную бумагу; протянулись на блюдах уродливо разинув рты и выпучив глаза, огромные копченые рыбы; ниже окружённые гирляндами колбас, красовались сочные*

разрезанные окорока с толстым слоем розоватого сала... глядя на эту картину оба мальчика на минуту забыли о двенадцатиградусном морозе... [9, с. 23]. У цьому описі прикметники смаку сполучаються з іменниками, які позначають різні види харчів: від яблук до окорока, а це максимально збуджує сенсорні відчуття людини взагалі, а голодної зокрема.

Отже, густативна лексика в російській прозі XIX ст. виконувала такі функції: вказувала на якість приготування страв, на спосіб їх споживання персонажами, підкреслювала естетичні моменти в харчуванні персонажів, підкреслювала їхні риси характеру.

Література

1. Гоголь М. Повести. Пьесы. Мертвые души / М. Гоголь ; вступ. статья и примечания Ю. Манна. – М. : Изд-во «Худ. л-ра», 1975. – 653 с.
2. Гончаров И. Обломов : [роман] / И. Гончаров. – М. : Дрофа, 2006. – 605 с.
3. Олгоф Ф. Їжа і філософія : їжте, пийте і будьте щасливі / Ф. Олгоф. – К. : Темпора, 2011. – 346 с.
4. Похлебкин В. Из истории русской кулинарной культуры / В. Похлебкин. – М. : Центрполиграф, 2009. – 452 с.
5. Прихотник, указывающий способы иметь наилучший стол. – СПб, 1809.
6. Русская романтическая повесть писателей 20-40-х г. XIX в. ; состав. В. Сахаров. – М. : Пресса, 1992. – 464 с.
7. Русская проза второй половины XIX в. – М. : Дрофа, 2003. – 480 с.
8. Старицький М. Твори : у 6-и т. / М. Старицький. – Т. 6. : Оповідання. Статті. Автобіографічні твори. Вибрані листи. – К. : Дніпро, 1990. – 830 с.
9. Тургенев И. Записки охотника. Отцы и дети / И. Тургенев ; пред. и коммент. В. И. Коровина. – М. : Дет. л-ры, 1981. – 735 с.
10. Чехов А. Рассказы. Повести. Пьесы / А. Чехов. – М. : Изд-во «Худ. л-ра», 1974. – 750 с.
11. Энциклопедия русской кухни / [сост. М. С. Зимин]. – СПб. : ООО «Диамант», «РЕСПЕКС», 2002. – 480 с.

Стаття надійшла до редакції 28.07.2015 р.

УДК 811.161.2.-31.09

Ж. В. Колоїз

КАТЕГОРИЗАЦІЯ БУТТЯ В АФОРИЗМАХ РОСТИСЛАВА ДОЦЕНКА

Колоїз Ж. В. Категоризація буття в афоризмах Ростислава Доценка.

У статті досліджено афористичні висловлення Ростислава Доценка – українського письменника, колишнього політв'язня, засудженого за захоплення українознавством. Основний акцент зроблено на афоризмах, які спонукають до осмислення загальнолюдських цінностей і національних пріоритетів, до оцінки суспільно-політичних і державотворчих процесів. Авторські судження сфокусовано в

художньо-семантичну площину поняттєвої сфери «буття», що актуалізує й відповідні лексеми, передусім *життя, смерть, вічність, мить, минуле, майбутнє* і т. ін. Афорист апелює до тих аспектів моральної сутності людини, які її дискредитують, бо суперечать загальноприйнятим нормам, спотворюють стратегію її поведінки в соціумі.

Репрезентовано низку ситуативно зумовлених зразків, які засвідчують оригінальне індивідуально-авторське бачення тих чи тих явищ і їхню емоційно-критичну оцінку, слугують універсальним способом створення мовної картини світу загалом та індивідуально-авторської зокрема.

Ключові слова: афоризм, художньо-образне висловлення, конструкція, судження, семантична інтерпретація.

Колоіз Ж. В. Категоризация бытия в афоризмах Ростислава Доценко.

В статье исследуются афористические высказывания Ростислава Доценко – украинского писателя, бывшего политзаключенного, осужденного за увлечение украинством. Акцентируется внимание на афоризмах, которые побуждают к осмыслению общечеловеческих ценностей и национальных приоритетов, к оценке общественно-политических и государственно-созидательных процессов. Авторские суждения сфокусированы в художественно-семантической плоскости понятийной сферы «бытие», которая актуализирует и соответствующие лексемы, прежде всего *жизнь, смерть, вечность, мгновение, прошлое, будущее* и т. п. Афорист апеллирует к тем аспектам моральной сущности человека, которые его дискредитируют, потому что противоречат общепринятым нормам, искажают стратегию его поведения в социуме.

Представлен ряд ситуативно предопределенных образцов, которые удостоверяют оригинальное индивидуально-авторское видение тех или иных явлений и их эмоционально-критическую оценку, служат универсальным способом создания языковой картины мира в целом и индивидуально-авторской в частности.

Ключевые слова: афоризм, художественно-образное высказывание, конструкция, суждение, семантическая интерпретация.

Koloyiz Zh. V. Categorization of being in Rostislav Dotsenko's aphorisms.

The article deals with aphoristic expressions of Rostislav Dotsenko – Ukrainian writer, former political prisoner convicted for admiration of Ukrainian identity. Much attention is given to aphorisms that encourage to understanding human values and national priorities, to assessment of the socio-political and state processes. Author's considerations are focused in artistic and semantic area of conceptual sphere «being» that actualizes appropriate lexemes, primarily *life, death, eternity, instant, past, future*, and so on. Aphorist appeals to those moral aspects of a human being which discredit him, because they contradict generally accepted standards of behavior distorting his strategy in society.

A number of situational predefined samples are represented. They confirm the original author's individual vision of some of those events, their emotional and critical assessment; serve as a versatile way to create a language picture of the world in general and in particular personally author's

Key words: aphorism, artistic and creative expression, design, consideration, semantic interpretation.

Ростислава Доценка заслужено вважають активним учасником українського літературного процесу, який «зробив вагомий внесок у створення достовірної історії української літератури варварського, особливо нещадного до українців, ХХ сторіччя» [1]. Колишній політв'язень, засуджений за захоплення українознавством (свого часу отримав «путівку туди, «де сходить сонце», що «довгі роки правила за найефективніший захід для перевиховання тих, яким не годилося перебувати там, де воно заходить і звідки ближче було до «присмеркового капіталізму» [2, с. 154]), доклав чимало зусиль і до розбудови української літературної мови, до утвердження її статусу і престижу. Він неодноразово висловлював «своє обурення брутальними намаганнями нівелювати, увігнати багату і розкішну рідну йому мову в канцелярський, за російським штибом, канон» [4] і навіть «за радянського тоталітаризму, долаючи перепони цензури, впевнено ввійшов до когорти найкращих сучасних тлумачів, давши українському читачеві зразкові переклади багатьох архітворів іноземних, в основному англомовних, літератур» [1].

Ростислав Доценко, без сумніву, непересічна, унікальна творча особистість, а його творчий доробок, залишений нам у спадок, не лише спонукає до філософських роздумів, а й дає змогу ширше подивитися на проблеми буття людини, осмислення загальнолюдських цінностей і національних пріоритетів, оцінити суспільно-політичні й державотворчі процеси і т. ін. Будучи щирим українцем і справжнім патріотом, він «ніколи не ховався за масками фальшивих сентенцій, виборюючи рівноправність української нації в світовому просторі» [5].

Деякі з його думок, передусім тих, які й сам автор, і наукова спільнота кваліфікує як афоризми, актуалізуються в умовах сьогодення, а подекуди набувають нового смислового наповнення. Індивідуально-авторського витлумачення набуває й саме поняття афоризм, як-от: *Афоризм – це те, що дочитують до кінця; Афоризм – це не так «від великого до смішного», як «від великого до сумного».*

Свого часу з-під пера літератора вийшло чимало художньо-образних висловлень, «світлих думок проти ночі» (пор.: *Думки проти ночі не потьмяніють за дня*), зібраних здебільшого в межах ювілейного видання, «багато в чому несхожого на інші взірці подібного гатунку» [2, с. 3], бо «це не просто збирання блискучих афоризмів з усіх можливих приводів, а система, своєрідний, сказати б, роман із чітко визначеним ідейним змістом» [2, с. 3], де кожен афоризм – «це спалах гострої, як лезо, непідкупної і безстрашної аналітично-синтетичної думки, яка невтомно й наполегливо кристалізує в каламутному розчині нашого постімперського

повсякдення струнку концепцію грядущого» [2, с. 3–4]. Як справедливо зауважує митець, «недавній перепад тисячоріч – не тільки суто формальна зміна цифр у календарі, а й добра нагода озирнутися на себе, на час, пройдений нашим поколінням, та й на той десяток віків, що за плечима в наших предків: чи ж вийшли ми зрештою в люди, чи ми вже вільні, а чи й досі раби, кріпаки й сліпаки в лещатах хтознакудишніх проводирів і немилосердної долі, яка раптом узяла та й зглянулася на самонедбайливців і дарувала їм незалежність у кінці віку?» [2, с. 155].

Подекуди певні аспекти афористичних «історіософських» [3] висловлень письменника вже викликали зацікавлення науковців [7]. Утім, гадаємо, наскрізь пронизані ідеєю буття людини й України, вони потребують ґрунтовного й системного вивчення.

Мета запропонованої статті – дослідити афористичний корпус Ростислава Доценка з погляду категоризації буття.

Сутність категорії буття в афористичному просторі митця цілком закономірно пов'язується передусім із існуванням всесвіту загалом і людини як частини цього всесвіту.

Споконвічно найбільшою цінністю людського буття вважається життя, яке з позицій духовної системи людства сприймається як мить, відпущена людині для того, аби вона гідно підготувалася до смерті: *Життя – це миттєвий зблиск із простягнутою рукою до недосяжної вічності. Тільки як виняток декому щастить її доторкнутись; Смерть – це не найгірше, коли вона приходить вчасно, тільки мало хто в житті такий щасний.* У такому разі актуалізуються й відповідні лексеми – *життя, смерть, вічність, мить* і т. ін., які активізують образне мислення. Наприклад: *Життя – це вічність, зіщулена в мить, де вічність – «плин часу, що не має початку й кінця, нескінченне продовження або повторення буття в часі», а мить – «дуже короткий проміжок часу»* (пор.: *З погляду миті вічності не існує*). Така категорія, безумовно, пов'язана зі способом існування матерії, який полягає в безперервній зміні всього існуючого та виявляється в безпосередній єдності перервності / неперервності простору і часу: *Мить тому й не зупиняється, що вся краса її – в русі; у закономірному, послідовному розвитку дійсності, її зміні у процесі життя: У певні перевальні моменти історія нараз переростає в істерію тих сил, що відчули неминучість свого сходження зі сцени; Майдан уже увійшов в історію, але от Україна й досі тільки входить; Сумнівний поступ, якщо все життя поступатися; у тривалості буття: Хоч би там як, а сьогодні кожен з нас молодший від себе завтрашнього; Сьогоднішня політична поза вчорашніх зовсім і не*

маскується під завтрашнє: вона просто позавчорашня; Експлуатація майбутнього – найгірше, що могло придумати двадцяте сторіччя.

Доволі часто афоризми Ростислава Доценка засвідчують темпоральність, представлену бінарною опозицією «минуле – майбутнє»: *Що більш забутнє минуле, то менш здобутнє майбутнє; Історично тримається за минуле – лише історично минуле; Минуле має велику перевагу перед майбутнім: воно вже не може бути гіршим, ніж було; Минулого не можна змінити. Але не знаючи минулого, не можна змінити і майбутнього; Світле майбутнє при ближчому розгляді щоразу виявляється досить темним минулим.*

Вочевидь, такі розмірковування про плинність буття стосуються передусім людини як суспільної істоти, що має найвищу мету, до якої прагне і яка керує її діяльністю: *Ідеал не конче вбивати: часом досить його здійснити; Справжній ідеал – той, що живе й після здійснення; Добродішність – це добро і чесність у дії; Гідно жити треба не тільки принагідно; Добра інтуїція, коли є ерудиція; Філософія «якось» – це ніяка не якість, а просто рослинне виживання; Хто додається до чужої тіні, той втрачає власну; Спогади й сподівання: що більш поринаєш у перше, то меншає другого тощо.* Доценків афористичний простір актуалізує концепти, що певним чином формують світобачення кожного індивідуума.

Зазвичай людину характеризують як утілення високих інтелектуальних і моральних властивостей. Здавалося б, на передньому плані мали б знаходитися індивідууми, що вирізняються з-поміж інших своїм суспільним становищем, розумом, здібностями і т. ін., так звана еліта або інтелігенція (*Чверть інтелігенції на рівні чвертінтелігентів – це високий рівень інтелігентності*).

Однак, на превеликий жаль, суспільству, де порушується встановлений порядок, норми життя і правові закони, де правда визнається за сильнішим, за тим, хто при владі, де *Усе найкраще – дітям, а це краще – еліті!*, притаманний не духовний аристократизм, а скоріше безелітність і безшляхетність (пор.: *Еліта завжди самозвана, та лише іноді вона справжня і справна. Україна до такої ще тільки доростає*). Українцям завжди бракувало шляхетності у прямому сенсі цього слова. Пояснення доволі просте: українську еліту, для якої національні інтереси мали б бути понад усе, повсякчас намагалися знищити, що, власне, робило процес асиміляції народу набагато простішим. І як наслідок: виростили покоління людей, які, з одного боку, скептично ставилися до власної еліти як продажного та аморального прошарку суспільства; з іншого, – безсумнівно впевнені в тому, що має бути так, як є, що «будь-яка влада від Бога», навіть

якщо вона не діє (і не хоче діяти) в інтересах народу, нації, держави.

Сьогодні вже ні для кого не секрет: у багатьох діях і вчинках «сильних світу цього» спостерігається брак здорового глузду. Така ситуація влучно сконденсована в художньо-образній думці Ростислава Доценка: *Здорове безглуздя завжди у суперечності зі здоровим глуздом*. У такому разі більшість його афоризмів не прямо (безпосередньо) репрезентує систему цінностей та ідеалів соціуму, а «оголює» основні людські та суспільні вади. Наприклад: *Всі люди походять від мавп, тільки декотрі трохи пізніше; У декого сіра речовина тільки й виробляє сірятину – хіба деколи у барвистому обладунку; Доки не збудемось імперських ілюзій, не збудемось людьми; Байдужа людина ні в чому не може бути дужою – хіба що у власному безсиллі; Обмеженість меж не знає; Розумний той, чий розум зверху; Бозна-що із чортзна-чим часом не зле співіснують; Анонім – це той ніхто, що долає будь-кого; Коли істина виступає з піною на устах, брехня має шанс бути переконливішою* тощо. Проілюстровані зразки є ситуативно зумовленими, демонструють оригінальне індивідуально-авторське бачення тих чи тих явищ і їхню емоційно-критичну оцінку. Як і будь-які афоризми, влучні висловлення письменника не лише передають узагальнені думки повчального або пізнавального змісту в лаконічно увираженій формі, а й слугують універсальним способом створення мовної картини світу загалом та індивідуально-авторської зокрема.

Стислість, смислова завершеність, узагальненість, експресивність, загальноначущість, дидактичність виступають основними чинниками афористичності. Пор.: *В літературі, як і в коханні: треба, щоб і вона тебе вибрала; Своєї тіні ніхто не перетне; І для забуття треба мати добру пам'ять; Велика різниця – коли голова за столом, а коли сідниця; Випередити можна, і назад бігти; Двічі на два чотири тільки наодинці з істиною; Нема чиннішого страху за безпричинний; Одній ваді інша не завада* тощо. Обмежений обсяг таких афоризмів мотивований їхньою внутрішньою сутністю: вираження змісту за допомогою максимальної економії мовних ресурсів.

Ростислав Доценка виступає типовим представником української спільноти, якого не зламали радянські репресії, а прагнення створити незалежну високу культуру спонукало до копіткої праці і творчих пошуків.

Афорист переконаний: буття людини в Україні й України у світі потребує кардинальних змін, а для цього необхідно передусім модифікувати й скорегувати поведінку як «панів», так і «підпанків» (*Хто б і панювався, якби не підпанки!*), перестати бути рабами на власній землі, бо *Для пана найвартісніший – комплекс меншевартості в раба*.

Такі його «світлі думки проти ночі», трансляючи світогляд автора, сприймаються як орієнтири, здатні вплинути на свідомість індивідуума, скорегувати його поведінку й діяльність. І нехай *Ніч оповита млою, але думка не знає нічного застою – навпаки, серед навколишньої німоти вона продирається до світлішого (хоч і якого часом гіркого) прозріння*. Згідно з твердженням письменника, *Дотепи народжуються здебільшого потемки, але від зблиску їх прояснюються істини*. Ключовим у цьому плані, очевидно, слід уважати афоризм *Думка, що не примушує над собою задуматись, не варта ймення думки*.

Висловлення митця, без жодних сумнівів, примушують задуматися, оскільки в них розгортається складна система стосунків людини і суспільства насаперед: *Гільйотини винаходять переважно на власні голови; Колеса історії часто колесують тих, хто їх крутить; Прямий ефір кривих людей не випростає; Розкуркулення і розкультурення – явище одного порядку; Розкутий дух може вільно шугати у високостях, але спустившись на землю, він мусить спиратись на букву; Українська традиція: на крутих поворотах бути готовим тільки для годиться; Ненароджені – найкращі кадри для майбутньої країни Неукраїна, про що й обаять радо верхорядні її розпорядники тощо*.

Запропоновані читачеві художньо-образні висловлення об'єднуються навколо основної теми: можливість національного «відродження через тверезе і всебічне діагностування всіх наших болячок, давніх і сьогочасних, з належними висновками на майбутнє» [2, с. 4].

Економічний розвиток держави, покращення якості життя, стабільність, подолання корупції, дотримання букви закону і т. ін. неможливі без «оздоровлення» кожної окремо взятої людини й суспільства загалом. Адже будь-яка незалежна демократична держава повинна будуватися на міцному духовно-моральному підґрунті.

Афоризми Ростислава Доценка апелюють до тих аспектів моральної сутності людини, які її дискредитують, бо суперечать загальноприйнятим нормам і цінностям, спотворюють стратегію її поведінки в соціумі. Ідеться передовсім про такі негативні людські риси, як-от: байдужість, незацікавленість, безсторонність (*Умиваючи руки, часто бруднимо душу; Чи можна дати суверенність тому, хто сам не може взяти?*); підступність (*Часом тобі простягають руку, щоб ти швидше простяг ноги; Як бути на підступах до істини, коли все життя ходив шляхами підступів?*); негідність і гординя (*Гідність – це не те, що у пляшці видніє на дні; Незнання не доказ невизнання; Череву напхав, і вже гордоці його розтихають*); лицемірство й амбітність (*Дволикість виправдана тільки в*

поцілунку; Від слова до слави, а від слави до безсловесності; Від смішного до великого – довга дорога; Ледве чи тягне на першу особу той, у кого на язичці й на думці найперше – остання літера); безвідповідальність і лінь (Начальник часто тому й начальник, що він начхальник; Скільки байдики не бий, ліноців із себе не виб'єш); обережність та інертність (Знаючи, що береженого й Бог береже, ми на всі боки правобережні й лівобережні – щоб, не дай Боже, комусь не догодити; Важко продиратися від послуху до поступу); спокуса і зверхність (Стережіться спокуси! Вона – кусюча; Не дивися на людей згори вниз, бо опинишся у них під ногами); словоблудство й нетерплячість (За рівнем виробництва міфів ми вже вийшли на перше місце в світі. Тепер проблема – вийти на останнє; Добре, як балачки, та зле, коли навулачки); нещирість і обмеженість (Не всяка щирість до лиця – особливо, коли щирять ікла; Широко обмежений вибір – вельми сумнівна ознака поступу); чванливість, пихатість і тупість (Кожне цабе – неодмінно велике: чим воно менше, то більшою мірою заслуговує на великість наймення; Колись були неокласики, потім настали недокласики; Деякі люди сміються з нами, коли ми сміємося з них; Розумному чоловікові й у дурнях побувати не страшно) тощо. Проілюстровані зразки вирізняються яскравістю мовної форми вираження, незвичністю, подекуди суперечать мовним стереотипам, водночас засвідчують авторське ставлення до завжди актуальних фрагментів позамовної дійсності.

Варто зауважити, що для більшості досліджуваних художньо-образних висловлень характерна, так би мовити, установка на новизну судження, пов'язана з ефектом неочікуваності: Бюрократ, як і письменник, – це не професія, а покликання; Крапки над «і» не врятовують, коли думаєш через ґри; Кажуть, гроші не пахнуть. Звісно – коли їх нема; Коли переливати з пустого в порожнє, то теж кінець кінцем стає непереливки; Найлегше утопити того, хто живе на сухому; Небезпечно підпірати стіни, коли закон міцності переходить у закон крихкості; Порожнечі ніколи не випорожниш; Правда, що розминається з дійсністю, розмінюється на неправду; Прогрес як прес: він усіх нівелює під усіх тощо. Відповідні афоризми репрезентують, з одного боку, когнітивні механізми раціонального світогляду, своєрідний авторський підхід до осмислення того чи того явища, з іншого, – простежується й оригінальне використання мовних засобів, насамперед стилістичних ресурсів.

Крім того, у творчому доробку митця трапляються й так звані парадоксальні афористичні висловлення, в основі яких лежить парадокс: судження суперечать загальноприйнятим нормам або здоровому глузду. Пор.: Кількість переходить в антиякість; Бідність – це не вада, якщо

вона іншим не завада лишатись багатими; Безправне те право, де панує виняток з правил; З'їсти зуби у своїй справі – це добре, але не обов'язково при цьому ставати беззубим; Язик найжвавіший, коли йому не заважає розум; Скалькована мова на скалки й розсипається; Мовчати можна і на весь голос; Найважче позбутись того, чого не може бути; Коли сповідаються, то не тому, що нагороди сподіваються; Черга – це передовий загін партії, ладний передати все, що стоїть попереду, – хоч би й безчергове суспільство. Високий ступінь узагальнення й експресивність, зумовлена образністю й емоційністю репрезентації тієї чи тієї ідеї, сприяють тому, що афоризми обов'язково привертають увагу адресата, спонукають його до тих чи тих розмірковувань, викликають певні асоціації, стимулюють до певної моделі поведінки.

Афоризми Ростислава Доценка диференціюються як за характером висловлення (стверджувальні / заперечні: *Чим більше од, тим одіозніша поезія; У товаристві дзеркала це самотніші; Ювілейна творчість ювелірної обробки не потребує; Обмін словами – це це не розмова*), так і за емоційною напругою (окличні / неокличні: *Хочеш зберегти обличчя – не втрачай голови!; Так близько від сутності до суетності!; На краю прірви – це так, зате ж який краєвид!; Часто брак нової думки компенсується новими словами; Безпечна дорога – найнебезпечніша спокуса; Над прірвою всі знаки оклику зіщулюються в знаки запитання*). Адресант, маніфестуючи навколишню дійсність, дає змогу адресатові самому пересвідчитися в істинності / хибності своїх міркувань. Ефект очевидний: такі конструкції здатні оптимально впливати на свідомість читача, а досягнення мети забезпечується використанням риторичних засобів.

Як свідчить фактичний матеріал, афорист доволі часто вдається до форми вираження у вигляді риторичного запитання, унаслідок чого привертається увага не тільки до теми мовлення, а й до самого мовця: *А може, свобода півслова це й вигідніша: на вдвічі довше її вистачить?; Чи можна віч-на-віч з брехнею дивитися правді у вічі?; Чи потрібне почуття ліктя тому, хто має міцні лікті?; Рука руку миє, та от з ногами як бути?; Більшість голосів – це добре, але що, як та більшість безголоса?; Нацменіість – нацмен, нацбільшіість – нацбіль, особливо ж в Україні. Тільки де та Україна, якій цей біль болить?* тощо. Проілюстровані зразки репрезентують афоризми неоднотипні щодо формально-граматичної організації. Примітним є те, що деякі з них містять, так би мовити, дві структурні частини: констатувальну й риторично питальну. Пор.: *Ми живемо у світі великого «посту» – посткомунізму, посттоталітаризму, постреалізму... – але чи не завершиться раптом наш «пост» у*

постдвадцятому сторіччі пост-Україною?; Українізація злиднів – чи не прислужиться вона до возз'єднання національних і соціальних проблем України в націонал-соціальної соборності справді нового типу?; Внутрішнє загарбання України сторонніми силами – хіба це не глобальний внесок у наше «державництво»? Рідше конструкція питальної модальності супроводжується індивідуально-авторською інтерпретацією того чи того явища, як-от: Де українізація, та ще й насильницька, імпердобродії? Таж навіть за «розвиненого соціалізму» вона так не розбуяла, як нині – ця ваша деукраїнізація; Примиритися з дійсністю? Цього важкувато вимагати навіть від непримиреного раба!; Коли вже на тропу ти вийдеши, Україно? – майже сто літ тому прорік запитально Тичина, – а ми ще й досі напівтропні у своїй Недоукраїні. Повсякчас простежується подолання суперечностей між поведінкою особистості та інтересами суспільства.

Досить значна кількість афористичних висловлень апелює до пробудження національної гідності, національної ідентифікації: *Треба мати органічне почуття більшовартості – інакше бо не протиснутись до лав передових націй у світі.* Тоталітарна ідеологія не вплинула на світогляд митця, справжнього українця, який намагається продемонструвати тогочасну і сучасну суспільно-політичну фальш. Його не зіпсувала колишня «система», а імперія сприймалася й сприймається як велике зло: *Інтернаціоналізм – це добре, але коли за ним не криється імпернаціоналізм; Імперію-то поперли з н'єдесталу, але залишили оперених імперенят на всіх владних перехрестях України – отож і маємо те, що маємо; Імперія – це погано, але що вона об'єднала нас – це добре.* Негідні, нікчемні люди викликають у письменника зневагу й презирство. Для нього, як і для багатьох інших, не зрозумілою є ситуація, проілюстрована афоризмом: *Якщо правда, що навколо все так погано, то, може, годі вже сприяти тому, щоб ставало ще краще для погані? З масами, позбавленими широких суспільних поглядів, що живе дрібними міщанськими інтересами, нової правової незалежної держави не збудуєш.*

До сьогодні Україна має незалежність лише на словах: *Україна незалежна – від української нації передусім; Україна з імперії таки вийшла, але імперії з себе досі ніяк не відпустить; Як мало України навкруги, хоч української землі й багато; Щодалі менше України на землі, яка вкраїнською ще зветься, бо день у день вона все більш сусідськи виглядає; Минає час і ми минаєм – та досі ще не маємо ні дня, що був би цілковито наш бодай хоч на годину в самозалежній Україні тощо.*

Пояснення тому цілком передбачуване: *Оскільки Україна віками була колонією, то зовсім не дивина, що українські міста й досі це*

лишаються осідками метрополії; Україна вийшла зі складу Росії, а вона ще впертіше сидить у складі України й навіть підказує їй вектори поведінки!; Українська Україна нині існує на рівні громадського об'єднання, якому держава надала всі права, не взявши на себе ніяких зобов'язань перед ним; Єдине нинішнє досягнення – що офіційна Україна терпить самодіяльну Україну, і вся надія – що українська самодіяльність переросте в державну самодостатність; Від євроінтеграції до росорієнтації – такий розмах українського політмаятника тощо. Найбільша біда в тому, що можновладці забули, або й не знали, у чому суть понять «національна ідея» та «громадянська / професійна честь і гідність»: Одна річ – українофільство як етап національного пробудження від зросійщення чи сполячення, і зовсім не те – в незалежній Україні, коли воно сходить на рівень українофільії сусідської метрополії; Українська демократія – це радше українокрадія, коли чи не кожному демократові «міні»-Україна під його власною булавою любіша над усяку «максі»; Чим лютіше ділять клани Україну на шматки – тим злютованіше виступають як єдина олігархічна сила; Позаукраїна може й зможе в показушних цілях козирнутись у позі України, але в усьому іншому вона залишається поза Україною; По-справжньому Україна зіпнеться на ноги, коли верхотурні українофіли перестануть сприймати українофільство як щось кар'єрне, тимчасове й відчипне, а почнуть жити в Україні Україною; Справжня Україна настане, коли серед українців буде більше серединців, ніж крайців. Вони почасти переймаються не національними, а особистими проблемами, а Декому крапка над «і» муляє і у прямому, і в переносному розумінні. Через владні амбіції й побоювання залишитися біля розбитого корита дехто з державників зневажив і рідну матір, і рідну мову (Свято рідної мови буде тоді, коли нею освятиться кожен будень).

Зрада національних інтересів уже не лякає, а обурює суспільство. Однак є й ті, кому байдуже, хто просто намагається вижити (Вижити народові легше, коли ніхто не хоче його вижити). Здебільшого українці не довіряють владним структурам, оскільки повсякчас зіштовхуються не з верховенством права, а з беззаконням. Щоправда, дуже добре усвідомлюють те, що З владою можна робити що завгодно, – але тільки владоможним; Хто високо сидить, того найважче посадити. До того ж будь-яка діяльність пов'язується з власною вигодою: Добре, що економіка економічна, та погано, що ковбаса без м'яса; Найкраща мова – ковбаса, найкращий детонатор – сервелат; Справа лише у взаємоспівмірності «наших боргів» і «боргів перед нами», з чим людство й досі ніяк не визначиться; Чи манна небесна, чи мана земна – платня за них одна:

розбите корито. Для можновладців особисті інтереси понад усе. Адже ні держави, ні народу, ні патріотизму в багатьох політиків як не було, так і немає (Найбільша вада українських демократів – замало патріотизму й забагато партіотизму). Відсутнє й державне мислення: Ми всі однодумці, бо визнаємо тільки одну думку – свою власну; Найкращі ті однодумці, у кожного з яких своя думка; Найлегше полемізувати з тими, хто нас не слухає; Один голос – це ще не одногосність; Одногосно – це коли інакодумці кривлять душею; Усі ми браття по крові – і ті, що кров свою проливали за спільну справу, і ті, що кров їхню пили.

У лінгвософії Доценка політика асоціюється з брудною справою, відтак сама лексема політика супроводжується відповідним атрибутивним маркером: *Чисте мистецтво часто-густо оголює поле для брудної політики.* Авторське мовомислення спричинило появу опозиції «мистецтво – політика», де перший елемент є позитивно оцінним, інший – негативно оцінним. Пор.: *Нинішня Україна будується на засадах чистого мистецтва: наші політики якщо й бруднять руки, то лише заради власних кишень; У літературі найбільше шкода живого, коли він уже похований. У політиці, як на правду, то навпаки: радієш, що його вже поховано. У такий спосіб письменник розширює коло семантичних інтерпретацій та асоціацій. Зазвичай у період удаваної гласності (З гласністю одна неясність: коли команда буде їй погаснуть; Дозволена гласність так само легко може й погасне) деякі спритники, зійшовши з однієї сцени, досить легко з'являються на іншій арені з іншими політичними вимогами, завданнями, закличками, оскільки *Гасла найлегше міняти: одне погасло – інше стало ясно.* Тим паче, що вони не зовсім чітко усвідомлюють те, до чого прагнуть, чого хочуть досягти. Їхній простір завжди обмежений: *Добре, коли в житті є мета, та погано, коли за неї править межа, бо Добре, коли добре, але погано, коли «але» перекриває «добре».* Очевидно, не варто забувати й про те, що відтинок не лише людського, а й політичного буття так само обмежений певними строками, і *Якщо скресла крига, це ще не знак, що минула криза.**

Насамкінець зауважимо: один із завершальних акордів світосприйняття Ростислава Доценка перейнятий твердою вірою в успіх, у те, що нова Україна відбудеться. Афористичне висловлення на зразок *Рано чи пізно, а нова країна Україна таки стане Раїною для українського народу – бо Руїною вона вже була!* вселяє оптимізм. Цілком передбачуваним є твердження про те, що «у своїй духовній битві за Україну автор не втрачає надії на «українське диво», але надії, підпертої «дією» – запорукою її справдження» [2, с. 4].

Ростислав Доценко відіграв важливу роль у розбудові української афористики, інтелектуалізації української літературної мови. Його афористичні висловлення вирізняються не лише оригінальною семантичною інтерпретацією буття, а й стилістичним та прагматичним потенціалом. Перспективним, гадаємо, є дослідження афористичної спадщини письменника з позицій стилістики та прагматики. На окрему увагу науковців заслуговує й репрезентація афористом концепту «Україна».

Література

1. Білорус М. Анотація / Доценко Р. І. Критика. Літературознавство. Вибране / Р. І. Доценко ; передмова та впорядкування М. Білоруса. – Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2013. – 592 с.
2. Доценко Р. Світлі думки проти ночі. Афоризми і щось близьке до них / Р. Доценко. – Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2011. – 296 с.
3. Лук'яненко Л. З п'ятьми тоталітаризму... Пам'яті Славка Доценка / Л. Лук'яненко // Історична правда [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.istpravda.com.ua>
4. Мельничук Б. І про нашого Романа Купчинського... / Б. Мельничук. – Вільне життя. – 2014. – №14 (21 лютого) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://nk-bohdan.com/eng/news/show_839/
5. Павленко О. Г. Феномен творчості Ростислава Доценка : світоглядно-естетичні та художні константи / О. Г. Павленко [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://philology.knu.ua>
6. Сенік Р. М. Мова як суб'єкт і об'єкт філософії / Р. М. Сенік // Гуманітарний вісник ЗДІА. – 2014. – №57. – С. 51–61.
7. Станіславова Л. Л. Стилістично-виражальні можливості топонімів у афористиці Р. Доценка / Л. Л. Станіславова // Актуальні проблеми філології та перекладознавства : зб. наук. пр. / гол. ред. М. Є. Скиба ; відп. за вип. М. М. Торчинський. – Хмельницький : ХмЦНІП, 2013. – Вип. 6. – Ч. 3. – С. 237–247.

Стаття надійшла до редакції 04.06.2015 р.

УДК 811.161.2'374

Т. В. Крашеніннікова

АНТРОПОНІМНА ЛЕКСИКА КАЛЕНДАРНОГО ТИПУ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ КАЗКИ ХІХ СТОЛІТТЯ

Крашеніннікова Т. В. Антропонімна лексика календарного типу української літературної казки ХІХ століття.

У статті простежено специфіку використання лексики календарного типу письменниками-казкарями ХІХ століття. З'ясовано, що вона поєднує в собі елементи християнського та народного уявлення і завдяки авторському баченню передає нащадкам народні знання про природу. Також народна календарна лексика постає

персонажами зі своїми виформованими характерами.

Ключові слова: літературна казка, антропонімна лексика, календарна лексика, персонаж.

Крашениннікова Т. В. Антропонимная лексика календарного типа украинской литературной сказки XIX века.

В статье прослежено специфику использования лексики календарного типа писателями-сказочниками XIX века. Выяснено, что она объединяет в себе элементы христианского и народного представления и благодаря авторскому видению передаёт будущему поколению народные знания о природе. Также народная лексика выступает персонажами со своими сформированными характерами.

Ключевые слова: литературная сказка, антропонимная лексика, календарная лексика, персонаж.

Krashennnikova T. V. Antroponimic lexis of calendar type of ukrainian XIX century literary tale.

The article analyses the peculiarities of calendar type lexis use by tale writers of the XIX century. It proves to combine the elements of Christian and folk perception and thanks to authors taking transfers folk natural knowledge to the future generation. Folk lexis is a personage itself with its formed characters.

Key words: literary tale, antroponimic lexis, calendar lexis, personage.

Літературна спадщина XIX століття є невичерпним джерелом не лише для літературознавчих, а й для мовознавчих досліджень. Вона позначена різноманітними жанрово-стильовими і тематичними пошуками, строкатістю мови, збагаченням мовно-виражальних засобів. Літературна казка, як своєрідне наслідування народної, ввібрала в себе особливості останньої, однак сформувалася під впливом розвитку української літератури та соціально-історичних умов, тому її мова становить поєднання традиційних фольклорних елементів та літературних, які віддзеркалюють риси мови будь-якої доби.

Українська наука має чимало праць щодо вивчення літературної казки. Переважно в них розглянуто жанрові та композиційні характеристики літературної казки, які виявлено завдяки порівняльному аналізу її з народною (З. Лановик, М. Лановик, О. Порпуліт, В. Шевчук, Ю. Ярмиш). Найвні також роботи, у яких проаналізовано мову казок українських письменників І. Франка, Лесі Українки, Марка Вовчка, І. Манжури та інших у розвідках І. Білодіда, А. Василенко, Н. Грицак, Б. Гур'єва, Б. Деркача, С. Єфремова, Я. Закревської, А. Поповського, Т. Франка, Д. Чижевського, П. Яременка та ін. Аналізуючи мовну палітру казкових творів, науковці звертали увагу на творчу манеру письма майстрів художнього слова. І. Апоненко, В. Гнатюк, В. Милорадович, О. Порпуліт, М. Торчинський

привертала увагу до антропонімікону народних і літературних казок. Проте на особливу увагу заслуговує антропонімна лексика календарного типу.

Метою статті є прагнення простежити специфіку використання лексики календарного типу письменниками-казкарями ХІХ століття.

Народні звичаї й обряди, ритуальні за своїм походженням дії і словесні формули, пов'язані з традиціями родового, племінного та народного життя і зумовлені впливом природи на життя людини, змінами пір року та залежними від них датами чи періодами сільськогосподарських, скотарських та інших робіт. Вони пов'язані з народним календарем, супроводжуються магічними діями, релігійними церемоніями, замовляннями і співом, танком і ходінням, драматичними діями. Поступово народні звичаї та обряди поєдналися з християнською обрядовістю [8, с. 1702].

Народний календар – це одна з форм існування знань етносу про його природне та соціальне оточення [5, с. 45]. Вірування наших предків знайшли своє відображення переважно у фольклорних творах. Утім, їх відголоски простежуються і в українських літературних казках. Розгортання подій, особливо значущих, може пов'язуватися зі святими днями відповідно до народного календаря.

Зближення і взаємопроникнення двох календарних циклів, духовного і світського, впорядковують знання наших предків про їхнє навколишнє середовище. Ураховуючи це, С. Єрмоленко запропонувала такий поділ народної календарної лексики: 1) установлюється хронологічний зв'язок між певним явищем (дією) і датою (датами); 2) фіксується зв'язок між двома подіями, одна з яких чи обидві співвідносяться з пам'ятними днями святців; 3) певний календарний угодник або свято розглядаються як такі, що виконують визначену роль у якомусь суспільному чи природному процесі [5, с. 46].

В українських літературних казках ХІХ століття письменники використовували назви свят із різною метою. В одних творах вони не мали конкретного підтексту (*Новий рік* («Сосонка» Олена Пчілка), *Різдво Господнє*, *Різдво Христове* («Ведмідь» Марко Вовчок), *Різдво* («Старці» Ф. Кудринський), *Різдво Святе* («Правдива казка» Г. Кернеренко), *десята масна*, *Юрія на великодніх святах*, *Теплий Олексій*, *Параски* («Пархімове снідання»), «От тобі й скарб» Г. Квітка-Основ'яненко), *Неділя* («Правдива казка» Г. Кернеренко, «Від чого море солоне?» Ю. Федькович), *Світла неділя – Великдень* («Цар Соловей» С. Руданський), *тросецькії свята* («Казка про хитрого Лисовина» І. Манжура), *Івана Купала* («Від чого море солоне?» Ю. Федькович, «Старці» Ф. Кудринський), *Петрівка* («Два брати» І. Нечуй-Левицький), а в інших згадка свят є символічною, з ними

пов'язані події в казкових текстах. Так, у творах «Чортова корчма» О. Стороженка (*Різдво*), «Сльоза» М. Черемшини (*Святий вечір*), «Конотопська відьма» Г. Квітка-Основ'яненка (*великодні свята*), «Трьомсин-богатири» І. Манжури (*на Петра, на Іллі*) назви свят несли в собі спасіння для головних персонажів. А у текстах «Три бажання» П. Білецького-Носенка (*зелені святки*), «Верба» В. Гнилосоира (*Свята Тройця*), «Судильниці» Н. Кобринської (*на Юря, на Івана, перед матками* (28 серпня і 21 вересня) перераховані свята є символами покарання за гординю, заздрість та знання з нечистою силою.

І. Франко подає головним персонажем *Новий рік* («Куди діваються старі роки»), який, подорожуючи, бачить людські проблеми і намагається по-новому побачити певні події.

Найбільше згадуються народні свята у творі «Зима й Весна або Снігова краля» Дніпрової Чайки. Завдяки своїй зацікавленості фольклором письменниця змогла поєднати давні уявлення українців та християнські вірування в поясненні дітям процесу приходу Весни. Послідовність свят – це послідовність подій у творі. Через календарну лексику перед читачем розкрилася повноцінна картина боротьби між холодом і теплом: *Стрітіння* (15 лютого) з *Касяном* (29 лютого), *Явдохи* (14 березня), *40 святих* (22 березня), *Масниця*. Свято *Касяна* у віруваннях та церковних тлумаченнях подається по-різному. С. Єрмоленко у своїх наукових працях вказує, що преподобний *Кассіан*-римлянин у народній уяві виступає як негативний персонаж – вісник усяких негараздів, зовнішньо схожий на гоголівського Вія. Саме через це високосні роки, у які цього святого поминають, набули лихої слави, вважалися несприятливими і для людей, і для худоби. За білоруським повір'ям, *Касяна* відзначають раз на чотири роки через те, що він підпалив вуса Йоану Хрестителю (який жив на п'ять віків раніше. На українському ґрунті ця обставина інтерпретується на його користь (він 4 роки безперервно б'є чорта і лише на свої іменини іде до церкви помолитися Богові, щоб той дав йому сили для боротьби з нечистим) [5, с. 49].

За спостереженнями І. Немченка, Дніпрової Чайки виводить персонафіковані образи *Веснянок*, *Гайвок*, *Обжинків*, *Зажинків*, *Купальських Хлопців*, мовні партії яких закономірно включають уривки з відповідних ігрових, танцювальних, трудових пісень народу [11, с. 73].

Народний календар у літературних казках відбився не лише у назвах свят, але і в тому, що місяці стають персонажами казок. Так, у казці «Зла Колбочка і Добра Троянда» Марка Вовчка дійовими особами виступають 12 місяців, назви яких письменниця подає, урізноманітвивши

традиційні за допомогою прикладок: *Січень Крижаний, Березень Тепловій, Червень Променистий, Вересень Ряснолистий*.

М. Коцюбинський у казці «Брати-місяці» через сімейні перипетії подає уявлення про зміну погодних умов протягом однієї пори року. Персонажами постають *Весна та її діти: Березень, Квітень, Травень*. За допомогою мовних засобів виписаний кожна дійова особа, а в основу характерів покладено природні особливості кожного місяця. Наприклад, Травень описується за допомогою порівняльних зворотів, епітетів: *Травень був хлопчик на диво вродливий. Як небо, очиці сині – блакитні, Шати на ньому із квітів веселих, аж пахоці гарні, вісять від нього; В пишній короні росинки перлисті Так грають на сонці, немов самоцвіти* [7, с. 7], а Березня характеризують вислови емоційного характеру: *сердиться Березень, Березень хитрий, Березень гнівний, Березень старий – дитина лукава*. Квітня М. Коцюбинський подає лише прикладкою: *Квітень квітчастий*.

О. Романова в казці «Сватання Мороза» описує *Старий рік* як сивого дідуса, у якого на видання 4 доньки: *Зима, Весна, Літо, Осінь*. Авторка не називає їх імен, але чітко вказує на них через опис здібностей: 1) *Вона має черевички й зелену запуску. Вона ходить із заступом, городи копає; Та насіннячко з торбинки у землю шпурляє. Соловейки тільки пісні для неї співають, Усі пташки із-за моря тоді прилітають. Як заплаче – сльози льються – Усе зеленіє; 2) Оце в мене друга дочка – має довгі коси, Тільки одно не до ладу – щодня ноги босі. Вона любить жито жати, по воду ходити. Та на голову чепляти запашиї квіти; Вона зроду не надіне чоботи й онучки, Та од праці порепались її трохи пучки. А личенько загоріле, повне, як калина, Вона дуже працювита і гарна дівчина, Погляд палкий, очі темні, брови на шнурочку; 3) Третя дочка, сов сонечко, ще й жовта спідниця; Сама гладка та здорова – любо подивиться. Вона в полі колосочки серпом дожинає, Або груші та яблука на зіму ховає; 4) От у мене четвертая, нічого казати, Любить вона постіль білу, та довгенько спати; Має вона і чоботи, й білу кожушанку, Пряде вовну та ще шиє – схожа на панянку, А як почне сваритися та вередувати, То всі сестри з переляку тікають із хати* [14, с. 234–235].

Календарна лексика в літературних казках XIX століття зафіксована й у зачинах. У них подано:

1) усі пори року, крім літа: *Стояла зима* [1, с. 134]; *Їхали раз зимою пан і мужик* [Пч. МК, с. 190]; *Був гарний весняний день* [3, с. 149]; *Надійшла весна прекрасна, багатоцвітна, тепла, ясна, мов дівчина у вінку; ожили луги, діброви, повно гамору, розмови і пісень в чагарнику* [16, с. 7]; *Було це восени* [17, с. 65];

2) часові складові доби (вечір, ніч та ранок): *Був тишиний майський вечір. Сонце заходило за сизу легеньку хмарку й неначе обвело її навкруги золотим лиснючим обручиком* [12, с. 282]; *Вечоріло. Сонце вже прощалося послідніми променями й поволі западало, лишаючи за собою широку смугу червоної хмари, котра щораз більше блідла й темніла* [6, с. 221]; *На землю впала ніч: нігде ані шиширкне; хіба то декуди скрізь сон що-небудь пирхне, хоч в око стрель тобі, так темно надворі* [2, с. 37]; *Минулася коротенька весняна ніч. І коні, і воли напалися, і собаки навіть послули, і туман посунув по річці, а сонечка усе нема та й нема* [4, с. 143]. Можливо, такий прийом автори використовували, намагаючись створити інтригуючу ситуацію, одночасно заспокоюючи читачів описом природи.

Письменники активно вводили в канву казкових сюжетів святкові дати або згадки про них, але в зачинах використали їх лише І. Манжура та Ю. Федькович: *Се діялось зеленими святками* [15, с. 218]; *Раз колись-то, не згадаю, саме близько сорочин, вийшов в поле працювати тяжко вбогий селянин* [10, с. 336]; *Ось настагають троєцькій свята; мир, мов квітка, увесь запишався, в шати розкішно-зелені убрався...* [9, с. 272].

Отже, календарна лексика в українських літературних казках XIX століття, поєднує в собі елементи християнського та народного уявлення і завдяки авторському баченню передає нащадкам народні знання про природу. Письменники використовують назви свят з різною метою: в одних творах вони не мають конкретного підтексту, а в інших – назви свят несуть в собі спасіння для головних персонажів. Також народна календарна лексика стає персонажами зі своїми специфічними характеристиками.

У перспективі планується на основі низки досліджень укласти довідник антропонімної лексики українських літературних казок XIX століття.

Література

1. Грінченко Б. Квітки / Б. Грінченко // Українська літературна казка ; упоряд. В. Полковенко. – К. : Дніпро, 2001. – 512 с.
2. Гулак-Артемівський П. Пан та Собака (казка) / П. Гулак-Артемівський // Гулак-Артемівський П. Твори. – К. : Дніпро, 1978. – С. 24–28.
3. Дніпрова Чайка. Буряк / Чайка Дніпрова // Дніпрова Чайка. Проводи Сніговика-Снігуровича. – К. : Веселка, 1993. – С. 149–163.
4. Дніпрова Чайка. Казка про сонце та його сина / Чайка Дніпрова // Українська літературна казка ; упоряд. В. Полковенко. – К. : Дніпро, 2001. – 512 с.
5. Єрмоленко С. С. Лінгвістичні аспекти взаємодії церковного та народного календарів і міфологічна концепція О. О. Потебні / С. С. Єрмоленко // Мовознавство. – 1995. – №1. – С. 45–54.
6. Кобринська Н. Судильниці або Відьма (по народним казкам і оповіданням) /

Н. Кобринська // Кобринська Н. Вибрані твори. – К. : Держ. літ. видав. худ. літ-ри, 1958. – С. 221–236.

7. Коцюбинський М. Брати-місяці / М. Коцюбинський. – К. : Веселка, 1989. – С. 2–21.

8. Кравців В. Народні звичаї та обряди / В. Кравців // Енциклопедія українознавства ; гол. ред. проф. В. Кубійович [Репринтне відтворення видання 1955–1984 рр.]. – Львів : Молоде життя, 1996. – Т.5. – С. 1702.

9. Манжура І. Казка про хитрого Лисовина і про других звірів та про те, що він їм, а вони йому коїли / І. Манжура // Манжура І. Вибрані твори. – К., 1961. – С. 272–325.

10. Манжура І. Чорт у наймах / І. Манжура // Манжура І. Вибрані твори. – К., 1961. – С. 336–339.

11. Немченко І. Дніпрова Чайка і народна творчість / І. Немченко // Народна творчість та етнографія. – 1991. – № 2. – С.70–77.

12. Нечуй-Левицький І. Скривджені й нескривджені / І. Нечуй-Левицький // Нечуй-Левицький І. Твори : у 3-х т. – К. : Дніпро, 1988. – Т 3. – 645 с.

13. Пчілка О. Морозова кара / О. Пчілка // Пчілка О. Годі, діточки, вам спати! – К. : Веселка, 1991. – 257 с.

14. Романова О. Сватання Мороза / О. Романова // Антологія української поезії. Українська дожовтнева поезія. – К. : Дніпро, 1984. – Т. 3. Українська муза. – Вип. 7. – С. 234–235.

15. Федькович Ю. Підмінче (казка) / Ю. Федькович // Федькович Ю. Твори : у 2-х т. – К., 1960. – Т. 2. – С. 218–222.

16. Франко І. Лис Микита / І. Франко // Франко І. Твори : в 20-и т. : Т. 12 : Поєми ; ред. тома : О. І. Білецький, Д. Д. Копиця. – К. : Держ. вид. худ. літ., 1953. – 570 с.

17. Франко І. Три міхи хитроців / І. Франко // Франко І. Коли ще звірі говорили. – К. : Веселка, 1976. – С. 65–68.

Стаття надійшла до редакції 15.07.2015 р.

УДК 811.161.2'272:070

Н. М. Малюга

«РОЗДІЛЯЙ І ВОЛОДАРЮЙ» ЗАСОБАМИ МОВИ (на прикладі газети «Червоний гірник»)

Малюга Н. М. «Розділяй і володарюй» засобами мови (на прикладі газети «Червоний гірник»).

У статті йдеться про дотримання професійних та етичних стандартів представниками регіональних друкованих ЗМІ. Проаналізовано тексти, що містять вербальну агресію, пропагують нетерпимість, нав'язують протистояння, експлуатують ідею «кола своїх», мають дискримінаційний характер. Автор обстоює вимогу достовірності інформації, її неупередженого подання, моральності міркувань журналіста. Запропоновано рекомендації щодо зняття інформаційної напруги в кризові періоди.

Ключові слова: ЗМІ, інформаційний продукт, текст, етичні принципи журналістики.

Малюга Н. М. «Разделяй и властвуй» средствами языка (на примере газеты «Червоний гірник»).

В статье говорится о соблюдении профессиональных и этических стандартов представителями региональных печатных СМИ. Проанализированы тексты, которые содержат вербальную агрессию, пропагандируют нетерпимость, навязывают противостояние, эксплуатируют идею «круга своих», имеют дискриминационный характер. Автор отстаивает требование достоверности информации, ее беспристрастной подачи, нравственности размышлений журналиста. Предложены рекомендации относительно снятия информационного напряжения в кризисные периоды.

Ключевые слова: СМИ, информационный продукт, текст, этические принципы журналистики.

Maliuga N. M. «Divide and rule» by means of language (for example the newspaper «Chervoniy hirnyk»).

The article refers to abidance by professional and ethical standards of the regional representatives of the printed media. Texts that contain verbal aggression, promote intolerance, impose confrontation, exploit the idea of »circle of friends«, have discriminating tone are analyzed. The author exacts faithful information, its impersonal presentation, ethical reflections of journalist. The recommendations regarding the removal of the information tension in times of crisis are suggested.

Key words: media, information product, text, the ethical principles of journalism.

Реально не посівши почесного четвертого місця в ієрархії влади, ЗМІ та створюваний ними інформаційний простір стали полем боротьби для владних гравців. Цінність кожної п'яді завойованого простору значно зростає в кризові періоди для держави, адже нова роль інформації у структурі суспільства сформувала нові, майже необмежені можливості для застосування інформаційних і комунікативних технологій.

Наявність ворога виправдовує багато невідповідностей у сьогоднішні. Саме ворог винен у тому, що ситуація є не такою, як планувалося. Сформований образ ворога завжди цементує суспільство, яким тоді легше керувати. Як бачимо, нагнітання ситуації в країні, штучно породжуваний катастрофізм вигідні певним фінансово-політичним і підвладним їм інформаційним групам.

У Рекомендаціях Комітету міністрів Ради Європи «Про захист свободи вираження поглядів та інформації в кризові часи» від 26 вересня 2007 року (термін «криза» тлумачиться як війна, терористичні акти, природні й техногенні катастрофи) у Розділі VI «Обов'язки працівників ЗМІ» пункт 23 сформульовано таким чином: «Працівники ЗМІ повинні дотримуватися найвищих професійних і етичних стандартів, і найдуже в кризові часи, пам'ятаючи про свій особливий обов'язок надання громадянам у кризових ситуаціях своєчасної, заснованої на фактах, достовірної й

вичерпної інформації, водночас зважаючи на права інших громадян, тонкощі їхнього сприйняття, непевність та страх, які вони можуть відчувати» [3]. Далі в пункті 26 працівникам ЗМІ рекомендують враховувати у своїй роботі Рекомендації Комітету міністрів державам-членам № R (97) 21 щодо ЗМІ та сприяння культурі толерантності, а також застосовувати, як мінімум, професійні процедури, окреслені в додатку до цієї Рекомендації. У будь-яких ситуаціях, «при яких свобода вираження поглядів та інформації знаходиться під загрозою (наприклад, якщо її обмежено з причин безпеки), <...> для врегулювання кризисних ситуацій Комітет міністрів ратує за відкритість у поєднанні з відповідальністю» [1, с. 26].

У колективній праці «Жити разом: Посібник з норм Ради Європи щодо внеску ЗМІ в поліпшення соціальної згуртованості, міжкультурного діалогу, взаєморозуміння, терпимості та демократичної участі» ЗМІ образно названо «сторожовим собакою» демократичного суспільства». Далі йде тлумачення функції ЗМІ: «вони здійснюють нагляд за діяльністю органів влади та публікують інформацію про будь-які допущені ними недоліки» [1, с. 12].

Своє дослідження ми здійснили на матеріалах, уміщених у криворізькій міській комунальній газеті «Червоний гірник» (ЧГ), вибірка жовтень – грудень 2014 р. Як відомо, газета є статичним засобом масової інформації, читач (споживач продукту) може зберегти номер, знову прочитати його, часопис забезпечує вихід на конкретну і чітко визначену читацьку аудиторію, інші ЗМІ, зокрема телебачення, радіо, цього досягти не можуть. «Червоний гірник» має значний радіус дії та впливу, відтак оприлюднене на його шпальтах слово не буває не почутим. Міська комунальна газета робить суттєвий внесок у проведення публічних дебатів, поширюючи інформацію та ідеї, сприяючи формуванню громадської думки в суспільстві.

Застосування методу суцільної вибірки дозволяє говорити, однак, про стійку тенденцію пропагування нетерпимості до керівних органів держави, формування агресивного, руйнівного образу влади. Напередодні виборів до Верховної Ради газета друкує чимало інтерв'ю кандидатів у депутати з позначкою «політична реклама». Політики використовують потужні можливості для маніпуляції громадською думкою за допомогою засобів масової інформації. Наприклад: – **Влада замість спасіння економіки воює з опозицією** <...> **Отже, влада впала в справжню істеріку;** – **Влада призначила вибори на 23 жовтня, вони не потрібні людям** <...> **Влада оголосила вибори, оскільки сподівається зберегти рейтинги, що падають;** – **І не для того полягли на фронтах Великої Вітчизняної війни мільйони**

*солдатів, аби через 70 років їхній подвиг було забуто, а крайною правили радикали та екстремісти всіх мастей. А влада відвернулася від усіх ветеранів, пенсіонерів та людей, які все життя віддали на створення нашої країни; «Люди, які знаходяться в заручниках політики діючої влади, повинні відчутти, що Україна їх підтримує, що українці разом» [ЧГ. – 2014. – №80 (21505) від 23 жовтня. – С. 4]; – **Буде сильна команда Кривбасу в парламенті – не допустимо розвалу міста. Не допустимо, аби його намагалися поставити на коліна, затримували кошти, які повинні бути перераховані до місцевого бюджету, а потім піти на поліпшення міського господарства** [ЧГ. – 2014. – №80 (21505) від 23 жовтня. – С. 7]. Постійно повторювані ключові слова програмують читачів, точніше – споживачів інформаційного продукту. Спостерігаємо емоційне перенасичення тексту – велика кількість образних засобів підміняє фактичний матеріал. У цьому дискурсі активно експлуатується ідея «кола своїх»: формується «своя територія» для лідера і його прихильників; простежується формування когнітивно-лінгвістичної опозиції «свої – чужі».*

Цілоком погоджуємося з С. Романюк, яка пише: «Загальновідомо, що політика загалом, і окремих політиків зокрема, у кожному своєму виступі, доповіді, інтерв'ю, дебатах тощо переслідує ціль утримати владу або здобути її у перспективі. Українських політиків характеризує переважно невміле володіння засобами мови на всіх рівнях. А вплив на адресата-опонента часто містить яскраво виражену агресію» [4, с. 165]. Зрозуміло, що чим сильніший супротивник, тим більш асиметричною має бути інформаційна кампанія, яка ведеться проти нього. Асиметричність інформаційної зброї особливо виявляється в негативних контекстах, зокрема звинуваченнях, на які сучасне суспільство реагує досить неадекватно. Тексти, що популяризуються, розраховані лише на своїх прихильників, вони пропагують боротьбу, а не породжують у суспільстві варіант спокою.

Однак у пізніших числах (за листопад-грудень 2014 р.), коли час політичної реклами спливає, спостерігаємо чіткіше окреслення протиставлення «влада в столиці – влада на місцях»: **Доки в столиці мудрують над складанням державного бюджету, на місцях доводиться готуватися до розвитку подій за будь-яким сценарієм** (назва статті «У Києві призначили тарифи для Кривбасу») [ЧГ. – 2014. – №96 (21521) від 18 грудня. – С. 3].

Громадянське суспільство вже звикло до того, що виступи українських політиків «часто не відповідають загальноприйнятому стилю оформлення офіційного повідомлення, а їхній зміст має прихований чи явний маніпулятивний характер, або вони містять вербальну агресію щодо опонента» [4, с. 166]. На жаль, ЗМІ виступають у вторинній ролі щодо

створення інформаційного продукту, первинну роль виконує політична сила, яка надає певній події статусу небезпечної, визначає її характер як загрозливий. Коли ЗМІ не дозволено брати участь у процесах створення достовірної дійсності, вони лише поглиблюють і поширюють уявлення, задані з боку політикуму. На підтвердження наведемо 2 репліки-запитання журналіста до заступника директора КПТМ «Криворіжтепломережа» (про рентабельність нового тарифу на теплову енергію – Н. М.): – *Тобто хочете сказати, що вам потрібно було ще більше? І ви, мовляв, ще й пожаліли людей, встановивши стільки, а не більше...; – У Києві видніше, що коїться у Кривому Розі, аніж тут на місці?* [ЧГ. – 2014. – №85 (21510) від 11 листопада. – С. 4]. Крім опозиції «влада в столиці (Київ) – влада на місцях (Кривий Ріг)», простежуємо нав'язуване протистояння: з одного боку, «Криворіжтепломережа», а з іншого, – споживачі.

Український інформаційний простір загалом, «Червоний гірник» зокрема, продукує й підтримує боротьбу міфологій. Різні міфи слугують орієнтиром для представників різних адміністративно-територіальних одиниць (столична еліта *намагається поставити на коліна* місцеву).

В інтеракціях політиків і утворюваних ними контекстах / текстах відтворюється суспільне середовище, яке складають політичні діячі усіх рівнів. На шпальтах видання експлуатується тема руйнації (щось нагадує відому сентенцію, популярну в римській республіці, – Карфаген має бути зруйнований): *«Купка радикалів, які розгромно програли на виборах, при фінансуванні криміналітету намагається зруйнувати стабільність у Кривому Розі, ставлячи під загрозу забезпечення сотень тисяч городян теплом, медикаментами, роботу громадського транспорту та служб життєзабезпечення»* – назва: «Криворіжці не підтримують антиправні дії псевдомайдану» [ЧГ. – 2014. – №93 (21518) від 9 грудня. – С. 2]. Пор. російською мовою та сама цитата в статті під назвою «Антикриворожанам не вдасться розрушити наш город!» [ЧГ. – 2014. – №91 (21516) від 2 грудня. – С. 1].

Газета має свободу публікувати та подавати інформацію, зокрема вдаватися до перебільшень. Цілком погоджуємося з твердженням С. Романюк, згідно з яким, «аналізуючи мовлення політика, необхідно «розмістити» його в ситуаційному контексті, щоб зможти відповідно правильно проаналізувати «мовне наповнення» виступу, а також його приховані елементи, напр., персвазію, агресію, маніпуляцію, пропаганду тощо» [4, с. 168]. Інформація та ідеї, які є подразниками для певних кіл, груп населення, повинні мати можливість поширюватися задля охорони «плюралізму, терпимості та широти поглядів, без яких неможливе

демократичне суспільство», водночас «плюралізм вимагає існування певної рівноваги між (іноді) суперечливими інтересами груп більшості та меншості в суспільстві» [1, с. 14].

Інформація діє на читачів тим сильніше, чим більше в них внутрішньої готовності прийняти її. Якщо цієї готовності немає, то, за теорією когнітивного дисонансу, споживачі медійного продукту або відмовляють у довірі джерелу інформації, або просто блокують її, використовуючи солідніші, надійніші джерела.

Наведемо кілька положень Резолюції 1003 (1993) Ради Європи «Про етичні принципи журналістики» [2, с. 18–19]. Пункт 2: «Професія журналіста передбачає права й обов'язки, свободи та відповідальність»; пункт 4: «Поширення повідомлень має базуватися на принципі достовірності, що забезпечується відповідними засобами перевірки й доказів, а також на неупередженості подання, опису й розповіді»; пункт 5: «Висловлення міркувань може включати думки або коментарі стосовно загальних ідей чи зауваження відносно повідомлень, що стосуються поточних подій»; пункт 8: [громадянин] «має право вимагати, щоб інформація, яку надають журналісти, подавалася правдиво, якщо мова йде про повідомлення, та чесно, якщо йдеться про міркування, без зовнішнього втручання з боку органів державної влади або приватних осіб»; пункт 13: «...законна повага до ідеологічної спрямованості видавців і власників обмежена абсолютною вимогою щодо достовірності повідомлень і моральності міркувань».

Окремі матеріали, уміщені в «Червоному гірнику», мають виразно дискримінаційний характер, обмежують можливості, права чи привілеї, якими можуть користуватися члени соціуму. Наприклад: *Хоч одна шпаринка в законодавстві таки є, якою розумні люди вже скористались, а інші ось-ось використають. Йдеться про законодавство щодо створення об'єднань співвласників багатоквартирних будинків (ОСББ), себто формального підтвердження нинішнього фактичного статус-кво <...> Так ось, продовжуємо про **вдумливих людей**, які знають закони і вміють ними користуватися<...> Це де ж такі гроші взяти? **Розумні люди** їх одержують з бюджету, не спустошуючи власної кишені, натомість ще й отримуючи відремонтовану покрівлю з гарантією<...> Але **журналістська етика** формальним словам вимагає підтвердження фактичними діями<...> Побачив на власні очі й через фотооб'єктив, оцінив і навіть трохи позаздрив мешканцям цих зовні звичайнісіньких «хрущовок», у яких живуть **справді розумні люди** [ЧГ. – 2014. – №87 (21512) від 18 листопада. – С. 4]. Стаття має назву «Об'єднання еднає сусідів та гроші», однак протиставлення **розумних вдумливих людей** та **інших** свідчить про*

дискримінацію останніх (право на якісні житлово-комунальні послуги), жодним чином не сприяє зняттю напруги між прихильниками ОСББ та їх критиками, крім того, ставить під сумнів обізнаність автора цитованого матеріалу з тим, що таке *журналістська етика*.

Варто розрізняти, чи є емоційно-забарвлені слова самі собою мовою ненависті. Це може бути ознакою стереотипності, це може бути ознакою емоційності.

Слід обережніше підходити до номінації осіб, які внаслідок обґрунтованих побоювань стали жертвою переслідувань за певними ознаками, скажімо, належності до певної соціальної групи або політичних переконань, перебувають за межами території постійного проживання (стосується тимчасово не контрольованої Україною території). Так, якщо вжито слово *біженці* (словникове визначення: люди, що залишають місце свого проживання під час війни або стихійного лиха), то синонімічний ряд із словом *гості*, та ще й *донецькі*, може викликати небажані асоціації. Наприклад: *Стосовно ж передачі приміщення КЕІ* (про рішення щодо передачі головного корпусу Криворізького економічного інституту Донецькому національному університету економіки і торгівлі ім. Михайла Туган-Барановського – Н. М.), *думаю, проблема загострилась не тому, що донецьким біженцям тут не раді, а тому, що питання вирішувалось не зовсім відкрито, без участі педагогів і студентів <...> У Кривому Розі багато приміщень, і знайти альтернативу для донецьких гостей можна без шкоди для КЕІ* [ЧГ. – 2014. – №95 (21520) від 16 грудня. – С. 5]. У наведеному контексті слід було вжити словосполучення *вимушені переселенці*, що має прозору внутрішню форму. Проаналізований приклад (сподіваємося, що це недогляд) дає алюзію на казку про Зайчика, до якого в хатинку попросилася тимчасово пожити Лисичка, а потім вигнала господаря. Аби не виникало подвійного контексту, необхідно все називати своїми іменами.

В окремих випадках спостерігаємо дискримінацію за гендерною ознакою. Наприклад: *Керівниця вишу* (в. о. ректора та заступник – Н. М.) *докладно розповіли про його важке становище, розкол у викладацькому складі, переслідування педагогів і студентів з боку керівництва так званої «ДНР». Жінки попросили виділити Дон НУЕТ будь-яке окреме приміщення та гуртожиток і запевнили, що не претендують саме на головний корпус КЕІ, який став каменем спотикання* [ЧГ. – 2014. – №95 (21520) від 16 грудня. – С. 5]. Не вважаємо коректним називати представників ректорату за статевою ознакою. У професійному середовищі вживається офіційно присвоєне вчене звання. Важко уявити, аби в подібному контексті в. о.

ректора та його заступника назвали чоловіками (на зразок *Перед присутніми виступили міський голова та секретар облради. Чоловіки наголосили...*). У такому разі соціокультурна роль особистості нівельована, на чільне місце висунуто біологічні відмінності. Під сумнів ставляться ділові якості управлінців; виявляється, що жінка на посаді може вирішити складну ситуацію, лише викликавши до себе жаль (*важке становище, переслідування, попросили, будь-яке, запевнили, не претендують*), тобто транслюється модель сімейно-побутових відносин. Це яскравий приклад гендерної асиметрії в офіційному спілкуванні.

Місцеві ЗМІ здатні «створювати простір для діалогу, задовольняючи специфічні потреби або вимоги певних груп громадянського суспільства та виступаючи чинником соціальної єдності та інтеграції» [1, с. 32].

Спеціальним зобов'язанням ЗМІ є сприяння культурі терпимості й розуміння, натомість аналізовані матеріали переконують нас у зворотньому: *Від керівництва міста вийшов послікуватися з мітингувальниками секретар міськради Сергій Маляренко, але на його адресу від однієї з учасниць акції пролунали погрози підняти зеків* [ЧГ. – 2014. – №93 (21518) від 9 грудня. – С. 2]. Ілюстрація містить вербальну агресію, нав'язує протистояння, має дискримінаційний характер. Дискримінацію раніше засудженої особи підтримує ідеологія як влада ідей.

Політичний дискурс має безпосередній вплив на формування інших дискурсів, зокрема дискурсу ЗМІ, а також на взаємини між державою, економікою і громадянським суспільством. Зіткнення думок, переконань, вектори яких спрямовані в протилежні сторони, стає основним інформаційним конфліктом в інформаційному полі.

У Резолюції 1003 (1993) Ради Європи «Про етичні принципи журналістики» інформацію визначено основоположним правом громадянина. Див. пункт 15: «Інформаційні організації мають ставитися до інформації, як до основоположного права громадянина, а не як до товару» та пункт 21: «Журналістика не повинна змінювати правдиву й неупереджену інформацію або чесні думки, використовувати їх на користь ЗМІ, намагаючись створити чи сформувану громадську думку, оскільки законність журналістики ґрунтується на ефективній повазі основоположного права громадян на інформацію як складовій поваги демократичних цінностей» [2, с. 19]. Міркування журналіста обов'язково є суб'єктивними, однак слід дотримуватися, щоб міркування висловлювалися чесно й відповідно до етичних засад.

Не може бути вільного і демократичного суспільства без вільної

преси, тому політичні діячі, представники владних структур, різні компанії повинні погоджуватися з опублікуванням незручної або неприємної для них інформації. ЗМІ слід послідовно застосовувати принцип верховенства суспільного інтересу, навіть коли ставиться під загрозу повага до приватного життя або збереження так званих секретних матеріалів [1, с. 50–51]. Журналістика є несумісною з журналістськими кампаніями, що проводяться на підставі заздалегідь випрацюваних позицій і спеціальних інтересів. Засобам масової інформації не треба експлуатувати якість або зміст повідомлень чи міркувань задля збільшення кількості читачів і, відповідно, прибутків.

Нині назріла потреба здійснювати моніторинг мови ЗМІ, щороку публікувати дослідження фахівців, зроблені постфактум, про достовірність поширюваної інформації. Це слугуватиме показником довіри, який громадянин зможе використовувати як підказку щодо етичного стандарту, досягнутого кожним окремим засобом масової інформації (у нашому випадку – криворізькою міською комунальною газетою «Червоний гірник») чи навіть кожним окремим журналістом.

Література

1. Жити разом : Посібник з норм Ради Європи щодо внеску ЗМІ в поліпшення соціальної згуртованості, міжкультурного діалогу, взаєморозуміння, терпимості та демократичної участі / Вид. під кер. Я. Ланж. – Рада Європи, 2010. – 62 с.
2. Рада Європи. Парламентська асамблея. Резолюція 1003 (1993) «Про етичні принципи журналістики» // Стандарти Ради Європи у сфері медіа : Законодавчий бюлетень. – К., 2005. – С. 18–20.
3. Рекомендації ради Європи щодо роботи медіа в кризові часи [Електронний ресурс]. – Режим доступу : osvita.mediasapiens.ua
4. Романюк С. Формулювання комунікату в українському політичному дискурсі : невміння чи свідоме маніпулювання? / С. Романюк // Studia ucrainica Varsoviensia. – Warszawa : Wydawnictwa uniwersytetu Warszawskiego, 2015. – С. 165–178.

Стаття надійшла до редакції 25.07.2015 р.

УДК 398.23(477)

Н. Г. Мельник

УКРАЇНСЬКИЙ СОЦІАЛЬНО-ПОБУТОВИЙ АНЕКДОТ XX СТОЛІТТЯ ЯК СПРОТИВ ТОТАЛІТАРИЗМУ

Мельник Н. Г. Український соціально-побутовий анекдот XX століття як спротив тоталітаризму

У статті досліджуються проблеми відображення в соціально-побутовому фольклорі XX століття, а саме в анекдоті, народних оцінок радянського тоталітарного

© Н. Г. Мельник, 2015.

режиму. Народні твори осмислюються як спосіб протесту проти геноциду українського народу в часи ідеологічного тиску на все національне.

Ключові слова: соціально-побутовий фольклор, радянський тоталітарний режим, анекдот.

Мельник Н. Г. Социально-бытовой анекдот XX века как сопротивление системе тоталитаризма

В статье исследуются проблемы отображения в социально-бытовом фольклоре XX века, а именно в анекдоте, народных оценок советского тоталитарного режима. Народные произведения осмысливаются как способ протеста против геноцида украинского народа во времена идеологического давления на все национальное.

Ключевые слова: социально-бытовой фольклор, советский тоталитарный режим, анекдот.

Melnik N. G. Social and domestic anecdote of the twentieth century as the resistance system of totalitarianism

This article investigates the problem of mapping in Welfare folklore twentieth century folk, namely in anecdote, estimates of Soviet totalitarian regime. People work conceptualized as a way to protest against the genocide of the Ukrainian people in times of ideological pressure on all national.

Key words: social and domestic folklore, Soviet totalitarian regime, anecdote.

Останні десятиліття свідчать про активізацію інтересу до етнокультурної спадщини українського народу, характеризуються прагненням українців зрозуміти свою національну вдачу, зберегти та розвинути матеріальний і духовний досвід у руслі традицій.

Фольклор XX століття – особлива сторінка традиційної культури, що потребує серйозного глибокого осмислення з огляду на складність політичних, соціальних і психологічних ознак доби.

На думку сучасного дослідника української народної творчості Р. Кирчіва, це завдання ускладнене нав'язаним у свій час концептом так званого «радянського фольклору», себто народної творчості, яка підтримувала й возвеличувала радянський лад, його натхненників, вірних слуг і вождів. Саме головню цим новітнім фольклором, а властиво, псевдо-чи квазіфольклором, мала право займатися невелика кількісно і якісно та до крайності стероризована українська радянська фольклористика» [2, с. 5].

Як зазначає С. Мишанич у студії «Біля джерел народної прози», «радянська влада стежила за найменшими проявами народного невдоволення і жорстоко розправлялася з опозиціонерами. На фольклорні зразки, що відбивали ставлення народу до авторитарного режиму, було накладене табу, а їх носіїв чекали ГУЛАГівські табори, тюрми, розстріли.

<...> строго регламентовану творчість колективів художньої смодіяльності з її примітивними одами і панегіриками партії та її вождям стали класифікувати як вияв народного мистецтва» [5, с. 303].

До ідеологічної роботи залучалися й науковці-фольклористи. Вони зобов'язані були фіксувати все, що популярне в цей час у народному середовищі. При цьому якщо вчені натрапляли на твори антирадянського змісту, то залишали їх поза фольклорними збірниками. Боячись репресій, і носії фольклору, і записувачі намагалися зберігати такі зразки в щоденниках, приватних колекціях, архівах, а то й просто в пам'яті [5, с. 303].

Як стверджує Р. Кирчів, у цей час об'єктивне вивчення фольклорних зразків було призупинене: «під загрозою суворих санкцій, включно з кримінальними, поза увагою дослідників залишалася та загнана в глибоке підпілля властива народна словесність, яка виражала критичне ставлення, неприйняття і осудження більшовизму, відображала драматичні переживання і настрої широкого загалу у зв'язку з «докорінними перетвореннями» у житті і свідомості, голодоморами, масовими репресіями депортаціями та іншими насильствами, творчість, яка «во врем'я люте» кріпила дух народу, будила протест, кликала на боротьбу з окупантами і була пов'язана з цією боротьбою [2, с. 8].

Здобуття державної незалежності України відкрило нові перспективи дослідження фольклору ХХ століття.

Головним завданням сучасної фольклористичної науки має стати «український фольклор ХХ ст. у пов'язаності з суспільно-політичним і національно-культурним буттям українського народу в той період та новочасними загальнофольклорними процесами; відображення в народному слові всього того, що довелося зазнати і пережити Україні у ХХ столітті» [2, с. 9–10].

Одним із найпродуктивніших у цьому сенсі жанрів усної народної творчості є анекдот.

Сучасна дослідниця українського народного традиційного анекдоту І. Кімакович вважає, що найважливішими ознаками анекдоту, які забезпечують цьому жанрові популярність у просторі та часі, є: установка на достовірність, узагальнення життєвого досвіду, фабульність і здатність до сюжетних трансформацій, спровокованих комунікативними потребами [1, с. 168]. У праці «Анекдот як фольклорний жанр» авторка визначає ще кілька характерних рис відповідного прозового жанру: «...тверезий аналіз реальності, помножений на прекрасне знання закономірностей та парадоксів життя, образна сила і гранична чіткість вислову є формують таку ідеологему як анекдот» [1, с. 275].

З позиції І. Кімакович, «анекдот у культурному побуті виконує не лише розважальну функцію, він є засобом протидії злу, потворності, утискам, джерелом оптимістичного світобачення, а його здатність до здорової самоіронії сприяє етичній самоідентифікації носіїв і є умовою нормального розвитку національного організму» [1, с. 173].

Г. Мальцев вважає анекдот жанром «абсолютно специфічної естетики». Характеризуючи анекдот епохи застою у праці «Традиційні формули російської народної необрядової лірики», учений підкреслює, що цей жанр дав таку характеристику часу, відносин, поведінки людей, оцінку історичних особистостей та сучасників, яку ми не знайдемо в будь-яких інших джерелах суспільної думки» [4, с. 63–64].

На думку Р. Кирчіва, у XX столітті «анекдот вийшов практично на перше місце як найбільш мобільний і впливовий вид народної творчості, здатний оперативно відгукуватися і сміливо реагувати на болючі й актуальні суспільні справи <...> Анекдот і низка інших малих форм усної народної словесності піднялися в новітню добу до рівня політичної сатири» [2, с. 520]. Саме анекдоти, вважає науковець, оперативно реагували на події, а усна коротка форма передачі ідейних смислів, несподівана розв'язка та сміховий ефект сприяли їх швидкому прийняттю слухачами [2, с. 7].

Аналіз фольклористичних праць, присвячених дослідженню народного анекдота, дає змогу зробити висновок про адаптування сюжетів, мотивів та образів традиційних творів у XX столітті до потреб нового часу, а також про поповнення анекдотичного репертуару новотворами. Найбільшою і найістотнішою особливістю українського народного анекдоту XX століття є його політизація [2, с. 82].

У праці «Традиційний анекдот у контексті сміхових явищ української культури» І. Кімакович указує на появу в XX столітті нових тенденцій в осмисленні народом дійсності, пояснює філософсько-психологічні чинники їх виникнення: «Саме крах табу супроводжує руйнування офіційної культури й перетворення її на сміхову. Заперечення як абсолют провокується прагненням самоствердитися й вижити. Сміх допускається в усі форми. Так, сьогodнішню культуру, на нашу думку, також можна кваліфікувати як сміхову» [1, с. 3].

У часи, коли справжнє ставлення до подій у тоталітарній країні відкрито висловлювати було вкрай небезпечно, народне слово сконденсувало та зберегло народні оцінки «діяльності» комуністичних лідерів, викрило лицемірство більшовицької ідеології щодо простої людини та сформулоало засади національної ідеї.

Анекдотичні гнізда, тематичні групи соціально-побутового

фольклору ХХ століття – розгалужені та багатокомпонентні. Проте, їх об'єднує ідеологічна незаангажованість, об'єктивність і глибоке розуміння справжньої сутності історичних подій та природи людини.

Кілька прикладів:

1. Зразок популярного в радянські часи так званого «вірменського анекдота»: *Скажи, душа мой, що таке: починається на У, кінчається на Ч? – Не знаю. – Комуніст. – ?! – Таки комуніст, бо всякий на них говорить: «У, сволоч!»* [7, с. 94].

2. *Питаються жиди: – Ваше ставлення до радянської влади? – Як до власної дружини. – ? – Ненавиджу, але звик та терплю* [7, с. 46].

3. *У СРСР всюди портрети вождів. Особливо повно їх у вітринах крамниць. Один аптекар виставив портрет Сталіна й Хрущова у вікні аптеки, але не додивився до аптечних об'єв. А прохожі побачили з вулиці під портретами напис – «Свіжі п'явки»* [6, с. 73].

4. *Колгоспник гризе сіно. Це зауважує урядовець і обурено кричить: «Але ж товаришу, а що ж робитимеш зимою? Тепер, літом, їдять траву!»* [6, с. 74].

Як справедливо зауважує Р. Кирчіва, новітній фольклор проявив себе як важливий чинник і показник утвердження буття нації, тягlosti і незнищенності її духовних цінностей, її опозиційності до антикультури та сутнісної причетності до загальнолюдського цивілізаційного поступу. дійсність, але й «сама стала її суб'єктом і значущим духовним чинником [2, с. 523].

Отже, спроби духовно протистояти тотальному винищенню, намагання зберегти національну й особисту ідентичність сприяли появі такої гілки народної словесності, як соціально-побутовий анекдот ХХ століття. Саме він допоміг зберегти та передати нащадкам традиційний дух свободи, проілюстрував неупередженість і стійкість народних політичних, соціальних, морально-етичних позицій, здоровий глузд та природний погляд на життя.

Література

1. Кімакович І. Анекдот як фольклорний жанр : [монографія] / І. Кімакович. – К. : Ін-т м-тва, фоль-ки та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України, 2014. – 316 с.

2. Кирчів Р. Етюди до студій над українським народним анекдотом / Р. Кирчів.– Львів : Інститут народознавства НАН України, 2008. – 268 с.

3. Конончук Т. І. Трагедія голодомору 1932–1933 рр. у фольклорі України. Проблема художньої трансформації історичної правди : автореф. дис. ... канд. філол. наук / Т. І. Конончук. – К., 1996. – 21 с.

4. Мальцев Г. И. Традиционные формулы русской народной необрядовой лирики (Исследования по эстетике устнопоэтического канона) / Г. И. Мальцев. – Л., 1989. – С. 63–64.

© Н. Г. Мельник, 2015.

5. Мишанич С. В. Біля джерел народної прози / С. В. Мишанич // Народні оповідання / [упоряд., прим. С. В. Мишанича]. – К. : Наукова думка, 1983. – С. 15–62.

6. Пахаренко В. Слово, що здолало смерть : Записи народної поетичної творчості про насильницьку колективізацію та штучний голод 1933 року // Народна творчість та етнографія. – 1991. – №6. – С. 51–54.

7. Чернописький М. Фольклорна політична сатира 20-х років ХХ століття у записях Сергія Єфремова : [монографія] / М. Чернописький. – Львів : Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2001. – 170 с.

Стаття надійшла до редакції 21.07.2015 р.

УДК 811.161.2276.6:598.2:908(477.63)

Т. М. Мішеніна

ОРНИТОЛОГІЧНИЙ КОД У СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ (НА ПРИКЛАДІ ЛІТЕРАТУРИ РІДНОГО КРАЮ)

Мішеніна Т. М. Орнітологічний код у сучасній українській мові (на прикладі літератури рідного краю).

У публікації встановлено основні типи семантичних відношень в аналізованій лексико-семантичній групі за даними лексикографічних джерел; досліджено національно-мовну специфіку слів-відповідників за внутрішньою формою; досліджено специфіку в розвитку переносних значень назв птахів в українській мові на прикладі художнього мовлення письменника рідного краю.

Ключові слова: лінгвокультурологічний аналіз, орнітонім, орнітологічний код, художнє мовлення, мовна картина світу, етнокультура.

Мишеніна Т. М. Орнітологический код в современном украинском языке (на примере литературы родного края).

В публикации определены основные типы семантических отношений в анализируемой лексико-семантической группе по данным лексикографических источников; исследована национально-семантическая специфика слов-идентификаторов в соответствии с внутренней формой; исследована специфика в развитии переносных значений названий птиц в украинском языке на примере художественной речи писателя родного края.

Ключевые слова: лингвокультурологический анализ, орнитоним, орнітологический код, художественная речь, языковая картина мира, этнокультура.

Mishenina T. M. Ornithological code in the contemporary Ukrainian language (on the example of the local literature).

The article defines the main types of semantic relations in the analyzed lexical-semantic group according to lexico-graphic sources; analyzes national-semantic specificity of identifiers in accordance with the inner form; examines specificity in development of indirect meanings for birds names in Ukrainian language on the example of author's literary speech of the native country.

Key words: lingvoculturological analysis, ornithonim, ornithological code, literary speech, lingual picture of the world, ethnic culture.

Мова, відображаючи світ, відтворює зміст усіх галузей індивідуального й суспільного життя. Закладені в мові теоретичні, практичні й культурні знання, національна специфіка уявлень про світ носіїв мови та їх своєрідність реконструюються з допомогою семантичного, концептуального та лінгвокультурологічного аналізу, що уможлиблює з'ясування особливостей етносвітосприйняття через призму мовної картини світу.

Питання мовної картини світу розглядалося багатьма вітчизняними і зарубіжними науковцями: Ю. Апресян, Н. Арутюнова, Г. Брутян, Л. Вайсгербер, А. Вежбицька, О. Голубовська, В. Жайворонок, В. Калашник, Ю. Караулов, І. Левонтіна, В. Маслова, Н. Сукаленко, Ю. Степанов, І. Штерн; аналізу концептів присвячені праці С. Воркачова, В. Дем'янкова, В. Карасика, В. Колесова, М. Красавського, Д. Лихачова, В. Маслова, М. Піменової, З. Попової, А. Приходька, Ю. Степанова, І. Стерніна, В. Теля; особливості реалізації концепту «птахи» (як одного з культурно маркованих для українського етносу фрагментів картини світу) у мові розглядали Г. Богущкий, В. Бойко, Й. Дзендзелівський, Л. Дробаха, І. Казимир, М. Никончук.

Актуальність дослідження зумовлена недостатнім вивченням поняття орнітонімного коду, що є перспективним напрямом задля подальших лінгвістичних досліджень, оскільки особливості художнього відтворення орнітонімного коду, використані мовностилістичні засоби дозволяють виявити найприкметніші характеристики ідіостилу письменника та специфіку його світосприйняття в корелятивному співвідношенні з етнічною картиною світу.

Вивчення метафоричних значень із властивими їм ідіоматичністю, стилістичними конотаціями характеризує національну самотність мовного колективу, детерміновану умовами життя етносу та його історичним буттям [1; 2]. Аналіз спільного й відмінного в семантичній структурі допомагає простежити психолінгвістичні механізми мовно-кодової переорієнтації, що має значення для науково обґрунтованої моделі орнітонімного коду та збагачує знання про національно-культурну специфіку мовної картини світу, розкриває особливості виникнення й вживання досліджуваних назв птахів в українській мові.

Комплексний лінгвокультурологічний аналіз семантики назв птахів в українській мові уможлиблює виявлення своєрідних, не досліджені донині, відтінки сприйняття того чи того денотату в контексті української культури.

Метою дослідження є здійснення системного лінгвокультурологічного аналізу орнітологічного коду і виявлення особливостей мовної його реалізації як складника етнічної моделі світу в літературі рідного краю (на прикладі творчого доробку письменника Дніпропетровщини Григорія Ліщеньюка). За результатами спостереження над мовним матеріалом виявлено 312 мовних одиниць на позначення назв птахів у творчості Григорія Ліщеньюка.

Птах у тлумачному словнику розуміється як «хребетна тварина, яка має тіло, вкрите пір'ям, дзьоб і замість передніх кінцівок – крила» [5, с. 1186].

У контексті української етнокультури вважається, що *птахи* створили світ; вони є вісниками весни, яку відкривають ключами; мають у собі надприродні сили, приносячи радість буття [6, с. 488].

Автохтонність у змалюванні довкілля у творчому доробку Григорія Ліщеньюка позначена увагою до орнітонімного ряду: художнє мовлення поета рідного краю – Дніпропетровщини – дозволяє відтворити об'єктивну орнітонімну картину лісостепу (*вивільга / жовтоброуха* (Oriolus oriolus); *гусак* (Anser anser); *жайворонок* (Alauda arvensis); *зозуля / зигзиця* (Cuculus canorus); *крук / ворон* (Corvus corax; Corvus cornix); *лебідь-шпун* (Cygnus olor); *лелека* (Ciconia ciconia); *перепел* (Coturnix coturnix); *пугач* (Bubo bubo); *сич* (Aegolius funereus); *сова* (Strix uralensis); *сокіл* (Falco biarmicus); *соловей* (Luscinia megarhynchos); *стриж / берегівка, серпокрил, серпокрилець* (Riparia riparia); *чайка / кавка-галка, мева, кигитка, рибалка* (Vanellus vanellus); *чапля* (Ardea cirenea).

За нашим спостереженням, орнітоніми *сова* – хижий нічний птах з великою круглою головою, великими очами й коротким гачкуватим дзьобом; провісник біди, небезпеки [6, с. 559]; *сич* – хижий нічний птах бурого кольору родини совиних; зловісна птиця; віщує лихо, смерть [6, с. 540] – у поетичному доробку Григорія Ліщеньюка реалізують додаткові значення:

– спектральної інтерпретації світосприйняття: *Ах, ця ніч морозна і ясна / Сипле зорі в снігові сувої. Навіть сови в кольорових снах / Білизни не бачили такої* (ВК с. 4) – пор.: *Сові сонце очі коле*;

– додаткової конотації складного поняття «мудрість» у значеннях «передбачуваність, розуміння внутрішнього світу людини», «розуміння інших світів»: *Морозна ніч в снігу по боки, / Блука біля моїх вікон. / Й стара сова в дуплі глибокій / Від мене заховала сон* (7, с. 12); *Тим снам уже ніхто не знає ліку, / хіба що сич, який дрімає в корні* (7, с. 93); *Вчиться сич по зорях ворожить, / Покотився місяць у замети* (8, с. 112);

– додаткової конотації, пов'язаної з манерою вигуку птаха // *порівн.: кричати пугачем / сичем* [5, с. 1322]: **Кричать** сполохані **сичі** / У прохолодну просинь. / Візьму та й нині уночі / Покличу в гості осінь (7, с. 23).

Сприйняття орнітонімів **жайворонок** – польова чи степова співуча пташка ряду горобцеподібних // *у порівн.: співати як жайворонок* [8, с. 362]; **соловей** – маленький перелітний корисний птах родини горобиних, з сірим оперенням, самець якого чудово співає, особливо в період гніздування [8, с. 1354] – актуалізує конотацію, що конститується на звуковій ознаці: *У веснянок очі проліскові... / Скоро жайвір височінь розбудить, / Співом засіваючи поля* (7, с. 61); *А навесні, як жайвір заспіва, / Й земля всміхнеться сонячними днями, / Посію я сумні свої слова – Нехай вони зйдуть колись піснями* (8, с. 90).

Звукова орнаментика дає змогу говорити про:

– звукову ознаку, що має культурну маркованість у семантичній структурі звуконайменувань: глибинний рівень становлять ознаки, що виражають узагальнені смисли «гуж» – «сукупність багатьох звуків різної частоти й сили» [5, с. 265]; «крик» – «сильний різкий звук голосу» [5, с. 586]: *Ці ягоди горобини / Гірки-гірки. / Скажи, з чиєї це вини / Вони такі? Чи через те вони гірчать, / Що мерзнуть дні? / Що дикі гуси вже кричать / У вишині?* (7, с. 5); *Сірі тіні загойдалися на плесі. / Щось кричали дикі гуси в піднебесі, / За собою, певно, кликали в політ* (7, с. 103);

– загальну ознаку: *Покинуте гніздо в безлистім гіллі, / Листок опалий в ньому задрімав. / У небі дикі гуси, гилля-гилля, / Напевне, скоро буде вже зима* (7, с. 22) – звуконаслідування.

Дослідження мовної естетики Григорія Ліщенко виявляє лексико-семантичну специфіку вживання образів *птахів* як репрезентантів художнього моделювання світу. Так, семантичне наповнення словообразів *птахи / вівільха, зозуля, гуси, журавель, сич, соловей* характеризується емоційним забарвленням, що формується конотативними значеннями лексем:

1) *співати* – видавати голосом музичні звуки; щебетати, свистіти і т. ін. [5, с. 1366]; *дзвеніти* – звучати дзвінко [5, с. 292]; *закувати / кувати* – видавати звуки «куку» (про зозулю) [5, с. 594]; *кричати* – видавати крик; волати, галасувати, репетувати // видавати пронизливі звуки (про тварин, птахів) [5, с. 588]; *телготіти* – звук, подібний до телготіння [5, с. 269]; *ридати* – голосно плакати, схлипуючи й захлинаючись сльозами. // перен. Видавати, утворювати звуки, подібні до ридання [5, с. 1220]: *Колось вербі вітер грав на струнах, / Співала вівільха пісні* (ВК с. 49); *Не плач, дитино, сльози по краплині / Не затуманюй тугою і болем. / Блукає*

теплий вітер понад полем, / Співає соловейко на калині (ВК с. 97); *Сміялось і раділо все навколо. / Дзвеніли скрізь пташині голоси, / Дзвеніли пелюстки, дощами вміти, / Дзвеніли краплі срібної роси / І дзвін той розливався у блакиті* (ВК с. 116); *Закувала на калині зозуленька сива ...* (В, с. 13); *Бродять всю ніч пілігримами / Сиві тумани в степах. / Десь у безмежному просторі / Чути, як гуси кричать* (ВК с. 85); *Тривожно як гелгочуть в небі гуси, / І десь, аж там, ковтає їх імла* (ВК с. 184); *Місяць рогом хмарину лоскоче, / На морозі виблискує сніг. / І ридують сичі цілі ночі / Над розгоном безкраїх доріг* (ВК с. 119);

2) *вереск* – Пронизливий різкий крик, виск [8, с. 121]; *крик* – Сильний, різкий звук голосу; *зойк* // Про різкі звуки птахів [8, с. 586]; *спів* – дія за значенням *співати* // Звуки, утворювані цією дією [8, с. 1366]; *щебет* – спів деяких птахів (ластівок, солов'їв, жайворонків, щиглів) [8, с. 1637]; *Птахів тривожні верески, / Скоро летіти в даль* (7, с. 15); *Навколо тільки жовта порожнеча. / Ні щебету пташок, ні теплих злив, / Лиш днів промоклих сіра анемічність* (7, с. 9); *Короткий день... / Забрюханий в калюжі до колін / Стоїть і слуха крики журавлині. / В піщане дно видзвонює вода, / Скупавши хмари в заводях широких...* (7, с. 203); *В саду безлистім порожньо і голо. / Тут нині замість співу пташини / На саксофоні вітер грає соло* (7, с. 204).

Ієрархізація семантичних акустичних ознак, відтворених у художній тканині Григорія Ліщенюка, конститується на принципі розмежування власне звуку і звуку певної якості, звуку, диференційованого за певними критеріями:

– якісні ознаки: *інтенсивність* (*крик, свист*), *висота* (*високий / низький звук*), *тембр* / *характер звуку* (*переливчастий, різкий, гармонійний, пронизливий, монотонний / різнорідний, розкотистий, протяжний* – *вереск, дзвін, рик, музика, свист, рев, луна, гелгіт*);

– кількісні ознаки: *тривалість, моно- / поліфонія* (*свист / шум*).

Вербальні образи птахів, які традиційно символізують негативну емоційну забарвленість – *ворони*, уживаються переважно як збірні поняття, а поєднання з дієслівною семантикою посилює виразність негативних образних відтінків: *крохати* – синонім до *крякати* – *віщувати, накликати нещастя, невдачу* [5, с. 590], *кружляти* – має нейтральне значення руху навколо кого-, чого-небудь, описуючи кола [5, с. 591], що переосмислюється унаслідок метафоричного поєднання з кольороназвою і створює психологічне відчуття трагізму та безвиході: *Вже поля поорані, / Сумно навсібіч. / І кружляють ворони / Чорні, наче ніч* (7, с. 16); *Зимовий день розкльовують і крохають ворони, / скриплять на вітрі їхні голови* (8, с. 41).

Зауважимо, що тип співвідношення, за яким протиставляються

лексико-семантичний варіант з відтінками і без відтінків значень у художньому мовленні, в ідеальному вигляді повинен містити семеми, які відрізняються специфічними відтінками, тобто такими, які в іншому контексті не поєднуються співвідносним значенням і виражають своєрідні відтінки семантичного сприйняття того чи того денотата в певній мовній культурі чи відносять семему до інших денотатів. Отже, культурно відтінки надають можливість простежити особливості національного сприйняття певного денотата і тим самим привертають особливий інтерес.

Культурно позначене розуміння «долі» співвідноситься із її «куванням зозулею» у сприйнятті українського народу: *Кують зозулі цілу днину / Коней стриножених в степах... / Зозуленько, за сто червінців / Ти і мені коня підкуй* (8, с. 80); *Зозуля роки роздає / Усім, хто тільки хоче. / Ще зранку самого кує / Й куватиме до ночі* (8, с. 61); *Накуй, зозуленько, й мені / На щастя і на втіху. / Нехай мої всміхнуться дні / Дитячим щирим сміхом* (8, с. 61).

Коментуючи наведені текстові фрагменти, наголошуємо на культурній специфіці сприйняття аналізованого орнітологічного образу: зозуля віщує пробудження природи, отже, весну, оскільки давні українці вірили, що в неї оселяється весняне божество; віщує годину (пор.: *Зозуля кує – буде добра година*); будучи віщим птахом, пророкує людині кількість літ життя, долю.

Художнє мовлення Григорія Ліщенко відтворює картину органічного співвідношення час – птах: *Клюють зозулі вересневі зорі, / І пахне осінь яблуком в саду* (8, с. 27). Така позиція інтерпретації художнього образу зозулі стягує під один знаменник розуміння часових координат у світосприйнятті українців: традиційно вартовим «правильного» космічного часу, а не хаотичного часу, є півень; півень «піє» час, визначаючи межі нічного часу і часу пори року [9, с. 223]. Окрім того, зозуля традиційно кує лише навесні, від Благовіщення (7 квітня) до Івана (6 липня). Наведений фрагмент дає змогу говорити про розширення семантичної структури орнітонімного символу «зозуля» в сучасній регіональній художній літературі.

Констатуємо традицію у сприйнятті зозулі як уособлення матері-страдниці: *Закувала на калині зозуленька сива ... / Виряджала стара мати у дорогу сина* (8, с. 13) – мати-доля.

Особливістю ідіостилію Григорія Ліщенко є фоновий сегмент звуку; фонові звукові сегменти мають інформаційно-культурологічний характер, не завжди безпосередньо пов'язані з художнім текстом, водночас без них його глибинне розуміння неможливе. Орнітологічне

відтворення художньої реальності позначене перевагою дієслів (з прямим і переносним значенням) на позначення дії, яка супроводжується певними характерними звуками: *Синій серпень, імла золотава, / Перепілка біжить по стерні* (ВК с. 54); *Ген перепілка біжить, / Літо на крилах несе. / Серпню лишилося жить / Хвильку єдину і все* (7, с. 109); ... *Земля піщана, недорідна, / Та я люблю її таку. / Люблю за широчінь полів, / За прадідівські могили, / За степ, де сокіл бистрокрилий / Пантрує жертву в ковилі* (7, с. 60); *Стрижуть стрижі блакитну рань* (8, с. 43).

Уведення в контекст лексеми *крила* дозволяє вибудовувати орнітологічну картину на основі (окрім фонових звукових) таких семем, як «висота», «протяжність», «локативне поширення (звукова луна)», «легкість», «всеохопність», «доленосність», «темпоральна архітектоніка / світовий час»: *Вітрисько у ярюзі трубить, / Весь перемерзлий до кісток. / І птах, не відлетівши досі, / Вологий морок рве крильми* (7, с. 53); *Як же мені тепер жаль, / Літа, що вмерло давно. / Крилами дикі птахи / Вихлюпали його сни* (7, с. 105); *Дзвенять в повітрі їхні крила. / Вже осені давно пора / Напнути на вітрах вітрила* (8, с. 43); *Осені моєї очі сині / Вихлюпали крилами птахи* (7, с. 110); *Мокрий морок рвуть крила гусні, / На самому краєчку села* (7, с. 117).

Додатковий фоновий звуковий ефект поліфонії досягається шляхом використання іменників на позначення сукупності (*вервечки, клин, ключ, ланцюжок, табун, юрба*): *Густий туман гірчить, немов полин. / Пташиний ключ до вирій летить, / Покинувши свої обжиті хати* (7, с. 96); *І відлітає сірий ключ птахів* (7, с. 10); *Ключ журавлиний лине, / Губиться десь в імлі* (7, с. 10); *До чужого, забутого краю / Потяглись журавлині ключі* (7, с. 69); *І попливли журавликів ключі, / Мов човники у незнайому пристань* (7, с. 79); *Десь високо щемить знайомий звук, / То ключ птахів у вирій поспішає* (7, с. 184) – струнка побудова; ритмічний розголос; *Ген, погід хмари ланцюжки лелечі* (7, с. 9) – струнка побудова; поступальний розголос; – *І літа бабиного нить... Вервечки журавлині / На крилах літо понесли* (7, с. 145) – протяжність у побудові; поступальний розголос; – *І перелітних птахів клин / Від холоду втіка* (7, с. 15); *Я трава, я гіркий полин, / Я расту по долині. / Журавлів перелітних клин / Наді мною плив нині* (7, с. 53) – струнка побудова; послідовна звукова переливчастість; – *Сонний став на собі гойдає / Перелітних гусей табун* (7, с. 65); *Ще ночі ронять проходу, / Ховаючи в ярах сніги. / Й табун гусей упав на воду, / Збудивши сонні береги* (7, с. 121) – неструктурована ієрархічність у побудові; звукова поліфонія; – *Десь там, серед сонця і сміху, / Пташок галаслива юрба* (7, с. 75) – неструктурована

ієрархічність у побудові; певна міра какофонії у звуковому тлі.

Художнє мовлення, відтворюючи особливості звучання на рівні орнітологічного коду, реалізує потенції оцінювальної шкали дієслова «кричати»: перебіг часу: *Спиває спраглий вітер цілі дні. / Кричить у небі одинока птиця, / Вона гукає втрачену весну* (7, с. 127); *Завесніли розвихрені висі, / Дикі птиці у небі кричать* (7, с. 132) – радість, розгубленість, печаль; гармонійність архітектоніки світу: *Ранок розбудить сойку, / Крикне вона спросоння. / Відгомін в лісі зойкне, / Стихнувши в клена кроні* (7, с. 135); *Улітку стиглі грози аж гудуть, / Кричать у лісі непосиди-сойки* (7, с. 160).

Своєрідною є інтерпретація неба через асоціативну астронімну модель, пов'язану із специфікою розуміння концепту «небо»: *небо – пристанище птахів: Сіра втома під ноги лягає, / День короткий зовсім догорів. / І нічого тут більше немає, / Окрім неба та птиць угорі* (7, с. 117); *І птах, залітаний у небі, / Торкається до хмар кошлатих. / Йому нічого вже не треба, / Лиш тільки б літо наздогнати* (8, с. 49); *Жайворонком небо / Марить кожну мить. / Я лише для тебе / Буду в світі жити* (8, с. 58). У наведених фрагментах інтерпретуємо небо як вмістище хтонічних сил, які мають за давніми уявленнями українців птахи.

Використання дієслів руху з додатковим значеннєвим відтінком «літання на значні відстані» розгортають поетичну картину сезонного перельоту птахів; оспіваного т. зв. «вирію», який асоціюється з кращим світом: *Малий листок в гніздечку зазимує, / Так солодко і затишно отут. / Йому летіти в ірій не пасує, / Хоч птиці манять в синю висоту* (7, с. 22); *У вирій перелітні птиці лунуть, / Летять, летять знесилені ключі / І губляться у мороці порожнім. / Як часто ми здригаємось вночі, / На їхній крик, прощальний і тривожний* (7, с. 25); *Вже сіна покосили, / Склали все у копиці. / Загубилися птиці. / Рвуть вітри позолоту, / Гонять хмари здалеку* (7, с. 34); ... *У холодному падолисті / Хмари цідять дощі дрібні, / Засівають поля стернисті. / І крилаті птахи мої / загубилися у тумані* (7, с. 49).

Усталеним є уявлення давніх українців про ірій як «теплий край», «вічну весну», «теплу, вічнозелену й сонячну країну, розташовану далеко за морем», що послідовно відтворюється в поетичних картинах поета із додатковим відтінком закономірності перельоту, прагнення віднайти тепло: *Дрімає день в намисті глоду, / Птахам до вирію пора. / журиливо дивиться у воду / Верба трухлява і стара* (7, с. 49); *Холодна ніч пронизує дощем, / Нитки його зшивають хмари наче. / Мої птахи не відлетіли ще, / А за вікном промкла осінь плаче* (7, с. 165); *В холоднім небі птах*

залітаний, / Шляхів до вирію шука. / Болить крило, покрите ранами, / Злетіти в небо сил нема. / А там, за білими туманами, / Скрипить морозами зима (7, с. 86); Птахи у вирій полетіли / Тепла шукати (7, с. 51); Відлітають у вирій лелеки, / Відміряючи небо крильми (8, с. 30); Вологу синь пило повітря, / Птахи летіли за межу (8, с. 107); Фарбують охрою вітри / Крилатих лин барвисті шати / І гонять птахів до пори / В чужі краї тепла шукати (7, с. 87).

Мотив прощання з рідною землею інтерпретується через поняття покидання, що посилює значеннєвий відтінок суму, прагнення повернутися до рідних витоків: *Гнізда кинуті лелечі / Потомились від розлуки (7, с. 17); Вологу тишу в золотавий ліс / Ховають вересневі сині ранки. Покинуте гніздо очеретянки / Над річкою гоїдає верболіз (7, с. 42); Птахом кинуте гніздечко / Змерзне до кісток. / Сад, промоклий весь до нитки, / Біль прощань дотче (7, с. 47).*

Антропоцентричну модель сприйняття світу реалізовано в ряді відлітання (прощання) / повертання: *Знову попід хмарами високо / Нас птахи лишають до весни (8, с. 89); Весна, весна, чому ж така гірка? / Уже птахи вертаються додому... І пам'ять у минуле повертає. / На березі лиш я і самота, / Вона прийшла до мене нині в гості, / Щоб провести розтрачені літа, / Що линуть за водою в синій простір (7, с. 123); Через осінь летять дикі гуси, / Щоб весною вернутись назад (8, с. 48).*

Сприйняття людиною себе як іманентного складника всесвіту уможливило ототожнення процесу розставання з рідним краєм; віднайдення благодатного краю (у такому контексті, за нашим спостереженням, реалізовано значення раю як «блаженної сторони, вічного світла, Дерева життя» [6, с. 87]): *Відлітають птахи в далечинь голубу, невідому, / Над полями бринить їхня пісня – тремтлива й сумна. / За птахами і ми відлітаєм від отчого дому / І не знає ніхто, і не віда, чия в тім вина (7, с. 72); Чомусь на тебе боляче дивитись, / На сивий біль сумних твоїх полів. / Я б так хотів з вітрами нині злитись, / Щоб наздогнати сірих журавлів. / Вернути пташину у літо знову, / В зелені крони ясенів і лип (7, с. 191); За птахами у вирій полину. / Скину тугу з душі, / Жовтим листям віршів / замету за собою стежину (7, с. 222).*

Асоціативно-термінальний значеннєвий складник значеннєвої структури орнітонімів представлений антропонімічними знаками, оскільки за принципом антропометричності людина описує будь-яке явище знаками власного коду, що відповідають якостям людини. Дії птахів позначені лексикою антропного коду мови: дієсловами психоемоційного стану, мовної, мисленнєвої діяльності, поведінки;

назвами осіб, зокрема, й антропонімами, прикметниками якостей людської вдачі, позначеннями соматизмів людини тощо: *Вип'є пташина мала / Очі небес голубі. / Й літ перетлілих зола / Ляже на скроні тобі* (7, с. 109); *Сіренький птах, що тут з дитинства жив / У чагарях, поміж дерев крилатих, / Не захотів зі мною зимувати, / Напевно, з кимось іншим подружив* (7, с. 115); *Плачуть за літом журавлики / Сивої хмари слізьми* (7, с. 213); *І високо над світом, / Навіваючи сни, / Плачуть птахи за літом / У поділ тишини* (8, с. 61); *П'є вечір перегірклий сум, / Настояний на сині неба, / І важко падає в росу / Знесилений, самотній лебідь* (8, с. 81); *Втікає день, і помирає птаха / Спокійно й мудро, наче той Сократ* (8, с. 95); *Дзвенять в мені оті осінні дзвони, / Живе в мені печальна та краса, / Як дерево на землю листя ронить / Як дощами плачуть небеса. / І як птахи прощаються із нами* (7, с. 161).

Надання птахам прадавньої сили відмикати ключем весну, а також дарування душ дітей (*бусол, лелека чи гуси*) в авторській інтерпретації поглиблюється на рівні «вісника долі»: *Ой, летіли лебеді понад полем. / Загубили лебеді чиюсь долю. / Впала бідна доленька на покоси, / Повернутись лебедів вона просить* (8, с. 26).

Лінгвокультурологічне розуміння вирію як самовідновлення реалізовано на рівні зміни пір року: *Сумувала осінь, сумувала, / Цілу ніч від холоду тремтіла, / А на ранок сивим птахом стала / І в далекий вирій відлетіла* (8, с. 32).

Перенесення властивостей, ознак предметів, явищ, аспектів буття здійснюється насамперед за принципом уподібнення істотам; спостерігаємо «оживленням» неживого. Тропеїчні контексти становлять метафори, побудовані на ґрунті перенесення ознак із неживого на неживе (міжречове / позаперсонне означення). Функціонування лексичних одиниць у складі тропейчних конструкцій сприяє активізації словесної здатності до смислових перетворень. Порушення семантичної відповідності між словами виявляють метафоричні контексти. Семантичне ядро метафори формується на основі відношень між метафоризованим компонентом і словом-метафоризатором. Так, дієслова у складі тропів називають специфічні дії та стани, що характеризують істот, також задля реалізації своїх прямих значень. Натомість контекстуальна співвіднесеність аналізованих дієслівних компонентів зі словами на позначення природних явищ (*вітер, осінь, літо*), фітонімів (*дерева / листок*), людини засвідчує переосмислення первинних значень дієслів і збагачення семантичної структури іменників додатковими смисловими компонентами: *Вмирало літо, / Мов птах зелений* (7, с. 74); *Сльотава осінь помирає, / Немов невідлетілий птах* (7, с. 77); *Сумувала*

осінь, сумувала, / Цілу ніч від холоду тремтіла, / А на ранок сивим птахом стала / І в далекий вирій відлетіла (8, с. 32); *В саду безлистім порожньо і голо. / Тут нині замість співу пташини / На саксофоні вітер грає соло* (7, с. 204); *Малий листок в гніздечку зазимусь, / Так солодко і затишно отут. / Йому летіти в ірій не пасусь, / Хоч птиці манять в синю висоту* (7, с. 22); *Дерева – стокрилі птахи / Летять і летять понад хати. / І кидають тінь на дахи / Їх крила зелені, лапатаі ... Весною торкалися неба. / Дерева – зелені птахи, / Їх волі і простору треба* (7, с. 64).

Конкретно-чуттєва образність художньої мови Григорія Ліщеньюка поглиблюється за рахунок уособлення реалій «ідеальної» (екзистенційно-почуттєвої) сфери: *В полі чужому, далекому, / На перехресті доріг, / Стану я сірим лелекою, / Що відлетіти не зміг* (7, с. 18); *Я став би сірим птахом, але де там, / Земне тяжіння все не відпуска* (7, с. 119); *Облетілим листям перетлію, / Перегіркну, як в степу туман. / ...Що б тобі не говорили люди, / Знай, що став я птахом восени* (7, с. 118); *Як скінчатся дороги всі земні, / Хіба що птахом злинути до неба* (7, с. 160); *Полечу сіренькою пташиною / В рідний край, у сторону свою* (7, с. 52); *І десь далеко, в березні чи в квітні, / Де п'ють тумани сірі комиші, / Упасти з неба птахом перелітним / І спопеліти в полум'ї душі* (7, с. 182).

Діалог на рівні людина / птах розгортається в рефлексивний дискурс, коли позиція глибина рефлексії вимірюється кількісною характеристикою внутрішніх світів, що містяться у відображуваному внутрішньому світі; просторістю рефлексії як діалогу людини і птаха, внутрішні світи яких розглядаються одночасно; складністю рефлексивного судження, що враховує тривалість, наявність альтернатив під час розмірковування; істинністю / правдивістю світосприйняття: *Журавлі, журавлі, побратими блакитного неба... / Журавлі, журавлі, не сумуйте, ридати не треба, / Нам би тільки дождить, нам би тільки діждатись весни* (8, с. 10); *Журавлі, журавлі, я писати для вас буду вірші / І вдвлятись увись, і вслухатись в знайоме «курли»* (8, с. 10); *Вчора вітер всю ніч над дахом / Бився крилами в мокру вись. / Сивокрила, маленька птахо, / Ти моєю була колись* (7, с. 147).

Образне сприйняття орнітонімів пов'язане з особливостями їх фізичної побудови (наявність крил), здатністю літати та метафоричними особливостями сприйняття їх людиною.

Лексеми на позначення орнітонімів вирізняються активністю уживання в художньому доробку Григорія Ліщеньюка. Їх художньо-естетичне осмислення і мотивація відбивають сформовану традицію зверненості до народної міфології, а також властиву їй персоніфікацію

словообразів. Одухотвореність природи і її складників як домінуючого сприйняття і конструювання світу виявлена ще в язичницькому світобаченні і є іманентною характеристикою мисленнєвої діяльності людини зокрема, українського етносу загалом.

Мовне вираження культурного досвіду художньої свідомості відображається в понятійних, асоціативних та синтагматичних зв'язках орнітонімів, їх формально-структурних особливостях, лексико-семантичній структурі та семантичному потенціалі, можливості та здатності активізувати процес метафоризації.

Художнє відтворення орнітонімного коду у творчості Григорія Ліщеника має свої особливості, що полягають у збагаченні конотативного значення орнітонімів, сприйнятті їх у межах астрономічного часу як невід'ємного складника астральної моделі світу (вісники весни / долі); антропоморфне декодування орнітонімичної символіки (рівноцінність / співрозуміння внутрішнього світу птаха й людини).

На подальший розгляд заслуговує питання декодування орнітологічного коду в сучасній українській літературі з позиції лінгвокультурології, що уможливить застосування компаративного підходу до аналізу мовних картин світу етносів.

Література

1. Апресян Ю. Д. Языковая картина мира и системная лексикография / Ю. Апресян, Е. Бабаева. – М. : Языки славянских культур, 2006. – 160 с.
2. Голубовська І. О. Етнічні особливості мовних картин світу / І. О. Голубовська. – К. : Логос, 2004. – 284 с.
3. Дробаха Л. В. Національно-культурна специфіка птахів в українській та німецькій мовах : дис. ... канд. філол. наук / Л. В. Дробаха. – Кіровоград, 2002. – 187 с.
4. Казимир І. І. Концепт *птаха* у мовній картині світу української народу : автореф. дис. ... канд. філол. наук / І. І. Казимир. – Харків, 2007. – 20 с.

Список використаних джерел

5. Великий тлумачний словник сучасної української мови / [уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел]. – К.-Ірпінь : ВТФ «Перун», 2007. – 1736 с.
6. Жайворонок В. В. Знаки української етнокультури : [словник-довідник] / В. В. Жайворонок. – К. : Довіра, 2006. – 703 с.
7. Ліщенок Г. Вереснева коліскова / Г. Ліщенок. – Кіровоград : Центрально-Українське вид-во, 2013. – 234 с.
8. Ліщенок Г. Вибране / Г. Ліщенок. – Кіровоград : Центрально-Українське вид-во, 2013. – 234 с.
9. Українські замовляння : [літературно-художнє видання] / [упор. М. Н. Москаленко]. – К. : Дніпро, 1993. – С. 199–305.

Стаття надійшла до редакції 23.07.2015 р.

ПРЕЦЕДЕНТНІ ОДИНИЦІ ЯК ЗАСІБ РЕАЛІЗАЦІЇ СУГЕСТІЇ В УКРАЇНСЬКОМУ МЕДІЙНОМУ ДИСКУРСІ

Сахарук І. В. Прецедентні одиниці як засіб реалізації сугестії в українському медійному дискурсі.

Статтю присвячено вивченню сугестивного потенціалу прецедентних одиниць в українському медійному дискурсі. Виділено базові властивості медійного дискурсу. Схарактеризовано сутність явища сугестії як імпліцитного маніпулятивного впливу. Розмежовано прецедентні феномени (тексти, ситуації, особистості) та прецедентні одиниці (імена, вирази). Визначено мовні рівні та основні способи реалізації сугестії засобами прецедентних одиниць.

Ключові слова: маніпуляція, медійний дискурс, навіювання, сугестія, прецедентна одиниця, прецедентний феномен.

Сахарук И. В. Прецедентные единицы как средство реализации суггестии в украинском медийном дискурсе.

Статья посвящена изучению суггестивного потенциала прецедентных единиц в украинском медийном дискурсе. Выделены базовые свойства медийного дискурса. Охарактеризована суть явления суггестии как имплицитного манипулятивного влияния. Разграничены прецедентные феномены (тексты, ситуации, личности) и прецедентные единицы (имена, выражения). Определены языковые уровни и основные способы реализации суггестии средствами прецедентных единиц.

Ключевые слова: внушение, манипуляция, медийный дискурс, суггестия, прецедентная единица, прецедентный феномен.

Sakharuk I. V. Precedent Units as a Means of Suggestion Realization in the Ukrainian Media Discourse.

The article is devoted to the studying of the suggestive potential of precedent units in the Ukrainian media discourse. There were determined the basic properties of the media discourse. Author characterized the gist of the suggestion as a means of implicit manipulative influence. There were distinguished the precedent phenomena (texts, situations, personalities) and the precedent units (names, expressions). There were revealed the language levels and ways of suggestion realization by the means of precedent units.

Key words: manipulation, media discourse, precedent phenomenon, precedent unit, suggestion.

Медіадискурс є найбільш динамічним типом дискурсу, у ньому відбито зміни, що відбуваються щодня в суспільному, культурному та політичному житті країни. За рахунок залучення інноваційних технологій процес обміну інформацією значно пришвидшується, а її обсяги зростають у геометричній прогресії. Перманентні модифікації

медіадискурсу мотивують необхідність його постійного дослідження й аналізу властивостей, притаманних йому на певному етапі розвитку, що і зумовлює актуальність цієї статті. Ми вивчасмо медійний дискурс України на матеріалі друкованих видань «Український тиждень», «Дзеркало тижня», «Високий замок», «Газета по-українськи», а також Інтернет-видання «Українська правда» (<http://www.pravda.com.ua/>). Дискурс аналізуватимемо не як процес, а як результат, тому в цій роботі поняття «медіадискурс» та «медіатекст» вживатимемо як тотожні.

До основних рис сучасного українського медійного дискурсу можна зарахувати:

- доступність і оперативність інформування, які притаманні передусім онлайн-медіа-ресурсам;

- відносна об'єктивність, яка є результатом одночасної доступності кількох джерел інформації, що можуть пропонувати часом діаметрально протилежні тлумачення фактів; об'єктивність інформації мотивується також тим, що вона може подаватися сторонніми неупередженими спостерігачами, не зацікавленими у висловлюванні оцінки ситуації, наприклад, незалежними блогерами або просто очевидцями подій;

- мультимедійність та інтертекстуальність як особливості структурної організації медіатексту;

- масовість споживання інформації, велика різноманітність й анонімність аудиторії реципієнтів, її непостійний характер [1, с. 368–369];

- еkleктичність (або інтертекстуальність в широкому розумінні), що полягає у взаємодії в межах медіадискурсу інших типів дискурсу (освітнього, політичного, релігійного тощо), а також жанрова і стильова різноманітність медіатекстів [2, с. 23–24];

- інтерактивність як можливість реципієнтів брати участь у творенні медіадискурсу через участь в обговоренні поданих матеріалів у коментарях на веб-сайті видання або через створення і ведення власних медіа-джерел – блогів, профілів у соціальних мережах тощо;

- глобалізаційні тенденції, сутністю яких є тематична і жанрова відтворюваність медіатекстів;

- інтертекстуальність (у вузькому витлумаченні), яка полягає в активному залученні інтертекстуальних одиниць (цитат, алюзій, прецедентних одиниць) до творення медіатекстів [5].

Спектр функцій, виконуваних медійним дискурсом, досить широкий, проте ядерними його функціями постають інформування та вплив на реципієнтів. Щодо цього британські медіа-дослідники С. Коулмен та К. Росс зазначають, що ЗМІ не просто передають

повідомлення, вони значною мірою роблять внесок у формування соціальних, етичних та емоційних умов його сприйняття [10, с. 47–48].

Вплив на формування громадської думки медіа-засобами є непрямим, оскільки адресанти й реципієнти медіа-повідомлень переважно розділені в часі та просторі, а також імпліцитним, тобто «замаскованим» під об'єктивне висвітлення подій та оцінку фактів. Неочевидний, прихований вплив (навіювання, або сугестія) як спосіб формування громадської думки є значно дієвішим, ніж відкрита пропаганда й агітація, до яких поширене переважно скептичне ставлення, особливо серед реципієнтів, що зазнали життя за тоталітарних режимів.

Ефективність сугестії пояснюється також тим, що адресати її не помічають, або принаймні не сприймають її як спосіб маніпуляції свідомістю; навіювання відбувається неусвідомлено, головню за рахунок апеляції до почуттів реципієнта, тому в останнього складається враження самостійності прийнятого рішення й об'єктивності ставлення до певного явища або події.

Стратегії навіювання в тексті більшою мірою притаманні аналітичній пресі, що містять не лише інформаційний складник (висвітлення певної події), але й складник прагматичний (авторський коментар до цієї події, її оцінку, аналіз), і виконують інтерпретаційну (ідеологічну) функцію [2, с. 58].

Метою нашого дослідження є з'ясування ролі прецедентних одиниць як імпліцитних засобів реалізації сугестії в українському медійному дискурсі. Мета роботи зумовлює постановку таких завдань: 1) проаналізувати основні риси українського медійного дискурсу; 2) з'ясувати сутність поняття сугестії та виділити основні засоби її втілення в медійному дискурсі; 3) розмежувати поняття прецедентних феноменів і прецедентних одиниць, визначити маніпулятивний потенціал цих одиниць у дискурсі; 4) виявити способи реалізації сугестивності засобами прецедентних одиниць.

Сугестія становить один із різновидів прихованого впливу на психіку адресата, для якої характерним є зниження критичності в процесі сприйняття та реалізації навіюваного змісту, а також відсутність цілеспрямованого активного розуміння, розгорнутого логічного аналізу й оцінки з боку реципієнта [9, с. 11]. Вона апелює до емоцій, почуттів, звичок і цінностей адресата, через які справляється вплив на його підсвідомість, і в такий спосіб змінюються або формуються нові настанови та переконання [8, с. 126].

Навіювання входить до групи маніпулятивних технологій поряд із пропагандою й агітацією і співвідноситься з ними як найбільш латентний

механізм впливу на свідомість. Антагоністичним сугестії поняттям є переконання, або аргументація, яка, на відміну від першої, апелює до раціонального начала, розуму реципієнта, а не до його цінностей і почуттів.

Ефективність використовуваних сугестивних технологій великою мірою залежить від рівня довіри адресата до джерела повідомлення, який є прямо пропорційним ступеню маніпулятивного впливу. Для підвищення довіри реципієнта використовують технології єднання відправника і отримувача повідомлення на ґрунті спільних цінностей, традицій, національно-культурної ідентичності; апеляцію до проблем, що близькі адресатові та ін. [7]. Рівень дієвості навіювання в дискурсі визначається також соціальним статусом сугестора та емоційністю повідомлення.

Арсенал використовуваних у медіатекстах сугестивних стратегій є досить різноманітним. До найбільш поширених із них, спираючись на дослідження О. Іссерс, Л. Ільницької, В. Різуна, А. Данилової, В. Чернявської та О. Рудої, зараховуємо іронію, критику, «навішування ярликів», апеляцію до авторитетного джерела, маскуванню авторської інтенції під загальновідомий факт, оцінні судження, зміну фокусування інформації, генералізацію тощо [7]. Наведені стратегії навіювання можуть реалізовуватися за рахунок засобів будь-якого мовного рівня або навіть їхнього поєднання, проте найбільш продуктивними в цьому сенсі є засоби лексичного рівня мови, до якого почасти відносимо і прецедентні одиниці.

Прецедентні одиниці становлять інтертекстуальні елементи, що слугують вербалізаторами прецедентних явищ у дискурсі. У вітчизняних і зарубіжних наукових розвідках (К. Серажим, С. Сереброва, О. Найдюк, Д. Гудков, В. Красних, Г. Слишкін, О. Нахімова та ін.) на позначення цього поняття вживається термін «прецедентний феномен», однак ми під поняттям прецедентного феномена розумітимемо суспільне, історичне або культурне явище, текст або особу, які є широко відомими і значущими для певної соціальної спільноти, та до яких здійснюється регулярна апеляція в дискурсі. Прецедентний феномен, або прецедент, є певним еталоном, моделлю для судження про подібні явища, факти, особистості та ситуації.

Основними властивостями прецеденту є його одиничність; семантична ємність; наявність стійкого набору диференційних ознак, назви або атрибутів, які дозволяють розуміти феномен правильно та однозначно; зв'язок із типовими ситуаціями; адекватне сприйняття на всьому національно-мовному або цивілізаційно-світовому просторі [4].

Прецедентними феноменами можуть бути широко відомі ситуації, історичні постаті, літературні герої та твори. Наприклад, прецедентною є ситуація «полювання на відьом» у Західній Європі у XV–XVII ст., коли

людей, підозрюваних у чаклунстві (переважно за фальшивими обвинуваченнями), жорстоко карали, часто смертною карою; прецедентними є текст «Фауста» Й. Гете, християнської молитви «Отче наш», постаті Гамлета, Юлія Цезаря, Жанни д'Арк, Устима Кармелюка та ін. Відповідно основними типами прецедентних феноменів ми вважаємо прецедентний текст, прецедентну ситуацію та прецедентну особистість.

Прецедентні феномени можуть бути вербальними (прецедентний текст) або невербальними (прецедентна ситуація та прецедентна особистість), однак у тексті вони завжди вербалізуються через прецедентні одиниці, які становлять атрибути прецедентних феноменів (специфічні диференційні ознаки, що дозволяють правильно витлумачити прецедент) [3, с. 64–65]. Прецедентними одиницями можуть бути прецедентні імена (переважно це власні імена прецедентних особистостей або значущих локацій) та прецедентні вирази (слова, словосполучення та речення, що актуалізують певний прецедентний феномен). Замість поширеного в науковій літературі терміна «прецедентне висловлення» на позначення аналогічних одиниць ми послуговуємося терміном «прецедентний вираз», оскільки подібні одиниці не завжди є власне висловленнями і відповідно не мають автора або мовця. Наприклад, *зелені чоловічки, золотий батон* тощо. Отже, кожний із прецедентних феноменів (особистість, ситуація, текст) може реалізовуватися в конкретному тексті через прецедентне ім'я та / або вираз. Наприклад, прецедентний текст Біблії може актуалізуватися в тексті через прецедентні імена *Ісус Христос, Ной, Авраам, Лазар* та ін., а також через висловлення *неопалима купина; 30 срібляників; Не судить, щоб і вас не судили; По вірі вашій нехай буде вам* тощо.

На думку В. Красних, основними типами прецедентних одиниць за ступенем універсальності, тобто за рівнем їх актуальності для більшості представників лінгвокультурної спільноти, є універсально-прецедентні, національно-прецедентні та соціумно-прецедентні одиниці. Перші є відомими й актуальними для більшості представників цивілізаційно-світової спільноти (*Робін Гуд, п'ята колона*); другі – для носіїв певної національної культури (*покращення життя вже сьогодні, Небесна сотня*); й останні – для представників окремого соціуму (професійного, релігійного тощо) (*Магомет, колесо сансари*) [3, с. 50–52]. За походженням поділяємо прецедентні феномени й одиниці, що їх вербалізують, на власне українські (*тітушки, Тіні забутих предків*), запозичені (*Пігмаліон; Великий брат бачить тебе*) та радянські (ці одиниці введено в окрему групу, оскільки близько 70 років Україна мала спільну історію з Радянським Союзом, що тепер не існує) (*Лубянка, Все найкраще дітям*) [4].

Використання прецедентних одиниць у медійному дискурсі уможлиблює реалізацію однієї з його базових функцій – здійснення впливу на аудиторію. Маніпулятивний потенціал прецедентних одиниць реалізується через кілька їх основних функцій – оцінну, консолідувальну й емоційно-експресивну. Оцінна функція прецедентизмів полягає в тому, що вони можуть виражати позитивну чи негативну оцінку явища залежно від того, яка оцінна конотація притаманна прототиповому об'єктові: *Наша прокуратура – своєрідна Аль-Каїда* (Український тиждень. – №8. – 13.02.–20.02.2014). Консолідувальна функція прецедентних одиниць ґрунтується на опозиції «свої – чужі», коли реципієнт на основі спільних фонових знань або спільної національної ідентичності об'єднується з автором тексту, починає довіряти йому і в такий спосіб піддаватися впливу його думки: *Садок вишневий коло хати? Архаїка і майбутнє* (Дзеркало тижня. – №15. – 24.04.–01.05.2015). Емоційно-експресивна функція прецедентних імен і виразів актуалізується в тому випадку, якщо апеляція здійснюється до емоційно маркованих феноменів: *Ідеаліст чи тиран, місіонер чи цинік, представник правлячої еліти мусить хоча б собі пояснювати час від часу, чого він прагне, яке надзавдання стоїть перед ним як особистістю. Якщо його амбіції не сягають далі золотого унітаза (перепрошую за заяложений образ), він ламається, щойно випаде із системи стосунків* (Український тиждень. – №33. – 15.08–22.08.2013).

Виконання прецедентними одиницями вищезазначених функцій уможлиблює саме непрямий, прихований вплив на реципієнта в тексті, що і становить сутність сугестії. Отже, здійснення сугестивного впливу є однією з властивостей прецедентних одиниць.

Додаткового маніпулятивного навантаження набуває медійний текст за умови специфічної організації в ньому прецедентних одиниць: уживання прецедентизмів у «сильних» позиціях тексті – заголовку, першому та останньому абзаці: *Табір «колишніх» відходить у небо...* (Високий замок. – 12.03.2015); нанизування кількох прецедентних одиниць, що належать до різних типів: *Пряма майданна демократія годиться, коли на часі завдання брати Бастилію, коли ж треба писати «Кодекс Наполеона», потрібно щось фундаментальніше* (Український тиждень. – №21. – 22.05.–29.05.2014); уживання в тексті прецедентних одиниць, що стосуються одного джерела (наприклад, літератури) або однієї поняттєвої групи: *Не мітинги та демонстрації з ушануванням мертвих ветеранів, а щоденна копітка праця, яка пробуджує душу, розширює обрії свідомості, яка абсолютно у християнській традиції просить «не суди і не судимий будеш» і наполягає «хто без гріха, той хай першим кине каміння...»* (Український тиждень. –

№1. – 15.01. – 22.01.2015); узаємодія прецедентизмів з іншими виражальними засобами: *Загалом корупція зменшилася. Над головами висить меч Майдану* (Газета по-українськи. – 16.12.2014) (у поданому прикладі взаємодія прецедентного імені та метафори).

Варто також зауважити, що значний сугестивний вплив притаманний текстам ЗМІ, які містять прецедентні одиниці, що створюють іронічний ефект. Іронічність є показником зниженої оцінки, зневажливого ставлення до певного явища, факту або особистості, в результаті чого нівелюється їхня цінність: *Переживання за рідних і близьких, гостре відчуття вини від неможливості захистити їх фізично, помножене на чутки, плітки та страхи, перетворюють цивільних людей у глибоких невротиків, схожих на ветеранів із їхнім класичним ПТЗ а-ля Джон Рембо* (Дзеркало тижня. – №42–43. – 14.11. – 21.11.2014).

За допомогою прецедентних одиниць сугестія в медійному тексті реалізується головню на лексичному рівні мови, оскільки прецедентні одиниці (прецедентні імена та слова-компоненти прецедентних виразів) є елементами лексичної системи мови. Однак можливим є вияв сугестії й на синтаксичному рівні за умови, якщо використано граматичний прецедент – одиницю, синтаксична структура якої є прецедентною, напр.: *Громити не можна пробачити* (Українська правда. – 15.06.2014); *Терпіти не можна наступати* (Український тиждень. – №31. – 06.08. – 13.08.2014) (пор. з прототиповим прецедентним виразом *Стратити не можна помилувати*, схематичний запис якого Inf не можна Inf).

На фонетичному, морфологічному та комунікативному рівнях мови сугестивний вплив засобами прецедентних одиниць можливий тільки якщо на відповідному мовному рівні прецедентизм набуває трансформацій структури. Аналогічно модифікації синтаксичної структури прецедентного виразу збільшують його маніпулятивний потенціал (детальніше про типи трансформацій прецедентних одиниць див. [6]).

Загалом слід зазначити, що структурно модифіковані прецедентизми є більш ефективними засобами реалізації сугестії порівняно з немодифікованими. Це пояснюється тим, що подібні трансформації структури становлять засіб мовної гри, що привертає увагу реципієнта та викликає в нього емоційний відгук, напр.: *Особливості національного реформування: біг по граблях чи робота тихою сапою?* (Українська правда. – 11.05.2015). Окрім того, модифікації додатково «приховують» вихідну структуру прецедентної одиниці, в результаті чого сугестія набуває більшої латентності й відповідно ефективності. Проте прецедентизм, що зазнає трансформації структури, повинен залишатися впізнаваним для

реципієнта, оскільки в протилежному випадку він не виокремлюватиметься на тлі інших одиниць і втратить свою прецедентність.

Серед основних типів прецедентних одиниць найбільш ефективними сугестивними засобами є власне-українські національно-прецедентні одиниці, що мають підвищений вплив за рахунок актуалізації консолідувальної функції на основі спільності когнітивної бази автора та реципієнта, а також спільної національної ідентичності, напр.: *«Візитка Яроша» та кричалка ультрас довели світові, що українці – щирі та з добре розвинутим почуттям гумору* (Українська правда. – 04.06.2014).

Отже, сучасному українському медійному дискурсу притаманні такі риси як доступність, відносна об'єктивність, мультимедійність, масовість, інтертекстуальність та ін. Основним призначенням медіатекстів поряд із інформуванням аудиторії є вплив на формування громадської думки, що відбувається переважно за рахунок більш ефективних у цьому плані імпліцитних засобів. Одним із прихованих засобів впливу на свідомість адресатів є сугестія – різновид маніпулятивного впливу, що характеризується одночасною апеляцією до емоцій і почуттів реципієнта, а також пригніченням критичного, раціонального мислення. Базовими стратегіями сугестії, або навіювання, є критика, «навішування ярликів», апеляція до авторитетного джерела, маскування авторської інтенції під загальновідомий факт, оцінні судження та ін. До засобів вираження сугестії зараховуємо також прецедентні одиниці (прецедентні імена та вирази).

Прецедентизми завжди мають вербальний характер, однак вербалізувати вони можуть як вербальні (текст), так і невербальні (ситуація, особистість) прецедентні феномени. Консолідувальна, емоційно-експресивна та оцінна функції прецедентних одиниць реалізують їхній сугестивний потенціал. Зазвичай навіювання засобами прецедентних одиниць відбувається на лексичному або синтаксичному (через граматичні прецеденти) мовному рівні, однак трансформованим прецедентизмам притаманний сугестивний вияв і на фонетичному, морфологічному та комунікативному рівнях мови. Отже, прецедентні одиниці становлять ефективний засіб реалізації сугестії як імпліцитного маніпулятивного впливу в українському медійному дискурсі.

Перспективу здійсненого дослідження вбачаємо в розробці стратегій захисту від мовних сугестивних технологій.

Література

1. Алимуратов О. А. Сущность явления сугестии в медиа-дискурсе и основные факторы успешности данного процесса / О. А. Алимуратов, М. Х. Хасуева // Язык. Текст. Дискурс. – 2010. – Вып. 8. – С. 363–374.

© І. В. Сахарук, 2015.

2. Добросклонская Т. Г. Медиалингвистика : системный подход к изучению языка СМИ : [монография] / Т. Г. Добросклонская. – М., 2008. – 203 с.
3. Красных В. В. Этнопсихолінгвістика і лінгвокультурологія : Курс лекцій / В. В. Красных. – М. : ИТДГК «Гнозис», 2002. – 284 с.
4. Сахарук І. Типологія прецедентних феноменів у сучасному українському дискурсі / І. Сахарук // Лінгвістичні студії. – Донецьк, 2011. – Вип. 23. – С. 197–203.
5. Сахарук І. В. Текстово-дискурсивні категорії сучасних українських Інтернет-ЗМІ у парадигмі постмодернізму / І. В. Сахарук // Лінгвістичні студії. – Донецьк : ДонНУ, 2014. – Вип. 29. – С. 152–161.
6. Сахарук І. В. Типы трансформаций прецедентных феноменов в дискурсе современных украинских Интернет-СМИ / И. В. Сахарук // Язык. Литература. Культура : Актуальные проблемы изучения и преподавания. – М. : МАКС Пресс, 2015. – Вып. 10. – С. 131–137.
7. Сахарук І. В. Стратегії й тактики сугесії в сучасному українському медійному дискурсі / І. В. Сахарук // Вісник Донецького національного університету. Серія Б. Гуманітарні науки. – 2014. – №2. – С. 216–222.
8. Трубіцина О. С. Мовні засоби реалізації сугесії в кітаємовній масовій комунікації (на прикладі інтерв'ю Ху Цзіньтао іноземним ЗМІ) / О. С. Трубіцина // Східний світ. – 2013. – № 2–3. – С. 126–131.
9. Шелестюк Е. В. Речевое воздействие : онтология и методология исследования : дисс. ... д-ра филол. наук / Е. В. Шелестюк. – Челябинск, 2009. – 304 с.
10. Coleman S. The Media and the Public : “Them” and “Us” in Media Discourse / S. Coleman, K. Ross. – Wiley-Blackwell, 2010. – 188 p.

Стаття надійшла до редакції 14.07.2015 р.

УДК 821.161. 2-1.09.1

Л. М. Семененко

КОНЦЕПТ КОХАННЯ В ЛІРИЧНИХ ТВОРАХ ОЛЕКСАНДРА ОЛЕСЯ

Семененко Л. М. Концепт кохання в ліричних творах Олександра Олеся.

У статті розглядається специфіка творчого доробку одного з провідних поетів української літератури кінця XIX – початку XX століть Олександра Олеся (Кандиби). Автор визначає провідні особливості змісту та художньої реалізації концепту кохання в ліричних поезіях митця. Основна увага приділена аналізу постаті ліричного героя та збірного образу жінки.

Ключові слова: літературна традиція, модернізм, ліричний герой, виражальний засіб.

Семененко Л. Н. Концепт любви в лирических произведениях Александра Олеса.

В статье рассматривается специфика творчества одного из ведущих поэтов украинской литературы конца XIX – начала XX веков Александра Олеса (Кандыбы). Автор определяет ведущие особенности содержания и художественной реализации концепта любви в лирических стихах художника слова. Основное внимание уделено

аналізу фігури ліричного героя і збирательного образу жінчини.

Ключевые слова: літературна традиція, модернізм, ліричний герой, виразительное средство.

Semenenko L. M. Concept of love in lyrical works Oleksandr Oles.

In the article the specificity of creative works of one of the leading poets of Ukrainian literature late XIX – early XX centuries Alexander Oles (Kandyba). The author identifies the leading features of artistic content and implementation of the concept of love in lyrical poetry artist. The main focus is on analyzing figures lyrical and collective image of women.

Keywords: literary tradition, modernism, lyrical hero, artistic means.

Олександр Олесь увійшов як поет в українську літературу на межі XIX та XX століть, у переламний час, коли поглиблювався конфлікт між старими традиціями і новими тенденціями і в історичному бутті, і в літературному процесі. У літературі ця епоха характеризується унікальністю співіснування різноманітних поетичних напрямків та стилів, синкретизмом елементів різних художніх концепцій та практик. Окремі автори або поєднували риси цих напрямків, або вели активні пошуки новаторських підходів до літератури, у центрі яких так чи так перебувала людина. Творчість Олександра Олеся стала етапною для української поезії своєї доби, оскільки відбивала складні перипетії конфлікту та взаємодії народницької та модерністської тенденцій. Високу художню й естетичну цінність творчості митця та актуальність для неї інтимних мотивів, зокрема, мотиву кохання, відзначали літературні критики різного часу та спрямування: М. Гнатюк [1], Л. Голомб [2], М. Грушевський [3], О. Денисюк [4], С. Єфремов [5], М. Зеров [6], М. Неврлий [8], С. Павличко [10], І. Чернова [11]. Зокрема, М. Грушевський, указуючи на особливості розкриття інтимних мотивів у ліриці автора, зазначав: «У поезії серця, що нерозлучно спливаєється з поезією природи і займає таке велике місце в перших збірках Олеся, він являється магістром півтонів. Сердечні відчуття лежать в одній площині з відчуттями природи. В них дуже мало еротизму, дуже рідко виступає пожадливе почуття, зовсім чуже задоволене міркування...» [3, с. 258]. Відомий дослідник творчості поета М. Неврлий розкривав сутність «людського й мистецького феномена Олеся», вважаючи, що його винятковість полягає в «глибоко оригінальному поєднанні загальнолюдського з національним, в легкому, мелодійному, високо артистичному характері його поезій. В одному з його романсів традиційний український соловейко, оспівуваний Шевченком та іншими українськими поетами, закликає милувати й цілувати кохану, бо ж, мовляв, «знов молодість не буде». Вселюдське *carpe diem* в українській одежі» [8, с. 11]. Є й інші думки: С. Павличко наголошувала, ніби поетові бракувало слів, що

© Л. М. Семененко, 2015.

він виробив певні кліше, які переходять із вірша у вірш, його лірика «ще не вміла по-справжньому говорити про любов, тому вона непереконалива, декларативна» [10, с. 97]. Однак, актуальність концепту кохання для поетичного доробку поета бачиться безсумнівною.

Метою статті постає розкриття сутності, змісту та художньої реалізації концепту кохання в ліричних поезіях Олександра Олеся.

Як значущі в контексті аналізу осмислюємо образи ліричного героя та образ коханої. Саме ці образи утворюють специфічне семантичне поле, в межах якого функціонують ліричні почуття. Завдяки особливостям їх художнього втілення створюється певний настрій, символізуються культурософські цінності доби, як традиційні, так і модерністські. Розкриття концепту кохання у ліриці Олександра Олеся реалізується через створення складної та неоднозначної взаємодії відповідної парадигми ліричного героя та збірного жіночого образу.

Основним засобом передачі почуттів закоханих у творах Олександра Олеся українського періоду творчості є традиційне для українського поетичного дискурсу співвіднесення почуттів та переживань людини із станами природи. Образи природи використовуються поетом для передачі найрізноманітніших перебігів внутрішнього буття ліричного героя, що характеризується підвищеною емоційністю. Усі події та явища навколишнього та внутрішнього світу викликають у нього суб'єктивні переживання, що виявляються у різного роду рефлексіях. Важливим є те, що відтворення почуттів через природу коливається в межах від фольклорної до індивідуально-авторської образності: *Коли весні зрадіє світ увесь І заблищить в щасливій долі, І ти одна, в квітках і травах, в полі десь, Серед весни, краси і волі Не зможеш більше серця зупинить, Що в грудях буде битись, мов шалене, І скрикнеш, – знай, не долетить Уже твій скрик тоді до мене...* [9, с. 57].

Функціональне навантаження образів природи тісно пов'язується з перебігом як самого почуття, так і психічних станів закованої особистості. Прийом психологічного паралелізму використовується автором для поетизації постаті коханої, що підсилюється персоніфікацією сил природи: *О, не дивуйсь, що скільки зір на небі, Що ночі так прозора срібна мла, – Ця ніч ясна убралася для тебе, Для тебе й срібло розлила* [9, с. 64]; *Стоять вишині і жураються похилі, Що в хмарах сонечко зайшло, Що листя й квіти облетіли...* [9, с. 71].

Постать коханої жінки часто порівнюється поетом із різноманітними явищами та образами природи. Домінантними у цьому аспекті постають традиційні порівняння жіночої вроди із квітами. Образ

коханої асоціюється поетом із «ніжним проліском», уста – з трояндами, чари – із в'юнком, руки – з лілями. Змальовуючи образ жінки, автор використовує ряд пестливих слів: «красавице», «люба», «зоре», «душа моя», «кохана», «моє щастя», «моя пташко», що виявляють ліричні почуття. Настрої, пов'язані з жіночим образом, послідовно означаються як «хмари», «вечір», «похмурий день», «смеркання» тощо. У поезіях підкреслюються різні особливості жіночої вроди, при цьому переважно вживаються порівняння, метафори та епітети: *Твої очі – ніжні квіти, На яких спинились сльози Після мук за світ безчасний, Як росянки після ночі* [9, с. 91]; *Ти в ліжку ще. На крилах золотих Тебе ще сон ясний колише І носе десь в просторах світових, В країнах див, утіх і тиші* [9, с. 91].

Одним із виявів взаємодії чоловічого й жіночого начал у ліриці автора бачиться розкриття мотиву зради як утілення не лише чуттєвої опозиції він / вона, але й філософської опозиції людина / світ. Атрибутом буття зрадженого й покинутого закоханого стає самотність. Характерно, що зрадницею в поезіях Олександра Олеся постає саме жінка, яка здатна вбити не тільки любов, але й усе те, чим живе ліричний герой: *Ти в ту ніч другим зоріла, Ти другим вінок плела, Надо мною ж насміхалась І знущалась, як могла* [9, с. 158]; *Мене невірна розлюбила, І я блукаю сам не свій, Немов я кинутий остався Один в пустелі світовій* [9, с. 128].

Сталим засобом художнього втілення концепту кохання в поетичному доробку Олександра Олеся постають риторичні питання, адресовані коханій жінці. Тематика таких питань достатньо різноманітна, однак основними є ті, на які не знаходить відповіді ліричний герой: *Ти зовсім мене не кохала, А я був повинен забути... Чого ж ти так тяжко зітхала В той час, як збирався я в путь?... Чого твої руки тремтіли, Чого ти тремтіла уся?! І роки уже пролетіли, А й досі не знаю ще я* [9, с. 85]. Або в іншому вірші: *Чому з тобою ми не хвили? Удвох за руки б ми зялись І в край щасливий полетіли, Де ждала нас любов колись* [9, с. 87].

У творах еміграційного періоду поет, незважаючи на загострене відчуття відірваності від рідного краю й підкресленого трагізму, продовжує звертатися до почуття кохання, сподіваючись, що прийде нова любов, а з нею з'явиться й нова наснага до життя. Поет розглядає нові грані аналізованого концепту, з одного боку реалізуючи почуття більш стримано, а з іншого – відверто радіючи його появи: *І знов любов, і знов пісні, І крики дикі, голосні* [9, с. 706].

Значний ряд віршів цього часу («Забуду все, лишу твої уста...», «Цілую вас в прекрасну вашу руку...», «З тобою жити на одній землі...» та ін.) виявляє певну парадигму образу ліричного героя. Він бачиться вже в

інших обставинах, з іншим осмисленням любові, збагаченим життєвим досвідом. Водночас, пробудження і тривання інтимних почуттів високо цінується автором та його героєм, про що свідчить, зокрема, вірш «Так, я впевнився! Я люблю!..», пройнятий оптимістичним настроєм. Основним мотивом поезії постає радість від того, що знайдено справжнє кохання: *Так, я впевнився! Я люблю! І люблю її без краю! А за що – і сам не знаю. Знаю тільки, що люблю* [9, с. 702]. Закоханого чоловіка любов робить сміливим, здатним на рішучі вчинки, самодостатнім, що теж тотожне літературній традиції: *Раз я впевнився, що люблю, Не боюсь лихого слави!* [9, с. 703].

Одним із модерністських виявів мотиву кохання в поезії Олександра Олеся є прагнення оцінювати його як найвище щастя буття, а його прихід асоціювати із космогонічними образами, що підкреслює неосяжність самого почуття: *Любов, як сонце. Вона розцвітає, як вогняна Квітка на темному небі душі...* [9, с. 676].

Специфічними для розкриття почуття кохання й закоханості в ліриці Олександра Олеся еміграційного періоду постають так звані «кав'ярняні» мотиви (М. Неврлий). Ці мотиви реалізуються через перебіг різноманітних ракурсів і вражень: зустріч у кав'ярні із незнайомкою («Сьогодні стрінемось...»), захоплення жіночою вродою («Вона приходить завжди в певний час...»), враження від спільних переживань («В кафе, наповненім юрбою...») та ін.. Важливим чинником демонстрації почуттів ліричного героя постає його сповідь, зізнання, адресовані предмету кохання: *Мені було так дивно тепло з вами, Я вам про це ніколи не казав... Хіба б я висловив словами Все те, що серцем відчував* [9, с. 667].

Для розкриття інтимних почуттів автор вдається до різноманітних виражальних засобів, провідними з яких є епітети, метафори, порівняння, риторичні запитання та різного роду паралелізми. Організуючим чинником художнього втілення концепту кохання постає образ ліричного героя, перебіг його станів, настроїв та почуттів, що детально фіксуються автором.

Більшість картин світу, пов'язаних зі сферою любові, подано в ліриці Олександра Олеся з позицій сприйняття та осмислення ліричного героя. Розгортання його парадигми в ракурсі інтимних почуттів відбувається через поступове наближення до межової ситуації, що дозволяє проникнути до самих основ буття, таємниць життя й смерті, минушого та вічного пошуку самого себе, гармонії зі світом. Характеризуючи образ ліричного героя в ракурсі інтимних почуттів, помічаємо, що герой ліричних поезій автора постає як виразно збірний образ, який перебуває в постійному пошуку, переживає складну гаму почуттів. Олександр Олесь уникає статичності постаті ліричного героя, а звертається до динамічного перебігу його

почуттів, що виявляє певну еволюцію характеру протягом обох періодів творчості автора. Еволюція відбувається не лише у розкритті ставлення ліричного героя до людини та світу, але передусім у переживанні почуттів, пов'язаних із коханням, виразі цих почуттів, рисах поетизації образу коханої.

Література

1. Гнатюк Н. Дещо з життя Олександра Олеся / Н. Гнатюк // Всесвіт. – 1989. – №2. – С. 145–146.
2. Голомб Л. Антеїзм лірики Олександра Олеся / Л. Голомб // Література. Фольклор. Проблеми поетики : зб. наук. праць. – Вип. 24. – Ч. 2. – К. : Акцент, 2006. – С. 22–35.
3. Грушевський М. Поезія Олександра Олеся / М. Грушевський / Українське слово. Хрестоматія української літератури і критики ХХ ст. : у 4-х кн. – Кн. 1. – К. : Рось, 1994. – С. 257–265.
4. Денисюк О. Невідомі матеріали із спадщини Олександра Олеся / О. Денисюк / Укр. літературознавство : Респ. міжвід. науковий зб. – Вип. 55. – Львів, 1990. – С. 139–142.
5. Єфремов С. На початку нового віку : Олесь / С. Єфремов. – Історія українського письменства. – К. : Femina, 1995. – 283 с.
6. Зеров М. Від Куліша до Винниченка : Поезія Олеся і спроба нового її трактування / М. Зеров. – Твори : у 2-х т. – К. : Дніпро, 1990. – Т. 1. – С. 148–234.
7. Камінчук О. Неоромантик, символіст чи романтик? Естетичні тенденції творчості Олександра Олеся / О. Камінчук // Дивослово. – 2004. – № 12. – С. 46–49.
8. Неврлий М. Олександр Олесь. Життя і творчість / М. Неврлий. – К. : Дніпро, 1994. – 173 с.
9. Олесь О. Твори : у 2-х т. / О. Олесь. – Т. 1. – К. : Дніпро, 1990. – 880 с.
10. Павличко С. Дискурс модернізму в українській літературі / С. Павличко. – К. : Либідь, 1999. – 480 с.
11. Чернова І. Міфологема долі в художньому світі Олександра Олеся / І. Чернова // Слово і час. – 1998. – № 12. – С. 45–50.

Стаття надійшла до редакції 21.07.2015 р.

УДК 811.161.2'373

Н. М. Сологуб

КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ ЛЕКСЕМИ «ВІЙНА» В МОВОТВОРЧОСТІ ОЛЕСЯ ГОНЧАРА

Сологуб Н. М. Концептуалізація лексеми «війна» в мовотворчості Олеся Гончара.

У статті проаналізовано концептуалізацію лексеми «війна» у творах Олеся Гончара. Основну увагу приділено мовному вираженню трагедійності війни.

Ключові слова: війна, лексема, концептуалізація, світоглядний смисл, позиція, семантика.

Сологуб Н. Н. Концептуалізація лексеми «война» в творчестві Олеса Гончара.

В статтю проаналізовано лексико-семантичне поле «война» в творчестві Олеса Гончара. Основне уваження обрачено на мовне вираження трагедійності війни.

Ключевые слова: война, лексема, концептуалізація, мировоззренческий смысл, позиція, семантика.

Sologub N. M. Conceptualized of lexeme «war» in the novels by Oles Gonchar.

The lexico-semantic field of «war» in the works by O. Gonchar is analyzed in the article. Special attention is paid to the linguistic expression of a tragedy of war.

Key words: war, lexeme, conceptualized, world-outlook contents, position, semantics.

Олесь Гончар – письменник філософської заглибленості. В основі його творчості лежить осмислення світу, людини, історичної долі людства. Найболючіші питання епохи стають об'єктом уваги митця. Домінантами творчості О. Гончара є сонце, степ, дорога, мир, степові могили. Нині вони лише по-новому озвучені часом. Проте найбільш цінним й актуальним у їх осмисленні з погляду сьогодення є те, що комплексно вони протистоять поняттю «війна», мовному вираженню якого присвячена наша розвідка.

Про війну як про останній кошмар на землі, останнє «кінецьсвіття» неодноразово Олесь Гончар устами своїх героїв. Варто лише пригадати, що воєнній прозі цього письменника передують його фронтові поезії: *Як пишуть листи солдати, / Тужно стає мені, / Кому ж мені написати, / Якій дозукнути рідні? / Той – мамі, а той – дружині. / Той сестрам, а той – братам. / А я напишу – Україні, / Сонцю її і степам, / Сивим, як згадки, могилам, / Що тонуть в імлі голубій, / Шляхам, окутаним пилом, / Якими ішли на бій.*

Низка важливих питань світоглядного смислу і після закінчення війни хвилювала Олеса Гончара: Куди прямує людство? Як врятувати нашу «блакитну планету», «таку прекрасну і таку крихку з погляду вічності?».

Герой повісті О. Гончара «Бригантина» малий степовик Порфир Кульбака боїться розбити кавун, цю «теплу від сонця маленьку планету з хвостиком». Але не має гарантії, що не зможе планетою, як гральною кулькою в автоматі, розпорядитися «знедуховлені люди» («Твоя зоря»). Такі асоціації письменника. Пріоритет загальнолюдських цінностей набуває в його творчості особливої гостроти, ним позначено мовне вираження його світобачення, зокрема у творах на воєнну тематику.

Переконливо показує Олесь Гончар трагізм війни в романі «Людина і зброя». У художній правдивості постає тут гіркий героїчний 1941 рік. Відтак в основі сюжету роману – реальна історія батальйону,

сформованого в перші дні минулої війни із студентів-добровольців Харківського університету. Олесь Гончар сам був бійцем цього батальйону, але у своєму романі акцентував увагу не на автобіографічності, а на настроях, подвигах і втратах свого покоління. Дослідник творчості О. Гончара, професор В. Фащенко зауважував: «Зброя і людина – несумісні: найцінніший скарб – людина, а війни знищують цвіт цивілізації, але коли народові загрожує винищення – він змушений братись до зброї» [3, с. 5]. У цьому лірико-філософському романі Олесь Гончар правдиво відтворив грізну атмосферу перших місяців війни: кровопролитні битви, жахливі картини відступу, не побоявся в часи тоталітаризму показати тупість, бездушність тих командирів, яких не лякають даремні жертви людей.

Концепт «війна» лінгвалізується насамперед у творчості Олеся Гончара у воєнних термінах *гвинтівка, гармата, постріл, атака, похід, розвідка, полк, батальйон, рота, взвод, дивізія, зенітка, оточення, полон, бій, прожектор, бомба, вибух, міна, артилерія, піхота, міномет, гімнастерка, пілотка, каска, чоботи, шинель, осколок, лінія фронту*.

Проте, лексема «війна» в концептуальному просторі функціонує не ізольовано, а взаємодіє з іншими, зближуючись з ними або відштовхуючись від них. Можемо відстежити в лексико-семантичному полі «війна» центр і периферію, асоціативно-текстові зв'язки, позитивно і негативно конотовані слова. Особливо «насичують» художній текст образні слова і словосполучення, які створюють найвиразніші уявлення про війну, пор.: *ракетна заметіль* [2, с. 139]; *залізні лаша танків рвуть груди української землі* [2, с. 141]; *жахлива феєрія бою* [2, с. 143]; *не від сонця, що зійшло із-за верб, а від крові студентської червоної цього ранку Рось* [2, с. 118]; *сонце, ... схоже на снаряд* [2, с. 207]; *курява війни вирує над Україною* [2, с. 278]; *як снопів тут людей, кривавих людей* – про поранених [2, с. 150].

Художній текст – це особливий спосіб мислення, він виконує естетичну функцію, відтворює дійсність через конкретно-чуттєві образи. Це засвідчує уже зачин роману О. Гончара «Людина і зброя»: *Ще безтривожно ходять по місту ті, які вмиратимуть на рубежах, ітимуть в оточеннях, горітимуть у кремаційних печах концтаборів, штурмуватимуть Будапешт і Берлін... Ще все, як було. Ще – розібрівшись з самого рання по парках, по бібліотеках, позабиравшись у спорожнілі аудиторії на факультетах – сидять над конспектами студенти, готуються до останніх екзаменів». Побудова речень, синтаксичні повтори створюють особливу ритмічність, емоційну напругу, яка «заряджає» весь подальший виклад. А це цей уривок багато в чому автобіографічний, бо в*

ньому «просвічується життєвий шлях самого автора, який з Харківського університету пішов у студбат, пройшов усю війну, стояв над тілами загублених однокурсників і, як засвідчують його записи, клявся, якщо виживе, написати про них. Підтвердженням цього є думка В. Беляніна: «Художній текст являє собою особистісну інтерпретацію дійсності. Письменник описує ті форми дійсності, які йому відомі, розвиває такі міркування, які йому близькі і зрозумілі, використовує ті мовні елементи й метафори, що наповнені для нього особистісним смислом [1, с. 111].

Звернемо увагу і на те, що в заголовку роману автор виніс ключове слово «зброя», яке в антитезній сполучі *людина і зброя* також посилює експресію твору та його емоційну напругу.

Особливою рисою прози О. Гончара є авторські відступи. Виявляється вона і в романі «Людина і зброя». Авторськими відступами ремарковано численні описи боїв і воєнних буднів, «пересипано» увесь художній текст письменника. Вони мають різний характер – філософський, ліричний, застережливий тощо. Впадає в око поєднання в таких відступах лексики на позначення військових реалій з національним фоном, зокрема з лексикою на позначення природи (*садки, верби, трава, дерева, колоски, мурашки, гречки* тощо). Наприклад: *Артилеристи били з прямої наводки, просто в лоб фашистському танку, що, вигримівши з верб, здиблено зупинився перед самим мостом... Противник обрушив на позиції студбату шквал мінометного вогню. Затріщали садки, чорно стало від піднятої вибухами в повітря землі, гарячий свист осколків не виухав... злобно рили міни землю картопляща..., з люттю вгризалися в дерева, трахкались об камінь шосе.*

Посилює значущість наведеного опису бою також авторський відступ: *Мине час, німецькі воєнні історики досліджуватимуть ці дні. Писатимуть, що раптові дощі завадили їхнім танкам вчасно взяти Умань, Білу Церкву, але ми знатимемо, що не про дощі то йдеться, то буде сказано про тебе, піхото з горючими пляшками, про тебе, невеликий курсантський студбат, про вас, кадровики і резервісти, незліченні подвижники сорок першого року, що на смерть стояли на кривавих своїх рубежах.*

«Історики, географи, філологи – скільки вас полягло на однім рубежі», – з боєм думав боєць студбатівець Степура над могилою свого однокурсника біля підніжжя Тарасової могили, неподалік переправи. І далі: «Що ж залишиться після нас? Каска розбита? Білі кістки серед жита? Чи обеліски встануть до хмар?.. Чи стане Дніпро останнім рубежем для війни...?».

Водночас письменник зближує національне і світове. В його оповіді про війну, у діалогах (і в «Прапорonoсцях», і в «Людині і зброї») часто натрапляємо на назви реалій світової культури, особливо в діалогах, роздумах героїв твору: *Ось ми лаємо середньовіччям, – розмірковує Духнович, – вважаємо його найчорнішою епохою, але хіба це так? Інквізиція, вона вся спалила мени, ніж один який-небудь фашистський концтабір... Зате яку силу творчості, жадобу відкрить виявило людство тоді. Марко Поло йде через континенти. Колумб пливе через океан. Солдат Сервантес і актор Шекспір пишуть для людства. Буйний ріст гуманізму, перший телескоп... Ні, людина там велика!*

Діалоги у О. Гончара теж бувають різного забарвлення: побутові, філософські або змішаного типу, у них питання війни і миру є найзлюбоденнішими. Наприклад:

– *Ти з нею одружишся?* – запитав він *Спартака*

– *Одружусь.*

– *Зараз чи після останнього пострілу?*

– *Обставини покажуть.*

– *Хотілося би знати, – задумливо каже Степура, – чи багато з нас, студбатівців, зостанеться після війни?*

– *Якщо зостанемось, нам треба жити інакше, – говорить Спартак...*

– *Як, дозвольте запитати?* – насмішувато зиркає на нього *Духнович.*

– *Ти не іронізуй, Мироне. Це, що ми переживаємо зараз, не може минути для нас безслідно. Жити дружніше. Якось тепліше.*

Один із компонентів світогляду Олесея Гончара – зв'язок минулого і сучасного, сприйняття життя як безперервного історичного процесу, філософське спрямування текстів. Таким баченням проникнута його проза, зокрема діалоги, авторські роздуми, що знаходять індивідуально-авторське мовне вираження: *Вони (Духнович і Степура – Н. С.) мають тут свій улюблений куток, де коротають дні у розмовах, і степ їм цвірчить своїми вічними цикадами, і сяють над ними ясні зорі пращурів, і душа сповнюється в такі вечори почуттям незникності, нескінченності.*

Тема війни, показ не лише героїзму в ній, а й трагічності долі людей у мовотворчості Олесея Гончара особливо близькі й актуальні для нас сьогодні. У світоглядній позиції письменника, у ціннісних смислах його текстів знаходимо багато того, що може переосмислити кожен із наших сучасників по-новому, по-своєму.

Отже, концептуалізація лексеми «війна» відображає її виразно гостре, навіть болюче художнє вираження в мовотворчості Олесея Гончара:

будь-яка війна – велика трагедія, її суть антилюдська. Авторський світогляд, його громадянська позиція, виражені в мовному протистоянні *війна – мир*, дають прийдешнім поколінням упевненість і світлу віру в те, «що це був останній кошмар на землі» («Людина і зброя»).

Література

1. Белянин В. П. Психологические аспекты художественного текста / В. П. Белянин. – М. : Изд-во МГУ, 1988. – С. 111.
2. Гончар О. Твори в шести томах / Олесь Гончар. – Т. 4. – К. : Дніпро, 1978. – 566 с.
3. Фащенко В. Поетичний світ Олеса Гончара / В. Фащенко // Гончар О. Твори : у 6-и т. – Т. 1. – К. : Дніпро, 1978. – С. 5.

Стаття надійшла до редакції 09.09.2015 р.

УДК 821.161.2'282=161.1

М. С. Стецик

«ПРИКРІ НЕСПОДІВАНКИ» МОВНОЇ СПОРІДНЕНОСТІ І ХУДОЖНІЙ ПЕРЕКЛАД

Стецик М. С. «Прикрі несподіванки» мовної спорідненості і художній переклад.

У статті на прикладах різночасових російських (спорадично – польських) перекладів новел Василя Стефаника зацентовано на «підводних рифах» і небезпеках перекладу зі споріднених мов. Зазначено, що незначні відмінності на лексичному й граматичному рівнях набували принципового значення при спробі механічно відтворити Стефаникові слова і словесні образи цільовими мовами.

Ключові слова: переклад, Василь Стефаник, цільова мова, мовна спорідненість, реалія, ідіоматика, діалект, рецепція.

Стецык М. С. «Досадные неожиданности» языкового родства и художественный перевод.

В статье на примерах разновременных русскоязычных (спорадически – польскоязычных) переводов новелл Василя Стефаника акцентируется на «подводных рифах» и опасностях перевода с родственных языков. Отмечается, что незначительные отличия на лексическом и грамматическом уровнях приобретали принципиальное значение при попытке механически воспроизвести слова и образы Василя Стефаника.

Ключевые слова: перевод, Василь Стефаник, целевой язык, языковое родство, реалія, идиоматика, диалект, рецепція.

Stetsyk M. S. "Unpleasant accidents" of language affinity and literary translation.

Investigating Russian (sporadically – Polish) translations of short stories by Vasyl Stefanyk this article represents "underwater reefs" while translating the related languages. It indicates that minor differences in grammatical and lexical levels become of great importance in mechanical interpreting Stefanyk's words and verbal images by means of

chosen target languages.

Key words: translation, Vasil Stefanik, the target language, language affinity, reality, idiomatics, dialect, reception.

Творчість багатьох українських письменників часто ставала випробуванням на професійну зрілість навіть визнаних майстрів «високого мистецтва». Василь Стефаник належить до тих митців, чия новелістика завжди перебувала на вістрі літературознавчих і мовознавчих зацікавлень. Уже перші його образки інспірували жваве обговорення, гострі дискусії, емоційні відгуки й рецензії. З кожною новою збіркою – новий спалах рефлексій і чергова спроба осягнути феномен «мужицького Бетховена», «абсолютного пана форма». Коли вийшли друком перші переклади польською мовою, письменник висловив думку, що його твори, очевидно, нікому не вдасться добре перекласти: «Жице» помістило переклади польські «Катрусі» і «Новини» <...> На перекладах у «Жицю» переконався, що моїх новел, відай, не можна перекладати на жодну мову. Виходить зле» [Цит. за: 6, с. 62]. Тобто практичного володіння мовами виявилось занадто мало, щоб розкрити в перекладах таїну говіркових слів, їхню глибоку імпліцитну філософію. У контексті слов'янської і світової рецепції новелістики В. Стефаника чільне місце належить російським і польським перекладам.

Мета полягає в тому, щоб крізь призму російських (зادля рельєфності – польських) перекладів новел Василя Стефаника закцентувати на «підводних рифах» і небезпеках перекладу зі споріднених мов, почасти розвінчати міф про позірну легкість згаданої трансляції.

Проблему сприйняття творчості В. Стефаника у слов'янському світі докладно висвітлено в монографії Ф. Погребенника «Василь Стефаник у слов'янських літературах» (1976). У своїй статті ми також спираємося на праці, що допомагають передовсім системно осмислити стрижневі проблеми перекладацької діяльності й випрацювати певну методологію наукового опису й оцінювання і конкретних перекладів, і окремих лінгвостилістичних та художньо-естетичних явищ (К. Чуковський, М. Рильський, О. Кундзіч, С. Ковганюк, В. Коптілов, О. Федоров, І. Левий, П. Тороп, М. Гольберг, Р. Зорівчак, М. Новикова). У науковій студії розглядаємо цільові тексти М. Ляшка, Г. Шипова, А. Деєва, В. Россельса, М. Мочульського, тобто тих, хто системно перекладав твори В. Стефаника.

Аксіоматично, що феномен національного неможливо відтворювати лише адекватними з погляду змістової співвіднесеності одиницями цільової мови. Діалектизми, реалії, етномовні елементи, ідіоматика у В. Стефаника не лише становлять підґрунтя його

оригінальної поетики, але й виражають надтекстові й затекстові особливості новел, формують лінгвоментальний ореол персонажів.

Переклад реалій – це справа і перекладацької техніки, і перекладацького мистецтва. Залежно від домінування того чи того виду інформації, що її несе реалія в кожному конкретному випадку (денотативної, конотативної, зокрема національно-культурної, локальної), від композиційної заданості реалії у контексті, перекладачі повинні відповідно відтворювати її семантико-стилістичні функції [4, с. 142–143].

Ось перед читачем закам'яніла від горя постать батька, син якого «стратився» у війську («Стратився»): *У кутку на лаві сидів мужик та плакав. Аби его ніхто не бачив, що плаче, то ховав голову у писану тайстру* [10, с. 17]. Батько їде до далекого міста, де загинув, не витримавши військової муштри, його єдиний син. Писана тайстра згадується в новелі кілька разів і, завдяки майстерності автора, підноситься до рівня мистецького узагальнення в епізодах, що зображають ключові моменти трагедії: на неї падають важкі батькові сльози, що безупинно плывуть з його очей; з тайстрою на колінах сидить батько у чужому місті під холодними мурами; писану тайстру, за звичаєм, батько поклав мертвому синові під голову. Відомий львівський дослідник І. Денисюк побачив у писаній тайстрі, що наповнюється сльозами, символічну скульптуру людського горя. Єдина в новелі етнографічна деталь – промовистий символ, котрий, на думку Р. Зорівчак, має увійти у «вічне теперішнє» світової літератури [4, с. 143].

Ф. Погребенник, аналізуючи ранні російські переклади Стефаніка, зауважив, зокрема, невдале відтворення цієї реалії Є. Фуксом: *Чтобы никто не видел его слез, он уткнул голову в пестро вышитый кожаный мешок* [6, с. 67]. Вдавшись до гіперонімічного перейменування, перекладач не лише досить примітивно і не зовсім коректно змалював російському читачеві саму реалію (тайстра – це торбинка, яку носять через плече, а не мішок), але й цим докладним описовим зворотом надав їй зайвої етнографічної ваги. Він також не залишив жодного натяку на символічне узагальнення реалії. Спірним є переклад М. Мочульського – *«kolorowa chustka». «Кольорова хустка»* – реалія польського побуту, а це вже колонізація на етнокультурному рівні. Лише В. Россельс уважно й обережно підійшов до «писаної тайстри». Знайомлячи російського читача з невідомим йому атрибутом покутського побуту, він спочатку вдається до комбіновано-описового перекладу У двох інших епізодах новели реалія вже активно функціонує в сюжеті як вагома художня деталь: *Чтоб никто не видел его слез, он прятал голову в богато расшитую суму-тайстру* [14, с. 7].

Умовою адекватного відтворення реалій є їх глибоке розуміння. Часто перекладач зіштовхується із ситуацією, коли розуміння нібито є, але слова ще немає. Тлумачний словник (словники) не завжди може допомогти, адже він орієнтується не на якусь іншу мову, а лише на свою, лексичний склад якої повинен якнайповніше відобразити. На жаль, лексикографічні джерела мало коли включають слова, що з лінгвокраєзнавчого погляду виступають як реалії, недостатньо або й взагалі не представляють їхньої конотативної семантики. У новелі «Синя книжечка» перекладачі буквально спіткнулися на діалектній реалії «прощі»: – *Аді, там коло воріт ніп прощі казав. Увес мир плакав. Порьядна, каже, була жона, працювала...* [10, с. 15].

Прощі – «надгробне слово», «похоронна проповідь» [9, с. 157]. Зазвичай акцент робиться на добрих вчинках. Від імені покійного священник просить вибачення у присутніх і прощається з ними. Прощальне слово – обов'язковий момент похоронного обряду. Його ще називають «подяка», «дякування». Г. Шипов і В. Россельс відтворили цю промовисту реалію генералізованими семантичними варіантами: *А вон там у ворот поп панихиду правил. Весь народ плакал. Хорошая, говорит, была жена, работающая* [11, с. 14]; *Вон там, у ворот, поп отходную читал. Все село плакало. Хорошая, говорят, была женщина, работающая* [14, с. 6].

Перестворення на рівні відповідності архисем вносить певну суперечність у текст всього уривку. В. Россельс слова, які виголошував саме священник про дружину Антона, переадресовує невизначеній третій особі («говорят»). Тобто є загальне розуміння ситуації, але приблизне відтворення реалії не дає змоги російському читачеві побачити важливий момент покутського похоронного обряду. М. Ляшко відтворив етнолексему дескриптивом «прощальне слово»: *Вон там у ворот поп прощальное слово говорил над покойницей. Все люди плакали. Порядочная, говорит, женщина была, работающая* [12, с. 26].

Лише з його перекладу російський читач може збагнути суть подій. Тут ідеться насамперед, як це влучно визначила М. Новикова, не про зіставлення слова зі словом, навіть не лише твору оригінального й перекладного, а й традиції з традицією [5, с. 109].

Цікаво порівняти російські переклади з польським : – *Patrzcie, tam kolo wrot pop mial predmowe ...* [16, 106]. Відповідник «predmowe» (букв. – «слово», «промова») актуалізує суттєві семантичні компоненти, не порушує мовностилістичної й етнокультурної рівноваги між текстами. Білоруський дослідник В. Рагойша зазначає, що при перекладі зі споріднених мов допомога дуже часто йде поруч з бар'єрами. Іноді

надзвичайно зрадливою є ця спорідненість і криє у собі багато прикрих несподіванок [7, с. 62].

У В. Стефаніка художньо вагомими, емоційно та стилістично вмотивованими є різноманітні граматичні форманти, певні синтаксичні форми, особливості звукового оформлення. Герой новели «Камінний хрест» Іван Дідух, підводячи своєрідний підсумок життя на рідній землі в момент остаточної розлуки з нею, з болем і розпачем говорить: *Я на нім [горбі] вік свій спендив і окалічив-єм* [10, с. 68] (пор.: – *Я на нем жизнь свою положил, на нем и покалечился* [11, с. 83]; *Я на нем век свой избыл и покалечился* [12, с. 36]).

Лексема «спендити» подає одночасно кілька сигналів: це діалектизм (за походженням – фонетично не пристосований полонізм), входить до складу усталеного звороту, стилістично яскраво забарвлена. Завдання перекладачів ускладнюється ще й тим, що в слові яскраво виявляється енантіосемія, тобто одночасна актуалізація двох полярних значень, адже в діалекті «спендити» – це «прожити», «промучити», «провести» і «згайнувати», «змарнувати». Потенційні семи й відповідні асоціації у перекладах втрачено. Фразеологізовані дескриптиви «жизнь свою положил» та «век свой избыл» передають лише загальний сенс досліджуваного слова. З підтексту в затекст автоматично переводиться неоднорідність, суперечливість ситуації та психологічного стану персонажів, передусім Івана Дідуха. Постійна душевна роздвоєність емігранта (любов до рідної землі чи обов'язок супроти сім'ї) формує у свідомості читача відповідний «експресивний ореол» цього персонажа

М. Рильський, перераховуючи численні «пастки», які чигають на перекладачів, зокрема, звернув увагу й на небезпеку нарядження «мови перекладу в дуже національні, специфічно національні шати» [8, с. 58]. Перекладачі, на жаль, не змогли подолати спокуси експресивно-національного (російського) перелицювання як окремих слів, так і художніх образів загалом. У нашому випадку це стосується тих художніх означень, в основі яких лежать діалектні лексеми. Іван Дідух («Камінний хрест») звертається до куми Тимофіхи, згадуючи молоді літа: – *Ото-сте були хлопенна дівка, годна-сте були* [10, с. 65]. «Хлопенна дівка» – дуже міцна. Перекладачі запропонували три різні варіанти: «*бравая*» (Деєв), «*ядренная*» (Шипов), «*крепкая*» (Россельс). З погляду адекватності експресивних форм найбільш вдалим видається варіант Г. Шипова. Однак лексема «ядренная», по-перше, полісемантична, а це послаблює можливості її індивідуалізації (означення «хлопенна» може бути адресоване лише людині, а валентність прикметника «ядренный» набагато

ширша – плід, горіх, мороз, повітря, слова, погода); по-друге, вона яскраво національно маркова (завдяки російським народнопоетичним образам), тобто актуалізовані передовсім індивідуальні асоціації перекладача. Варіант «бравая» (А. Дєєв) покриває лише частину конотацій оригіналу. Як не дивно, але саме нейтральний семантичний аналог В. Россельса «крепкая» найбільше відповідає оригіналові. Об'єктивно неперекладною виявилася й оксиморонна форма епітета («хлопенна дівка», тобто «дівка, як хлоп»).

В основі епітета «**дрантивий голос**» («Святий вечір») лежить яскравий експресоїд-діалектизм. Г. Шипов відтворив його семантичним аналогом «**надорванный голос**», а В. Россельс – «**дребезжащий голос**». Одначе назвати їх адекватними до оригінального все-таки не можна. «Надорванный» не відповідає вимогам експресивно-стилістичного узгодження (в оригіналі – прикметник-діалектизм, з відтінком просторіччя, у перекладі – нейтральний, що в контексті набуває конотації піднесеності). Інша важлива сема – «старечий» – у цільових текстах не представлена.

У кількох новелах бачимо експресивну, колоритну фразу «шляк трафив». Виходячи з критеріїв нерозкладності та злютованості компонентів, це фразеологічне зрощення, чи ідіома. А. Федоров застерігав, що не варто наголошувати на перекладності цих одиниць у буквальному сенсі. Буквальний зміст, тобто пряме, номінативне значення компонентів ідіоми вже не сприймається навіть носіями мови оригіналу внаслідок втрати мотивування чи затемнення внутрішньої форми реалії, що входить до складу цього фразеологізму [15, с. 161–162]. Ідіома-прокляття «шляк трафив» (-ть) найчастіше вживається у граматичних варіантах: «бодай (най, нехай) вас (його, тебе, їх) шляк трафить» й означає «хай поб'є лиха година» (шляк – букв.: «удар, апоплексія»). Якщо запитати пересічного галичанина, у мовленні якого частенько «проскакує» згаданий вислів, що ж це означає, то він навряд чи зуміє відповісти, зате яскраво проілюструє добрий десяток мовленнєвих ситуацій, де можна його використати. Іван (новела «В корчмі») на скарги Проця, що того б'є жінка, емоційно резонує: – *Ого, вже най того вола шляк трафит, що го корова б'є* [10, с. 20].

Яскравий стилістичний малюнок фрази й контекст визначають рівень емоційного заряду ідіоми. Г. Шипов буквально сприйняв і відповідно скалькував лексичне значення окремо взятих компонентів: *Ого, да расшиби паралич того быка, которого корова бодает* [11, с. 32].

Фразеологічна покомпонентна калька не лише завдала емоційно-експресивного «удару» фразі, позбавила її стилістичної однорідності, але й спотворила семантичне поле. Ідіомам однієї мови можуть і найчастіше

повинні відповідати такі ідіоми, які є їх адекватними смисловими і стилістичними відповідниками, не збігаючись з ними лексичним змістом окремих компонентів. Варіант Россельса максимально послаблений емотивно: *Пропaday тот вол, которого корова бьет* [14, с. 9].

Семантико-експресивну рівновагу ідіоми в цільовому тексті зумів зберегти лише М. Ляшко: *Ого, пускай вола серп по бокам гладит, если его корова бьет* [13, с. 19].

Залежно від контексту, тобто від певної мовленнєво-психологічної ситуації, адекватність ідіоми визначається не її безпосередньою семантикою (першим змістовим шаром), а насамперед образними експресивними конотаціями. Г. Шипов так і не зміг подолати «гіпнозу слова», окремого компонента фразеологічної одиниці, і тому його версія справляє не зовсім те, а радше – зовсім не те враження. Оскільки ідіоми являють яскраво національну ознаку мови, вони й у перекладі мають виглядати як народні, щоб їх органічно, як щось своє і близьке, міг сприйняти читач. Тут цілком справджується знамените й, здавалось би, парадоксальне застереження Ш. Баллі: «Власне факт злотованості елементів фразеологізму доводить, що той, хто говорить, не думає над окремими словами, і часто, сам того не підозрюючи, говорить нісенітницю чи такі речі, які б нізащо не сказав, коли б розумів, що це означає <...>. При вивченні фразеології схильність до аналізу так само шкідлива, як при вивченні окремих слів: занадто глибоке лінгвістичне знання заважає проникненню в дух мови» [1, с. 101]. У цьому чи аналогічних випадках художню рівновагу між одиницями оригіналу і перекладу забезпечує не так глибокий аналітичний підхід і лінгвістична компетентність, як тонке мовне чуття, інтуїтивне передбачення й розвинений естетичний смак.

Випробуванням на перекладацьку майстерність стали й назви Стефаникових новел. Тут лаконізовано риси, властиві його художній манері загалом: глибина проникнення в психологію героїв, правдивість і відвертість у зображенні реалій життя, особлива гармонія змістоформи, економія художніх засобів.

Назва новели *«Такий панок»* проста й лаконічна. Здавалося б, тут немає ані складного ідейно-художнього та світоглядного узагальнення (як, скажімо, у новелі *«Вона – земля»*), ні додаткової символічної згущеності (як у *«Кленових листках»* чи в *«Камінному хресті»*), проте розмаїтість перекладацьких версій свідчить, що саме в цій простоті і криється чи не найбільша складність. Ось приклади: *«Такой господин»*, *«Чудной барин»*, *«Чудный панок»*, *«Панок с причудами»*, *«Чудаки»*, *«Cudaczny panek»*. До слова, упорядники польськокомовного видання

(І. Байковська, Р. Чеканська-Гейманова, К. Марська, А. Ротецька) повністю орієнтувалися на російський варіант, що вийшов роком перед тим, і помилки російських перекладачів автоматично перейшли в польські тексти, хоч переклади і здійснювалися з українськомовного, але адаптованого до літературної мови оригіналу.

Більшість перекладачів чомусь поспішили витлумачити вказівний займенник (нейтральний) «такий» за допомогою експресивних означень «чудной» чи «с причудами», тобто підсилили емотивні семи. Так, панок, головний герой новели, «не такий», як усі інші пани, але ж який «такий» цей панок насправді? Можна навести з десяток епітетів, але й вони навіть наполовину не заповняють асоціативно-контекстуальної лакуни начебто нейтрального займенника. В. Дуткевич ризикнув залишити займенник «такий», але відтворив «панок», як «господин», тому загалом переклад вийшов невдалим. «Барин», «сударь», «господин» – це словникові – і не більше – відповідники до українського «пан». Культурно-естетичне поле цих слів у двох мовах, на що справедливо вказують О. Кундзіч і В. Россельс, не тотожне. Не можемо вважати адекватним оригіналові й варіант з яскраво вираженою етнокультурною семою «Чудной барин» (М. Ляшко). Мимоволі назва «Чудной барин» наближається до аналогічної назви нарису Г. Успенського «Чудак-барин». В. Стефанік справді дуже любив Г. Успенського і вчився в цього російського письменника. Одначе подібність творів закінчується лише подібністю заголовків. Перед нами цілком різні тексти. Цього перекладачі також не врахували. Г. Шипов і М. Пархоменко залишили в перекладному тексті українське слово «панок». Вони мимоволі (чи необережно) наділили Стефаніка тією долею етнографізму, який абсолютно чужий його образно-художній системі. «Панок», завдяки здрібніло-пестливій формі, мимоволі сприймається з певною долею іронії. Маніфестація оказійної семи тут явно недоречна. Адже в новелі немає навіть натяку на карикатурність постаті героя.

То як відтворити цю «просту складну» назву? Гадаємо, найближче до оригіналу підійшов В. Россельс («Чудак»). Цей перекладач використав прийом змістового розвитку, тобто замінив словниковий відповідник контекстуальним, що логічно пов'язаний з першим. В. Россельс пожертвував задля досягнення функціональної рівноваги низкою асоціативно-суб'єктивних нюансів назви першотвору (невимушеністю, дотепністю), проте не розірвав особливого зв'язку між нею (назвою) і новелою, не привніс зайвих і недоречних аналогій і зв'язків.

Діалектну назву новели «Шкільник» М. Ляшко, Г. Шипов, В. Россельс відтворили механічно – «Школьник», «Uczeln» (К. Марська).

У сучасній російській мові слово «школьник» має одне значення: учень початкової чи середньої школи й відповідає українському «школяр». «Шкільник» В. Стефаніка – це сирота, який усі життєві премудрості осягає за правилом: «все мус зробити сам». Стефаніківська назва перегукується з горьківською (маємо на увазі «Мої університети»). На цьому прикладі знову ж таки бачимо парадоксальний закон перекладу: що буквальніше відтворюється слово, то далі від оригіналу буде переклад. У російській мові є діалектне слово «школяр» із семантикою «ученик плохого поведіння» [3, т. 4, с. 449; 2, т. IV, с. 638]. Гадаємо, як варіант до «Шкільника» воно набагато більше підходить і в плані експресивному, і в плані стилістичному. Як стверджує В. Рагойша, «одні і ті ж слова у споріднених мовах викликають у носіїв цих мов різну емоційну реакцію. І якщо залишити їх без зміни у перекладному тексті, вони значною мірою прирікають переклад на звичайний буквалізм, і – як наслідок цього – на непоетичність» [7, с. 76].

Навіть ці спорадичні дослідження різночасових російських та польських версій новел В. Стефаніка дають змогу акцентувати на важливих аспектах перекладу зі споріднених мов. Незначні відмінності на лексичному й граматичному рівнях набували принципового, навіть вирішального значення при будь-якій спробі механічно перенести Стефанікові слова й словесні образи у площину російської чи польської мови. Адже в мистецтві слова все тримається на отих «ледь-ледь», на найтонших відтінках, «летючих» нюансах, які знаменують неповторне обличчя і твору й творця. Позірна легкість перекладу із споріднених мов конкретно при перекладі Стефанікового художнього слова позначилася на тому, що механічно змодельовані підрядники не покривали своєю словесною формою динамічних, рельєфних одиниць першотвору, вивірялися зазвичай на рівні лексико-семантичних варіантів, а не на дотуку лінгвістики, поезики, етнології.

Література

1. Балли Ш. Французская стилистика / Ш. Балли ; [пер. К. А. Долинина]. – М. : Изд-во иностр. л-ры, 1961. – 394 с.
2. Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка : Т. 1 – 4 / В. Даль. – М. : Русский язык, 1978 – 1980.
3. Этимологический словарь русского языка / [сост. М. Фасмер] ; под ред. и с предисл. Ларина Б. Н. ; пер. с нем. и доп. чл.-корр. АН СССР Трубочева О. Н. – М. : Прогресс, 1986.– Т. I – IV.
4. Зорівчак Р. Реалія і переклад (на матеріалі англомовних перекладів української прози) / Р. Зорівчак. – Львів : Вид-во при Львів. ун-ті, 1989.– 215 с.

5. Новикова М. Прекрасен наш союз. Литература – переводчик – жизнь : Лит.-крит. очерки / М. Новикова. – К. : Рад. письменник, 1986. – 224 с.
6. Погребенник Ф. П. Василь Стефаник у слов'янських літературах / Ф. П. Погребенник. – К. : Наукова думка, 1976. – 295 с.
7. Рагойша В. П. Проблемы перевода с близкородственных языков / В. П. Рагойша. – М. : Изд-во Белорус. гос. ун-та, 1980. – 184 с.
8. Рильський М. Мистецтво перекладу : Статті, виступи, нотатки / М. Рильський [упоряд. і комент. Г. Колесника]. – К. : Рад. письменник, 1975. – 344 с.
9. Словник бойківських говірок / [укл. Онишкевич М. Й.] – К. : Наукова думка, 1984. – Ч. 1.
10. Стефаник В. С. Повне зібрання творів : у 3-х т. / В. Стефаник. – К. : Вид-во АН УРСР, 1949–1954. – Т. 1.
11. Стефаник В. Избранные произведения / В. Стефаник [пер. : Г. Шипов, А. Деев ; предисл. С. Крижановского]. – М. : Гослитиздат, 1950. – 224 с.
12. Стефаник В. Избранные произведения / В. Стефаник ; [пер. : Н. Ляшко, Г. Шипов, А. Деев ; предисл. С. Крижановского]. – К. : Гослитиздат УССР, 1951. – 208 с.
13. Стефаник В. Избранное / В. Стефаник [пер. Г. Шипова, Н. Ляшко, В. Дугкевича, А. Деева ; предисл. С. Крыжановского ; сост. и коммент. В. Лесина]. – М. : Худ. л-ра, 1971. – 223 с.
14. Стефаник В. Новеллы / В. Стефаник [изд. подгот. Вл. Россельс]. – М. : Наука, 1983. – 228с.
15. Федоров А. В. Основы общей теории перевода : Лингвист. пробл. / А. В. Федоров. – [4-е изд., доп. и перераб.]. – М. : Высшая школа, 1983. – 304 с.
16. Stefanyk W. Klonowe liscie. Z ukraińskiego przelozył Michal Moczulski / W. Stefanyk. – Lwów, Księgarnia Polska, 1904.–176 s.

Стаття надійшла до редакції 28.07.2015 р.

УДК 811.161.2'37 “312”

О. А. Стишов

СЕМАНТИЧНІ НЕОЛОГІЗМИ В ДИСКУРСІ УКРАЇНСЬКОМОВНИХ МАС-МЕДІА ПОЧАТКУ ХХІ СТОЛІТТЯ

Стишов О. А. Семантичні неологізми в дискурсі українськомовних мас-медіа початку ХХІ століття.

У статті проведено аналіз деяких тенденцій у семантичній деривації, що намітилися й активно діють як у літературній, так і в загальнонародній українській мові початку ХХІ століття на матеріалі дискурсу українськомовних ЗМІ. Схарактеризовано семантичні неологізми, що постали завдяки розширенню семантичної структури питомих і запозичених слів переважно на основі метафори і метонімії.

Ключові слова: семантика, ЗМІ, дискурс, чинники, неологізм, метафора, метонімія.

Стишов А. А. Семантические неологизмы в дискурсе украиноязычных масс-медиа начала ХХІ века.

В статті аналізуються деякі тенденції в семантичній деривації, наметившіся і активно діючі як в літературній, так і в общенародній українській мові початку ХХІ століття на матеріалі дискурсу україномовних ЗМІ. Охарактеризовані семантичні неологізми, виниклі внаслідок розширення семантичної структури існуючих і запозичених слів переважно на основі метафори і метонимії.

Ключові слова: семантика, ЗМІ, дискурс, фактори, неологізм, метафора, метонимія.

Styshov O. A. Semantic neologisms in the discourse of Ukrainian media at the beginning of the XXI century.

The article examines some of the trends in the semantic derivation that actively operate in the literary and vulgar Ukrainian language at the beginning of the XXI century on discourse material of Ukrainian media. The semantic neologisms which are arisen from expansion of the semantic structure of native and loan words mainly on the basis of metaphor and metonymy are characterized.

Key words: semantics, media discourse, factors, neologism, metaphor, metonymy.

Нині світова спільнота вступила в нову стадію еволюції – інформаційного суспільства. Це істотно впливає на сучасні живі мови як відкриті і динамічні системи. Вони під впливом екстра- й інтралінгвальних чинників постійно перебувають у розвитку, зазнаючи як кількісних, так і якісних змін. Українська мова нинішньої доби також розвивається у названому руслі, і серед усіх її рівнів найбільшою динамікою відзначається лексико-семантичний. Тому проблеми ономазіології, особливо заповнення мовних лакун, виникнення і функціонування нових слів, були й залишаються в україністиці досить актуальними як у теоретичному, так і в практичному плані. Поряд із всебічним дослідженням лексичних і словотворчих неологізмів, важливого значення сьогодні набуває скрупульозне вивчення семантичних інновацій. У цьому аспекті слушною видається думка Ж. Колоїз про те, що процеси семантичної деривації виступають потужним фактором, що забезпечує інноваційні зміни в мові, через це теорію семантичної деривації варто не заперечувати, а розвивати [1, с. 161]. Адже відомо, що семантична деривація – це досить складний і багатогранний номінативний процес у продукуванні нових слів і їх значень, що спричинює перебудову їх семантичної структури і впливає на всю лексико-семантичну систему мови загалом.

Семантична деривація як один із важливих способів збагачення й істотного поповнення лексичного складу мов, а також семантичні трансформації слів уже були предметом ряду праць таких відомих зарубіжних і українських лінгвістів, як: R. Bartsch, M. Johnson, G. Lakoff,

F. Daneš, D. Cruse, F. Palmer, В. Виноградов, Д. Шмельов, О. Кубрякова, В. Теля, О. Єрмакова, О. Потебня, Л. Булаховський, В. Русанівський, Л. Лисиченко, О. Тараненко, Ю. Карпенко, М. Положин та ін. Не зникає, а навпаки, постійно зростає інтерес до цих питань і в україністиці останніх десятиліть, що й засвідчено в низці досліджень М. Кочергана, О.Семенюка, Л. Струганець, М. Навальної, І. Самойлової, Т. Бевз, Д. Мазурик, Д. Деркача, Д. Сизонова, О. Ляхової і багатьох ін.). Однак, на нашу думку, ця проблема в нашій мові на початку ХХІ століття потребує більш виваженого і ґрунтовнішого розгляду, комплексних студій, оскільки кількість неосемантизмів неухильно зростає та урізноманітнюється, заповнюючи номінативні лакуни, що постійно виникають, збагачуючи емоційно-експресивні засоби загальнонародної української мови. Тому вона була і залишається досить актуальною. До того ж семантичні неологізми чекають належного витлумачення і лексикографічного опрацювання.

Мета статті – ввести до наукового обігу нові цікаві факти, явища, одиниці, переважно не зафіксовані українськими лексиконами, провести аналіз деяких тенденцій у семантичній деривації, що намітилися й активно діють як у літературній, так і в загальнонародній українській мові початку нового тисячоліття.

Матеріалом для дослідження слугували семантичні неологізми (понад 150 слів), зафіксовані нами здебільшого у сучасній публіцистиці – газетах, журналах, програмах і передачах радіо й телебачення, а також Інтернет-виданнях протягом 2000 – 2015 років.

Зібраний фактичний матеріал та його аналіз дають підстави твердити, що в корпусі семантичних інновацій зазначеного часового зрізу істотно домінують одиниці, у яких відбулося зростання семантичного обсягу переважно за рахунок розширення сфери їх уживання, тобто збільшення числа контекстів, де це слово може використовуватися. Генералізацію, услід за О. Ляховою, трактуємо не як просте збільшення (додавання) кількості значень (лексико-семантичних варіантів, сем) полісеманта, а як зміни, пов'язані з особливими семантичними трансформаціями слова, які спричиняють знецінення конкретної семантичної ознаки, збільшення кола позначуваних словом понять, збільшення обсягу семантики слова до появи надзвичайно широкого значення [2, с. 57]. Засвідчено перевагу цього процесу під час комунікації в словах на позначення загальних назв. Це можуть бути як питомі лексичні одиниці, так і іншомовні слова.

Серед питомих лексем, у яких відбулося розширення семантичного обсягу переважають іменники. Так, наприклад, відоме слово *хом'як*, крім значень, зафіксованих у Словнику української мови в 11-ти томах

(1. «польовий гризун з товстим, неповоротким тілом і добре розвиненими захисними мішками, шкідник польових і городніх культур. 2. *перен., розм.* неповоротка, незграбна, нерозторопна людина» [СУМ-11, XI, с. 124]), останнім часом набуло нової семантики – «особа, яка надійно сховала свої фінанси»: *Сподіваючись на політичну й економічну стабільність та визначеність, багато «хом'яків», які надійно сховали свої фінанси в період розгортання першої хвилі економічної кризи, вийняли заощадження зі своїх засіків і вийшли з ними на ринок нерухомості* («Дзеркало тижня», 14.05.2010). Ще однією ілюстрацією може слугувати лексична одиниця *дояр* («робітник, який доїть і доглядає корів» [СУМ-11, II, с. 403]), яка функціонує у сучасній українській мові також з інноваційним значенням «здирик, драпіжник». Пор.: *Відомий російський письменник-гуморист М. Задорнов абрєвіатуру ДАІ «переклав» на російський алфавіт як ДАЙ і, відповідно, дайиників назвав «доярми». Задорнов став популяризатором самої лексеми дояр (здирик). Суспільство змушено констатувати: «Ми стали країною доярів»*. bratstvo.vn.ua). Також загальноживане слово *тушка* («зменш. до **туша** (у 1 знач.); тіло убитої тварини, дичини і т. ін. невеликого розміру» [СУМ-11, XI, с. 124]) в політичному лексиконі набуло ознак експресивної назви, розширивши свій семантичний обсяг і вживаючись переважно у множині, – «безпринципні депутати Верховної Ради України, які переходять із фракції у фракцію та голосують з урахуванням особистої матеріальної вигоди або під тиском»: *Навіть разом із комуністами і «тушками», Партії регіонів не вдається створити конституційну більшість у новому парламенті*. tyzhden.ua/. Цікаво, що навіть окремі застарілі слова в дискурсі сучасних ЗМІ здатні набувати нових значень. Це стосується лексичної одиниці *царедворець*, яка, крім відомої семантики, зафіксованої в словнику (*книжн., заст.* «особа, що займає посаду при царському дворі, царський вельможа; придворний» [СУМ-11, XI, с. 181]), нині функціонує і як «самодержець, самовладець; диктатор», пор.: *Після маразму президента РФ Путіна, виголошеного на виправдання військової агресії проти суверенної України, – світ дізнався, що цей новітній кремлівський царедворець не на стільки розумний, як то здавалось протягом попереднього часу*. nas.vinnica.ua/. Характерно, що подані вище приклади слугують переконливим доказом посилення антропоцентризму в українській мові початку XXI століття.

Розширення семантичного обсягу слова спостерігаємо і в іменниках на позначення неістот. У здавна відомому власне українському слові *рушник* (1. «довгастий шматок тканини (бавовняної, лляної, полотняної і т. ін.) для витирання обличчя, тіла, посуду тощо. 2. шматок декоративної

тканини з вишиваним або тканим орнаментом; традиційно використовується для оздоблення житла, в українських народних обрядах і т. ін.» [СУМ-11, VIII, с. 919]) виникло інноваційне значення «виборчий бюлетень із прізвищами, іменами, по батькові кандидатів у депутати різних рад», що й засвідчено в текстах мас-медійного дискурсу: *Є другий варіант, коли виборець отримує десяток невеликих «рушників» – бюлетенів, у які внесені прізвища, імена, по батькові і коротка біографічна довідка кандидатів від партії, які безпосередньо закріплені за певним регіоном (осіб 10–15). Голосування ж проходить за такою схемою: крім галочки за конкретну партію або блок виборець розташовує прізвища за ступенем значущості* («День», 16.04. 2009). Пробудження національної свідомості й відродження багатьох народних культурних і духовних надбань під час і після Революції гідності в Україні сприяло появі нової семантики в лексемі *вишиванка* (розм. «вишита сорочка» [СУМ-11, I, с. 540]) – «смуга з національним українським орнаментом, м'який магніт, наклейка з гербом України тощо, що прикріплюється на будь-яку частину кузова, найчастіше на капот, кришку і задній бампер автомобіля»: *Одягніть справжню вишиванку на власний автомобіль, перетворіть його на яскравий і неповторний зразок дизайну.* boschservice.lviv.ua.

Демократизація життя, відсутність цензури й автоцензури сприяли бурхливому розвитку субстандартної лексики (нелітературні розмовні слова, діалектизми, жаргонізми, арготизми) в українській мові кінця ХХ – початку ХХІ ст., що висуває перед лінгвістами проблему вивчення семантичних змін у ній. Такі нові значення поки що не зафіксовані в лексикографічних працях, хоча практично відомі багатьом мовцям й активно функціонують у розмовному, почасти публіцистичному та художньому дискурсах. Так, слово *гойдалка* («споруда, на якій гойдаються для розваги діти й молодь» [СУМ-11, II, с. 105]) нині набуло двох колоквіальних значень – 1) «поперемінні атаки в бік воріт, кільця і т. ін. то однієї, то іншої команди» (пор.: *А на полі в нас знову гойдалки від обох команд. М'яч опиняється то біля однієї, то біля другої штрафної.* fask.com.ua/; *Гойдалки тривали протягом усього матчу й, в реаліті, гра перейшла у екстратайм.* cherkassy-sport.com/) і 2) «коливання курсу певної грошової одиниці то в бік зростання, то в бік падіння» (пор.: *Експерт: в Україні скоро почнуться валютні «гойдалки»* (заголовок) businessua.com/; *Нинішні валютні гойдалки в Україні повторюють ситуацію 2009 року часів Віктора Ющенка.* espresso.tv/news/). Відоме питоме слово *кріт* («невеликий комахоїдний ссавець, що живе під землею; цінний своїм хутром» [СУМ-11, IV, с. 358]) у спортивному жаргоні розширило свою семантику і, вживаючись переважно у множині, означає

«спортсмени або вболівальники-фанатики футбольного клубу «Шахтар». Про це переконливо засвідчують такі контексти: *Відбієні молотки на емблемі, помаранчево-чорна символіка, що уособлює колір касок і спецодежу, і неофіційне прізвисько – «кроти»*. zaxid.net/news/; *Проте навколофутбольна ворожнеча не завжди заважає спільним справам. «Севастопольці, наприклад, приїздили до нас на мариш УПА та на інші акції, – розповідає Ед. – Донецькі «кроти» були на мариш за тверезість 2009 року*. tyzhden.ua/.

У добу глобалізації, коли контакти і взаємодія між представниками різних етносів і їх мовами зростає і коли англійська мова стала практично світовою, активізується розширення значень як у давніх, так і в нових запозиченнях. Правда, зауважимо, що лінгвістам варто чітко розрізняти, чи зміни в семантичній структурі запозичення відбулися ще мові-джерелі, чи в мові-посереднику, чи вже в мові, яка приймає? Так, однією з ілюстрацій може слугувати відоме слово *борт*. У ньому, крім значень, зафіксованих найбільшими українськими тлумачними словниками (див. [СУМ-11, I, с. 221]), на початку ХХІ століття з англійської мови в українську ввійшло ще одне (четверте), яке вже зафіксоване в Словнику української мови в 20-ти томах як розмовне, – «літак» (див. [СУМ-20, I, с. 607]): *Сьогодні у вінницькому військово-медичному клінічному центрі приймали новий борт з пораненими бійцями*. www.0432.ua/.

Фактичний матеріал засвідчує, що серед запозичень, які зазнали розширення семантики, в українській мові початку ХХІ століття переважають давні входження з різних мов. Прикладом слугує слово *карусель*, яке, крім відомих значень (1. «споруда із сидіннями у вигляді коней, човнів і т. ін., що швидко обертається навколо вертикальної осі; встановлюється на ярмарках, у парках для розваги. 2. техн. те саме, що Карусельний верстат (див. *карусельний*)» [СУМ-11, IV, с. 113]), нині набуло ще й інноваційної семантики «метод фальсифікації виборів, коли створюються умови для багаторазового голосування за певного кандидата». Напр. у контекстах: *У Чернігові на одній з дільниць намагалися організувати виборчу «карусель»*. tsn.ua/; *Фальсифікації на «референдумі» в Криму: мертві та російські душі, каруселі й примусовий вибір*. tyzhden.ua/. Екстралінгвальні чинники зумовили відродження, актуалізацію вживання і розширення семантичного обсягу слова *волонтер*. Так, у Словнику української мови в 11-ти томах воно зафіксоване як застаріле лише з одним значенням – «той, хто став на військову службу за власним бажанням; доброволець» [СУМ-11, I, с. 730]. У зв'язку з відомими подіями в Україні, названа лексична одиниця набула нового значення і нового відтінку значення, що й зафіксовано в Словнику української мови в 20-ти томах:

«2. той, хто добровільно бере участь у якійсь соціально важливій справі (перев. новій, важкій чи небезпечній для життя); доброволець (у 2 знач.)». *Апробацію запропонованого нового фізіотерапевтичного методу проведено на волонтерах, які хворіють на остеохондроз хребта (з наук. літ.); Синтетичні мийні засоби, що не викликають подразнення шкіри і не мають сенсифілізуючої дії на організм, допускаються до другого етапу досліджень, до якого залучаються тільки волонтери (з наук. літ.); // «особа, яка за власним бажанням допомагає іншим; помічник (у 1 знач.)». Основна причина звернення до роботи волонтера для більшості – необхідність у спілкуванні, соціальній активності, потреба відчувати себе корисним для інших (з наук. літ.); Дехто з відвідувачів навіть зголосився стати волонтером у клініці (з газ.) [СУМ-20, III, с. 266]. Цікаво, що іншомовні слова, які порівняно недавно з'явилися в українській мові, також можуть набувати нової семантики. Проілюструємо це на новозапозиченні з англійської мови *секонд-хенд* (від англ. *second* – другий і *hand* – рука; *second-hand* – який був у використанні (переважно одяг). Окрім зафіксованих значень (1. «магазин, що торгує ношеним одягом і взуттям. // збірн. ношені речі. 2. ношений, такий, що був у користуванні, куплений у комісійному магазині» [8, с. 1033]), в останні роки це слово в суспільно-політичному дискурсі поступово набуває інноваційної семантики – «застарілі, консервативні політичні методи і політики, які користуються ними; а також віджили політичні ідеї і технології», напр.: *Список опозиції – це політичний секонд-хенд* (заголовок) glavcom.ua; *Опозиціонер [Андрій Парубій] назвав Азарова «політичним секонд-хендом»* (заголовок) 24tv.ua).*

Крім значної кількості іменників, розширення семантичного обсягу слова засвідчено також і в ряді дієслів (3 прогнозами аналітиків, євро помітно *«просяде»* (Телеканал «24», 14.09. 2011) – «девальвує, знеціниться»; *Чернігівські пенсіонерки підірвали YouTube пісню про «лісапед»* (ВІДЕО) tsn.ua/ – «надзвичайно вразили, приголомшили») та прикметників (*Німецька енергетика нині орієнтована на «зелені» технології* (Телеканал «24», 29.10. 2011) – «екологічно чисті»; *Державтоінспекція в рамках боротьби з «сірим» імпортом автомобілів, відмовляється реєструвати машини, ввезені до України за пільговими схемами. У 2007 році бюджет вже втратив 2,8 млрд грн через «сірий» імпорт авто.* www.newsru.ua/ – «незаконний»).

Зібраний нами фактичний матеріал і спостереження інших дослідників переконливо доводять, що найпродуктивнішим видом лексико-семантичної деривації у дискурсі ЗМІ початку XXI століття є метафора. Високу інтенсивність такого словотворення можна пояснити універсальністю метафори як традиційного способу вторинної номінації,

побудованому на перенесенні з одних об'єктів, дій чи ознак дійсності на інші за певною подібністю, на прихованому порівнянні, образних асоціаціях тощо. Це найпродуктивніший креативний засіб збагачення мови, вияв мовної економії, семіотична закономірність [3, с. 326]. Метафора – когнітивний процес, спосіб світобачення певного етносу чи індивідуума.

У мові сучасних мас-медіа засвідчено значну кількість текстів із використанням різнопланових метафор, які розширюють семантичний обсяг слів. Чимало метафор у дискурсі ЗМІ початку XXI століття виникає на основі загальнонародної лексики: *Він [футболіст Юліан Дракслер] став значно технічнішим і почав читати гру* (Телеканал «Футбол-2», 28.08.2011) – «розуміти, усвідомлювати, правильно сприймати що-небудь»; *Упродовж семи років життя на франківській сцені «Солодка Даруся» тримається у першій топ-трійці вистав, які приносять найбільший дохід театру. «Це такий хіт-лайнр нашого прокату, – зазначає Ростислав Держипільський. – Для мене як режисера це, з одного боку, джек-пот, з іншого, я розумію, що в цю виставу вкладено багато досвіду, любові до землі української й до театру».* www.blitz.if.ua/ – «найбільша перемога, досягнення, успіх». Характерна риса публіцистики початку XXI століття – метафоризація термінів різних галузей людської діяльності (від військових до кулінарних). Передусім це стосується спеціальної лексики: 1) військової справи: *На таких танках їздить тільки братва й народні депутати* (радіо «Промінь», 18.04.2014) – «потужний, надзвичайно дорогий і престижний автомобіль»; *У всьому світі знімають без бюджетні фільми. І вони вистрілюють»* (радіо «Промінь», 28.11.2012); *Найвищою формою безпосередньої демократії є референдум. Нещодавно ухвалено закон «Про всеукраїнський референдум». Як думаєте, коли він вистрілить?»* clipnews.info/; *«Динамо» виграло матч, який міг і не відбутися: вистрілив [футболіст] Безус (заголовок)* uafootball-ukr.segodayna.ua/ – «мати успіх, популярність, значний суспільний резонанс; досягти чого-небудь»; 2) медицини: *Вони [сепаратисти на сході України] «інфіковані» україноненависництвом* (радіо «Промінь», 10.08.2014) – «просякнуті, фанатично схильні до чого-небудь»; *Більш детальний «розтин» цих економічних термінів ми будемо робити в ході передачі* (радіо «Промінь», 16.12.2011) – «розбір, аналіз»; 3) біології: *Кандидат від партії Ляшка поширював клон газети конкурента з «чорним піаром» ...* lad.vn.ua/; *Ще однією цікавою категорією кандидатів у депутати є політичні клони, або двійники-однофамільці, відомих політиків* («Поступ», 22.02.2002) – «хто- або що-небудь однакове або дуже схоже між собою»; 4) мистецтва: ... *«кіборги» з донецького аеропорту*

назвали борця теплофізиків найсмачнішим з усього того, що їм доводилося їсти на війні («Урядовий кур'єр», 16.01.2015) – «надзвичайно мужні і витривалі військовики, які б'ються з ворогами як роботи, на межі неможливого, оскільки жива людина так битися не може»; 5) виробничо-технічної: *Судову систему [в Україні] треба «ремонтувати»* (радіо «Промінь», 28.10.2013) – «усувати недоліки, помилки, невідповідності»; 5) кулінарії: *Сьогодні в нашому «меню» цікаві розмови щодо українського газу* (радіо «Промінь», 05.05.2014) – «перелік тем для обговорення» та ін.

У дискурсі ЗМІ початку ХХІ століття трохи рідше засвідчено творення нових значень слів шляхом ще одного важливого креативного мовного засобу – метонімії. Її підґрунтям слугує наявність зв'язків між категоріями й поняттями у мисленнєвій діяльності людини. Виникнення метонімії досліджуваного періоду зумовлене переважно екстралінгвальними чинниками. Так, саме під час *Революції гідності (Євромайдану)*, тобто національно-патріотичних, протестних акцій в Україні (2013–2014 рр.), передусім, проти корупції, соціальної нерівності, свавілля правоохоронних органів та сил спецпризначення, а також на підтримку європейського вектора зовнішньої політики України, які завершилися зміною влади, виникло слово *майдан* із новим значенням «акція протесту та сукупність людей, які беруть участь у ній; територія свободи (у місті Києві та багатьох населених пунктах України і зарубіжжя)»: *Доки йшлося тільки про євроінтеграцію, Майдан хотів і, в принципі, міг обійтися без політиків. Але коли постало питання про заміну людей при владі, або, тим більше, про зміну системи влади, то без політиків уже обійтися не можливо. political-studies.com/; ... завдяки Майдану і, на жаль, завдяки війні на Сході зараз є українська політична нація, яка є трошки іншою, ніж три роки тому. hromadskeradio.org/*. Ще одним прикладом впливу соціально-політичних подій – війни на сході України – на мову є слово *ватник*. На основі відомого значення «верхній одяг, стьобаний на ваті» [СУМ-20, II, с. 70] у названій лексемі в останні роки на основі метонімічного перенесення розвинулася нова семантика «малоосвічений, люмпенізований та здебільшого проросійсько налаштований громадянин, чия соціально-політична позиція суттєво спотворена внаслідок перманентного впливу російської пропаганди». Пор.: *Як бик кидається на червоне, так ватник на жовто-блакитне ...* (Телеканал «24», 07.07.2015); *Спалений український прапор і залиті ненавистю спорожнілі очі «ватників» ще гикнуть диктатору наших часів* («День», 30.04.2015); *Переконувати «ватників» у тому, що вони неправі – безнадійна справа. Якщо людина не здатна слухати, то діалогу не вийде* («День», 20.11.2014).

У досліджувану добу розширення семантичного обсягу слова на основі метонімії відбувається і в іменниках на позначення істот, зокрема у пропріальних одиницях. Передусім це стосується відомих осіб. Переконливою ілюстрацією слугує слово *Шумахер* – «усесвітньо відомий автогонщик». Нині в розмовному дискурсі, а також і в мові мас-медіа активно побутує загальна назва *шумахер* із інноваційним значенням «водій, який зловживає швидкістю; той, хто любить швидку їзду», хача словники її поки що не фіксують. Напр.: *Паркан пані Лідії вже не вперше зносять місцеві «шумахери». Вулиця, на якій проживає жінка, досить вузька і з різкими поворотами. Водії тут часто розганяються та на швидкості не можуть розминутися, а в результаті вилітають з дороги* («Буковинська правда», 14.09.2015). Екстралінгвальні чинники (Револуція гідності) сприяли також появі ще одного семантичного неологізму – *тітушка*, який у дискурсі ЗМІ функціонує переважно у множині (*тітушки*) і нині вже закріпився як суспільно-політичний термін зі значенням «наймані молодики спортивної статури, які використовувалися владою для придушення протестних акцій населення, побиття журналістів, впливу на процес голосування на виборах тощо». Пор. у контекстах: *Слідство має докази того, що зброя, яка була у «тітушок» під час Майдану, значилася на складах МВС* («День», 02.02.2015); *Міліція перевіряє інформацію про наплив тітушок до Києва (заголовок статті)* («Дзеркало тижня», 05.05.2014); *Тітушки, які діяли під час Револуції гідності, фактично були прообразом бойовиків, які зараз діють на Донбасі.* www.radiosvoboda.org/. Слово стало узагальнювальною назвою, походить від прізвища спортсмена з Білої Церкви Вадима Тітушка, який 18 травня в Києві напав на журналістів Ольгу Сніцарчук та Влада Содея. Також із новим узагальнювальним значенням здебільшого в політичному лексиконі побутує одиниця *бен ладени* «міжнародні терористи», утворене від пропріальної назви *Осама бен Ладен* – колишній лідер міжнародної ісламської терористичної організації «Аль-Каїда».

Наведені вище матеріали засвідчують, що в сучасних друкованих та електронних мас-медіа журналісти й учасники комунікації вдаються переважно до створення емоційно-експресивних, образних метафор і метонімії із метою подати інформацію не сухо, трафаретно, а оригінально, досягти ефективності друкованого слова, його дієвості, щоб воно проникло в серця респондентів.

Отже, фактичний матеріал і проведена студія переконливо засвідчує, що процеси семантичної деривації в дискурсі українськомовних ЗМІ початку ХХІ століття діють досить активно. Цьому сприяли чинники переважно

позамовного характеру, хоч вони були тісно пов'язані з інтралінгвальними. Особливо продуктивно відбуваються процеси розширення семантичного обсягу як у питомих, так запозичених словах, зокрема не лише літературних, а й субстандартних, переважно на основі метафори і метонімії.

Перспективним убачаємо подальше студювання різноманітних процесів семантична деривації у зіставних дослідженнях як близько-, так далеко споріднених мов.

Література

1. Колоїз Ж. В. Українська оказіональна деривація : [монографія] / Ж. В. Колоїз. – К. : Акцент, 2007. – 311 с.
2. Ляхова О. В. Динамічні процеси в лексико-семантичній системі сучасної української мови: розширення значень похідного слова : дис... канд. філол. наук / О. В. Ляхова. – Х., 2012. – 200 с.
3. Селіванова О. Сучасна лінгвістика : термінологічна енциклопедія / О. Селіванова. – Полтава : Довкілля-К, 2006. – 716 с.
4. Словник української мови : в 11-и тт. – К. : Наукова думка, 1970-1980. – Т. I, II, IV, VIII, XI.
5. Словник української мови : у 20-и тт. – К. : Наукова думка, 2010. – Т. I. – 912 с.
6. Словник української мови : у 20-и тт. – К. : Наукова думка, 2012. – Том II. – 976 с.
7. Словник української мови : у 20-и тт. – К. : Кий, 2012. – Том III. – 1120 с.
8. Словник української мови. – К. : ВЦ «Просвіта», 2012. – 1320 с.

Стаття надійшла до редакції 21.08.2015 р.

УДК 811.161.2+81'342/344]+38

Л. Ф. Українець

АСОЦІАТИВНА ІНФОРМАТИВНІСТЬ ФОНЕТИЧНИХ ОДИНИЦЬ У ПОЕТИЧНОМУ ДИСКУРСІ

Українець Л. Ф. Асоціативна інформативність фонетичних одиниць у поетичному дискурсі.

У статті розглядається здатність звуків формувати в українській поетичній мові семантичні й прагматичні домінанти як елемент естетичного відображення явищ об'єктивної дійсності. Інтерпретацію асоціативної інформативності вокальних і консонантних одиниць та їхніх диференційних ознак здійснено в контексті відображення індивідуальних та національних параметрів мовної картини світу.

Ключові слова: український поетичний дискурс, асоціація, конотація, фонетичні одиниці, голосні, приголосні.

Украинец Л. Ф. Ассоциативная информативность фонетических единиц в поэтическом дискурсе.

В статье рассматривается способность звуков формировать в украинском поэтическом языке семантические и прагматические доминанты как элемент

эстетического отображения явлений объективной действительности. Интерпретацию ассоциативной информативности вокальных и консонантных единиц, а также их дифференциальных признаков осуществлено в контексте отображения индивидуальных и национальных параметров языковой картины мира.

Ключевые слова: украинский поэтический дискурс, ассоциация, коннотация, фонетические единицы, гласные, согласные.

Ukrainets L. F. Associative information value of phonetic units in poetic discourse.

This article deals with sounds' ability to generate semantic and pragmatic dominants as an element of the aesthetic reflection of objective reality phenomena in Ukrainian poetic language. The interpretation of associative information value of vocal and consonant units, as well as their distinctive features has implemented in the context of individual and national characteristics of world's linguistic picture.

Key words: Ukrainian poetic discourse, association, connotation, phonetic units, vowels, consonants.

Увага до семіотичних властивостей фонетичних одиниць як носіїв прагматичної інформації в сучасній лінгвістиці – це результат системних спостережень ізоморфізму плану змісту та плану вираження, що пов'язані в славістиці з основоположними науковими концепціями Л. Єльмслева [8], Є. Куриловича [13], Е. Макаєва [14], Т. Булигіної [5], К. Долініна [7], А. Кондратова [10], а в україністиці – з теоретичними здобутками М. Кочергана [12], О. Мельничука [1], Т. Радзівєвської [15], О. Селіванової [16], С. Семчинського [17] та ін. Об'єктивація структурного паралелізму між звуковою та змістовою (семантичною) стороною мови в сучасній лінгвістиці отримала назву «семіологічної релевантності звука» [3, с. 8] і співвідноситься з поняттям «значення», яке, по суті, можуть продукувати й фонетичні одиниці незалежно від їхніх диференційних (інтегральних) характеристик. І хоч у класичному мовознавстві вже традиційним стало твердження, згідно з яким звуки є лише елементом плану вираження лінгвістичного знака, однак, на думку Л. Зіндера, це не означає, що вони не корелюють зі змістовими домінантами, адже такий зв'язок (хоч і непрямий) існує: «Саме можливість виступати в ролі смислової одиниці й виділяє окремий звук у потоці мовлення» [9, с. 39]. Цим науковим постулатом учений розвинув і модифікував ідею Л. Щерби про потенційний зв'язок фонетичних одиниць зі значенням як основу членування мовлення на окремі артикуляційно-акустичні сегменти (звукотипи), підтвердивши водночас і справедливості теорії ієрархії рівнів Е. Бенвеніста – виданого французького дослідника лексичної і граматичної семантики – про набуття змісту відповідною лінгвістичною одиницею лише у вищому для неї рівні мови. У цьому зв'язку важливо «при зіставленні звукових і семантичних

одиниць різного ступеня складності <...> орієнтуватися на план вираження, намагаючись виокремити в плані змісту аналоги фонологічних одиниць, оскільки саме фонологія оперує завершеною системою понять, що лежать в основі концепції структурної упорядкованості звукового плану мови <...>» [5, с. 76].

Позбавлені денотативно-референтної матеріалізації, у різних дискурсивних площинах звуки здатні породжувати імпліцитну інформацію у вигляді асоціативно-конотаційних нашарувань, які семасіологи термінологічно окреслюють із позицій стилістики («стилістичне співзначення» [4]), психологічного антропоцентризму («семантичні асоціації» [2]), структури номінативного значення лексичних одиниць («приховані семи» [6]) або комунікативної прагматики («емотив» [19]).

Винятково яскраві фонетичні конотації в поезії, експресивно-емоційна вартість якої підпорядкована аудіально-візуальній синестезії, що детермінує не лише символічність звуків, але й глибинні мікросемантичні парадигми формування вербальних архетипів, завдяки яким українська поетична мова виявляє риси сугестивного впливу. Оскільки характеристика імпліцитних рис фонетичної системи як засобу створення естетичної реальності в україністиці ще не має свого належного теоретичного обґрунтування, то об'єктом для аналізу було обрано емоційну інформативність голосних і приголосних в українському поетичному дискурсі, де форма ментальної комунікації найповніше підпорядкована мелодійному суголоссю звукового континууму.

Мета статті – охарактеризувати емоційно-експресивну вартість фонетичних одиниць як ознаку самотності звукової системи українського поетичного дискурсу.

Матеріалом для спостереження обрана українська поетична мова ХХ–ХХІ ст., лірична образність якої вражає асоціативною інформативністю звукових жестів. Семантико-прагматичні метаморфози такої мови є наслідком авторської версифікації, архітектоніка якої детермінована повтором голосних і приголосних, що акцентують увагу на синтагматичі фонетичних одиниць як основі реальних і потенційних змістових парадигм поетичного моделювання естетичної інформації.

У системі традиційних фоностилістичних особливостей поетичного дискурсу перебуває, природно, анафоричний (анафора) та епіфоричний (епіфора) звукопис, здатний синхронізувати семантичні й емоційні компоненти такої архітектонічної структури. Приміром, однакові вокальні сегменти на початку суміжних рядків важливі як елементи оригінальної стилістичної фігури полісиндетона, що привертає увагу

додатковим емоційним напруженням унаслідок психологічного нагнітання: *І все на світі треба пережити. І кожен фініш – це, по суті, старт. І наперед не треба ворожити, і за минулим плакати не варт* (Л. Костенко «Пісенька з варіаціями»).

Фонетична епіфора (особливо на тлі бруталного мовлення зі стилістично мотивованими неологізмами) часто змушує сконцентрувати увагу на суто авторській домінанті світобачення, навіть якщо це асоціативно-іронічне позиціонування квінтесенції буття: *Я повний вигуків і захвату дослізного. Як це весело – гладити кобилячу пику. Я паяц безреготний, натхненний дивовижно, Я – директор цирку* (М. Семенко «Цирк»).

Інтенційна інформативність звукового інструментування епіфоричного типу підпорядкована передовсім версифікаційним приписам, де ритм є визначальною стратегією версифікаційного мовотворення, хоч конотаційний спектр фонетичних одиниць можливий – і навіть закономірний! – у контексті авторських лексико-семантичних парадигм: *<...> І недоспівані пісні В невідомій далечині, – Немов у сні. <...> І невловиме слово «ні» Немов у сні* (Б. Лепкий «Тиха ніч»).

Крім класично запрограмованих звукових комплексів, поетична мова часто послуговується оказіонально локалізованими звуковими жестами, що корелюють зі стихією емоцій: *Знову біблія літа розкрила Сторінки заколосених піль. Легкий вітер напружує крила Гнати леготом золото хвиль* (Є. Маланюк «Євангелія піль»).

Інтенаційно-звукова канва такого поетичного зразка підпорядкована асоціативній інтерпретації артикуляційно-акустичних ознак бокових [л], [л'] як інтенційно приємних звукових стимулів, що апелюють лише до позитивних емоцій, тому регульовані, природно, естетикою звучання – однією з найважливіших облігаторних функцій поетичного дискурсу. Мав рацію В. Коптілов, коли зауважував, що «легка для вимови (і через те асоційована в нашій свідомості з поняттям легкості взагалі) фонема л <...> увиразнює змальовану автором картину» [11, с. 218].

Конотацію приємного, красивого звучання – суголосся мелодійного й неповторного – створює й вокальна гармонія, коли мелодія слова сформована домінувальним голосним, нагадуючи вивірених тисячоліттям повноголосий варіант моделювання структури слова: *Горем її не оковано, В серце не вкралася луть. Співом, ласкавою мовою Всяк обдаровує люд* (Б. Олійник «Благословіння»).

Майстерно користуються митці й звуковим підхопленням як різновидом повтору – джерелом емоційної фонетичної конотації: *І хоч січень січе, а мені за плечем Журавлі журавлять. І вино вже давно*

хмільно так хмелиться (Б. Олійник «Мати сіяла сон»).

Інформативність такого «звукотипу локальних масштабів» [18, с. 15] на рівні породження конотацій можлива, безперечно, лише за умови, якщо фонетичні одиниці корелюють з одиницями лексико-семантичного та граматичного рівнів – лексемами, морфемами, синтаксемами – і спрямовані на відтворення національних пріоритетів мовної картини світу.

Література

1. Академік Олександр Савич Мельничук і сучасне мовознавство : [зб. наук. праць до 90-річчя з дня народження]. – К. : ВД Дмитра Бурого, 2012. – 280 с.
2. Апресян Ю. Д. Лексическая семантика. Синонимические средства языка / Ю. Д. Апресян. – М. : Наука, 1974. – 368 с.
3. Ахманова О. С. Лингвистическое значение и его разновидности / О. С. Ахманова // Проблема значения в лингвистике и логике : [тезисы докладов]. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1963. – С. 7–10.
4. Балли Ш. Французская стилистика / Ш. Балли ; [пер. с фр. К. А. Долинина]. – М. : Изд-во иностр. лит., 1961. – 393 с.
5. Булыгина Т. В. О некоторых аналогиях в соотношении семантических и звуковых единиц / Т. В. Булыгина // Вопросы языкознания. – 1967. – № 5. – С. 76–86.
6. Гинзбург Р. С. Реферативная соотнесенность слова и сочетаемость / Р. С. Гинзбург // Проблемы сочетаемости слов : [сб. науч. тр.] / МГПИИЯ им. М. Тореза]. – М. : МГПИИЯ, 1979. – Вып. 145. – С. 79–92.
7. Долинин К. А. Имплицитное содержание высказывания / К. А. Долинин // Вопросы языкознания. – 1983. – № 6. – С. 37–47.
8. Ельмслев Л. Прологомены к теории языка : [пер. с англ.] / Л. Ельмслев // Новое в лингвистике. – М. : Прогресс, 1960. – Вып. I. – С. 264–389.
9. Зиндер Л. Р. Общая фонетика : [учебное пособие] / Л. Р. Зиндер. – [2-е изд., перераб. и доп.]. – М. : Высшая школа, 1979. – 312 с.
10. Кондратов А. Звуки и знаки / А. Кондратов. – [2-е изд., перераб.]. – М. : Знание, 1978. – 208 с.
11. Коптілов В. В. Фоностилістика / В. В. Коптілов // Сучасна українська літературна мова. Стилїстика : [підручник] / за заг. ред. акад. І. К. Білодіда. – К. : Наукова думка, 1973. – С. 211–243.
12. Кочерган М. П. Форма і зміст у мові / М. П. Кочерган // Українська мова : [енциклопедія] / В. М. Русанівський, О. О. Тараненко, М. П. Зяблюк та ін. – К. : Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2000. – С. 704–705.
13. Курилович Е. Очерки по лингвистике : [сб. статей] / Е. Курилович. – М. : Иностранная л-ра, 1962. – 452 с.
14. Макаев Э. А. К вопросу об изоморфизме // Э. А. Макаев // Вопросы языкознания. – 1961. – № 5. – С. 51–56.
15. Радзівєвська Т. В. Ціннісні орієнтації у семантиці мовних одиниць / Т. В. Радзівєвська // Мовознавство. – 1996. – №1. – С. 14–19.
16. Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика : [термінологічна енциклопедія] / О. О. Селіванова. – К. – Полтава : Довкілля, 2006. – 716 с.
17. Семчинський С. В. Загальне мовознавство : [підручник] / С. В. Семчинський. – © Л. Ф. Українець, 2015.

К. : Вища шк., 1988. – 328 с.

18. Сильман Т. И. Заметки о лирике (мысль – образ – эмоция – звук) / Т. И. Сильман // Филологические науки. – 1974. – №5. – С. 13–24.

19. Шаховский В. И. Эмотивный компонент значения и методы его описания / В. И. Шаховский. – Волгоград : Изд-во ВГПИ, 1983. – 96 с.

Стаття надійшла до редакції 28.07.2015 р.

УДК 811.161.2'373.48:316.776.23

Н. М. Шарманова

МОВНІ КЛІШЕ У СТРУКТУРУВАННІ МЕДІАІНФОРМАЦІЇ

Шарманова Н. М. Мовні кліше у структуруванні медіаінформації.

У статті проаналізовано роль мовних кліше у структуруванні інформації в сучасному мас-медійному дискурсі. Мова медіакомунікації осмислюється в контексті глобальної клішованості. Подано опис структурних типів кліше в текстах новітніх українських медіа.

Ключові слова: мовне кліше, структурний тип, структурування, медіатекст, масова комунікація.

Шарманова Н. Н. Языковые клише в структурировании медиаинформации.

В статье освещена роль языковых клише в структурировании информации в современном масс-медийном дискурсе. Язык медиакоммуникации раскрывается в контексте глобальной клишированности. Подано описание структурных типов языковых клише в текстах новейших украинских медиа.

Ключевые слова: языковое клише, структурный тип, структурирование, медиатекст, массовая коммуникация.

Sharmanova N. M. Language clichés in media structuring.

The article analyzes the role of language clichés in the modern mass media discourse structuring. The language of media communication is interpreted in the context of global cliché system. The article describes structural types of clichés in the modern Ukrainian media texts.

Key words: language cliché, structural type, structure, media text, mass communication.

Сучасна інформаційна епоха характеризується постійним пошуком, активізацією й удосконаленням засобів масового поширення інформації, змінами в напрямку й регулюванні різними комунікативними потоками. Відтак можна вести мову про своєрідний світовий інформаційний простір із його чітким перерозподілом, «у результаті якого межі інформаційної карти світу виявилися практично прозорими» [2, с. 14]. Саме на такому перетворенні світової спільноти на «global village» – єдиний

інформаційний простір без кордонів – як результати й наслідку глобалізації наголошував у 60-х роках минулого століття один із розбудовників теорії масової комунікації М. Макклуюен [11, с. 134].

Семіотика мас-медійного дискурсу ґрунтується на теоретико-методологічних засадах, що визначають специфіку масової комунікації як «процесу систематичного поширення корпоративно створеної інформації на масову гетерогенну аудиторію за допомогою ЗМІ» [2, с. 17].

Важливим у цьому аспекті є теза про те, що «масова інформація характеризується систематичним застосуванням поряд зі словом цілої низки знакових систем, які відіграють важливу роль в організації її тексту. У змістовому плані тексти масової інформації загалом похідні від інших, у першу чергу прозових, видів слова. У плані отримання і сприйняття масова інформація характеризується визначеністю аудиторії та ефективністю. Ефективність масової інформації виявляється в тому, що її зміст регулярно відтворюється в мовленні найбільш широких верств населення» [10, с. 39]. Проте в сучасному українському мовознавстві залишається ряд нерозв'язаних питань комплексного опису механізмів медіакомунікації у світлі теорії кліше.

Мета статті полягає в розкритті ролі кліше у продукуванні ефекту структурування інформації в мас-медійному дискурсі. Мета передбачає з'ясування таких завдань: 1) визначити дискурсивні можливості медіакомунікації у світлі глобальної клішованості; 2) висвітлити дискусійні питання ідентифікації кліше в сучасному мовознавстві; 3) здійснити опис структурних типів мовних кліше в текстах новітніх українських медіа.

Дискурсивний характер мови сучасної медіакомунікації визначають функціональна спрямованість ЗМІ, соціально-політичні умови (демократизація суспільства), зміщення в бік діалогічності. Дослідники медіатекстів визнають їх дискурсивність з орієнтацією на сьогодення й повсякденну мовну практику, універсальність лексико-тематичного різноманіття, мовні інновації, діалогічність у поєднанні з інтертекстуальністю, дифузію елементів усності як складової аргументативних тактик, документальність і фактуальність специфічними ознаками сучасної медіакомунікації [1, с. 134]. Дослідження питань впливу ЗМІ спричинило введення С. Янгаром у науковий обіг поняття «структурування» – спосіб подання важливої суспільно-політичної інформації засобами масової комунікації.

Сучасні медіа як виробники й генератори комунікативних потоків репрезентують специфіку відбору, обсягу й частотності подання інформації, ключові слова і вислови тощо (О. Стариков), що сприяють

поширенню масових соціокультурних поглядів на події суспільного життя.

Значущість масової комунікації, і ролі сучасних масмедіа в цьому процесі зокрема, полягає в загальній доступності, значній популярності й публічності. Дослідник теорії масової комунікації Деніс Мак-Квейл зазначає: «Ці ознаки впливають і на політичну організацію, і на культурне життя сучасних суспільств. Для політики мас-медіа поступово стали: вагомим складником процесу демократичної політики, як арена та канал широких дебатів, як ознайомлювачі з претендентами на державні посади, поширювачі інформації та поглядів; засобами застосування влади через порівняне обмеження доступу, яке політики та урядовці можуть накласти, не порушуючи закону.

Для культури мас-медіа це:

– головне джерело визначень й образів соціальної дійсності та найодностайніший вияв спільної ідентичності;

– найбільший з-поміж усіх інституцій осередок зацікавлень для дозвілля, адже вони створюють спільне «культурне довкілля» для більшості людей» [6, с. 14].

Він наголошує на тому, що взаємозв'язок медій і суспільства залежить від умов місця і часу, а із зростанням, урізноманітненням та утвердженням на ринкові недійної індустрії збільшується й економічна значущість медій. Д. Мак-Квейл підсумовує: «Добре це чи зле, але мас-медіа відіграють меншу чи більшу роль у розв'язанні заледве не всіх справді вагомих суспільних проблем. Усі головні соціальні процеси – розподіл і застосування влади, розв'язання складних питань, процеси інтеграції та зміни – обертаються довкола комунікації. Це особливо стосується через громадські засоби комунікації, чи то у формі інформації, поглядів, оповідок чи просто розваг» [там само].

Відтак неабияка увага масової аудиторії до медіадискурсу пов'язана з його винятковою значущістю для життєдіяльності сучасного суспільства: у текстах ЗМІ знаходять відображення важливі для соціуму культурні й політичні події. Вивчаючи сучасну англійську медіамову, Т. Добросклонська розмірковує: «Формування суспільної думки, створення певного ідеологічного фону, пропаганда тієї або тієї системи цінностей, рух мовної норми, стан національної культури – усе це тісно пов'язано з діяльністю мас. Засоби масової інформації не просто відображають навколишню дійсність, об'єктивно фіксуючи події, що відбуваються навколо. Більшість сучасних учених, як російських, так і зарубіжних, вважають, що ЗМІ прямо чи опосередковано, у відкритій чи прихованій формі впливають на всі соціально-політичні процеси в суспільстві. Саме тому вони отримали назву

«четвертої влади» (“the fourth estate”), яка за силою свого впливу на механізм суспільного розвитку не поступається першим трьома» [2, с. 20–21]. Таким поняттям номінують місце медій в суспільстві, «розуміння спонукальної сили отриманої людиною інформації» [2, с. 296].

Поняття «четверта влада» з публіцистичної метафори-кліше перейшло до термінообігу і дало новий спеціальний термін «медіакратія» з більш глобальним вираженням – влада журналістики. «На відміну від поняття «четверта влада», яке сприймається з позитивною конотацією і яким позначають контроль журналістики над першими трьома (законодавчою, виконавчою і судовою) гілками влади, терміном «М.» (медіакратія – Н. Ш.) характеризують загрозливу ситуацію перетворення журналістики на всеохопний спосіб негативного, маніпулятивного впливу на суспільство» [4, с. 149].

На думку Д. Мак-Квейла, кожний ЗМК може бути означений через технології, матеріальні форми, типові формати й жанри, традиційні типи застосування та інституційне оточення [6, с. 27]. Проте основним відправним пунктом теорії медіаконтенту, радше з погляду рецепції, аніж виробництва і внутрішньої організації, є медійний текст, який «має багато потенційних альтернативних значень, тому його можна по-різному прочитати» [6, с. 346].

На рівні мови, на думку Т. Добросклонської, для медіатекстів характерні усталені лінгвостилістичні ознаки. «У плані синтагматики – це перевага певних структурних типів словосполучень, помітна роль лексичного способу з'єднання, наявність значної кількості клішованих і тематично пов'язаних словосполучень, використання стійких текстотвірних елементів, як-от: фраз-зв'язок, посилення на джерела інформації, фраз для введення цитат. Поєднання перелічених вище ознак із фіксованою внутрішньою структурою <...> дає змогу говорити про їх глобальну клішованість» [2, с. 58–59].

Під клішованістю розуміють властивість мовної одиниці сприйматися глобально, як конструктивне й семантичне ціле, що відтворюється без істотних змін у певних комунікативних ситуаціях [9, с. 36].

Мовні кліше як регулярні (постійні) комбінації словесних знаків, що є автономними блоками із традиційно усталеними значенням і формою, позначені сьогодні особливим науковим зацікавленням та потребують поглибленого лінгвістичного осмислення. Кліше як лінгвістичне явище спричиняє дефініцію низки поглядів на його мовну природу, але визначальним є їх ступінь ужитку в процесі медіакомунікації.

Відомо, що основним законом розбудови будь-якого стилю, як і розвитку мови загалом, лінгвісти вважають «створення готових елементів

(кліше, стандартів, стереотипів) задля найбільш точного й економного позначення ситуації, різних її сторін, аспектів» [7, с. 145].

Низка виразних суспільних тенденцій детермінувала залучення терміна «кліше» до опису різних соціокультурних феноменів і дискурсивних практик, зокрема: «кліше свідомості», «кліше перекладу», «реалія-кліше», «жанрові кліше масової літератури», «жанрове кліше» кіноіндустрії, «кліше фільму» тощо. Лінгвалізація багатьох суспільних явищ активізувала функціонування в терміна «кліше» в мові сучасного українського політикуону. Доцільним, як на наш погляд, буде навести тут висловлення Президента України Петра Порошенка в останньому з його телезвернень до українців. Як повідомляє Укрінформ, Глава держави заявив: «Проект змін до Конституції не передбачає *особливого статусу*. Це, на мою думку, лише кліше (виділено нами – Н. Ш.), яке для певних політичних сил стало передвиборчою технологією, елементом чорного піару проти змін до Конституції, проти Президента» (www.ukrinform.ua).

Теоретичні і прикладні аспекти кліше досліджували В. Блажес, В. Бурунський, В. Гак, В. Гвоздев, Т. Дрідзе, М. Котюрова, В. Красних, О. Кубрякова, С. Лещак, Л. Маккензен, Р. Міньяр-Белоручев, Т. Ніколаєва, Г. Пермяков, Ю. Рождественський, Г. Солганік, Н. Формановська, Ch. Ballie, O. Ducrot, H. P. Grice, G. Lakoff, J. Searle та ін.), що дає змогу визначити лінгвальний статус цих одиниць, термінологічне співвіднесення зі схожими мовними утвореннями, їхні мовні й дискурсивні ознаки тощо.

Різні підходи до тлумачення мовної природи пояснюються традиційним розумінням і новим осмисленням сутності цієї одиниці мови. Дефініція «кліше» у лінгвістичній царині має бінарні вектори, адже водночас називає феномен мови та є матеріалізованим вираженням кліше свідомості. Під кліше розуміють мовні стереотипи з позитивною функцією, конструктивних одиниць мови (Н. Сологуб). У словнику-довіднику «Журналістика» мовними кліше номіновано регулярно повторювані в певних умовах і контекстах стандартні вислови: «У журналістиці К. (кліше – Н. Ш.) полегшують спілкування, надаючи авторам готові вербальні формули, але й збіднюють мову та мовлення. Словом «К.» за часів ручного набору газет називали словосполучення та звороти, які так часто траплялися в текстах, що з метою економії часу їх не розбирали на окремі літери і навіть заготовляли наперед» [4, с. 119].

Осмислюючи різновекторність основного поняття нашого дослідження, мовознавці наголошують на тому, що в сучасній лінгвістиці воно «не зовсім визначене. Під ним розуміють і фразеологізми, і просто частотні поєднання, а також більш складні семантичні єдності: стандартні

репліки, гасла, популярні цитати та багато інше» (М. Кронгауз).

Найбільш виразною проблемою в теоретичному осмисленні цього питання залишається те, що між дослідниками немає одностайної думки щодо зарахування чи винесення кліше за межі фразеологічної системи мови. Розмежування клішованих висловів, шаблонних виразів, термінів і складних найменувань, інших напівстійких сполучень слів та фразем залишається одним із основних мовознавчих завдань задля встановлення обсягу, меж і статусу самої фразеології (Я. Баран). Проте дискусійний характер взаємозв'язку «мовне кліше і фразеологічна дилема» визначається і неоднозначним трактуванням самого поняття «кліше» в науковій літературі.

Термін «кліше» визначається дослідниками неоднозначно: уживається в різних значеннях як нормативний (переважно як стандартний вислів із нейтральною оцінкою) або ненормативний для того чи того функціонально-стильового різновиду мови та має цілу низку позначень-дуплетів: «стереотип», «стандарт», «штамп», «шаблон» тощо. Саме порівняно зі штампом, на думку Г. Солганіка, можна розкрити сутність мовних кліше. Мовознавець стверджує: «Якщо кліше – необхідні елементи мовлення, що становлять її основу, устрій, то штамп – це кліше, яке припинило задовольняти комунікативні потреби. У процесі розвитку мовлення деякі кліше стираються: їх лексичне значення тьмяніє, розширюється, експресивність, образність стираються. Тому штамп – це заяложене слово чи вираз, що втратило визначеність семантики або початкову виразність» [7, с. 146]. Далі дослідник додає, що словесна надмірність (плеоназм) постійно супроводжує штампи. У мові ЗМІ, що претендує на образність вираження, готові словесні комплекси особливо швидко піддані моральному зношенню [7, с. 147]. Масове тиражування кліше призводить до втрати навіть відбитків експресивності та перетворенню їх на протилежність – штамп.

У спробах теоретичного осмислення усіх наведених вище дефініцій дослідники проблематики кліше максимально сходяться на тому, що це є «готовий зворот, який використовується як легко відтворюваний у певних умовах і контекстах» [там само]. Мовні одиниці, регулярно повторювані в певній сфері спілкування задля тотожного позначення адекватних ситуацій і стосунків між людьми, характеризуються постійним складом компонентів, специфічною відтворюваністю як готові мовні блоки і водночас семантичним членуванням, характерним для вільних словосполучень. Обрану для дослідження одиницю розглядаємо як лінгвістичний феномен, хоч у мовній практиці кліше набуває психологічного характеру (Т. Дрідзе,

В. Красних, Ю. Прохоров та ін.). Мовна стереотипність, повторюваність подібних стандартних зворотів «спричинена або позамовними чинниками, або формою, жанром спілкування» (С. Єрмоленко).

На сьогодні найбільш розбудованою в лінгвістиці є специфіка вжитку мовних кліше в документному дискурсі, що дає підстави стверджувати: в офіційній комунікації подібним мовним одиницям належить роль засобів стандартизації й уніфікації структури ділового тексту. Проте, інтерпретація кліше не має обмежуватися лише розумінням його як стереотипного ділового вислову, який побутує на базі словосполучення і лише в текстах документів. Поза увагою дослідників почасти залишаються мовні кліше, що функціонують у поліфонічній площині текстів різних типів, і перш за все у мас-медійному дискурсі.

Дискурс сучасних медіа характеризується низкою багатьох ознак, проте наскрізним є те, що, незалежно від жанрово-тематичного спрямування, для медіатекстів «властивий високий ступінь клішованості, тобто наявність постійних ознак на всіх мовних рівнях» [2, с. 52]. Досить виразно це виявляється в синтагматичному аспекті. Т. Добросклонська наголошує: «Синтагматичний аналіз тексту на лексико-фразеологічному рівні передбачає вивчення таких характеристик словосполучення (та інших різновидів синтаксичного оформлення кліше – Н. Ш.), як усталеність, клішованість, конотативність, ідіоматичність, а також тематична співвіднесеність базових колокацій» [2, с. 56].

Оперативність реагування на численні суспільні події, поєднання експресивності й лаконічності медіамовлення детермінують широке використання кліше. Клішовані готові блоки не лише економлять зусилля автора медіатексту задля вираження злободенної інформації, але й спрощують сам процес комунікації. Ця особливість мовних кліше цілком відповідає ознакам середовища, у якому вони побутують, зокрема у світлі дифузності нової інформації.

Кліше служать характерними особливостями мови українських медіа, розкривають механізми лінгвалізації національно-культурних смислів, створюють передумови задля здійснення маніпулятивних впливів на масову, колективну свідомість. Побутування подібних мовних одиниць у медіадискурсі як інтеракційній, максимально відкритій системі з низкою власних кодів і субкодів, відповідальних за продукування й розуміння мови текстів, відображає специфіку публіцистичної спеціалізації загалом. Г. Солганік називає такі кліше газетно-публіцистичними, призначення яких – «типізація, стандартизація газетної (і набагато ширше, різних ЗМІ – Н. Ш.) мови» [7, с. 67], що дає змогу

легко і швидко оформити структурні елементи медіатексту. Власне, ужиток кліше в медіатекстах транслює специфіку журналістської праці – «інформаційну вторинність і цейтнот» [5, с. 22]. Кліше як повторюваний у схожих ситуаціях мовний знак дає змогу втілювати стереотипні комунікативні смисли на рівні структурування інформації в медіатекстах.

Готові лінгвальні блоки виконують організаційну роль у підготовці текстів, допомагаючи економити зусилля на кодування, декодування й обмін медійної інформації. С. Єрмоленко зазначає, що в медіапросторі «існують мовні кліше як специфічні форми швидкої подачі й сприймання інформації. Відповідну функцію виконують рубрики, заголовки публікацій, урізноманітнені шрифтами, синтаксичними формами» [3, с. 323].

Мовні кліше побудовані за відповідними моделями словосполучень і речень, які функціонують у мові українських медіа. За структурно-граматичним принципом розмежовуємо клішовані одиниці на певні структурні типи. Задля опису цих різновидів та визначення компонентного складу кліше зі структурою словосполучення, що відображають механізми «малого синтаксису» (О. Кубрякова), узятю за основу граматичну класифікацію Г. Удовиченка [8] із поділом на прості (двочленні) і складні, або багаточленні.

Відповідно поділяємо мовні кліше на двокомпонентні й багатоконпонентні структури. У медійних текстах переважають двокомпонентні кліше із такою граматичною будовою:

1) іменник + прикметник: *пріоритетна роль*; *міграційний колапс* («Новини», канал ІНТЕР, 21.09.2015); *дипломатична місія* (ТСН, «1+1», 05.02.2015); *технічні консультації* (ТСН, «1+1», 11.02.2015); *останній шанс* («События дня», «Україна», 10.02.2015); *крайній шанс* («События дня», «Україна», 10.02.2015); *мінські домовленості*; *мінські гарантії* («Час новин», 5-й; «Новини», ІНТЕР, 06.02.2015); *американська зброя* (ТСН, «1+1», 04.02.2015); *нові протести* («Час новин», 5-й, 29.08.2014); *«приватний» інтерес* («События дня», «Україна», 20.03.2015); *приватний інтерес* («Вікна», СТБ, 23.03.2015);

2) дієслово + іменник (із прийменником або без нього): *позбавляти власності* («Українська правда», <http://pravda.com.ua>, 19.11.2013); *зробити висновок*; *віддати перевагу*; *схилиються до думки*; *взяти участь* («Вісті Придніпров'я», 25.07.2013, с. 2); *пріділяти увагу* («Вісті Придніпров'я», 25.07.2013, с. 3); *посилити відповідальність* («Новини», ІНТЕР, 05.02.2015); *позбавили недоторканості* («Новини», ІНТЕР, 05.02.2015); *приймати рішення* («Голос України», № 184, с. 4) тощо;

3) дієслово + прислівник: *дорого жити* («События дня»,

«Україна», 04.06.2014); *побачити все* («Вікна», СТБ, 13.10.2009);

4) іменник + іменник: *битва за правду* («Вікна», СТБ, 29.04.2015); *«парад суверенітетів»* (<http://alex.tv.zp.ua>); *зона АТО* («Новини», 1-й Національний, 17.02.2015).

Відтак перші з наведених двокомпонентних структурних різновидів є досить продуктивними у друкованих та електронних текстах сучасних українських ЗМІ. Два останні з наведених структурно-граматичних різновидів характеризуються низьким ступенем частотності.

Варто наголосити, що в мас-медійному дискурсі функціонують і багатоконпонентні мовні одиниці, наприклад: *взяти на себе відповідальність* («Голос України», № 184, с. 2); *консультації з українського питання* («Новини», ІНТЕР, 09.02.2015). Подібні кліше найчастіше організовані за схемою іменник + іменник + прикметник (атрибутивний поширювач): *зустріч у «нормандському форматі»* («Новини», ІНТЕР, 09.02.2015); *порушення мінських домовленостей (гарантій)*; *підписанти Мінської угоди* («Новини», ІНТЕР, 09.02.2015); *день відчинених дверей* (ТСН, «1+1», 25.02.2014); *уряд народної довіри*; *уряд нової коаліції* («Новини», ІНТЕР, 24.02.2014).

Виокремлюємо одиниці зі структурною схемою: іменник + прикметник (атрибутивний поширювач) + іменник, наприклад: *гарячі точки України* («Час новин», 5-й, 02.11.2012); *військова допомога Україні* (ТСН, «1+1», 04.02.2015); *неповне перезавантаження влади* («Час новин», 5-й, 06.02.2015); *справжні друзі України* («Час новин», 5-й, 06.02.2015); *криза в двосторонніх відносинах*; *повна взаємна неузгодженість пріоритетів* («Українська правда», <http://pravda.com.ua>, 19.11.2013). Поодинокі функціонують мовні кліше з граматичним оформленням іменник + іменник + іменник, як-от: *лінія розмежування вогню*; *сторони лінії дотику (розмежування)* («События дня», «Україна», 21.09.2015).

Переважно оформлені за структурними схемами словосполучень мовні кліше бувають винесені в заголовки публікацій. Їхнє компактне вираження двокомпонентними (рідше багатоконпонентними) структурами фактично формує основні суспільні проблеми, яких торкаються журналісти в медіатекстах. Кліше-заголовки не є штапованими, вони пов'язані з контентом статей – анонсувати, інтригувати, захоплювати. Подібні формулювання мають не лише зацікавити споживачів нової інформації, а й допомогти їм виробити власне ставлення до неї [5, с. 45]. Перевага номінативних заголовків засвідчує традиції в медіасфері: колись газетні заголовки були тільки номінативними [там само, с. 37]. Розширення структурної схеми говорить

про посилення інтриги як основного ефекту структурування інформації.

Мовні кліше функціонують на базі речень різних структурно-граматичних типів: *Перші дізнаються першими* (ТСН, «1+1», 16.09.2008); *Герої не вмирають* («Час новин», 5-й, 17.06.2014); *Нові санкції?* («Час новин», 5-й, 11.04.2014); *Новий світ?* («События дня», «Україна», 04.06.2014); *Жінки за мир* (ТСН, «1+1», 07.03.2014); *Влада може бути будь-якою, тільки не слабою* («Свобода слова», ICTV, 23.02.2015); *Бюджет: краще гірший, ніж ніякий* («Новини», 5-й, 25.12.2008).

Мовні одиниці такого типу називають «кліше синтаксичного рівня» (С. Лещак), що виконують комунікативну функцію у процесі спілкування. Подібні лінгвемі оформлені у вигляді завершеного висловлення – це т. зв. «фразові кліше» (за термінологією В. Виноградова).

Варто зауважити, що в медіатекстах досить активно функціонують кліше, оформлені за структурними схемами простого речення, а саме:

– двоскладного непоширеного повного неускладненого: *Свято наближається* (СТБ, 24.12.2009; ТСН, «1+1», 26.07.2013; «Україна», грудень 2014); *Рада буде* («Подробиці тижня», ІНТЕР, 23.12.2014);

– двоскладного поширеного повного неускладненого: *Кадри вирішують усе /все/* («Вікна», СТБ, 13.07.2009; 13.10.2009; 17.03.2010); *Що вони роблять* («Новини», ІНТЕР, 18.03.2014);

– двоскладного непоширеного неповного неускладненого: *Україна єдина* (центральні телеканали, 2014–2015 рр.); *Маріуполь – це Україна* (ІНТЕР, 12.09.2014);

– двоскладного поширеного неповного неускладненого: *Дорогу молодим* (ТСН, «1+1», 16.09.2008); *Українська політика – це суцільний анекдот* («Аполітична кухня», канал «Menu-tv», 13.11.2008); *Міліція з народом* (центральні телеканали, лютий 2014); *Армія з народом* (центральні телеканали, березень–квітень 2014); *Живи з новинами* (5-й канал);

– односкладного (різних видів) поширеного повного неускладненого: *Зроблено в Україні* («Вікна», СТБ, 05.03.2015); *Немає спокою в Українському парламенті* («Факти», ICTV, 02.09.2008) тощо.

Мовні кліше зі структурою простого речення оптимально транслюють основну функцію новітніх ЗМІ, яка полягає не стільки в інформуванні реципієнтів, скільки в інтерпретації того, що відбувається в соціумі. Власне, йдеться про медіакартину дійсності, навіювану масовому адресату за допомогою медіа (М. Кормиліцина).

Серед мовних одиниць зі структурним схемами простого речення виокремлюємо низку кліше, що функціонують на базі питальних структур: *Кадри вирішують усе?* («События дня», «Україна», 23.03.2015); *Хто*

винен? («События дня», «Україна», 10.02.2015); *Хто винні?* («События дня», «Україна», 20.02.2015); *Хто платить?* («Вікна», СТБ, 04.04.2014); *Що дали?* («Новини», ІНТЕР, 17.03.2014); *Що почому?* («События дня», «Україна», 11.06.2014); *Що це за люди?* («События дня», «Україна», 11.06.2014). Такі структури розкривають один з основних прийомів створення ефекту інтерактивної комунікації – «прийом апеляції до читача, спільних із ним знань. Частіше за все апелятивні заголовки виражаються структурами питальних речень, що запрошують читача взяти участь в обговоренні тих чи тих порушених проблем» [5, с. 63]. Вони відображають відбір особливої, інтимно-довірливої манери спілкування та інші вимоги, які висуваються до структурування інформації в медіатекстах: новизна має бути зрозумілою й доступною, а «в час конкурентної боротьби за читача перше місце посідає інтрига» [5, с. 37]. Низка мовних кліше оформлені і як окличні синтаксеми, наприклад: *Україна має таланти!* (СТБ, 2014); *Прощавай, зброє!* («События дня», «Україна», 23.02.2015; 24.02.2015); *Хорошої погоди!* (5-й, 12.01.2014); *Зі святом!* («События дня», «Україна», 04.11.2013); *Все буде добре!* («Вікна», СТБ, 25.09.2009). Оклична чи питальна інтонація виступає синтаксичним маркером суб'єктивної модальності, розкриває ознаки діалогічності й інтерактивності сучасного медіадискурсу загалом. Сама наявність питання як засобу риторичної категорії розмовності, який імітує живе дружнє спілкування (М. Кормиліцина, О. Сиротиніна), передбачає стереотипні розмовні кліше-реакції. Окличні структури репрезентують більш відкриту демонстрацію особистісної оцінної позиції комунікантів, відвертість емоцій.

Малопродуктивними в медіатекстах є мовні кліше зі структурою складного речення: сполучникового складносурядного *Фінансова допомога, а не кров і сльози* («Українська правда», <http://pravda.com.ua>, 19.11.2013); *Любов і політика* («Вікна», СТБ, 04.08.2009); безсполучникового: *Солдат спочиває – служба триває* («Вікна», СТБ, 26.05.2009).

Поодинокі функціонують у мас-медійному дискурсі мовні кліше, які за структурною організацією співвідносяться з надфразною єдністю. Наприклад: *Життя – це вибір. Життя в Україні практично завжди вибори* («Подорожці тижня», ІНТЕР, 14.09.2008); *Говорили-балакали. Сіли й домовились* (ТСН, «1+1», 22.06.2009); *До бою готові. За мир в Україні* («События дня», «Україна», 04.06.2014). Переважно такі лінгвемі представлені двокомпонентними структурами із синтаксичним членуванням на два речення.

Відтак структурно-граматичне оформлення розглянутих вище структурних типів і різновидів кліше вкладається в загальнолінгвістичний

критерій синтаксичної лаконічності (7 ± 2 лексеми), що вважаємо за визначальний критерій синтагматичної ідентифікації мовного стереотипу. Висунутий В. Костомаровим принцип поєднання стандарту й експресії для мови публіцистики відбиває семіотику кліше як мовного знака та актуалізується в медіадискурсі у структурування інформації.

Отже, ефект структурування в ЗМІ ґрунтується на відборі, обсязі й частотності інформації, використанні кліше задля спрощення її сприймання, ключових слів і базових висловів тощо. Мова медіакомунікації характеризується тенденцією до глобальної клішованості, і зокрема актуалізації готових, стереотипних елементів із різним структурним оформленням. Мовні кліше виконують роль конструктів, структуруючи суспільну інформацію в новітніх медіа, дослідження чого є перспективним у розбудові медіалінгвістики загалом, теорії комунікації, теорії кліше.

Література

1. Библик С. Колоквіалізація мови преси : нова норма чи саботаж культури спілкування / С. Библик // Культура слова. – Вип. 79. – К. : ВД Дмитра Бурого, 2013. – С. 133–135.
2. Добросклонская Т. Г. Вопросы изучения медиатекстов : Опыт исследования современной английской медиаречи : [монография] / Т. Г. Добросклонская. – [4-е изд.]. – М. : КРАСАНД, 2013. – 288 с.
3. Єрмоленко С. Я. Мова преси / С. Я. Єрмоленко // Українська мова. Енциклопедія. – К. : Укр. енциклопедія, 2000. – С. 323.
4. Журналістика : [словник-довідник] / [авт.-уклад. І. Л. Михайлин]. – К. : Академкнига, 2013. – 320 с. – (Серія «Nota bene»).
5. Кормилицына М. А. Язык СМИ : [учеб. пособие] / М. А. Кормилицына, О. Б. Сиротинина. – [2-е изд., стер.]. – М. : Флинта : Наука, 2015. – 92 с.
6. Мак-Квейл Д. Теорія масової комунікації / Д. Мак-Квейл ; пер. з англ. О. Возьна, Г. Сташків. – Л. : Літопис, 2010. – 538 с.
7. Солганик Г. Я. Практическая стилистика русского языка : [учеб. пособие для студ. филол. и жур. фак. высш. учеб. заведений] / Г. Я. Солганик. – М. : Изд. центр «Академия», 2006. – 304 с.
8. Удовиченко Г. М. Словосполучення в сучасній українській літературній мові / Г. М. Удовиченко. – К. : Наукова думка, 1968. – 224 с.
9. Черкасский М. А. Опыт построения функциональной модели одной частной семиотической системы (пословицы и афоризмы) / М. А. Черкасский // Паремнологический сборник : Пословица. Загадка. (Структура, смысл, текст). – М., 1978. – С. 35–52.
10. Язык и массовая коммуникация : Социолнгвистическое исследование [монография] / [отв. ред. Э. Г. Туманян]. – М. : Наука, 1984. – 278 с.
11. McLuhan M. Understanding Media : Extensions of Man / M. McLuhan. – London : Routledge, 1994. – P. 134.

Стаття надійшла до редакції 23.07.2015 р.

**СУДЬБА ТОЛКОВОЙ ПСАЛТЫРИ МАКСИМА ГРЕКА
(к истории развития кирилло-мефодиевских традиций в Московии)**

Шулежкова С. Г. Доля Толкового Псалтиря Максима Грека (до історії розвитку кирилло-мефодіївських традицій у Московії)

Толковий Псалтир опинився на периферії філологічних досліджень. Гоніння, звинувачення Максима Грека в ересі перешкождали його публікації. Виданий у 1897 р., Псалтир відображає літературну мову 1-ї половини XVI ст. і новаторський підхід письменника до перекладу богослужбових книг, що виявився в нормуванні церковнослов'янської мови та поміркованої її русифікації. Пам'ятка надає широкі можливості задля всебічного вивчення літературної мови своєї епохи.

Ключові слова: Максим Грек, Толковий Псалтир, переклад, церковнослов'янська мова, нормалізація, русифікація.

Шулежкова С. Г. Судьба Толковой Псалтыри Максима Грека (к истории развития кирилло-мефодиевских традиций в Московии)

Толковая Псалтырь оказалась на периферии филологических исследований. Опала, обвинения Максима Грека в ереси препятствовали её публикации. Изданная в 1897 г., Псалтырь отражает литературный язык 1-й половины XVI в. и новаторский подход писателя к переводу богослужебных книг, проявившийся в нормировании церковнославянского языка и умеренной его русификации. Памятник предоставляет широкие возможности для всестороннего изучения литературного языка своей эпохи.

Ключевые слова: Максим Грек, Толковая Псалтырь, перевод, церковнославянский язык, нормализация, русификация.

Shulezhkova S. G. Destiny of the Explanatory Psalter by Maximus the Greek (to the history of the development of Sts Cyril and Methodius's tradition in Moscow)

The Explanatory Psalter [Tolkovaia Psaltyri] written by Maximus The Greek [Maksim Grekh] found itself on the periphery of the philological research. Its author's falling into disgrace and being accused of heresy precluded the publication of the Explanatory Psalter. Published in 1897 the Explanatory Psalter shows the literary language of the 1st half of the XVIth century. It also manifests the author's innovative approach to the translation of the Holy books which included normalization and russification of the Church Slavonic language. The manuscript presents ample opportunity for the comprehensive and thorough study of the literary language of its time.

Key words: Maximus The Greek [Maksim Grekh], The Explanatory Psalter [Tolkovaia Psaltyri], translation, the Church Slavonic language, normalization, russification.

1200-летие со дня рождения святого равноапостольного Мефодия, одного из братьев-подвижников, подаривших славянам письменность, и 1000-летие со дня смерти князя Владимира, Крестителя Киевской Руси,

совпали с другой знаменательной датой. 500 лет тому назад «великий и преславный князь всея Руси» Василий Иванович и митрополит Варлаам обратились к монахам Ватопедского монастыря с просьбой прислать в Москву переводчика богослужебных книг. Если бы не это прошение, мир никогда бы не узнал русского писателя, переводчика, богослова и публициста Максима Грека, одного из самых выдающихся последователей солунской двоицы, творивших на восточнославянских землях. Несмотря на то, что наследию Максима Грека посвящено множество работ исторического, текстологического, литературоведческого, богословского характера, учёные явно недостаточное внимание уделяли, пожалуй, самому выдающемуся его переводному творению – Толковой Псалтыри. Цель данного исследования – проследить историю создания и бытования Толковой Псалтыри, оценить её влияние на формирование переводческих традиций в России и наметить пути её лингвистического изучения.

У Толковой Псалтыри, сыгравшей решающую роль в биографии Максима Грека, была необычная судьба, как необычной, полной взлётов и падений, была судьба её переводчика. Именно «превожение» (‘перевод’) Толковой Псалтыри, который был задуман великим князем Василием, отцом Ивана Грозного, послужил толчком к превращению афонского инока в крупнейшую фигуру русской культуры XVI в.

Изданная в 1897 г., Псалтырь Толковая Максима Грека, переписанная «не с единого списка, но с различных добрых переводов» в 1592 г. по велению Вологодского и Великопермского архиепископа Ионы Думина [Послесловие 1592], неизвестными путями попала в Магнитогорск в начале 30-х годов прошлого века. И хранится она сейчас в фонде редких книг Магнитогорского государственного технического университета им. Г. И. Носова. Это огромный фолиант с обложками из деревянных досок, обтянутых кожей. И на корешке, и на лицевой стороне обложки можно прочесть короткое её название – «Святая Книга». Никто не знает ни бывших владельцев книги, ни обстоятельств её появления в вузовской библиотеке. Судя по сохранившимся обрывкам записей, хозяевами книги были священники, однако их имена старательно стёрты, а немногочисленные пометы представляют собою ссылки на страницы, посвящённые сущности церкви и её роли в жизни христиан. В Магнитку, вероятно, её привёз кто-то из ссыльных. Знакомство с этой книгой и послужило толчком к данному исследованию.

Ответы на целый ряд вопросов, связанных с возникновением Псалтыри Толковой, можно найти в предисловии Толковой Псалтыри, представляющем собою Послание Максима Грека основному заказчику,

царю Василию III [Послание 1522]. В первой четверти XVI столетия и царь Василий III, и митрополит Варлаам, и многие другие образованные люди Московии осознавали необходимость «унификации церковной службы», которую нельзя было осуществить «без точного перевода и исправления служебных книг» [18, с. 81]. Значительная же часть канонических христианских книг, собранных в государственной библиотеке, была написана на древнегреческом языке. К таковым относилась и Псалтырь Толковая, всерьёз заинтересовавшая Василия III, которому в наследство от матери, Софии Палеолог, досталось немало старинных книг. В своём послании к «благовернейшему и вышшему царю и богохранимому государю великому князю Василию Ивановичу всея Руси» [Послание 1522: л. а] Максим Грек говорит, что эти толкования псалмов «в книгохранильнице заключенные» и моли одной «в ядь предлежавшие», долгое время никакую пользу людям не приносили [Там же: л. а]. Своих переводчиков с греческого языка на Русь не было: после захвата турками в 1453 Константинополя культурные, политические и торговые связи с колыбелью православия сократились, дипломатические контакты поддерживались по преимуществу с западными соседями на латыни, а потому особой нужды в людях, владеющих греческим языком, не было.

Несмотря на то, что в Европе книгопечатание с середины XV в. активно осваивалось, русичи по-прежнему осторожно относились к изобретению И. Гуттенберга и довольствовались рукописными книгами. Переписывание книг было почётным, к тому же доходным занятием, и многочисленные писцы не были заинтересованы в книгопечатании. Поскольку далеко не все они получили хорошее образование, в религиозных книгах появлялось множество неточностей, ошибок, что нередко приводило к искажению самой сути текстов. Чтобы унифицировать богослужение, необходимо было сверить требники с первоисточниками. Отсутствие собственных «добрых» переводчиков с греческого вынудило царя и митрополита обратиться за помощью к монахам, чьи обители, как и все земли бывшей Византийской империи, оказались под властью турок.

К тому моменту, когда русское посольство прибыло на Афон, выходец из богатой аристократической семьи Михаил Триволис, получивший блестящее образование в университетах Европы, успел прослужить около года в итальянском монастыре, которым руководил в своё время неистовый Савонарола, разочаровался в католицизме и вёл подвижническую жизнь в православном Ватопедском монастыре. Именно здесь при пострижении он был назван Максимом в честь

преподобного Максима Исповедника.

Оплот православия в покорённой турками Греции, Ватопедский мужской монастырь, с его аскетическим уставом, с монахами, славящимися своей учёностью, вполне соответствовал внутренним потребностям Михаила Триволиса. В 1515 г. это был зрелый учёный, богослов, который «намеревался всю жизнь посвятить монашескому подвигу и изучению святоотеческого наследия. В течение 10 лет Максим Грек пребывал на Афоне и продолжал заниматься своим образованием. Учёность Максим приобрёл колоссальную, и удивительным образом те духовные знания, которые он сумел стяжать, Промысел Божий определил направить на Русь, которой они были крайне необходимы в это тяжёлое время угасания православной учёности» [8, [http](#)].

Направляя в 1515 г. своих послов в Османскую империю, в состав которой входили тогда греческие земли вместе со Святой Горой Афон, царь Василий «призывал от честных обители Ватопеди Сав(в)у некоего», намереваясь именно Сав(в)е поручить перевод Толковой Псалтыри с греческого языка на церковнославянский, но тот отказал «царствующему всея Руси» из-за старости, и тогда выбор пал на монаха Максима [Послание 1522: л. â]. Вполне возможно, что главной причиной приглашения Сав(в)ы было то, что тот владел русским языком, а перепоручение столь важной миссии Максиму было знаком признания его широчайшей эрудиции.

Максим Грек прибыл в Москву 4 марта 1518 г., спустя три года после отправки Василием III послов на Афон [12, с. 61]. Будучи высокообразованным учёным, ватопедский инок, наверняка, серьёзно готовился к кратковременному, как ему казалось поначалу, визиту в чужую страну. Когда пишут о том, что Максим Грек русскому языку обучался лишь при жизни в России, упускают из внимания промежуток времени между решением ватопедской братии отправить Максима в Москву и реальным днём его приезда в российскую столицу. Известно, что вместе с Максимом Греком в Россию прибыли посланец константинопольского патриарха Феопипта митрополит Григорий Грек, патриарший дьякон Дионисий Грек, ватопедские монахи Неофит священноинок и Лаврентий Болгарин [12, с. 61]. Но особенно для нас важен тот факт, что в составе посольства был Сав(в)а игумен [Там же], посланец русского Пантелеймонова монастыря, расположенного на Афоне, то есть географически близко к месту нахождения обители Максима Грека. Представить себе русский монастырь без церковнославянских богослужебных книг вряд ли возможно. Доказательством того, что Максим Грек осваивал и русскую речь, и

церковнославянський язык ещё до прибытия в Москву, служит та скорость, с которой он справился с переводом апостольских посланий, а затем с переводом Толковой Псалтыри в России. Н. Сеницына в монографии «Максим Грек» не без основания предполагает: «Возможно, ему всё же был знаком какой-то извод церковнославянского языка, если он совершал миссионерские поездки в Валахию, а возможно, и в другие Балканские страны. Кроме того, среди монахов, ехавших в Москву вместе с Максимом, был Лаврентий, болгарин из Ватопеда. Надо полагать, что он выполнял функции переводчика; во время долгого, двухлетнего пути в Москву он мог обучать языку своего спутника, а в ходе переводов, слушая русскую речь своих помощников, запоминая русские эквиваленты латинских слов, выражений, фраз, он сам усваивал этот язык» [11, [http](#)].

М. Сперанский считает, что видеть в переводе первых книг «славянорусский язык Максима Грека мы не можем» [15, с. 175]. Однако существуют объективные доказательства того, что посланец из Ватопедского монастыря не только руководил коллективом сотрудников, готовивших церковнославянский вариант Толковой Псалтыри, но и сам принимал активное участие в переводческой работе, неустанно совершенствуя свои знания и в русском разговорном языке, и в русском изводе церковнославянского книжного языка.

Отличительная особенность переводческой деятельности Максима Грека в первые годы его пребывания в России – тесное сотрудничество с русскими каллиграфами, толмачами, писцами и другими помощниками. В своём Послании царю Василию III, которое сопровождало перевод Толковой псалтыри, Максим Грек, говоря о том, что он «многотрудное дело сие сподобился вконец довести паче великаго чаяния», постоянно подчёркивает участие в переводе Псалтыри и русичей. «На свет изведши» Давыдовы псалмы, переведя их с греческого языка на русский, он, «не себя похваляя», а от имени своих сподвижников прося царя принять «общее и духовное брашно», «боговдохновенное» и «богодарованное дело», сопровождает своё подношение словами: «Труд *от нас есть* во славу Божию» [Послание 1522: л.•с•об. – л.•е•]. В этом же Послании Максим Грек ходатайствует о вознаграждении «сотрудившихся», называя их: «Власа и Митю – толмачей; и Михаля Медоварцова, и Силвана инока, и брата нашего – писарей; и малейших служебников царствия твоего и по знати да изволиши и трудов их помнити» [Там же: л.•è• – л.•è• об.].

Толковая Псалтырь – вторая переводная работа, выполненная Максимом Греком и его сотрудниками в Москве. До марта 1519 или 1520 г. они завершили работу над Толковым Апостолом [7, с. 100]. *Митя* и *Влас* из

Послания к Василию III – это Дмитрий Герасимов и Власий Игнатов, известные посольские толмачи, а также крупные дипломаты своего времени. Максим переводил греческий текст Псалтыри на латынь, а Герасимов и Игнатов уже с латыни переводили на церковнославянский. Переписывали переведённые тексты, помимо троицкого монаха Селивана (названного в Послании *иноком Силваном*), которого Максим Грек обучал греческому языку и каллиграфии, лучшие московские каллиграфы Михаил Медоварцев (в Послании – *Михаль Медоварцов*) и Исаак Собака, писцы митропольчьеи кафедры (см. об этом [10, с. 286–317; 5, с. 248–266; 12, с. 62–64]). Таким образом, Толковая Псалтырь – итог коллективного труда, где вырабатывались принципы переводческой деятельности, основанные на соблюдении норм церковнославянского языка, ориентированного по преимуществу на систему старославянского языка с вкраплением древнерусских элементов, которым Максим Грек следовал до конца своей жизни. Уже в первой четверти XVI в. начали закладываться основы формирования высокого стиля русского литературного языка, и Максим Грек сыграл в этом процессе огромную роль. Несколько позднее народный язык русичей «вовлѣк старославянский язык в свою орбиту, пронизал его лексический состав и грамматический строй живыми народными элементами и, в конечном счёте, воспользовался им как частью материала по выработке своего собственного литературного языка определённой эпохи» [3, с. 39]. Пока же в Толковой Псалтыри явное преимущество отдаётся церковнославянским языковым средствам, хотя исследователи рукописей произведений Максима Грека со следами его собственных правок, отмечают тенденцию к обрусению, далеко не однозначно воспринимавшуюся даже его сотрудниками. Следы русификации легко обнаружить и в переводной Псалтыри (ср., напр., *Иван Златоуст* вместо *Иоанн Златоуст*, *яко* вместо *акы*, *роженія* вместо *рождения*, *улажяя* вместо *улажедая* и пр.).

Закончив работу над Толковой Псалтырью «по лѣтѣ единомъ и пяти мѣсѣцехъ», Максим Грек надеялся вместе со своими спутниками вернуться в Ватопед. В Послании к Василию III он пишет: «Мне же и сущим со мною братьям даровати да изволиши возвращение ко Святой Горе, к честному монастырю Ватопеди, издавна нас, подобно птенцов, ожидающей и чающей всечасно (встречи – С. III.), да не лишимся многолетних тамошних трудов и потов наших, которые мы положили там» [Послание 1522: л. •ё• об.].

Но Василий III не отпустил Максима Грека из Москвы. И не только потому, что слишком уж многое этот чужеземец узнал о России. Всё же русский царь был достаточно умён, чтобы понимать, как полезен для его

страны этот талантливый человек. И 38 лет (27 из которых он провёл в заточении) до своей кончины (1556 г.) прожил Максим Грек в Московии, где написал более 300 самых разнообразных сочинений, как переводных, так и оригинальных.

А как же сложилась судьба переводческого шедевра Максима Грека? Разные фрагменты Толковой Псалтыри имели широкое хождение в многочисленных рукописных списках разных веков [7, с. 100–101; 12, с. 61–73; 6, с. 360–371]. Но наиболее полным и самым качественным следует признать список, выполненный в 1592 г. по велению Ионы Думина [ГИМ, Собр. Хлудова, №4А], «который вошёл в отечественную историю не только как талантливый книжник, но и как опытный церковный администратор <...> а также как собиратель редких книг, написанных другими книжниками» [17, [http](#)].

И всё же, если судить по доступным нам источникам, несмотря на огромную популярность Максима Грека и его творчества, до самого конца XIX в. его Толковая Псалтырь так ни разу не была издана, хотя ещё при жизни знаменитого учёного в Москве начала действовать анонимная типография, с 1551 по 1562 гг. опубликовавшая 7 богослужебных книг, а в 1563 г. при Иване Грозном открылся государственный Печатный Двор, снабдивший русские церкви «Апостолом» (1564 г.), «Часовником» (1563 г.) и даже «Псалтырью» (1568 г.).

Причин такого «небрежения» несколько. И одна из них – конкуренция толковых псалтырей с Псалтырью служебного типа. Как справедливо пишет А. Вознесенский, «История печатной Псалтыри – это главным образом история служебного её типа» [4, с. 215]. Именно в служебной Псалтыри прежде всего нуждалась Православная церковь на Руси, а потому среди переводов, сделанных Максимом Греком (а их насчитывается более 100 [12, с. 58]), есть не только Толковая Псалтырь, но и переводы псалмов без толкования. Кроме того, в 1540 г. Максим Грек переписал по заказу тверского ризничего Вениамина греческую псалтырь, сопроводив её множеством славянских и русских материалов [12, с. 155], а в 1552 г. вместе с Нилом Курлятевым осуществил перевод Псалтыри, известный по пяти спискам краткой и пространной редакции [2, [http](#)].

Вторая причина, по которой Толковая псалтырь, несмотря на блестяще сделанный перевод и огромную познавательную ценность, оказалась на периферии исследовательских интересов отечественных и зарубежных славистов, – опала, которой подвергся Максим Грек. Спустя три года после завершения работы над Толковой псалтырью посланец из Ватопеда не одобрил решения великого князя Василия III расторгнуть

брак с бесплодной супругой Соломонией. Позднее, будучи затворником, Максим Грек в «Главах поучительных к начальствующим правоверных» писал, что по Божественному закону государь не должен покоряться плотским страстям, что самодержец – тот, кто умеет самого себя держать в руках, охраняя себя от трёх греховных страстей – «сластолюбия, славолубия и сребролюбия» [16, http]. Гнев великого князя дал повод завистникам и противникам Максима Грека обвинить его в измене и ереси. Ссылаясь на погрешности, допущенные М. Греком при переводах Толковой псалтыри и Апостола, Церковный собор 1525 г. определил: «Максимка множайшаго демонскаго нечестия и ереси исполнен есть», и, закованный в кандалы, писатель был отправлен к месту заточения. Этот вердикт был повторён на соборе 1531 г., что не могло не отразиться на отношении и светской, и церковной власти как к оригинальным, так и к переводным трудам опального инокa. Тем более что опасаться острого слова Максима Грека, присоединившегося к партии «нестяжателей», были основания. Насмотревшись на русские порядки, он писал: «Нет ни одного на Руси, кто бы прилежно поучал и вразумлял бесчинных, утешал малодушных, заступался за бессильных, обличал противящихся слову благочестия, запрещал бесстыдным, обращал уклонявшихся от истины и честного образа христианской жизни» [9, http].

Третья причина малой изученности Толковой Псалтыри кроется в том, что в XVII в. противники реформ Никона нашли опору своим взглядам не только в староотеческих источниках, но и в богословских сочинениях Максима Грека. Это, естественно, не способствовало пропаганде, тем более публикации произведений афонского старца вплоть до конца XIX в. Но даже когда в легальной печати появились собрания сочинений Максима Грека (см., напр., три книги, выпущенные Казанской духовной академией [13], и трёхтомник с сочинениями, переведёнными с церковнославянского на русский язык в Троице-Сергиевской Лавре [14]), Толковая Псалтырь не была в них включена. Нет Толковой Псалтыри и в изданиях начала XXI в. Возможно, не только объём работы сдерживает издателей. Обвинения в ереси на соборах 1525 и 1531 гг., а также огромный авторитет, которым продолжает пользоваться Максим Грек среди старообрядцев, тоже сыграли свою роль в судьбе Толковой Псалтыри.

Лишь в 1897 г. Толковая Псалтырь была издана «единоверцами» по списку Ионы Думина [1, с. 110], но уже давно каждая книга этого тиража стала библиографической редкостью. Осознавая диспропорцию между степенью изученности памятников, касающихся судебного дела Максима Грека и его филологического наследия, современные лингвисты должны

воздаты должное великим творениям Максима Грека, с которых началась его новаторская переводческая деятельность, оказавшая огромное влияние на развитие русского литературного языка. Богатейший язык Толковой Псалтыри, в котором скрестились две тенденции – стремление к правильности церковнославянского слога и разумной его русификации, может стать основой для пополнения научных знаний о состоянии особой разновидности литературного языка первой половины XVI столетия, а также базой для создания церковнославянского словаря этой эпохи.

Литература

1. Буланин Д. М. Иона Думин / Д. М. Буланин // Труды Отдела древнерусской литературы. – Т. 40 – Л. : Наука, 1985. – С. 109–110.
2. Буланин Д. М. Нил Курлятев [Электронный ресурс] / Д. М. Буланин // Словарь книжников и книжности Древней Руси. Вып. 2 (вторая половина XIV – XVI в.). Ч. 2. Л – Я ; отв. ред. Д. С. Лихачев. – Л. : Наука, 1989. – Режим доступа : <http://www.pushkinskijdom.ru>
3. Виноградов В. В. Проблемы литературных языков и закономерностей их образования и развития / В. В. Виноградов. – М. : Наука, 1967. – 136 с.
4. Вознесенский А. В. Служебная Псалтирь в восточнославянском книгопечатании XVI – XVIII вв. / А. В. Вознесенский // Труды Отдела древнерусской литературы. Т. 50. – СПб. : Наука, 1996. – С. 215–216.
5. Казакова Н. А. Дмитрий Герасимов и русско-европейские культурные связи в первой трети XVI в. / Н. А. Казакова. // Проблемы истории международных отношений : сб. статей памяти академика Е. В. Тарле. – Л. : Наука, 1972. – С. 248–266.
6. Казимова Г. А. Церковнославянская Толковая Псалтирь второй половины XVI–XVIII веков Г. А. Казимова // Лингвистическое источниковедение и история русского языка. – М. : Древлехранилище, 2003. – С. 360–371.
7. Ковтун Л. С. Максим Грек и славянская Псалтирь : (Сложение норм литературного языка в переводческой практике XVI в.) / Л. С. Ковтун, Н. В. Сеницына, Б. Л. Фонкич // Восточнославянские языки : Источники для их изучения. – М. : Наука, 1973. – С. 99–127.
8. Петрушко В. Преподобный Максим Грек [Электронный ресурс] / В. Петрушко // Седмица – 23.12.2006. – Режим доступа : <http://www.k-istine.ru>
9. Святая Гора Афон: информационный портал [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.isihazm.ru/>
10. Сеницына Н. В. Книжный мастер Михаил Медоварцев / Н. В. Сеницына // Древнерусское искусство. Рукописная книга. – М. : Наука, 1972. – С. 286–317.
11. Сеницына Н. В. Максим Грек [Электронный ресурс] / Н. В. Сеницына. – М. : Молодая гвардия, 2008. – 236[4] с. – Режим доступа : <http://lib.pravmir.ru/library>
12. Сеницына Н. В. Максим Грек в России / Н. В. Сеницына ; под ред. акад. Л. В. Черепнина. – М. : Наука, 1977. – 332 с.
13. Сочинения преподобного Максима Грека : в 3-х ч. / М. Грек. – Казань : Казанская духовная академия, 1859–1862.
14. Сочинения преподобного Максима Грека в русском переводе : в 3-х ч. /

М. Грек ; предисл., перевод : послушник Моисей. – Троице-Сергиева Лавра: Собственная типогр., 1910–1911.

15. Сперанский Н. М. Из истории русско-славянских литературных связей [Электронный ресурс] / Н. М. Сперанский. – М. : Госучпедиздат, 1960. – С. 192–197. – Режим доступа : <http://omelike.eu.pn>

16. Столярова В. Он не боялся обличать самого царя [Электронный ресурс] / В. Столярова. – Режим доступа : <http://www.pravmir.ru>

17. Торопов А. Митрополит Иона (Думин) как книжник и церковный администратор [Электронный ресурс] / А. Торопов. – Режим доступа : <http://www.voskres.ru/podvizhniki>

18. Шашков А. Т. Максим Грек и идеологическая борьба в России во второй половине XVII – XVIII в. (Подделка и её разоблачение) / А. Т. Шашков // Труды Отдела древнерусской литературы. – Л. : Наука, 1977. – С. 80–87.

Источники

Иона Думин. Послесловие // Святая Книга. Псалтырь Толковая. – М. : б. в., 1897. – Л. •àà•

Максим Грек. Послание Василию III // Святая Книга. Псалтырь Толковая. – М. : б. в., 1897. – Л. •à•→•

Максим Грек. Псалтырь Толковая. ГИМ, Собр Хлудова №4А.

Максим Грек. Святая книга. Псалтырь Толковая. – М. : б. в., 1897. – •àà• л.

Стаття надійшла до редакції 14.07.2015 р.

УДК 811.161.2

С. А. Шуляк

ОСОБЛИВОСТІ ПОВТОРУ В ТЕКСТАХ УКРАЇНСЬКИХ ЗАМОВЛЯНЬ

Шуляк С. А. Особливості повтору в текстах українських замовлянь.

Стаття присвячена дослідженню лексичного та синтаксичного повтору в текстах українських народних замовлянь. Проаналізовано особливості функціонування цих видів повтору як структурно-семантичного засобу організації замовних текстів. Розглянуто логічний зміст, граматичну зумовленість використання повтору в структурі замовлянь.

Ключові слова: лексичний та синтаксичний повтор, семантика, українські замовляння, текст.

Шуляк С. А. Особенности повтора в текстах украинских заговоров.

Статья посвящена исследованию лексического и синтаксического повтора в текстах украинских народных заговоров. Проанализировано особенности функционирования этих видов повтора как структурно-семантического средства организации заговорных текстов. Рассмотрено логическое содержание, грамматическую необходимость использования повтора в структуре заговоров.

Ключевые слова: лексический и синтаксический повтор, семантика, украинские заговоры, текст.

Shulyak S. A. The peculiarities of repetition in the texts of Ukrainian spells.

The article is devoted to the research of lexical and syntactic repetition in the texts of Ukrainian folk spells. We analyzed the peculiarities of functioning of these kinds of repetition as a structural-semantic means of the text organization. We learned logical content, grammatical reasons of using repetition in the structure of spells.

Key words: lexical and syntactic repetition, semantics, Ukrainian spells, text.

Важливим аспектом дослідження сучасного мовознавства є визначення особливостей текстотворення українських народних замовлянь. У зв'язку з цим потребують вивчення лексичний і синтаксичний повтор як засоби зв'язку у цих фольклорних текстах.

Художній прийом повтору на матеріалі художніх творів розглядають М. Алефіренко, Ж. Гетьман, Т. Зайцева, А. Коваль, А. Мойсієнко, О. Пивоваров, М. Плющ, С. Скляр, О. Тараненко, О. Фоменко та ін.

Повтор як засіб посилення експресивності оповіді вивчають М. Астаф'єва, Н. Арутюнова, Л. Балясна, П. Вдовиченко, В. Єр'оміна, Н. Змієвська, Є. Іванчикова, Є. Кисловська, Н. Кожевникова, О. Огай, Г. Петровичева, О. Світлична.

О. Потебня надавав повтору особливої уваги, вважаючи, що збільшення вживання в мовленні того самого слова дає нове значення, об'єктивне або суб'єктивне [4, с. 552].

Т. Жук досліджує лексичний та синтаксичний повтор на матеріалі українських народних казок, зазначаючи, що різні види лексичного повтору репрезентують специфічні семантико-стилістичні функції: виділення найістотнішого в описуваних подіях, стилізації часових параметрів їх розгортання та інтенсивності (дієслівний повтор); кількаразового іменування особи з метою її характеристики (номінаційні ланцюжки, прикметниковий синонімічний та антонімічний повтор), вираження емотивної семантики – психічного стану дійових осіб, емоцій, переживань тощо [2, с. 7], а синтаксичний повтор у структурі казкового тексту взаємодіє з просодичними засобами мови, роль яких полягає у вираженні смислових, експресивно-емоційних, модальних характеристик речень (висловлень) та стилістичного варіювання [2, с. 12].

Повтор – це фігура мови, що полягає в повторенні в певній послідовності звуків, слів або їх частин, висловів для досягнення відповідного виражального чи виражально-зображуваного ефекту [7, с. 459].

У «Словнику тропів і стилістичних фігур» (2011) повтор – це

повторення слів або словосполучень, часом у видозміненому вигляді, задля того, аби затримати увагу на певній важливій думці [5, с. 135].

Оскільки особливості повтору в текстах українських народних замовлянь дотепер не були об'єктом спеціального вивчення, тому метою нашої статті є дослідження особливостей лексичного та синтаксичного повтору у текстах українських народних замовлянь. Досягнення поставленої мети стає можливим за умови виконання таких завдань: проаналізувати види повтору як структурно-семантичного засобу організації замовних текстів; розглянути логічний зміст, граматичну зумовленість використання повтору в структурі текстів замовлянь.

Міфологічний період, як один з найтриваліших і найважливіших у людському поступі, характерний для кожного народу; це значить, що кожний народ пережив період богів, напівбогів, титанів, велетнів, драконів (добрих і злих), створивши собі заміщений світ, у якому людина спілкувалася із сонцем, місяцем, зірками, добрими і злими духами, а оскільки залежала від них, то створила цілу систему магічно-ритуальних дійств з метою задобрити чи нейтралізувати ці сили природи, умилостивити їх, щоб спиратися на їхню допомогу [6, с. 264]. Так, на повтор натрапляємо в замовляннях, де ведеться розмова з місяцем, у якій за допомогою формують обміну *тобі – мені* людина набуває собі здоров'я, як-от: *Місяцю, місяцю молодий, / у тебе ріг золотий, / тобі на підповня, / мені на здоров'я* [1, с. 10].

Важливе місце у світорозумінні та уявленнях українців посідають численні вірування у різні прикмети, силу чарів та замовлянь, добру та лиху годину, щасливе й нещасливе місце, доброго «полазника», легкі і тяжкі дні тощо [6, с. 253]. У текстах деяких замовлянь присутні елементи молитов, наприклад: *Хто буде мою молитву сповняти, / Не буде у вогні погоряти, / Не буде у воді потопати, / Не буде звір поїдати, / Не буде наглою смертю помирати* [1, с. 21].

У текстах замовлянь трапляються такі типи повторів: самостійних частин мови (іменників, дієслів, займенників, числівників, прикметників), службових слів, вигуків, усталених сполучень слів, словосполучень, підрядних фразеологізованих словосполучень тощо. Тож розглянемо їх.

Найпоширенішим із повторів самостійних частин мови є іменниковий, наприклад: *Болячка польова, болячка віхрова, / Болячка навіяна, болячка вітрова, / Болячка навіяна, болячка набродяна, / Болячка наспана, болячка наслана – / Я тебе вимовляю, на сіль виганяю...* [1, с. 32]; *Болячка гнила, / Болячка пухка: / Болячка з ружі, / Болячка з марени, / Болячка з лихим часом, / Болячка з гістцем, / Болячка з роботи, / Болячка з охоти, / Болячка з уроків, / Болячка з лихої волі, / Болячка наслана, /*

Болячка прислана, / Болячка вітрова, / Болячка польова! [1, с. 28]. Іменні лексеми використовуються в текстах українських замовлянь як стилістична фігура, наприклад: *Гора з горою, камінь з травою, риба з водою!* [3, с. 23].

Дієслівний повтор у замовляннях, як-от: *Виходьте, страхи! / Виходьте, ляки! / Виходьте, переляки. / Виходьте, навії! / Виходь, злий дух!* [1, с. 18] є одним із найважливіших засобів спонукування до дії. Надзвичайну силу впливу на адресата мають замовляння, у яких поєднується повтор іменників та дієслів, наприклад: *Уроки, урочища, чоловічі й женочі, дитячі, вам, уроки, урочища, у раба Божого (...) не стояти, жовтої кості не ламати, червоної крові не пити, серця його не нудити, білого тіла не сушити...* [3, с. 34];

Повтор займенників у замовляннях зазвичай пов'язаний з необхідністю приховування справжнього ім'я людини, щоб не дізналися злі духи. Присвійний займенник *її* є частотним у замовних текстах на кшталт: *... з її біль виганяти, з її очей, з її плечей, з її рук, з її ніг, з її голови, з її плечей, з її 77 суставців* [1, с. 30]. Займенниковий повтор виконує анафоричну роль у замовляннях-звертаннях з питальним відтінком, наприклад: *Чи ти ляк, чи ти не ляк, чи ти подуманий, чи ти погаданий, чи ти примовлений, чи ти приговорений, чи ти чоловічий, чи ти жіночий, чи дитячий, чи дівочий, чи хлоп'ячий, чи всіх людей, чи всіх звірів?* [1, с. 36]; *Чи ти дівочький, чи ти парубочький, чи ти жіночий, чи ти чоловічий, чи ти водяний, чи ти насланий, чи ти заспаний?* [3, с. 29].

У текстах українських замовлянь також зустрічаються повтори числівників. Слід зазначити, що фігурують вони в основному в поширених конструкціях поряд з дієсловами та іменниками, де повторюються навіть суфікси та закінчення, як-от: *Буду тебе карати / Дев'ятьма птахами-перваками, / Дев'ятьма індіками-перваками, / Дев'ятьма гусаками-перваками, / Дев'ятьма качурами-перваками, / Дев'ятьма півнями-перваками, / Дев'ятьма курами-перваками, / Дев'ятьма звірами-перваками, / Дев'ятьма биками-перваками, / Дев'ятьма кіньми-перваками, / Дев'ятьма псами-перваками, / Дев'ятьма котами-перваками, / Дев'ятьма голками буду колоти, / Дев'ятьма косами буду стинати / Дев'ятьма серпами буду зрізати* [1, с. 24].

Службові слова використовуються як засіб для перелічування: *Де вітер не віє, / Де сонце не гріє, / Де глас Божий не заходить, / Де престоли не стоять, / Де дзвони не дзвонять, / Де собака не бреше, / Де дівка коси не чеше...* [1, с. 16]; *Як топиться віск на грані, як сіль на воді, як розходяться хмари на небі, то так ця бола має пропасти від (Віри) хрещеної* [1, с. 14]; *Броди розширяти, – / Які заглибок, / Які заширок* [1, с.

28]. Прийменники **через, від** також вживаються у замовних текстах, як-от: **Через річку бистру і через кладку хистку йшло три матінки, три п'ятінки (п'ятниці)** [1, с. 30]; **Щезни, пропади від (Віриної) крові, від тіла білого, від (Віриноного) ім'я** [1, с. 14]; **Січійть, рубайте, / Від мира відганяйте, / від раба божого (Мирослава), / Від онучок, від правнучок, / Від мого чада, від мого стада, / Від всього мира по білому світу!** [1, с. 18–19].

Поєднання простих та складних прийменників з іменниками також надають тексту перелічувальної інтонації, як-от: **Я тебе, скусо, викликаю від (Віри) хрещеної: з голови, з-під голови, з мозку, з-під мозку, з грудей, з-під грудей, з серця, з-під серця, з легенів, з-під легенів, з печінки, з-під печінки, з нирок, з-під нирок, з ніг, з-під ніг, з пальців, з-під пальців, з нігтів, з-під нігтів** [1, с. 13].

Повтор вигуків у досліджуваних текстах виконує функцію переконання та частіше вживається в кінцівці замовляння, наприклад: **Дубе, дубе нелине, я тебе з'їм з гіллям зо всім! Гам, гам, гам!** [3, с. 35]; **Щоб тут тобі червоної крові не спивати, синих жил не потягати, жовтої кості не ламати. Птфу, птфу, птфу!** [3, с. 65]; **Ху, ху, ху. / Тьфу, тьфу, тьфу!** [3, с. 68].

Для текстів замовлянь характерні усталені сполучення слів, як-от: **на віки віків: Життя його благословенне на віки віків! / Потішаю радістю, веселістю, / Бо Бог дає кріпкість на віки віків! Амінь!** [1, с. 26]; **Водице-здравнице, говірнице, / як ти в Бога славна, / Так аби славен був / Рождений, хрещений (Петро) / Во віки віків!** [1, с. 25]; **О, віки віков, амінь** [3, с. 50] та словосполучення **ротом говоритиме: Ротом говоритиме, а губами здуватиме, через тин перекидатиме, щоб зосталось чисте, як молоко та золото** [1, с. 12].

Щоб забезпечити висловлюванню повноту, використовується повтор прикметників, наприклад: **Там будеш велике каміння крушити, / Воду переливати, / Піски пересипати, / Дерева крутити, / А до цього красного-прекрасного тіла / Зла не мати** [1, с. 23]. Таким чином посилюється ознака образу та надається йому відповідна характеристика.

Повтор розглядаємо як засіб, який надає семантичної зв'язності тексту замовляння на кшталт: **Є ливада, а на тій ливаді – верба, а під тією вербою сидить дівка розплетена, а в тієї дівки одне око вогненне, а друге водяне** [1, с. 12]; **Та йшла вона стежкою та дорожкою, та зустрічає її пристрасть, та взяв її з плечей, та в ступу вкинув, та товк товкачем – ножем різав, сокирою рубав, а крикнув (ім'я) – та до Господа Бога пішов слух** [1, с. 12].

Функціонуючи в тексті, повтор ефективно відображає зміст

висловлювання: *Водичко-Йорданичко, омивай і зціляй. / Їк ти чіста, їк ти свята, / Так і цеса раба Божя рщена-порожена, / В святій воді омочена... / Помагайбіг, водице-слинице! / Є ти в хорошій керниці, / Прибувай же ти в керниці, / Очищай же ти камінні береги, / Бо ти є очищена з первовіку...* [1, с. 11].

Знаходимо тексти українських замовлянь, в яких вжито прийом лексичної анафори – повторення на початку віршових рядків слів із метою посилення їхнього звучання, як-от: *Може, з тяжкої роботи, / Може, з журби великої. / Може, з труда непосильного, / Може, приспано, / Може, з очей поганих, / Може, з важкої муки, / Може, з великої радості, / Може, з води, може, з вітру, / Може, взялося звечора, може, опівночі, / Може, при сході сонця, може, з полудня, / Заклинаю...* [1, с. 22].

Слова-повтори *погані, Божі* виконують роль епітетів та є засобами вираження експресії, наприклад: *Заклинаю: погані очі, / Погані мислі, / Погані сугасти – / Божими словами, / Божими молитвами / Відсилаю за червоне море, / За голубе море, / За чорне море, / За широке поле* [1, с. 23].

Емоційне забарвлення слова *переполох* увиразнюють повтори *зляканий, переляканий*, як-от: *Ти переполох зляканий, ти переполох переляканий...* [1, с. 35], а прикметниковий суфікс *-уц* передає значення інтенсивної ознаки: *Ви, сухоти сухуці...* [3, с. 52].

У текстах українських замовлянь часто трапляються повтори у вигляді звертань, у яких реалізується анафора – прийом винесення повторюваного слова на перше місце, наприклад: *Кури, кури рябенькі!* [3, с. 23]; *Дубе, дубе! Ти чорний: у тебе, дубе, білая береза, у тебе дубочки синочки, а у березочки дочки* [3, с. 23]; *Сово, сово! У мене – син, а в тебе – дочка* [3, с. 24]; *Ви, ліси-лісища, ви, бори-борища, візьміть собі пристрітища і урочища, занесіте їх на пуці, на нетрі і на сухі ліси, на бистрі води* [3, с. 28]; *Уроки, урочища, подіть собі на яри, на ліси дрімучі...* [3, с. 35]; *Пристріче, пристріче, добрий чоловіче!* [3, с. 32]; *Пристріт сніданковий, / Пристріт обідній, / Пристріт вечірній, / Пристріт полуночний, / Пристріт вітряний, / Пристріт віхровий...* [3, с. 30]. Цей вид повтору реалізується як лексико-синтаксичний.

У текстах замовлянь спостерігаємо прийом анадиплосису – прийому, під час якого слово, яким закінчується перша фраза, починається наступна, як-от: – *Місяцю молодий, на тобі хрест золотий. Ти мертвим світив?* / – *Світив.* / – *Мертвих бачив?* / – *Бачив* [Замовляння, 49]; *Трясу, трясу кладкою, кладка водою, а вода купиною, а купина чортами, а чорти козаком...* [3, с. 76].

Повтор також реалізується у такій структурно-смісловій фігурі як

ампліфікація – нагнітання синонімічних рядів слів, наприклад: ... *Від усяких клопотів, скорботів, / Від усяких ножів, мечів, / Від усяких мимоходів, переходів, / Від усяких ляків, переляків, / Від усяких хвороб, / Від злетворних вітрів...* [1, с. 32].

Естетична функція повтору як художнього тропу прослідковується у таких рядках: *Господи, допоможи! / В щасливу годину, / В щасливу хвилину, / В щасливу секунду!* [1, с. 31].

Іноді трапляються тексти замовлянь, у яких повторюються різні форми слів, тобто частин мови, які мають спільний корінь, як-от: *У вовка біль, у тигра біль, у слона біль, у гієни біль. Тільки у раба Божого (ім'я) зуби не боліли, ні одні, ні два, ні три, ні чотири, ні п'ять і не всі, які єсть і які будуть. У kota боли, а у раба Божого (ім'я) перестань боліти віднині до віку віків, все його життя від молодості до старості* [3, с. 50]. Тут сполучаються іменник *біль* і дієслово *боліти*, пов'язані спільним коренем.

Використання поширених повторів, як-от: *Ішло сім попів, несло по сім ципів, ішло сім попів, несло по семи грабель, ішло сім попів, несло по семи лопат, ішло сім попів, несло по семи метел, зостріли бешиху водяну, вітряну і пристрітну на рабу Божому (ім'ярек)* [3, с. 55] надають висловлюванню рухливості, переконливості, адже відбувається тиск на слухача завдяки повтору уже сказаного.

Експресивного відтінку тексту надають повтори на кшталт: *Ішла кам'яна баба з кам'яною дійницею на кам'яну гору кам'яних корів доїть* [3, с. 42]; *На Осіянській горі там стояв колодязь камінний; туди ішла дівка камінна, камінні й відра, камінний коромисел, камінна вона вся; коли вона відтіля води принесе, тоді з рожденного, нахрещеного раба Божого (...) кров потече* [3, с. 43].

Підсилення семантики лексем на позначення *чорного, червоного (красного), білого, сірого* кольору відбувається у текстах, де функціонують повтори цих кольороназв, наприклад: *На чорному морі / Чорний чоловік сидить, / Чорний вогонь горить. / Чорна виделка, чорна тарілка, / Чорний ніж, чорна печінка...* [3, с. 31]; *Було собі красне море. Їхав чоловік красним возом, красними волами, красні колеса, красне ярмо, красна війя, красні притики, красне море рубати, хрещеному, народженному, молитвенному Іванові кров замовляти* [3, с. 39]; *Йшла біла дівка / Білою дорогою: / Ніжки в неї білі, / Ручки в неї білі, / Голова в неї біла...* [3, с. 60] та у замовлянні від більма: *Їхав Юрій на білім коні, білі зуби, білі зуби, сам білий, в біле одягся, білим підперезався, веде за собою три хорти: один білий, другий сірий, третій червоний. Білий більмо злиже, сірий сльозу, а червоний кров* [3, с. 59]. Взаємодія лексичних та синтаксичних засобів забезпечує

увиразнення, експресивне виділення лексичних одиниць.

Отже, повтор розглядається як своєрідний дієвий засіб посилення виразності мови в текстах українських замовлянь. Лексичний і синтаксичний повтор функціонують як структурно-семантичні засоби організації тексту. Повторення одиниць різних мовних рівнів сприяє вираженню оцінних значень ставлення до предмета мовлення. Відповідно до мети, яка має бути досягнута, у текстах замовлянь спостерігаємо розгортання подій, у яких наростають ознаки, надаючи тексту відповідного емоційного напруження. Подальші дослідження стосуватимуться визначення синонімічних явищ у структурі текстів українських замовлянь.

Література

1. Ви, зорі-зориці... Українська народна магічна поезія : (Замовляння) / [упоряд. М. Г. Василенка, Т. М. Шевчук ; передм. М. Г. Василенка]. – К. : Молодь, 1991. – 336 с.
2. Жук Т. В. Лексичний та синтаксичний повтор в українській народній творчості (на матеріалі українських народних казок) : автореф. дис. ... канд. філол. наук / Т. В. Жук. – К., 2005. – 20 с.
3. Замовляння / [упоряд., передмова, примітки М. К. Дмитренко]. – К. : Видавець М. Дмитренко, 2007. – 124 с.
4. Потебня А. А. Из записок по русской грамматике / А. А. Потебня. – Харьков, 1899. – Т. 3. – С. 279–292.
5. Словник тропів і стилістичних фігур / [автор-укладач В. Ф. Святовец]. – К. : ВЦ «Академія», 2011. – 176 с.
6. Українознавство : [посібник] / [уклад. : В. Я. Мацюк, В. Г. Пукач]. – К. : Зодіак – ЄКО, 1994. – 399 с.
7. Українська мова : Енциклопедія / [ред. кол. : В. М. Русанівський, О. О. Тараненко (співголови), М. П. Зяблюк та ін.]. – К., 2000. – 752 с.

Стаття надійшла до редакції 01.07.2015 р.

УДК 398.86 (477)

С. В. Щербак

ФОЛЬКЛОРНА СВІДОМІСТЬ СНУ: ОСОБЛИВОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ

Щербак С. В. Фольклорна свідомість сну: особливості функціонування.

Стаття присвячена дослідженню структурних особливостей народного сонника (сну, сновидіння) з позиції проявів у ньому національного менталітету та відображення фрагментів національного характеру українського народу. У статті подається аналіз сновидінь за класифікацією народного сну, запропонованою Миколою Дмитренком.

Ключові слова: сон, сновидіння, класифікація, видіння, народ, менталітет.

Щербак С. В. Фольклорное сознание сна: особенности функционирования.

Статья посвящена исследованию структурных особенностей народного сонника (сна, сновидения) с точки зрения проявлений в нем национального менталитета и отражения фрагментов национального характера украинского народа. В статье предлагается анализ сновидений на основе классификации народного сна, предложенной Николаем Дмитриенко.

Ключевые слова: сон, сновидение, классификация, видение, народ, менталитет.

Shcherbak S. V. Folk consciousness sleep: features of functioning.

The article is devoted to the study of structural features of folk dream interpretation (sleep and dreaming) from the point of view of the manifestations of national mentality and reflect fragments of the national character of the Ukrainian people. In the article the analysis of dreams based on the folk classification of sleep suggested by Nicholas Dmytrenko.

Key words: sleep, dream, classification, vision, the people, the mentality.

«Кожна людина бачить сни кольорові чи картинки чорно-білі. Без снів нема життя. А часом сни не дають жити», – таку думку висловив у передмові до свого збірника «Народний сонник» (2005 р.) [2] Микола Дмитриенко – видатний сучасний фольклорист, учений, дослідник та упорядник текстів народної творчості. Ознайомлюючись із передмовою до збірника не можна не погодитися з думкою вченого про те, що «Із давніх-давен люди намагалися розглядати таємниці снів. Упродовж тисячоліть, століть із уст в уста передавалися спостереження над снами і дійсністю <...> На сни не можна дивитися тільки як на те, що пророкує, віщує. Не всі сни віщі. А тому не треба шукати в кожному сні рецепт майбутнього, що буде?» [2, с. 3].

Тлумачення поняття сну та сновидіння вміщено в багатьох словниках, наприклад: у «Психологічному словнику-довіднику» (Приходько Ю., Юрченко В. (2012), «Сучасному тлумачному психологічному словнику» (Шапар В. (2007), у «Великому тлумачному словнику сучасної української мови» (2004), в «Українському педагогічному словнику» (Гончаренко С. (1997), у «Літературознавчій енциклопедії» (2007) та інших. «Великий тлумачний словник сучасної української мови» витлумачує сон як «фізіологічний стан спокою організму людини і тварини, що настає періодично і супроводиться повною або частковою втратою свідомості й ослабленням ряду фізіологічних процесів.*Образно. // Те саме, що спання. // Те саме, що сплячка. Спання – дія і стан за значенням спати» [1, с. 1161]. Саме це визначення, як більш ґрунтовне та повне, було покладено в основу нашого дослідження про сон.

Актуальність теми статті полягає в науковій цікавості сучасної фольклористики до проявів національного менталітету в людських снах

(сновидіннях). Мета статті – схарактеризувати особливості вираження рис національного характеру українського народу у снах.

Один із сучасних дослідників Б. Стрільчик витлумачує термін сновидіння у статті «Сновидіння як проєкції втаєного життя: (явище сну в нотатниках Євгена Маланюка)». Згідно з його твердженням, «це суб'єктивно пережиті уявлення, що регулярно виникають, супроводжуючись зоровими образами під час сну – фізіологічного стану спокою організму людини, що настає періодично і супроводжується повною або частковою втратою контролю над свідомістю й ослабленням ряду фізіологічних процесів» [3, с. 7–8]. Науковець слушно зазначає, що «існує безліч теорій, які намагаються пояснити природу сновидінь. Деякі бачать у них лише безглуздий набір образів, інші – реакцію на події минулого дня» [3, с. 9]. Відповідно до позиції М. Дмитренка, автора передмови до «Народного сонника», «більшість снів банальні, невиразні, фрагментарні. Зміст снів переважно негативний. Це виправдано біологічно, психологічно: уві сні людина звільняється від емоцій (а часом набирається їх ще більше!), долає або не долає перешкоди, здійснює подвиги чи ганебні вчинки, готується не так тяжко й болісно зустріти трагічну звістку про смерть родича, знайомого, невдачу в справах тощо» [3, с. 9].

М. Дмитренко цілком погоджується із висловленою Б. Стрільчиком думкою, що «суть сну і сновидінь багато століть цікавила філософів і психологів. Сон (і сновидіння як його складова) хвилював людей ще в дохристиянський період. Це підтверджується тим, що практично в кожній національній міфології було божество, яке уособлювало сон: зокрема у слов'янській міфологічній традиції – нічниці, в скандинавській – Мара і т. ін.» [3, с. 11].

Ці роздуми науковців підтверджуються не тільки прикладами з фольклорних творів різних народів світу, але й їх відбиттям у художньо-літературній творчості письменників різних часів і різних країн. Так, переглядаючи художню літературу, як авторську, так і народну, від античності до сучасності, знаходимо велику кількість творів, у яких сон використовується як композиційний стрижень або як смислотвірний образ, з-поміж них: «Іліада» й «Одіссея» (Гомер), «Спляча красуня», «Білосніжка», «Казка про мертву царівну і 7 богатирів» (О. Пушкін), казки про Піщаного чоловічка, «Слово о полку Ігоревім» (віщий сон князя Святослава), «Божественна комедія» (Данте), «Сон в літню ніч» (В. Шекспір), «Життя як сон» (Кальдерон), «Утрачений рай» (Дж. Мільтон), «Сомнамбулічний пошук невідомого Кадата» (Г. Лавкрафт), «Вечори на хуторі біля Диканьки» (М. Гоголь), «Енеїда»

(І. Котляревський), «Різдвяна пісня» (Ч. Діккенс), «Сон» та містерії «Великий льох» (Т. Шевченко), «Сон смішної людини» (Ф. Достоєвський), «Сон» (Панас Мирний), «Ленора» (Г. Бюргер), «Аліса в Задзеркаллі» та «Аліса в Країні чудес» (Л. Керрол), «Ріп ван Вінкль» (В. Ірвінг), «Коли прокинеться сплячий» (Герберт Уелс), «Дерево пам'яті» (В. Шевчук) та інші. Не обійшлося без сну і в Біблії, і в Корані, і в інших релігійних пам'ятниках, «Життях святих», книгах Отців Церкви.

М. Дмитренко робить спробу класифікувати сни: «є сни – каюття, сни – сигналізатори хвороб, сни – бажання, сни – прозоріння, сни – попередження, сни – пророцтва, сни – жахи, сни – вікові» [2, с. 4]. Спираючись на класифікацію, що ґрунтується на народній мудрості, на міфологічних (язичницьких) і релігійних (передусім, християнських) поглядах народу та традиціях, які мають тривалу історію, можна тлумачити по-різному один і той самий сон. Такий підхід до тлумачень сну знаходимо у статті Б. Стрільчика, який бере за основу досвід французького ученого-медієвіста Ле Гоффа. Ле Гофф зазначав, що «у Старому Заповіті загалом нараховується 43 сновидіння, що можна виокремити як такі: пророчі сни або сни-послання від вищих сил (сон Авраама, знаковий сон Якова, пророчі сни Йосипа, сни-видіння Єзекіїля, алегоричні сни Даниїла). Новий Заповіт містить усього 9 снів» [3, с. 11].

Вивчення «Народного сонника» М. Дмитренка засвідчує, що збірник побудовано за алфавітом – перших літер ключових слів, за якими характеризується сновидіння, тобто назв основного предмета, який наснився людині. Це можуть бути побутові речі, їжа, напої, живі істоти, тварини, рослини і навіть абстрактні поняття, числа, дії, ознаки, наприклад: *абажур, автомат, артист, арфа, батіг, веретено, взуття, весілля, галера, гак, гарбуз, годинник, горілка, дід, діжа, дівчина, діамант, каліка, камінь, кава, посуд, рушник* та інше.

Крім того, за тематичним критерієм сни в записах фольклориста можна класифікувати так:

1) артефакти (житло, предмети побуту, робочий інвентар): *рушник, намисто, батіг, валянки, граблі: «Коли присниться рушник вишитий – жди від когось листа довожданого»* [2, с. 143], *«як присниться намисто червоне – до сорому»* [2, с. 119], *«бути битим батогом і при цьому кричати-поширення брехливих чуток, сумна пригода»* [2, с. 19], *«затишне житло, успіх у справах, взувати валянки – прибуток, знахідка в дорозі»* [2, с. 33], *«як сняться граблі, то буде якийсь прибуток»* [2, с. 58];

2) людина як істота: *автор, агент, адвокат, адміністратор, адмірал, ад'ютант, академік, акробат, актор, актриса, вдова, вдівець, жебрак,*

3) частини тіла людини: *голос, горб, горло, руки, зуби, голова*: «рубати голову кому-небудь – придбання чогось» [2, с. 55];

4) явища природи: *дощ, сніг, роса, зорі*;

5) рослини: *береза, верба, барвінок*: «*дівчині-хлопець. Щира приязнь*» [2, с. 19];

6) овочі та фрукти: *абрикос, яблуко, слива, айва*: «неприємність, сльози» [2, с. 10], *помідори, огірки, гарбуз*: «*Як сниться гарбуз, то це гарний сон, все буде добре. Як присниться гарбуз парубку – нехай іде свататись. Їсти – до хвороби. Гарбузи сняться – збільшиться рідня, сниться гарбуз – сватання до вдови, коли дівчині сниться гарбуз, то буде весілля, а коли сняться огірки, так брехні будуть*» [2, с. 51];

7) тварини (дикі та свійські), риби, птахи: *бик, вів, ведмідь, верблюд, горобець, корова, ластівка, лелека, жайворонки, акула*: «*як присниться акула, маєте дикого ворога, ловити – клопіт*» [2, с. 11];

8) знаряддя навчання та його результат: *бібліотека, школа, азбука, алфавіт*: «*важкий початок справи. Учити – підступний ворог, когось вчити – досягнеш поставленої мети, успіх у науці, друкувати – радість*» [2, с. 9];

9) почуття: *авантюра, кара, радість*;

10) речі: *автомат, автомобіль, рушниця*,

11) хімічні елементи, речовини, цінне каміння, коштовності: *граніт, мідь, корал, алмаз*: «*багатство, сімейний добробут, алмазні виробы – вигідний шлюб*» [2, с. 12].

Отже, проаналізувавши народний сонник можемо зробити висновок, що у снах, які відіграють винятково важливу роль у духовному житті людини, відображаються певні особливості світосприймання українського народу. Сни функціонують у поєднанні з кращими надбаннями народнопоетичної традиції минулого з новими явищами, породженими життям, помислами, настроями, переживаннями, ідеалами й естетичними потребами сучасної людини.

Література

1. Великий глумачний словник сучасної української мови / [уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел]. – К.-Ірпінь: ВТФ «Перун», 2004. – 1440 с.

2. Народний сонник / [упоряд., записи, передмова М. Дмитренка]. – К.: Вид. М. Дмитренко, 2005. – 232 с.

3. Стрільчик Б. Сновидіння як проєкції втаємненого життя: (явище сну в нотатниках Євгена Маланюка) / Б. Стрільчик // Вісник Таврійської фундації (Осередку вивчення української діаспори): літературно-науковий збірник. Вип. 8. – К.-Херсон: Просвіта, 2012. – С. 7–18.

Стаття надійшла до редакції 21.08.2015 р.

ПРОЕКТНІ ТЕХНОЛОГІЇ В ПІДГОТОВЦІ ВЧИТЕЛІВ-СЛОВЕСНИКІВ

Бакум З. П. Проектні технології в підготовці вчителів-словесників.

У статті обґрунтовано значення проектних технологій у підготовці вчителів-словесників. Визначено їх мету, сутність і зміст, типологічні ознаки. Запропоновано критерії оцінювання проектної діяльності студентів та етапи упровадження проектної технології в межах системного підходу від першого до п'ятого курсів. Акцентовано на перевагах проектної діяльності для ВНЗ загалом та, майбутніх вчителів-словесників зокрема.

Ключові слова: проект, проектні технології, проектна діяльність, учитель-словесник, системний підхід.

Бакум З. П. Проектные технологии в подготовке учителей-словесников.

В статье обосновано значение проектных технологий в подготовке учителей-словесников. Определены их цель, сущность и содержание, типологические признаки. Предложены критерии оценки проектной деятельности студентов и этапы внедрения проектной технологии в рамках системного подхода от первого до пятого курсов. Акцентировано на преимуществах проектной деятельности для вузов в целом и, будущих учителей-словесников в частности.

Ключевые слова: проект, проектные технологии, проектная деятельность, учитель-словесник, системный подход.

Bakum Z. P. Project technologies in teacher-philologist training.

In the article the value of project technologies in teacher-philologist training is proved. Their aim, essence and content, typological characteristics are identified. The criteria of evaluation of students project activities and stages of project technology implementation within system approach from the first to the last study year are offered. The paper is focused on the advantages of project activities for higher education institutions on the whole and future teachers-philologists in particular.

Key words: project, project technologies, project activities, teacher-philologist, system approach.

Суспільство ставить перед освітою нові вимоги до підготовки фахівця, здатного бути не лише висококваліфікованим виконавцем, носієм певних знань, а й активним учасником певного процесу, у якому необхідно самостійно вибудовувати свою життєву і професійну стратегію. Ці завдання можуть бути розв'язані за допомогою проектної діяльності – пізнання дійсності, завдяки якому особистість послуговується технологічними, технічними, економічними та іншими знаннями [2].

В. Сериков указує на важливу характеристику людини – здатність до проектування – цілеспрямованого перетворення світу відповідно до суб'єктивних потреб та ідеалів. З огляду на це науковець розглядає проект як механізм прискореного, інтенсивного розвитку будь-якої сфери діяльності, а проектування як фундаментальний спосіб існування людини, свідомість якої не лише відображає світ, а й творить його [5].

Однією з найприйнятніших нових педагогічних технологій, адекватною до поставлених цілей навчання, є *технологія проектів*, розглянута в дослідженнях О. Полат, Г. Селевко, І. Сергеева. Останнім часом посилюється інтерес до застосування проектних технологій у вищих навчальних закладах. Окрім лекцій, семінарів, практикумів, важливе місце посідають такі організаційні форми, як творчі майстерні, проектні розробки. Відтак студентів активно залучають до кафедральних проектів, що дає змогу вибудовувати індивідуальну траєкторію навчання. За таких умов студент включається вже у власне професійну діяльність через участь у науково-дослідних проектах.

Нині сутність проектів визначається як: комплексна навчальна технологія, що дозволяє індивідуалізувати навчальний процес, дає змогу студентам виявити самостійність у плануванні, організації та контролі діяльності (Г. Селевко); сукупність прийомів, операцій задля оволодіння певною галуззю практичного або теоретичного знання, тією чи тією діяльністю; шлях пізнання, спосіб організації процесу пізнання, спосіб досягнення дидактичної мети через детальне розроблення проблеми (технології), що повинна мати реальний відчутний відповідно оформлений практичний результат.

Науковці (В. Андреева, М. Ахметова, В. Дружиніна, О. Морозова, Н. Пахомова, О. Савенкова та ін.) визначають основні цілі проектних технологій: 1) когнітивну – пізнання об'єктів довкілля; вивчення способів розв'язання проблем, оволодіння навичками роботи з першоджерелами, постановка експерименту, проведення дослідів; 2) організаційну – оволодіння навичками самоорганізації; уміння ставити мету, планувати діяльність; розвивати навички роботи у групі, удосконалювати техніки ведення дискусії; 3) креативну – розвиток творчих здібностей, конструювання, моделювання, проектування тощо.

Є. Полат розглядає проекти, що стосуються *типологічних ознак домінуючої діяльності* (дослідницька, пошукова, творча, рольова, прикладна, орієнтувальна, суспільно вартісна); *предметно-змістової сфери* (монопроект у межах однієї царини знань, міжпредметний проект, інтегрований, поліпредметний, комплексний); *характеру координації*

(безпосередній–твердий, гнучкий, прихований – імітує учасника проекту, є характерним для телекомунікаційних проектів, опосередкований); *характеру контактів* (серед учасників одного навчального закладу, групи, потоку, паралелі, міста, регіону, країни, різних країн світу); *кількості учасників* (індивідуальний, груповий, компанія, акція); *тривалості* проекту (короткочасний, довготривалий, заняття-проект тощо) [3].

На основі вищезазначеного подаємо таку класифікацію проектів:

- 1) за кількістю учасників: груповий та індивідуальний;
- 2) за домінуютьною діяльністю учасників:
- 3) практико-орієнтований проект;
- 4) дослідницький проект;
- 5) інформаційний проект;
- 6) творчий проект;
- 7) монопроекти і міжпредметні;
- 8) короткострокові та довгострокові.

Зауважимо, що поняття «проектна» та «дослідницька діяльність» не є тотожними. Відмінність між ними виокремлює О. Савенков і наполягає на принципово різному спрямуванні змісту цих видів діяльності, переконує, що проектування зорієнтоване на розв'язання практичного завдання, тоді як дослідження – це творчість, процес пошуку невідомого, нових знань [4]. Однак виокремлюють і спільні характеристики, пов'язані з результатами проектної та дослідницької діяльності: формування навичок самостійної роботи, пошук та опрацювання інформаційних ресурсів, розвиток інтелектуальних і творчих здібностей, здатність аргументовано презентувати власні позиції, комунікативні уміння, підсилення позитивної навчальної мотивації та творчої активності студентів, психічне становлення власного Я тощо.

Під час створення проектів необхідно враховувати певні *етапи*: *вихідний* (вибір теми проекту, його типу, кількості учасників, виокремлення проблем, які важливо дослідити в межах окресленої тематики, формулювання запитань, створення ситуацій, що сприятимуть визначенню проблем); *етап розроблення* (обговорення можливих методів дослідження, самостійний пошук інформації, створення схеми кінцевого результату, прийняття творчих рішень); *етап реалізації* проекту (інтегрування й акумулювання всієї інтеграції з урахуванням теми й мети, розробка лише аудіо-відео ряду проекту, підготовка наочно-графічного матеріалу, організація проміжних звітів, отриманих даних у групах на заняттях наукової спілки у вигляді бюлетенів, публікацій, презентацій, веб-сайтів, радіопередач тощо; *завершення* проекту (колективне його

обговорення, експертиза, опанування, висновки, а також презентація на конференції, конкурсі-захисті, виставці).

Відповідно до етапів потрібно окреслювати чіткі завдання, роль викладача та студентів у проектній діяльності (див. табл. 1).

Таблиця 1

Зміст проектної діяльності майбутніх вчителів словесників

№	Етапи	Завдання	Діяльність студентів	Діяльність викладача
1	Цілевизначення	Визначення теми, виявлення однієї або кількох проблем. Вибір робочих груп.	Уточнюють інформацію. Обговорюють завдання. Виявляють проблеми.	Мотивує студентів. Пояснює мету. Спрямовує.
2	Планування	Аналіз проблеми, висування гіпотез, обґрунтування гіпотез.	Висувають гіпотези. Формують завдання.	Допомагає аналізувати. Спостерігає.
3	Вибір методів перевірки прийнятих гіпотез	Обговорення методів перевірки прийнятих гіпотез, можливих джерел інформації.	Обговорюють методи перевірки. Обирають оптимальний варіант. Визначають джерела інформації.	Спостерігає. Консультує.
4	Виконання	Пошук необхідної інформації, що підтверджує або спростовує гіпотезу. Виконання проекту.	Працюють з інформацією. Синтезують ідеї. Здійснюють дослідження. Оформляють проект.	Спостерігає процес (за необхідності).
5	Захист проекту	Презентація результатів проектування. Оцінювання результатів.	Захищають проект. Беруть участь у колективному оцінюванні результатів діяльності.	Бере участь у колективному аналізі та оцінюванні результатів проектування.

Апелюючи до матеріалів таблиці, необхідно додати, що група студентів формується з урахуванням психологічної сумісності. Кожен студент отримує певну площину роботи в проекті. У процесі виконання проекту учасники доходять висновку, що від успіху кожного залежить успіх усього проекту. Студенти вчаться працювати «в команді», відповідально ставитися до дорученого, оцінювати проміжні та кінцеві результати діяльності.

За використанням проектних технологій змінюється роль викладача, яка є неоднозначною на різних етапах проектування. Викладач є консультантом, помічником, спостерігачем, джерелом інформації,

координатором. Головне призначення викладача – передача способів роботи (а не в конкретних знань).

Проект передбачає самостійну дослідницьку діяльність студента, яка має не лише теоретичну, а й практичну значущість. Тому і презентація результатів різноманітна: наукова доповідь із постановкою проблем і науковими висновками про тенденції, пропонувані в розвитку певної проблеми; створення словника; підготовка комп'ютерних програм, презентацій, публікацій. Нині розроблено основні вимоги до використання методу проектів, що передбачають: 1) наявність значущої в дослідницькому або творчому аспектах проблеми чи завдання, для розв'язання яких необхідні інтегровані знання та дослідницький пошук; 2) практичну, теоретичну, пізнавальну значущість очікуваних результатів; 3) самостійну (парну, групову) діяльність суб'єктів навчання; 4) визначення кінцевої мети проектів (спільних – індивідуальних); 5) визначення базових знань із різних галузей, необхідних для роботи над проектом; 6) використання дослідницьких методів: висунення гіпотез, аналіз отриманих даних, методу мозкової атаки тощо; 7) результати виконаних проектів мають бути належним чином оформлені (альбом, презентація, публікація, альманах) [1].

В організації роботи виникають проблеми щодо оцінювання навчального проекту. Очевидно, необхідно ще працювати над чіткими критеріями оцінювання внеску кожного студента (якщо проект, наприклад, колективний). Відповідно, пропонуємо певні критерії оцінювання, що передбачають:

- 1) усвідомлення кожним учасником проекту значущості й актуальності висунутих проблем;
- 2) коректність використовуваних методів дослідження;
- 3) активність учасників проекту згідно з індивідуальними можливостями;
- 4) колективний характер рішень, що приймаються;
- 5) характер спілкування та взаємодопомоги учасників проекту;
- 6) залучення знань з інших наук;
- 7) доказовість рішень, уміння аргументувати свої рішення;
- 8) естетика оформлення результатів, грамотність;
- 9) уміння відповідати на запитання опонентів, лаконічність та аргументованість відповідей усіх членів групи.

Як засвідчує досвід практичної діяльності, підготовка фахівця в умовах компетентнісної парадигми освіти потребує упровадження проектної технології в межах системного підходу.

I курс – залучення студентів до участі в науково-практичних конференціях, наукових семінарах, участі в засіданнях круглого столу тощо. Така діяльність допоможе визначитися з постановкою проблеми для подальшого її розв’язання в майбутньому проекті. Для ефективної організації проектної діяльності студента на цьому етапі на кафедрі визначається науковий керівник, який закріплюється за кожним студентом, і керує упродовж усіх років навчання.

II курс – обрання напрямку проектної діяльності відповідно до наукових шкіл кафедри, визначення мети та завдань дослідження; відображення результатів у межах курсового проектування. Відповідно до поставленої мети студенти вивчають проблему на основі аналізу наукових публікацій, що забезпечує більш усвідомлене бачення досліджуваної проблеми, обирають технології виконання, здійснюють відбір необхідних методів та їх аналіз;

III курс – проходження практики, під час якої створюється можливість отримання зворотного зв’язку з безпосередніми споживачами науково-освітніх продуктів (організація перевірки та тестування наукових розробок на базі партнерських організацій).

IV – опублікування результатів дослідження в українських та зарубіжних виданнях, відображення ключових позицій у кваліфікаційній роботі. Студенти розробляють практичні аспекти проблеми, що мають виражений прикладний характер. Реалізація цих практичних аспектів вимагає від студентів залучення знань із різних предметів, творчого й логічного мислення, дослідницьких аналітичних і проектувальних умінь і навичок.

V – виконання дипломного проекту, у якому відображено напрацювання з певної проблеми, а також реалізація продукту.

Участь у проектах має безліч переваг для ВНЗ, майбутніх вчителів-словесників та їх роботодавців, а саме: 1) можливість участі студентів розв’язанні реальних педагогічних проблем; 2) інтегрування діяльності до міжнародних стандартів у галузі освіти; 3) підтримка конкурентоспроможності ВНЗ на національному, регіональному, міжнародному та світовому ринках освітніх послуг; 4) забезпечення міжгалузевого трансферу знань і практичного досвіду; 5) нові ринки освітніх послуг у вигляді надання корпоративного навчання на підприємствах і в організаціях; 6) упродовж навчання у ВНЗ обрати найбільш оптимальну сферу подальшої професійної діяльності та визначитися з майбутнім роботодавцем; 7) безперервне оновлення знань, постійне підвищення професійної кваліфікації; 8) можливість обміну

знаннями та досвідом професійною майстерністю з іншими випускниками різних ВНЗ, що беруть участь у проекті; 9) відкриття можливостей для розвитку кар'єри; 10) можливість використання у розв'язанні освітніх завдань організації наукового потенціалу ВНЗ; 11) створення у закладі освіти більш сприятливих умов праці для працевлаштування та кар'єри висококваліфікованих і налаштованих на безперервний розвиток фахівців; 12) забезпечення поетапного входження молодого спеціаліста на посаду: навчальна практика => наукова робота => педагогічна практика => працевлаштування в організації; 13) доступ до єдиних баз знань і загальних інформаційних ресурсів; 14) механізми співпраці між університетами та роботодавцями.

Робота над навчальним проектом може проводитися упродовж усього навчального року (термін – місяць, три місяці, семестр та ін.) і мати кілька етапів.

У процесі підготовки вчителів-словесників доречно використовувати такі види проектів: літературно-творчі, мовні (лінгвістичні), культурознавчі, історичні тощо.

Так, на заняттях з методики навчання української мови студентам можна запропонувати проект «Підручник нового покоління з української мови», де студенти аналізують чинні підручники, спільно обговорюють, якою може бути структура підручника, які навчальні матеріали доцільно використати, яка література може бути залучена тощо. Обговорюється і вигляд підручника; можна торкнутися проблеми електронного підручника.

Із розвитком глобальних комп'ютерних мереж дедалі частіше з'являються мережеві Інтернет-проекти, які роблять навчання більш цікавим та ефективним. Під навчальним телекомунікаційним проектом ми розуміємо спільну навчально-пізнавальну, дослідницьку, творчу діяльність учнів-партнерів, організовану на ґрунті комп'ютерних комунікацій, об'єднану загальною проблемою, метою, зумовлену методами і способами розв'язання проблеми, спрямовану на досягнення спільних результатів.

Телекомунікаційні проекти мають переваги, оскільки між учасниками проекту та його організаторами завжди підтримується оперативний зв'язок і миттєвий обмін інформацією, проект може охоплювати значну територію, використовуються сучасні інформаційні технології – додатковий стимул для залучення учнів до пошукової діяльності. Специфіка телекомунікаційних проектів полягає ще й у тому, що вони за своєю суттю є завжди міжпредметні, адже розв'язання проблеми, закладеної в кожному проекті, потребує інтегрованих знань.

Отже, така технологія дозволяє формувати інтелектуальні вміння

критичного і творчого мислення; у її основу покладено розвиток пізнавальних здібностей, уміння самостійно конструювати власні знання та орієнтуватися в інформаційному просторі. Окрім того, формується вміння розглядати проблему різнобічно, установлювати причинно-наслідкові зв'язки, переносити знання з інших царин для вирішення проблеми. Окрім того, застосування проектних технологій забезпечує професійне зростання учасників проектів, сприяє активізації творчої діяльності та розвитку креативності. Зрештою реалізація проектів дозволяє значно підвищити якість підготовки фахівців, затребуваних на ринку праці, що є найважливішим завданням вишу. Проекти – специфічна технологія, що синтезує навчальну, дослідницьку, конструктивну, творчу діяльність і значно розширює простір професійної компетентності майбутніх учителів-словесників.

Література

1. Ахметова М. Н. Педагогическое проектирование в профессиональной подготовке / М. Н. Ахметова. – Новосибирск : Наука, 2005. – 308 с.
2. Концепція державної програми роботи з обдарованою молоддю на 2006-2010 роки // Освіта України. – 2006. – № 48 (741). – С. 1–3.
3. Полат Е. С. Новые педагогические и информационные технологии в системе образования / Е. С. Полат, М. Ю. Бухаркина ; под ред. Е. С. Полат. – М. : Академия, 1999. – 224 с.
4. Савенков А. И. Психологические основы исследовательского подхода к обучения : [учеб. пособие] / А. И. Савенков. – М. : Ось-89, 2006. – 480 с.
5. Сериков В. В. Проектная деятельность как средство формирования профессиональной компетентности специалиста / В. В. Сериков // Организация проектной деятельности в образовательном пространстве колледжа. – Волгоград : Колледж, 2008. – С. 12–18.

Стаття надійшла до редакції 21.06.2015 р.

УДК 811.161.2'373

Н. С. Безгодова

ФОРМУВАННЯ ТЕРМІНОЛОГІЧНОГО ПОТЕНЦІАЛУ (ПРИРОДНИЧИЙ ПРОФІЛЬ) НА ЗАНЯТТЯХ З УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ (ЗА ПРОФЕСІЙНИМ СПРЯМУВАННЯМ)

Безгодова Н. С. Формування термінологічного потенціалу (природничий профіль) на заняттях з української мови (за професійним спрямуванням).

У статті висвітлено деякі аспекти формування професійного мовлення майбутніх спеціалістів природничого профілю шляхом опрацювання термінологічної лексики. Основну увагу приділено текстовому матеріалу й роботі зі словами-термінами.

Ключові слова: термінологія, професійне мовлення, принцип текстоцентризму, слова-терміни, терміни з міжнародними компонентами.

Безгодова Н. С. Формирование терминологического потенциала (естественный профиль) на занятиях по украинскому языку (за профессиональным направлением).

В статье описаны некоторые аспекты формирования профессиональной речи будущих специалистов естественного профиля путем обогащения терминологической лексикой. Основное внимание уделено текстовому материалу и работе со словами-терминами.

Ключевые слова: терминология, профессиональная речь, принцип текстоцентризма, слова-термины, термины с международными компонентами.

Bezgodova N. S. Terminological potential forming (natural profile) at Ukrainian language lessons on the professional direction.

The article deals with some aspects of professional speech forming of future specialists of natural profile by enriching the terminological lexicon. It is focused on text materials and work with words.

Key words: terminology, professional speech, principle of tekstotsentrizm, words-terms, terminology with international components.

Формування професійного мовлення майбутніх фахівців передбачає насамперед необхідність опанування поняттєвої сфери обраної спеціальності, представленої засобами україномовної термінології, а також термінами з міжнародними компонентами. Термінологія є тим своєрідним бар'єром, який визначає рівень професійної освіти, тому на сьогодні важко уявити плідний розвиток будь-якої науки, якщо сутність понять, які ця наука розглядає, не має наукової термінології.

Методичні засади дослідження терміносистеми в лінгвістиці пов'язані з іменами Б. Головіна, В. Даниленко, Д. Лотте, О. Реформатського та ін. Уперше проблему системності термінологічної лексики порушив у своїх працях Д. Лотте [3]. Термінологія не постає відразу, а твориться самим життям упродовж тривалого історичного періоду розвитку суспільства й мови, відбиваючи процес пізнання матеріального світу й людських відносин. Саме галузеві терміносистеми відповідають суспільним потребам і нормам літературної мови, національним традиціям і принципам міжмовної уніфікації.

Однією з суттєвих особливостей термінології є те, що вона найбільше піддається свідомому творенню у процесі подальшого розвитку термінологічного фонду літературних мов, удосконалення якого дедалі набуває все більшого значення [1].

На відміну від загальноживаної лексики, термінологія пов'язана з науковими концепціями і з предметним знанням тієї галузі, поняття якої термінується. Це зумовлює реалізацію предметних зв'язків між українською мовою та природничими дисциплінами.

Оскільки професійне мовлення – одна з домінантних якостей майбутніх фахівців, важливий елемент морально-психологічної підготовки – розвиток мовлення студентів природничого профілю варто починати зі збагачення їхнього словника термінологічною лексиною. Чим більший лексичний запас студента, тим проникливіше він бачить світ, точніше сприймає прочитане й почуте, а отже, йому легше дається навчання, ширшає його світогляд, і найголовніше – упевненість висловлювання забезпечує високий рівень спілкування в різних життєвих ситуаціях.

Дослідження вітчизняних науковців усебічно висвітлюють загальні проблеми оптимізації вищої освіти й питання професійного усного мовлення студентів зокрема, особливості змісту, форм, методів і засобів навчання української мови з урахуванням освітніх тенденцій (Л. Головата, І. Довженко, Л. Златів, Н. Костриця, В. Михайлюк, Т. Окунович, М. Пентиліук, Л. Рускуліс, Н. Тоцька та інші). Лінгводидакти О. Біляєв, Т. Донченко, С. Караман, Л. Мацько, Л. Паламар, М. Пентиліук та інші у своїх працях звертають увагу на необхідність наближення викладання мови до професійних потреб тих, хто її вивчає.

Своєрідною рисою мовленнєвої підготовки студентів природничого профілю є поєднання імпліцитного та експліцитного видів професіоналізації, що забезпечує формування стійкої мотивації до вивчення української мови, відповідну орієнтацію ситуативних завдань, добір дидактичного матеріалу тощо.

Мета нашої розвідки – формування професійного мовлення майбутніх спеціалістів природничого профілю шляхом збагачення термінологічною лексиною.

Об'єктом лінгвістичних дослідницьких спостережень природничих наук є біологічна (Л. Симоненко), ботанічна (А. Капська, І. Сабадош, М. Фещенко та інші), геологічна (М. Годована), географічна (О. Данилюк, Ю. Кисельов), екологічна (Л. Козловська) та інша лексика.

Найгострішою щодо розв'язання є проблема лексичних запозичень у національній термінології (С. Денисенко, Н. Попова, В. Сімонок, С. Федорець, Я. Яремко та інші), а також функціонування іншомовних елементів / компонентів переважно інтернаціонального характеру в мові науки (Г. Антонюк, О. Безпояско, М. Годована, Є. Карпіловська, І. Кочан).

Для студентів – майбутніх фахівців природничого профілю (учителів біології, географії, хімії, екології, а також спеціалістів лісового та садово-паркового господарства) – мова потрібна не як сукупність правил, а передусім як засіб пізнання світу, самопізнання й самовираження особистості. Тому, формуючи зміст предмета, необхідно

виходити з принципу врахування комунікативних умінь студентів, сприйняття й розуміння мовлення в його звуковому вираженні, передача вголос мовлення в його графічному вираженні, висловлення власних думок в усній і писемній формах.

Опанувати мову – це не просто її розуміти і знати, це здатність мобілізувати набуті мовні знання для розв’язання конкретних комунікативних завдань, ситуацій, сфер навчальної, наукової та професійної діяльності [5].

Усвідомлення студентами природничого профілю значення професійного мовлення в їхній майбутній фаховій діяльності, необхідності вдосконалення професійного мовлення, розвиткові чуття мови, навичок володіння виражальними засобами української мови, розвиткові мислення сприяють як традиційні, так й інтерактивні методи й засоби навчання: аналіз професійно зорієнтованих текстів, переклад наукових і науково-популярних джерел природничої тематики, редагування текстів, окремих речень, термінологічних сполук, аналіз дефініцій термінів, укладання термінологічних словників, складання й розгадування тематичних кросвордів, рольові ігри, ігрове проектування тощо.

Навчання рецептивних видів мовленнєвої діяльності пов’язують з виділенням принципу текстоцентризму, тому обов’язковою умовою формування комунікативних умінь і навичок студентів вишів на заняттях з української мови за професійним спрямуванням є текст як основна комунікативна одиниця.

Системне й систематичне використання текстового матеріалу забезпечує формування всіх складників професійно-комунікативної компетентності – від мовної до ораторської. Тому засвоєння термінології фаху повинно ґрунтуватися на основі різних типів та стилів професійного тексту. Критеріями добору наукового тексту вважаємо його новизну, доступність, наявність виховного потенціалу, оскільки, незалежно від об’єктів мовної діяльності, умови комунікації вимагають, щоб текст як основна одиниця спілкування здійснював певний вплив.

Професійно зорієнтовані тексти, насичені значною кількістю абстрактних понять і термінів, передусім розвивають теоретичне понятійне мислення, спрямоване на відкриття законів, створення нових правил, виявлення сутності різних явищ [4], також вони допомагають у складанні анотацій до праць природничого змісту, написання рефератів зі спеціальності, виконанні практичних і лабораторних робіт, безпосередньо пов’язаних з оволодінням фаховою мовою. Глибоке розуміння професійно зумовленого тексту як витвору мовленнєвої діяльності,

уміння самостійно знаходити, аналізувати, систематизувати, пояснювати терміни, подані в тексті, визначають мовленнєву майстерність майбутніх фахівців природничого профілю.

Основним орієнтиром у доборі професійної лексики й термінології є такі критерії: активне використання тієї чи тієї мовної одиниці мовлення, часте відхилення від мовних норм, застосування мовних одиниць відповідно до їх семантичних властивостей, доцільність уживання мовних засобів у відповідному контексті, стильова диференціація мовлення.

В умовах східного регіону України в мовленні студентів відчутною є лінгвістична інтерференція – російсько-українська та українсько-російська, отже, на занятті з української мови особливої актуальності набувають професійно зорієнтовані тексти, окремі речення, сполучення слів, слова на переклад. Під час перекладу виробляється механізм професійного мовлення, що допомагає шліфувати правописні, лексичні, стилістичні норми, є важливим засобом формування чистої, правильної української мови. Переклад дає змогу правильно вибрати потрібну граматичну форму відповідно до ситуації, а також допомагає студентам відпрацьовувати й удосконалювати навички роботи з перекладними словниками.

На нашу думку, чим більше студенти порівнюватимуть мовні засоби та їхні форми, тим уважнішими будуть до обох мов – української й російської, оскільки «точно й повно висловити засобами однієї мови те, що зафіксовано засобами іншої мови в нерозривній єдності змісту й форми» [6, с. 60], є вкрай необхідним. Процес перекладу забезпечує поєднання рецептивних і продуктивних видів мовленнєвої діяльності.

Не викликає сумніву те, що людина найкраще сприймає інформацію і творить нові знання засобами рідної мови. Активне використання української термінологічної лексики в навчальній сфері поставило перед викладачами низку проблем, що «стосуються нормалізації й кодифікації української національної термінології, визначення джерел, з яких вона поповнюється, функціонування термінів, вибору найбільш вдалого з-поміж тих, що живаються в мові, тощо» [5, с. 49].

Усе вищезазначене має безпосередній вплив на формування професійного мовлення майбутніх фахівців природничого профілю, оскільки викладач у процесі роботи з фаховою термінологією повинен ознайомити студентів з тими процесами й змінами, які відбуваються в національній термінології під впливом лінгвістичних чинників.

Студентам також необхідно усвідомити, що будь-який термін вводять у науковий обіг за суворими „правилами гри”, які формулюють відповідно до законів логіки й методології. У творенні термінів велику

роль відіграє семантична (сміслова) виразність елементів терміна.

Сучасна природнича терміносистема в основному представлена іншомовними термінами, тому важливо переконати студентів у тому, що не варто зловживати іншомовними термінами (наприклад, уживання слова *чинник* замість *фактор*, *приспосовування* замість *адаптація*, *відтворення* замість *репродукція* тощо). Правильне використання власне українського терміна забезпечує чистоту мовлення, впливає на інтелектуальний рівень майбутнього фахівця зокрема й суспільства загалом, визначає національну специфіку української мови. Обмеження в уживанні власне українських лексем, заміна їх російськими відповідниками, міжмовна уніфікація не дають можливості репрезентувати державну мову в усьому її розмаїтті та багатстві барв.

Чільне місце в національній природничій терміносистемі посідають терміни з міжнародними компонентами. Їхня кількість залежить від того, чи мова повністю абсорбує міжнародні лексеми, чи навпаки, відштовхує їх, намагається знайти для них відповідні аналоги на національному ґрунті [2].

Для ґрунтового усвідомлення семантики термінів з міжнародними компонентами особливу увагу на заняттях з української мови звертаємо на вироблення вмінь визначати структуру, походження, особливості їхнього творення. Слушно зауважити, що такі терміни не потребують перекладу, позначають поняття найрізноманітніших галузей знань, можуть уживатися на початку (препозиція), у кінці слова (постпозиція) або на початку і в кінці слова одночасно, наприклад: біо- (*біологія*, *біосфера*, *біоритм*, *біогеоценоз*); гео- (*географія*, *геологія*, *геофізика*); -морф, -морф (ізм) (*зооморф*, *гомоморфізм*); троп-, -троп (*тропосфера*, *геліотроп*) тощо.

Бездоганне володіння всіма засобами літературної мови, розвинене чуття мови, володіння ораторським мистецтвом, майстерне поєднання мовних та позамовних засобів комунікації, формування не лише комунікативної компетенції, а й професійної компетентності можливе лише за умови систематичної роботи з термінологічною лексикою, оскільки саме з опанування фахової термінології й починається професійна освіта майбутнього спеціаліста природничого профілю.

Література

1. Гердт А. С. Проблемы становления и унификации научной терминологии / А. С. Гердт // Вопросы языкознания. – 1971. – № 1. – С. 14 – 22.
2. Кочан І. Слова-терміни з міжнародними компонентами, що вживаються у пре- і постпозиції / І. Кочан // Вісник Львівського університету. Сер. Філологічна. – 2004. – Вип. 34. – Ч. I. – С. 444 – 450.
3. Лотте Д. С. Основы построения научно-технической терминологии /

Д. С. Лотте. – М. : Изд-во АН СССР, 1961. – 157 с.

4. Немов Р. С. Психология : [учеб. для студентов высш. пед. учеб. заведений : в 3 кн.] / Р. С. Немов. – [4-е изд.]. – М. : Гуманитар. изд. центр ВЛАДОС, 2000. – Кн. 1 : Общие основы психологии. – 688 с.

5. Онуфрієнко Г. С. Науковий стиль української мови : [навчальний посібник] / Г. С. Онуфрієнко. – К. : Центр навч. л-ри, 2016. – 312 с.

6. Шевчук С. В. Українська мова за професійним спрямуванням : [підручник] / С. В. Шевчук, І. В. Клименко. – К. : Алерта, 2010. – 698 с.

Стаття надійшла до редакції 16.08.2015 р.

УДК 378:37.011.3-051

Н. А. Березовська-Савчук

ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ КОМУНІКАТИВНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ НЕФІЛОЛОГІЧНИХ СПЕЦІАЛЬНОСТЕЙ

Березовська-Савчук Н. А. Особливості формування комунікативної компетентності майбутніх учителів нефілологічних спеціальностей.

У статті проаналізовано погляди вітчизняних і зарубіжних дослідників на сутність понять «компетенція», «компетентність», «комунікативна компетентність» у сучасному лінгводидактичному вимірі. З'ясовано змістові характеристики і визначальні ознаки цих понять, доведено важливість формування комунікативної компетентності студентів педагогічних вишів.

Ключові слова: компетенція, компетентність, комунікативна компетентність, мовленнєва культура.

Березовская-Савчук Н. А. Особенности формирования коммуникативной компетентности будущих учителей нефилологических специальностей.

В статье проанализированы взгляды отечественных и зарубежных ученых на сущность понятий «компетенция», «компетентность», «коммуникативная компетентность» в современном лингводидактическом измерении. Определены содержательные характеристики и определяющие признаки этих понятий, доказана важность формирования коммуникативной компетентности студентов педагогических вузов.

Ключевые слова: компетенция, компетентность, коммуникативная компетентность, языковая культура.

Berezovska-Savchuk N. A. Features of formation of communicative of future teachers of non-philological specialties.

The article analyzes the views of native and foreign scientists on the nature of the concepts of «competence», «competency», «communicative competence» in modern linguodidactic dimension. It was found the characteristics and defining features of these concepts, proved the importance of formation of communicative competence of students of pedagogical universities.

Keywords: competency, competence, communicative competence, linguistic culture.

В умовах інтеграції України до світового співтовариства інтенсивно здійснюється модернізація системи освіти, що в свою чергу передбачає вирішення комплексу педагогічних проблем. До них належить і проблема якісного формування професійних компетентностей учителів, адже трансформаційні процеси в освітньому просторі мають виразну прагматичну орієнтацію і вимагають підготовки компетентних педагогів, здатних реалізовувати знання й уміння в професійній діяльності. Постає необхідність формування в майбутніх фахівців системи життєво значущих знань, умінь, навичок, розвитку здатності використовувати свій особистісний потенціал.

Здібності педагога до соціально-педагогічного спілкування, до конструктивного вирішення конфліктних ситуацій і подолання комунікативних бар'єрів у педагогічному процесі належать у сучасній науці про комунікацію до актуальних питань. Наявність у людини комунікативної компетентності розкриває перед нею широкий спектр можливостей для активної взаємодії з іншими людьми в різних сферах професійно-педагогічної діяльності [3, 87–92].

Формування професійного мовлення майбутніх учителів, підвищення їхньої мовленнєвої культури – одне з найважливіших завдань сучасної вищої школи педагогічного профілю. Мовленнєві вміння і навички відображають рівень сформованості комунікативних дій і є критерієм розвиненого мовлення людини, тобто складають комунікативну компетентність спеціаліста. Відповідно до цього фахова освіта вимагає оновлення й модернізації змісту культуромовної підготовки фахівців педагогічної освіти, формування мовної культурної компетентності в процесі професійного становлення майбутнього спеціаліста, переосмислення самої структури професійної підготовки.

Теоретичні засади компетентнісного підходу закладені в працях багатьох сучасних учених (В. Байденко, І. Зимня, Л. Карпова, А. Маркова, О. Пометун, В. Сластьонін, Л. Хоружа, А. Хуторський та ін.). Наукові основи фахової підготовки вчителя закладені в наукових розвідках таких відомих філософів, психологів, педагогів, як О. Абдулліна, А. Алексюк, Г. Балл, І. Зязюн, В. Кан-Калік, Н. Ничкало, В. Семиченко й ін. Професійно важливі якості майбутніх педагогів досліджували В. Буряк, Л. Кондрашова, З. Курлянд, С. Литвиненко, О. Плахотник, Р. Хмельюк та ін. Проблеми комунікативної компетентності приділяють увагу вітчизняні й зарубіжні вчені в галузі педагогіки і психології: О. Аршавська, Т. Бутенко, І. Воробйова, Н. Гез, Т. Дементьєва,

Ю. Жуков, М. Заброцький, Д. Ізаренков, О. Касаткіна, Б. Ломов, С. Максименко, Т. Мішеніна, А. Москаленко, Р. Мільруд, С. Петрушин, Л. Савенкова, Ю. Федоренко, S. Blum-Kylka, M. Canale, K. Korhonen, E. Levenstone, S. Savignon, M. Swain, E. Tarone та ін.

Аналіз наукових праць засвідчив, що на сучасному етапі розвитку педагогічної науки постає необхідність розв'язання різноманітних проблем, пов'язаних із низьким рівнем комунікативної компетентності майбутніх фахівців. Незважаючи на значну кількість досліджень, присвячених проблемам професійної підготовки майбутніх учителів, питання формування різних сторін їх комунікативної компетентності залишається актуальним, що зумовлено невідповідністю вимог суспільства до компетентної в питаннях спілкування особистості та низьким рівнем комунікативної підготовки студентів у ВНЗ.

Визначальними категоріями компетентнісного підходу в освіті є поняття компетенції та компетентності, які в педагогічній науці досить ґрунтовно розробляються й різнобічно розглядаються, проте й до цього часу не мають однозначного змісту й визначення.

Термін «компетенція» (від лат. *competere* – бути здібним до чогонебудь) одним із перших ужив у своїх працях про мову німецький учений В. фон Гумбольдт, проте як лінгвістичний термін був уведений американським мовознавцем Н. Хомським, який розумів комунікативну компетенцію як здібність, необхідну для виконання певної мовленнєвої діяльності рідною мовою [10, с. 27].

Сутність визначення компетенції у тлумаченні сучасними дослідниками розкривається через поняття «знання», «уміння», «навички», «отриманий досвід» і «здібності», які надбано й розвинуто завдяки навчанню. Також компетенція отожднюється з колом питань, у яких людина добре обізнана (С. Бондар, Т. Бутенко, І. Галяміна, В. Кальней, Л. Мамчур, А. Хуторський, С. Шишов та ін.).

Компетентність, стосовно компетенції, виступає як інтегративне поняття, що характеризує людину як суб'єкт, який реалізує в практичній діяльності компетенції, якими він володіє. Ці поняття диференціюють таким чином: компетенція – це комплекс знань, умінь, навичок, який становить змістовний компонент навчання; компетентність – це властивості особистості, що визначають її здатність до виконання діяльності на основі сформованої компетенції [6, с. 142].

Отже, компетентність, на відміну від компетенції містить у собі елемент готовності до ситуації через особистісну характеристику людини, через перехід від якості знання до якості діяльності, яка може

бути нестандартною. І тому за своєю суттю поняття «компетентність» є значно ширшим від поняття «компетенція».

Безумовно, у вчительській діяльності виділяємо професійну компетентність (спрямованість на професійні знання) педагога, що є підвалиною професійної майстерності. Стосовно ж комунікативної компетентності вчителя домінуючими вважаємо комунікативну діяльність, комунікативні вміння, які тісно пов'язані з іншими важливими структурними компонентами професійно-педагогічної діяльності. Вища освіта вимагає не тільки пояснення студентові мовних фактів, явищ, процесів, розуміння й інтерпретацію отриманої інформації, а насамперед – уміння на практиці використовувати набуті знання, тобто орієнтація робиться не на процес навчання, а на результат освітнього процесу – готовність випускника до подальшої професійно-комунікативної діяльності.

Уперше термін «комунікативна компетентність» у східнослов'янську лінгводидактику ввів М. В'ятунев. Учений розуміє комунікативну компетентність як здібність людини спілкуватися у трудовій і навчальній діяльності, використовуючи різні види мовленнєвого спілкування, задовольняти власні інтелектуальні потреби особистості [5, с. 38].

Н. Бутенко розглядає комунікативну компетентність як сукупність знань, умінь і навичок, що містять: функції спілкування й особливості комунікативного процесу; види спілкування й основні його характеристики; засоби спілкування (вербальні та невербальні); види слухання і техніки його використання; специфіку взаємодії з різними співрозмовниками; форми і методи ділової взаємодії; технології та прийоми впливу на людей; методи генерування ідей та інтеграції людей для конструктивної комунікації; самопрезентацію і стратегію успіху. Розвиток комунікативної компетентності, вважає науковець, є необхідною умовою ефективної професійної діяльності [1, с. 225].

Т. Вольфовська під поняттям «комунікативна компетентність» розуміє необхідний людині рівень сформованості досвіду, умінь і навичок міжособистісної взаємодії, що дозволяє успішно функціонувати в суспільстві з урахуванням власних здібностей і соціального статусу [4, с. 13]. Л. Мамчур вважає, що комунікативна компетентність – це здатність індивіда налагоджувати та підтримувати необхідні контакти в соціумі, сукупність знань, умінь і навичок у сфері вербальних і невербальних засобів для адекватного сприйняття й відображення дійсності в різноманітних ситуаціях спілкування. Мовна компетентність особистості передбачає вміння оперувати засобами мови, добирати

ситуації спілкування, дотримуватись норм розмовно-літературного чи писемно-літературного мовлення; навичок і умінь швидкого, автоматичного, доречного вживання мовних засобів; здатність розуміти і висловлювати зміст (значення), породжувати нові мовні форми, вміння стилістично правильно користуватися всіма засобами мови. Особистість, крім знання мови, повинна вміти використовувати її в конкретному контексті й ситуації [8, с. 204].

Проаналізувавши погляди науковців, дійшли висновку, що комунікативна компетентність загалом становить комунікативний потенціал особистості, який характеризує її комунікативні здібності, можливості та визначає якість, успішність її спілкування в різних сферах життєвої діяльності. Серед різноманітних підходів до розуміння поняття комунікативної компетентності найбільш вдалим є трактування її як готовності до діяльності. Комунікативна компетентність тісно пов'язана із загальним культурним рівнем учителя й передбачає: наявність стійкої потреби в систематичному спілкуванні в найрізноманітніших сферах; наявність здібностей до педагогічної комунікації; здатність вступати в комунікацію з метою порозуміння; володіння педагогом сукупністю вербальних і невербальних засобів комунікації; набуття комунікативних умінь і навичок, володіння прийомами й засобами вирішення комунікативних завдань; володіння професійною термінологією та відповідними прийомами професійного спілкування й готовність до їх застосування на практиці.

У своїх дослідженнях Т. Бутенко визначає найбільш значущі структурні компоненти комунікативної компетентності: когнітивний, комунікативно-діяльнісний та оцінний. Кожний із виділених компонентів має свої особливості:

1. Когнітивний – формування теоретичних знань, зокрема знання про функції, форми, засоби, види спілкування; розуміння важливості спілкування в житті людини, усвідомлення необхідності формування комунікативної компетентності з метою входження в соціум, колектив, групу.

2. Комунікативно-діяльнісний – застосування комунікативних знань у навчально-професійному спілкуванні; формування комунікативних умінь: налагоджувати контакти з різними людьми у професійній діяльності; використовувати вербальні й невербальні засоби спілкування; відчувати та підтримувати зворотний зв'язок у спілкуванні; чітко й емоційно виражати свої думки й почуття; логічно, зв'язно будувати мовлення, вести дискусію, давати аргументовані відповіді на запитання; орієнтуватись в умовах спілкування; прогнозувати поведінку партнера.

3. Оцінний – уміння орієнтуватися в різних ситуаціях спілкування, оцінювати адекватність висловів, використання мовних засобів для висловлення власних позицій, адекватність використання невербальних засобів спілкування; уміння аналізувати свою поведінку й поведінку співрозмовника, прогнозувати результати спілкування [2, с. 9].

У соціально-педагогічній діяльності вчителя спілкування відіграє провідну роль, оскільки є основним засобом, за допомогою якого і в процесі якого реалізуються професійні завдання, здійснюється передача значного обсягу інформації. Ефективність спілкування передбачає знання всіх його компонентів, що забезпечують високий рівень володіння комунікативною компетентністю, яка сприяє професійному успіху й кар'єрному зростанню фахівця, допомагає йому почуватися впевнено в суспільстві, відповідати сучасним вимогам до професіонала.

Особливого значення набуває формування комунікативної компетенції у майбутніх педагогів нефілологічних спеціальностей. Анкетування студентів ДВНЗ «Криворізький національний університет» засвідчило, що деякі дисципліни, зокрема й фахові, викладаються російською мовою. Це негативно позначається на формуванні україномовної комунікативної компетенції майбутніх педагогів, призводить до заміни унормованого літературного мовлення російсько-українським суржигом, гальмує процес входження української мови в освітню і професійну сфери.

Уважаємо, що вивчення не тільки української мови (за професійним спрямуванням), а й фахових дисциплін має спрямовуватися на формування професійно зорієнтованих умінь і навичок досконалого володіння сучасною українською літературною мовою, стійкого інтересу до педагогічної комунікації, на оволодіння професійною термінологією та відповідними прийомами спілкування, комунікативно-професійними вміннями й навичками у вирішенні комунікативних завдань під час навчально-виховного процесу.

У ВНЗ під час вивчення спеціальних дисциплін відбувається ознайомлення не тільки з особливостями майбутнього фаху, а й з його мовленнєвим забезпеченням. Оволодіння основами будь-якої професії розпочинається із системи загальних і професійних знань, тобто опанування фахівцем наукового дискурсу професії. Для вільного володіння усною та писемною формами професійного спілкування студенти-нефілологи повинні мати чималий активний лексичний запас фахової термінології. Термінологічна лексика має важливе значення для наукової комунікації, сприяючи її інтелектуалізації, полегшує процес засвоєння знань і реалізації їх у майбутній фаховій діяльності, поглиблює

як фахові знання студентів, так і творчі [9, с. 62–64].

Гадаємо, що рівень засвоєння наукової термінології значно підвищиться за умов: а) урахування комунікативних потреб фаху студентів під час добору термінів для активного засвоєння; б) створення системи вправ, спрямованої на свідоме й міцне засвоєння студентами галузевих термінологічних одиниць і запобігання та подолання інтерферентного впливу; в) відбору оптимальних методів і прийомів навчання, що сприятимуть збагаченню активного словникового запасу студентів фаховими термінами; г) забезпечення навчання української наукової термінології відповідними методичними напрацюваннями (укладання російсько-українського словника-мінімуму найуживаніших у мовленні студентів термінів, добір дидактичного матеріалу фахового спрямування тощо) [7, с. 57].

Доцільним для формування фахової комунікативної компетентності на основі науково-професійної термінології є використання текстів зі спеціальності. Невеликих за обсягом, доступних за змістом, насичених словами, стійкими словосполученнями та граматичними конструкціями, характерними для мови спеціальності. Тільки на рівні тексту професійні терміни постають як цілісна комунікативна система, придатна для використання в певних робочих ситуаціях, а не як сукупність розпорошених лексем і синтагм. Термінологічна лексика організовує мовну структуру наукового тексту, значною мірою впливає на формування інформаційної основи висловлювання, сприяє усвідомленому засвоєнню фахових дисциплін, підвищує ефективність спілкування у подальшій професійній діяльності.

Самому викладачеві-мовнику складно організувати роботу над вивченням фахової термінології як системи, що слугує основою для опанування майбутньою професією, знайти інформативні тексти за фахом, із великої кількості термінів обрати найбільш уживані. Отже, перспективи виходу із цієї ситуації вбачаємо в тісній співпраці викладачів української мови з викладачами фахових дисциплін, у створенні інтегрованих методичних посібників з української мови, наповнених текстами, що несуть у собі базові знання для майбутніх спеціалістів, насичених найуживанішою фаховою термінологією, створенні перекладних словників-мінімумів фахових термінів і професійних сполук, укладанні тезаурусів, які б описували фахову термінологію в терміносистемі, тобто з урахуванням усіх родо-видових і логіко-понятійних зв'язків.

Отже, у структурі професійної компетентності майбутніх учителів

виділяють комунікативну, яка становить комунікативний потенціал особистості, що характеризує її комунікативні здібності, можливості й визначає якість і успішність її спілкування. Основними педагогічними умовами, за яких формування комунікативної компетентності майбутніх педагогів відбуватиметься найбільш ефективно, є: застосування особистісно орієнтованого підходу у навчанні, спрямованого на розвиток діалогічної взаємодії у навчанні між викладачами і студентами; моделювання реальних професійних і виробничих умов спілкування з метою залучення кожного студента до практичної комунікативної діяльності; використання навчальних завдань і вправ, спрямованих на підвищення комунікативної активності студентів.

Подальшого вивчення потребують особливості впровадження інноваційних технологій навчання в процес формування комунікативної компетентності майбутніх педагогів.

Література

1. Бутенко Н. Ю. Комунікативна майстерність викладача / Н. Ю. Бутенко. – К. : КНЕУ, 2005. – 336 с.
2. Бутенко Т. О. Формування комунікативної компетентності майбутніх інженерів у процесі вивчення психолого-педагогічних дисциплін : автореф. дис. ... канд. пед. наук / Т. О. Бутенко. – Вінниця, 2011. – 19 с.
3. Волкова Н. П. Теоретичні та методичні засади підготовки майбутніх учителів до професійно-педагогічної комунікації : дис. ... д-ра пед. наук / Н. П. Волкова – Дніпропетровськ, 2006. – 432 с.
4. Вольфовська Т. Комунікативна компетентність молоді як одна із передумов досягнення життєвої мети / Т. Вольфовська // Шлях освіти. – 2001. – № 3. – С. 13–16.
5. Вятутнев М. Н. Коммуникативная направленность обучения русскому языку в зарубежных школах / М. Н. Вятутнев // Русский язык за рубежом. – 1977. – № 6. – С. 38–45.
6. Життєва компетентність особистості : [науково-метод. посібник] / [за ред. Сохонь Л. В. та ін.], – К. : Богдана, 2003. – 530 с.
7. Ляшук Н. Проблеми формування фахової мовної компетентності студента вищого технічного закладу південного регіону України / Н. Ляшук // Вісник СевНТУ. Серія: Педагогіка: зб. наук. пр. – Севастополь : Вид-во СевНТУ, 2010. – Вип. 4. – С. 56–59.
8. Мамчур Л. І. Комунікативна компетентність особистості: її роль і значення в успішному спілкуванні / Л. І. Мамчур // Збірник наукових праць Уманського державного педагогічного університету. – 2006. – Ч. 2. – С. 203–209.
9. Тоцька Н. Методика роботи викладачів вищого технічного навчального закладу над українським професійним мовленням студентів / Н. Тоцька // Дивослово. – 2003. – № 1. – С. 62–65.
10. Хомский Н. Язык и мышление / Н. Хомский. – М. : Прогресс, 1972. – 164 с.

Стаття надійшла до редакції 21.07.2015 р.

КОМУНІКАТИВНИЙ ПІДХІД ДО НАВЧАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ ЯК ІНОЗЕМНОЇ НА ОСНОВНОМУ ЕТАПІ

Дирда І. А. Комунікативний підхід до навчання української мови як іноземної на основному етапі.

У статті проаналізовано погляди науковців щодо визначення поняття «підхід». Основну увагу зосереджено на комунікативному підході, визначено його сутність та переваги на основному етапі вивчення української мови як іноземної.

Ключові слова: підхід, комунікативний підхід, українська мова як іноземна, основний етап вивчення української мови.

Дырда И. А. Коммуникативный подход в изучении украинского языка как иностранного на основном этапе.

В статье были проанализированы взгляды учёных относительно определения понятия «подход». Основной акцент был сделан на коммуникативный подход, его содержание и преимущества на основном этапе изучения украинского языка как иностранного.

Ключевые слова: подход, коммуникативный подход, украинский язык как иностранный, основной этап изучения украинского языка.

Dyrda I. A. The communicative approach to studying Ukrainian as a foreign language in the main stage.

The paper deals with the analysis of scientists' views concerning the term «approach». The communicative approach, its intention and advantages in the main stage of studying Ukrainian as a foreign language are accentuated.

Key words: approach, communicative approach, Ukrainian as a foreign language, the main stage of studying Ukrainian.

Специфіка методики викладання української мови як іноземної полягає в тому, що сам предмет навчання стає засобом засвоєння фахових предметів, пізнання нового середовища, нової культури, нових традицій. Вивчення мови є засобом отримання професійної освіти та розвитку особистості, що може вести діалог культур.

Особливість сучасного стану у викладанні іноземної мови полягає у докорінній зміні методичної та методологічної парадигми мовної освіти. «Концепція мовної підготовки іноземців у ВНЗ України» є невід'ємним складником державної Концепції мовної освіти та ґрунтується на основних положеннях Конституції України, законах України «Про освіту», Державній національній програмі «Освіта: Україна XXI століття», Європейській хартії регіональних мов або мов меншин,

Загальноєвропейських Рекомендаціях з мовної освіти.

Важливим чинником у засвоєнні мовної системи є визначення підходів. Лінгводидактами було запропоновано різноманітні підходи щодо вдосконалення процесів навчання мови (А. Алексюк, Н. Бабич, З. Бакум, Л. Барановська, О. Біляєв, І. Бім, С. Вітвицька, М. Вятютнев, І. Зимня, С. Караман, О. Копусь, С. Ніколаєва, Ю. Пассов, М. Пентилюк, В. Скалкін, Н. Ушакова, С. Яворська). У дослідженнях цих науковців визначено вдосконалення процесу навчання як такого управління, що організоване на основі всебічного врахування закономірностей, принципів навчання, сучасних методів і форм задля досягнення найефективнішого функціонування процесу навчання.

На думку російського лінгводидакта В. Скалкіна, підхід – дослідницька діяльність, яка має теоретико-експериментальну основу та спрямована на аналіз більш складного явища чи процесу з якогось одного боку в межах певної групи чинників або умов, у контексті певної форми його існування. За визначенням дослідника, «підхід – це робочий етап у дослідженні. Як тільки воно завершиться, його функцію буде вичерпано» [5, с. 121–122]. І. Зимня характеризує «підхід» як: 1) світоглядну категорію, яка відображає соціальні настанови суб'єктів навчання як носіїв суспільної свідомості; 2) глобальну та системну організацію й самоорганізацію, до складу якої входять усі його компоненти [2].

На думку С. Омельчук, підхід – це «методологічна категорія лінгводидактики, що позначає складне багатовимірне явище, системну сукупність якого становлять принципи, технології, методи, прийоми, засоби й форми навчання, і яке характеризується концептуальністю, процесуальністю, системністю, керованістю й дієвістю» [4].

Г. Строганова вважає, що сучасні підходи до навчання української мови як іноземної повинні задовольняти такі вимоги: 1) формування мовних засад для оволодіння знаннями з української мови, для чого обов'язковим є врахування мовного досвіду та рідної мови слухача; 2) вибір певного варіанта мовної системи для навчання; 3) використання під час навчання всіх функцій мови задля вільного оволодіння чотирма видами діяльності (читанням, говорінням, слуханням, письмом) [5].

Отже, з позиції лінгводидактики, основу поняття «підхід» складає певна ідея або концепція, сукупність принципів, яка скеровує дослідження, організацію і процес навчання мови.

У програмах з української мови як іноземної визначено, що освітня та пізнавальна мета навчання реалізуються за умови набуття студентом достатнього рівня володіння українською мовою, тому комунікативний

підхід в навчанні української мови як іноземної є одним з основних. Аби реалізувати його, студент має набути необхідних мовних і мовленнєвих умінь для здійснення комунікації державною мовою країни, у якій навчається.

Українські лінгводидакти (З. Бакум, О. Біляєв, С. Караман, Л. Паламар, М. Пентилюк, К. Плиско) визначають навчання спілкування як навчання діяльності, яке характеризується дослідженням пізнавальної діяльності суб'єктів навчання, а також проблем формування системи знань тих, хто навчається. Студентам-іноземцям українська мова потрібна як засіб реального спілкування з україномовними людьми під час навчання і професійної діяльності. Комунікативний підхід спрямований саме на практику спілкування. Однією з провідних особливостей комунікативного підходу є ситуативність. Важливо правильно дібрати актуальні та корисні комунікативні ситуації для розвитку мовлення, що не тільки допоможе зацікавити студентів, а й створюватиме мотивацію навчання. Акти спілкування за участю одного чи кількох співрозмовників зазвичай здійснюються користувачами мови для задоволення їхніх потреб у цій ситуації [3, с. 95].

Ще одна особливість комунікативного підходу, яка відрізняє його від інших, полягає в тому, що студенти мають можливість самостійно вибирати мовні засоби для оформлення своїх думок і вираження себе як особистості. Особистість студента та його інтереси поставлені в центр навчального процесу, що відповідає основному критерію сучасної дидактики. Комунікативний підхід у навчанні української мови як іноземної на основному етапі передбачає максимальне заглиблення студента в україномовний процес. Здебільшого значення нових слів розкриваються на основному етапі вивчення мови шляхом пояснення значення нового слова за допомогою вже відомої лексики.

На наш погляд, комунікативний підхід до навчання є ефективним у межах формування навичок спілкування, оскільки на заняттях відбувається активізація мовленнєвомислительних резервів, які дозволяють передати зміст висловлювання. Комунікація залучає аспекти культури (показує розбіжності під час сприйняття та передачі інформації), спрямовує на практичне володіння українською мовою в різних видах діяльності, а упровадження методу ситуацій, близьких до дійсності, підвищує інтерес іноземних студентів до предмета.

Перевагами комунікативного підходу до навчання української мови як іноземної на основному етапі є такі: у процесі навчання студенти розуміють висловлювання з достатньо складним лексичним наповненням,

розпізнають імпліцитне значення; вміють висловлюватись швидко і спонтанно без помітних утруднень, пов'язаних з пошуком засобів вираження; удосконалюють уміння ефективно і гнучко користуватись мовою у суспільному житті, навчанні та роботі. Зазначені переваги засвідчують, що комунікативний підхід до навчання української мови як іноземної на основному етапі є ефективним, оскільки він спрямований на активний розвиток умінь студента спілкуватися українською мовою.

Література

1. Бакум З. П. Українська мова як іноземна: Лінгводидактичні проблеми / З. П. Бакум // Філологічні студії : Науковий вісник Криворізького державного педагогічного університету : зб. наук. праць. – Вип. 5 / [заг. ред. Ж. В. Колоїз]. – Кривий Ріг : Видавничий дім, 2010. – С. 226–232.
2. Зимняя И. А. Педагогическая психология : [учебник для вузов] / И. А. Зимняя. – [2-е изд., доп., испр. и перераб.]. – М. : «Логос», 1999. – 384 с.
3. Ніколаєнко В. В. Компетентнісний підхід до формування російськомовних комунікативних умінь іноземних студентів / В. В. Ніколаєнко // Викладання мов у вищих навчальних закладах освіти на сучасному етапі. Міжпредметні зв'язки. Наукові дослідження. Досвід. Пошуки. – 2013. – № 22. – С. 178–184.
4. Омельчук С. А. Методика навчання морфології української мови в основній школі на засадах дослідницького підходу : дис. ... д-ра пед. наук / С. А. Омельчук. – Херсон, 2014. – 537 с.
5. Скалкин В. Л. Основы обучения устной иноязычной речи / В. Л. Скалкин. – М. : Рус. яз., 1981. – 248 с.
6. Строганова Г. Концептуальні підходи до засвоєння української мови іноземними студентами / Г. Строганова // Теорія і практика викладання української мови як іноземної : зб. наук. праць. – 2008. – Вип. 3. – С. 173–179.
7. Ушакова Н. І. Концепція мовної підготовки іноземців у ВНЗ України / Н. І. Ушакова, В. В. Дубичинський, О. М. Тростинська // Викладання мов у вищих навчальних закладах освіти. Міжпредметні зв'язки : зб. наук. праць. – Х. : ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2011. – Вип. 19. – С. 136–146.

Стаття надійшла до редакції 18.07.2015 р.

УДК 811.112.2'276.6

О. О. Коваленко

ОСОБЛИВОСТІ НАВЧАННЯ ЧИТАННЯ ФАХОВИХ ТЕКСТІВ НА НЕМОВНИХ СПЕЦІАЛЬНОСТЯХ ВИЩОГО ПЕДАГОГІЧНОГО ЗАКЛАДУ

Коваленко О. О. Особливості навчання читання фахових текстів на немовних спеціальностях вищого педагогічного закладу.

У статті розглядаються особливості розвитку навичок читання та

перекладання фахового тексту, проаналізовано труднощі, з якими стикаються студенти під час роботи з фаховою термінологією, обґрунтовано основні методи роботи з професійно зорієнтованими текстами.

Ключові слова: фаховий текст, переклад фахового тексту, фахова термінологія.

Коваленко О. Особенности обучения чтению профессиональных текстов на неязыковых специальностях высшего педагогического заведения.

В статье рассматриваются особенности развития навыков чтения и перевода текста по специальности, проанализированы трудности, с которыми сталкиваются студенты во время работы со специализированной терминологией, обоснованы основные методы работы с профессионально ориентированными текстами.

Ключевые слова: текст по специальности, перевод текста по специальности, специализированная терминология.

Kovalenko O. O. Peculiarities of teaching to read professional texts in non-linguistic specialties of higher educational institutions

The article deals with the peculiarities of development of skills of reading and translating professional text, analyzes the difficulties faced by students while working with professional terminology, substantiates the basic methods of work with professionally-oriented texts.

Key words: professional text, translation of professional text, professional terminology.

Українське суспільство зараз перебуває у стані глибокої структурної перебудови системи вищої освіти. Потребує модернізації як її зміст, так і методи, засоби та форми організації навчання. Реформація системи освіти в нашій країні передбачає, в першу чергу, подальше вдосконалення навчально-виховного процесу вищої педагогічної школи, яке спрямоване на забезпечення високого рівня професіоналізму і компетентності випускників вищів. Тому дедалі більшого значення набуває формування в майбутніх педагогів умінь, навичок та якостей, за допомогою яких вони стали б справжніми професіоналами. Тобто основне завдання вищої освіти на сучасному етапі – навчити студентів здобувати знання, завдяки чому вони далі, протягом усього життя, зможуть удосконалювати свій досвід, аналізувати й використовувати у своїй професійній діяльності передові досягнення науки і техніки, підвищуючи рівень своєї професійної компетентності.

Актуальність статті зумовлена винятковим значенням вивчення у вищому навчальному закладі іноземної мови професійно спрямованої, задля оволодіння значним обсягом як мовних умінь і навичок, так і мовних знань, які мають допомогти майбутньому фахівцю збагачувати свої знання за рахунок вивчення іншомовної літератури зі спеціальності

яку вони набувають. Потік інформації стрімко збільшується з кожним днем, і молодим фахівцям неминуче доведеться зіткнутися з необхідністю інтенсивного використання іноземної мови у професійній діяльності.

Метою статті є пошук напрямів розв'язання зазначеної проблеми, а саме: розкрити значущість розвитку навичок читання та перекладання фахового тексту й особливості його перекладу, проаналізувати утруднення з якими стикаються студенти, обґрунтувати основні методи роботи з професійно зорієнтованими текстами.

Викладання й навчання іноземної мови у вищому закладі освіти є предметом численних наукових досліджень (Я. Слова, О. Іскандерова, О. Іванова, І. Костікова, В. Мілашевич, Т. Мінакова, А. Панасюк, Н. Сура, Л. Тархова, Н. Янкіна та інші). Науковці наголошують, що навчити студента працювати наполегливо в руслі опанування іноземної мови є досить складне завдання, задля досягнення якого необхідно використовувати всі можливості навчального процесу у вищому педагогічному навчальному закладі. Однією з таких можливостей є процес навчання іноземної мови як загальноосвітньої дисципліни вже з першого року перебування студентів у стінах вищого навчального закладу.

Основною метою вивчення іноземної мови студентами вищих закладів освіти різних напрямів підготовки стає іншомовна компетентність особистості, задля використання іноземної мови як доступного засобу спілкування і збагачення досвіду фахової підготовки. Особливість викладання іноземної (німецької) мови за професійним спрямуванням полягає у фаховому контексті обраної спеціальності, основним актуальним завданням якої є оволодіння знаннями фахової термінології і набуття вмінь використовувати вузькоспеціалізовану лексику для виконання навчальних професійно орієнтованих завдань, спрямованих на подальше спілкування у певних ситуаціях [2, с. 25].

Головним напрямком вивчення іноземної мови професійно спрямованої у вищому навчальному закладі є розвиток навичок читання та перекладання фахових текстів.

Проблема перекладу текстів фахової спрямованості привертала увагу багатьох науковців: українських та іноземних вчених (Р. Арнтц, К. Бауман, Г. Будін, Г. Вермеєр, В. Вільс, В. Карабан, Т. Кияк, Д. Лотте, К. Норд, Р. Штольце).

Фаховий текст це інструмент мовно-комунікативного процесу, що здійснюється студентом, пов'язаний із профілем його навчання. Робота над фаховим текстом вимагає насамперед уміння перекладати, а для цього потрібно мати сформовані навички перекладу, тому доцільно

з'ясувати особливості перекладу фахових текстів.

На сучасному етапі розвитку навчання студентів високі вимоги висуваються до якості підготовки фахівця, який повинен відрізнитися високим професіоналізмом, здатністю аналізувати свою діяльність, спрямовувати її у потрібному напрямку, уміти працювати з інформацією за своїм профілем, знаходити її у різних джерелах, включаючи джерела іноземною мовою, що містять інформацію зі спеціальності, тобто фахові тексти. Фахові тексти написані в науковому стилі, а він характеризується логічністю побудови речень, точністю змісту, інформаційною насиченістю, об'єктивністю при викладені матеріалу. Відтак переклад фахового тексту вимагає стандартизованого мовного оформлення, чіткості у викладі та максимальної наближеності до оригіналу.

Труднощі, що виникають під час виконання перекладу фахових текстів, полягають не тільки в тому, що студент повинен володіти навичками перекладу, спеціалізація таких текстів вимагає розуміння суті матеріалу [1, с. 87]. Отже, щоб здійснювати якісний переклад текстів з фаху, необхідно, насамперед, мати певні знання з відповідної галузі.

Необхідно зазначити, що під час навчання професійно зорієнтованого читання студенти немовних факультетів виявляють слабкі базові знання з німецької мови, вони не володіють навичками роботи з технічними словниками, не знайомі з правилами перекладу складних граматичних конструкцій, є проблеми, пов'язані з навичками вивчального та оглядового читання. Усуненню вищезазначених проблем у навчальному процесі сприяє виконання лексичних вправ, розв'язання різних перекладацьких завдань і ситуацій, спрямованих на розвиток навичок контекстуальної здогадки, трансформації граматичної структури висловлювання, переформулювання і перефразування змісту, оперування синонімічними та антонімічними засобами тощо.

Основним завданням викладача є підбір певних методів навчання для створення умов ефективної підготовки студентів, які зможуть творчо мислити, застосовувати на практиці отримані знання й уміння [7, с. 154]. Іншомовна компетентність відкриває необмежений доступ для студентів немовних спеціальностей для роботи із фаховими текстами на іноземній мові, дає змогу ознайомитися із досягненнями світової науки і техніки. Тому одним із завдань є створення методики та комплексу вправ для ефективного засвоєння лексичного матеріалу [5, с. 200].

У процесі переклада фахових текстів читання виступає як засіб і як мета навчання. Читання тісно пов'язане з розумінням тексту і є складним розумовим процесом [2, с. 144]. Якщо студент добре розуміє текст,

знається на галузі знань, до якої цей текст належить, йому буде легше його перекласти. Особливу увагу важливо приділяти прийомам роботи з автентичними і оригінальними фаховими текстами.

Для того, щоб навчити майбутніх спеціалістів працювати з фаховими текстами, спершу необхідно навчити їх користуватися традиційними перекладацькими методами. Для перекладу таких текстів необхідно використовувати спеціальні вузькотермінологічні словники. Студентів насамперед треба ознайомити з фаховою термінологією та загальнонауковою лексику, складними граматичними конструкціями.

Значну увагу при читанні фахової літератури слід приділяти роботі з лексику. У якості прийомів роботи можуть виступати підстановка, комбінування, підкреслення потрібної інформації тощо. Доцільно також використовувати завдання, спрямовані на розвиток умінь словотворення, умінь перекладати лексичні одиниці, що мають кілька значень, уміння знатися на відтінках слів-синонімів та антонімів, уміння працювати із словниковою колонкою, користуючись контекстом, уміння розуміти слово зі словотвірних елементів [4, с. 165].

Окремим видом вправ, що формують навички розуміння прочитаного, навички пошукового та оглядового читання є такі як: 1) вправи на визначення найважливіших елементів (знаходження головної, другорядної інформації, складання переліку основних понять, ключових слів тощо); 2) вправи на вміння мобілізувати наявні предметні знання (складання схем головних понять, знаходження взаємозв'язку між ними); 3) вправи на розвиток умінь пошуку й ідентифікацій (добір синонімів, антонімів); 4) вправи на встановлення значень невідомих лексичних одиниць; 5) вправи на формування навичок переносу значень лексичних одиниць мови оригіналу у мову перекладу; 6) вправи на розвиток контекстуальної здогадки; 7) вправи на розпізнавання логіко-семантичних зв'язків; 8) вправи на формування навичок та вмінь перекладу граматичних явищ та конструкцій.

Значну увагу варто приділяти перекладу фахових термінів. По-перше, слід забезпечити адекватний переклад окремо взятих термінів певного тексту. По-друге, кожен окремий термін, що перекладається, треба перевіряти з позиції терміносистеми, яка слугує для позначення системи термінів будь-якої окремої науки чи галузі знання. По-третє, необхідно враховувати різницю термінів, що визначається специфікою передачі думки в різних мовах. Правильний переклад термінів як ключових одиниць фахового тексту є необхідною умовою точності перекладу всього тексту.

Навчання перекладу фахової термінології слід здійснювати

поступово, опановуючи навички користування термінологічними словниками, пояснюючі деякі теоретичні засади термінології (визначення ключових слів, встановлення атрибутивних зв'язків між словами тощо) [3]. Крім того, викладач має з'ясувати певні труднощі (неоднозначність термінів, відсутність перекладацьких відповідників у разі неологізмів, національну варіативність термінологічної лексики тощо) та особливості перекладу тієї чи тієї фахової мови.

Тому, розпочинаючи навчання перекладу фахової термінології, викладач повинен здійснити такий підбір одиниць, який дав би змогу студентові немовних спеціальностей засвоїти за порівняно невеликий відрізок часу цілий спектр лексичних елементів, до якого він апелюватиме в подальшій професійній діяльності. Для досягнення цієї мети викладач повинен постійно перебувати в пошуку оптимальних методичних прийомів навчання перекладу, проводити мовні паралелі, показувати специфіку іншої мовної системи тощо [6].

Отже, для забезпечення якісного перекладу фахових текстів необхідно розробити комплекс вправ на їх основі, задля всебічного розвитку вмінь студентів, охоплюючи різні аспекти мовленнєвої діяльності. При виконанні таких вправ студенти розширюють свій словниковий запас за рахунок термінів, які є важливою частиною фахових текстів, знайомляться з особливостями перекладу складних граматичних конструкцій. Перш ніж приступити до перекладу текстів за фахом, необхідно ознайомитися з усіма особливостями текстів такого виду, оскільки вони містять безліч складних конструкцій, вузькоспеціалізованих термінів, скорочень та аббревіатур, які створюють неабиякі труднощі під час роботи над їх перекладом.

Література

1. Алексеева Л. М. Объект и предмет современного переводоведения / Л. М. Алексеева // Вестник Пермского государственного университета. Иностранные языки и литература. Вып. 5 (21). – Пермь, 2008. – С. 85–90.
2. Барабанова Г. В. Методика навчання професійно-орієнтованого читання у немовному ВНЗ / Г. В. Барабанова. – К. : Фірма «ІНККОС», 2005. – 315 с.
3. Бондарчук Л. Й. Переклад наукової літератури як метод викладання англійської мови на землевпорядному факультеті [Електронний ресурс] / Л. Й. Бондарчук. – Режим доступу : <http://archive.nbuv.gov.ua>
4. Гальскова Н. Д. Современная методика обучения иностранным языкам : [пособие для учителя] / Н. Д. Гальскова. – [2-е изд., перераб. и доп.]. – М. : АРКТИ, 2003. – 192 с.
5. Дегтярева Ю. В. Когнітивні характеристики читання та їх роль у процесі навчання професійно спрямованого читання / Ю. В. Дегтярева // Вісник Харківського національного

університету ім. В. Н. Каразіна. – № 649. – Харків : Константа, 2005. – С. 199–201.

6. Ільницька Л. Л. Психолого-педагогічні особливості навчання перекладу у вищих навчальних закладах [Електронний ресурс] / Л. Л. Ільницька // Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України. – 2011. – № 1. – Режим доступу : <http://archive.nbu.gov.ua>

7. Ніколаєва С. Ю. Методика викладання іноземних мов у навчальних закладах : [підручник] / С. Ю. Ніколаєва – К. : Ленвіт, 2002. – 328 с.

Стаття надійшла до редакції 28.06.2015 р.

УДК 811.161.1:37.091.212-054.62

С. С. Костюк

КОМПЕТЕНТНОСТІ МІЖКУЛЬТУРНОЇ КОМУНІКАЦІЇ СТУДЕНТІВ-ІНОЗЕМЦІВ У НАВЧАННІ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Костюк С. С. Компетентності міжкультурної комунікації студентів-іноземців у навчанні української мови.

У статті розглянуто проблему формування здатності особистості до ефективної міжкультурної комунікації, види компетентностей міжкультурної комунікації, ознаки успішної взаємодії між представниками різних культур.

Ключові слова: компетентність, міжкультурна комунікація, культура, міжкультурні контакти.

Костюк С. С. Компетентности межкультурной коммуникации студентов-иностранцев при обучении украинскому языку.

В статье рассмотрено проблема формирования способности личности к эффективной межкультурной коммуникации, виды компетентностей межкультурной коммуникации, признаки успешного взаимодействия между представителями разных культур.

Ключевые слова: компетентность, межкультурная коммуникация, культура, межкультурные контакты.

Kostyuk S. S. Foreign students' intercultural communication competencies at learning Ukrainian language.

In the article the problem of forming of individual's ability to effective intercultural communication, types of intercultural communication and attributes of successful interaction between representatives of different cultures are examined

Key words: competency, intercultural communication, culture, intercultural contacts

Трансформація суспільства, зумовлена глобалізаційними процесами, зростаюча мобільність студентства привертає увагу до проблеми співіснування та взаємовпливу культур. Розвиток суспільства залежить насамперед від людей, здатних і готових до взаємодії з представниками різних етносів. Проблеми виховання людини культури, а

саме формування її міжкультурної компетенції розглядали такі вчені як В. Біблер, Л. Губернський, Г. Єлізарова, М. Пахомов, І. Плужник, В. Розін, Н. Янкіна, А. Садохін. «Міжкультурна компетентність стає тією властивістю особистості або співтовариства, яка дозволяє партнерам здійснювати спільну діяльність, створювати загальні культурні цінності, формувати єдиний соціокультурний простір, у якому можуть взаємодіяти представники різних культур і етносів» [5, с. 18]

Аналіз аспектів формування міжкультурної комунікації зроблено у працях науковців різних напрямів: філософів (В. Андрущенко, В. Біблер, В. Бушкова, С. Лрожжина, У. Макбрайт), психологів (О. Асмолов, О. Бороноев, П. Донець, А. Пуртінга, Ю. Сорокін, Є. Тарасов), культурологів (П. Гуревич, Г. Єлізарова, А. Кармін), лінгвістів (С. Верещагін, В. Костомаров, С. Тер-Мінасова). Проблеми підготовки та формування культури міжетнічних відносин іноземних студентів у вишах України вивчали В. Долженко, Г. Назаренко, Є. Степанов, Л. Рибаченко.

Вивченню проблем взаємозв'язку іноземної мови та іншомовної культури на засадах різних педагогічних підходів було присвячено праці М. Байрама, В. Біблера, Д. Зінов'єва, Р. Ладо, С. Ніколаєвої, В. Сафонові, П. Сисоєва, Г. Томахіна. Але одним із основних напрямків міжкультурної освіти є формування культурно-мовної особистості, яка пов'язана з різними типами гуманітарного знання: мовного та культурного.

Ця проблема набуває особливого значення у зв'язку з виходом України на ринок освітніх послуг та зростанням чисельності іноземних студентів, які здобувають освіту в українських вишах. За даними МОН України, сьогодні в навчальних закладах України здобувають освіту громадян зі 133 країн світу. Це представники колишнього СРСР та вихідці з країн Азії, Близького Сходу, Африки. Українським вищим школам, де спільно навчаються представники різних народів із різною національною культурою, різноманітними національними звичаями, психологічним укладом і менталітетом, властивий поліетнічний характер, що пояснює значущість проблем, пов'язаних із подоланням деяких особливостей і складностей, властивих взаємостосункам учасників освітнього процесу. Ці проблеми зумовлені впливом поведінкових стереотипів, властивих сучасному суспільству. На формування культури моральних відносин накладає відбиток національна особливість кожного етносоціуму, своєрідність традицій, звичаїв, стереотипів поведінки, тих рис національного характеру, які склалися протягом усієї історії тої або іншої нації.

Студенти-іноземці потребують спеціальної соціальної, психологічної та педагогічної підтримки для подолання труднощів, що

виникають у процесі навчання, оскільки професійна підготовка в українському виші має суттєві відмінності від освітньої системи рідної країни. Успіхи студентів-іноземців, їхнє професійне зростання залежать не тільки від рівня володіння мовою, але і від знань про країну, у якій вони перебувають, її представників, особливості культури, специфіку комунікативної поведінки, тобто від рівня сформованості міжкультурної компетенції студентів-іноземців.

У полікультурному просторі університетів трапляються культурні та мовні непорозуміння, прояви агресії та нетерпимості між студентами. Кожен учасник міжкультурної взаємодії розуміє, що одного знання мови недостатньо для повноцінного міжкультурного взаєморозуміння, необхідні знання норм та правил поведінки, традицій, звичаїв, цінностей іншої культури [5, с. 1]. Рада Європи в документі про «Загальноєвропейські критерії визначення рівня володіння іноземною мовою» виокремила види компетентностей.

1. Лінгвістична компетентність – володіння знаннями про систему мови. Через мову до людини надходить більша частина інформації, але володіння мовою не має на увазі знання всіх слів.

2. Соціолінгвістична компетентність – уміння формулювати думки за допомогою мовних одиниць та правил, здатність обирати мовленнєві форми, використовувати їх та перетворювати їх відповідно до контексту. Важливим є знання семантичних особливостей слів, ідіоматичних виразів, норм спілкування між представниками різних поколінь, соціальних груп що суттєво впливає на спілкування між представниками різних культур.

3. Соціокультурна компетентність – знання культурних особливостей соціальної та мовленнєвої поведінки носіїв мови. Передбачає знання національно-культурних властивостей країни, мова якої вивчається, особливостей етикету носіїв мови та вміння здійснювати свою мовленнєву поведінку відповідно до цих знань.

4. Соціальна – виявляється у бажанні та вмінні розпочинати комунікацію з іншими людьми, орієнтуватися у ситуації та розробляти модель висловлення відповідно до ситуації.

5. Предметна – здатність орієнтуватися у змісті інформації, знання інформації з теми спілкування, що дозволяє орієнтуватись у спілкуванні певної сфери діяльності.

6. Міжкультурна – здатність до успішного спілкування засобами іноземної мови, сукупність знань, вмінь та навичок які є загальними для всіх комунікантів [5, с. 13].

Одним із найбільш важливих чинників формування компетентностей

міжкультурної комунікації студентів-іноземців є успішна адаптація в освітньому просторі вишу, а також до умов соціокультурної дійсності нашої країни. Адаптація студентів-іноземців зумовлюється низкою чинників соціального, психологічного, фізіологічного характеру. Представники іншої країни мають адаптуватися не тільки до навчання у вузі, але й до життя в чужій країні. Важливим фактором є і бажання студентів прилучитися до традицій української культури.

Г. Гриневич виокремлює такі компетентності міжкультурної комунікації: орієнтуватися в особливостях іншого способу життя, іншої свідомості і системи почуттів; будувати взаєморозуміння в процесі спілкування; бути сприйнятливим до нових ідей та мати об'єктивний погляд на речі; сприймати й розуміти факти іншої культури, порівнювати їх із власним світоглядом і культурним досвідом, знаходити між ними відмінності та схожості; визнавати й приймати такі відмінності; вчитись толерантно ставитись до співрозмовників, приймаючи та поважаючи їх погляди [1, с. 104]. Слушною є думка Т.Олійника про стимулювання зацікавленості студентів у вивченні іншої культури та підтримку бажання накопичувати знання про іншу культуру шляхом вивчення іншомовних національно-культурних особливостей та зразків поведінки [3, с. 32].

В. Гурмаза зазначає, що єдність мови і національної культури реалізується в ряді принципів. Перший принцип реалізується в засвоєнні людиною, що виросла в одній національній культурі, істотних фактів, норм і цінностей іншої національної культури. Необхідно сформуванню в студентів позитивне відношення до отриманої інформації. Другий принцип – формування у студентів позитивної установки до народу носія мови, адже вивчення мов починається задля зближення народів. Третій принцип втілює у собі вимоги цілісності і гомогенності мовного навчального процесу: країнознавча інформація підлягає витягу з природних форм мови і з навчальних текстів і не має привноситися ззовні [2, с. 33].

Отже, для успішної адаптації студентів-іноземців у новому культурному середовищі їм необхідно мати компетентності: лінгвістичну, соціолінгвістичну, соціокультурну та міжкультурну.

Стратегія навчання студентів-іноземців повинна створювати умови, які сприятимуть формуванню толерантних міркувань, поглядів, навичок толерантної поведінки в суспільстві, а також у майбутній професійній діяльності. У процесі навчання української мови студентами-іноземцями відбувається формування міжкультурної мовної особистості, що сприяє кращому адаптуванню до нового колективу, умов життя та відносин зі студентами та викладачами.

Література

1. Гриневич Т. Personality in multicultural society / Т. Гриневич // Іноземні мови в навчальних закладах. – 2006. – № 2. – С. 102–105.
2. Гурмаза В. В. Роль міжкультурного аспекту у викладанні іноземної мови / В. В. Гурмана // Підвищення рівня науково-дослідної діяльності обдарованої молоді : наук.-практ. семінар : квіт. 2007 р. : тези доп. – Миколаїв : МДАУ, 2007. – С. 32–33.
3. Оліунок Т. І. Rasing cross-cultural awareness through English language teaching / Т. І. Оліунок // Іноземні мови. – 2008. – № 4. – С. 29–32.
4. Садохин А. П. Основы межкультурной коммуникации : [учебник для вузов] / под ред. А. П. Садохина. – М. : ЮНИТИ-ДАНА, 2003. – 352 с.
5. Сафонова І. О. Діалог культур на аксіологічних засадах – мета, принцип формування між культурної компетентності / І. О. Сафонова // Духовність особистості. – 2013. – Вип. 3. – С. 146–157.
6. Key competencies for a successful life and a well-functioning society (2003) D. S. Rychen and L. H. Salganik (eds.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.oecd.org/edu/statistics/deseco/

Стаття надійшла до редакції 21.07.2015 р.

УДК 811.161.2:398

Т. В. Мелкумова

**РОБОТА З ТЕКСТОМ СОЦІАЛЬНО-КУЛЬТУРНОЇ ТЕМАТИКИ
НА ЗАНЯТТЯХ З УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ ЯК ІНОЗЕМНОЇ**

Мелкумова Т. В. Робота з текстом соціально-культурної тематики на заняттях з української мови як іноземної.

У статті розглядається методична проблема мовної підготовки іноземних студентів. Підкреслюється, що вивчення української мови як іноземної має бути скероване на формування соціально-культурної компетентності студентів, на підготовку їх до різних комунікативних ситуацій. Обґрунтовано доцільність читання текстів соціально-культурної тематики, подано зразок тексту, наведено приклади післятекстових запитань і завдань.

Ключові слова: українська культура, соціально-культурна компетентність, українська писанка.

Мелкумова Т. В. Работа с текстом социально-культурной тематики на занятиях по украинскому языку как иностранному.

В статье рассматривается методическая проблема языковой подготовки иностранных студентов. Подчеркивается, что изучение украинского языка как иностранного должно быть направлено на формирование социально-культурной компетентности студентов, на подготовку их к различным коммуникативным ситуациям. Обоснована целесообразность чтения текстов социально-культурной тематики, представлен образец текста, приведены примеры послетекстовых вопросов и заданий.

Ключевые слова: украинская культура, социально-культурная компетентность, украинская писанка.

Melkumova T. V. Text socio-cultural topics in the classroom in the Ukrainian language as a foreign language.

The article discusses the methodological problem of language training for foreign students. It is emphasized that the study of the Ukrainian language as a foreign language should be focused on the formation of social and cultural competence of students to prepare them to different communicative situations. Expediency reading texts socio-cultural subjects, a sample of the text are examples posletekstovyyh questions and tasks.

Key words: Ukrainian culture, socio-cultural competence, Ukrainian pysanka.

Лінгводидактика пропонує різноманітні методи та прийоми викладання української мови іноземним студентам. Граматичні й текстові матеріали розробляють для навчання студентів-іноземців такі методисти, як: Л. Азарова, Х. Бахтіярова, С. Воробйова, Н. Зайченко, І. Зозуля, О. Коньок, Р. Кривко, Н. Лисенко, С. Лукашевич, І. Майданюк, Є. Світлична, С. Смоленський, Л. Солодар, Т. Цапко й ін. У сучасній системі освіти відбувається зміна мотивації засвоєння української мови як іноземної, що викликає необхідність оптимізації технологій її навчання, зокрема формування мовної компетенції як складової соціально-культурної компетенції. Актуальність нашої розвідки визначається новітніми вимогами, спрямованими на вдосконалення національної системи освіти загалом і мовної підготовки студентів зокрема.

Одним із найважливіших чинників успішного навчання іноземних студентів є їхня якомога повніша та швидша адаптація до умов проживання в новій країні, до особливостей побуту і навчання, культури і традицій народу, серед якого іноземець має прожити кілька років. Тому дуже важливо раціонально організувати та поєднати навчальну й виховну роботу задля досягнення найкращих результатів [1, с. 111]. Сприяти цьому покликана робота з текстами соціально-культурної тематики на заняттях з української мови як іноземної.

Так, на заняттях з української мови як іноземної студенти-іноземці І курсу, що здобувають освіту за різними спеціальностями, обов'язково читають тексти соціально-культурної тематики. Читання текстів і виконання післятекстових вправ спрямоване на закріплення мовних умінь і навичок, отриманих іноземними студентами на підготовчому факультеті, та на вироблення нових. Опрацьовуючи лексико-граматичний матеріал і тексти соціально-культурної тематики, студенти мають можливість розширити знання про державу, у якій вони живуть і навчаються. Студенти-іноземці здобувають необхідні відомості для адекватного спілкування в соціально-культурній сфері. Метою нашої статті є навести приклад роботи з текстом соціально-культурної тематики на заняттях з української мови як іноземної.

Українська писанка

В Україні є багато свят: Новий рік, Восьме березня і важливе свято Великдень. Великдень – релігійне свято. В Україні є традиція – робити до Великодня писанки. Писанки – це символи, це «великодні яйця». У Львові знайшли писанку, якій 500 (п'ятсот) років. А в Рівненській області знайшли глиняну писанку віком 950 (дев'ятсот п'ятдесят) років!

Писанки символізують Сонце, життя, любов, красу, весну, добро, частя, радість. Кольори писанки є також символічними. Червоний колір символізує радість життя, любов; жовтий – місяць і зорі, урожай. Зелений колір – це багатство, флора; блакитний – чисте небо, здоров'я. Коричневий колір – це земля.

Писанки мають різні елементи й символи. Дуже складна писанка в Західній Україні. Малюнок на таких писанках часто дрібний. А на писанках у Києві малюнок крупний. Раніше писанки були символами кохання, молоді люди дарували їх одне одному.

Цікава писанка знаходиться в місті Вегревіль у Канаді. У цьому місті живуть канадські українці. За проектом художника Павла Цимбалюка у Вегревілі є пам'ятник українській писанці. Висота пам'ятника – 12 метрів. Таке велике яйце з алюмінію створене в 1974 (тисяча дев'ятсот сімдесят четвертому) році. Щороку в цьому місті проходить Український фестиваль писанки. Це велике свято.

Музей писанки працює в місті Коломия в Україні. Частина музею – це пам'ятник писанці, висота – 13,5 м (тринадцять з половиною метрів). У музеї – 6 тисяч писанок. Це писанки не тільки з України. У музеї є писанки з Білорусі, Пакистану, острову Шрі-Ланка, Польщі, Чехії, Швеції, США, Канади, Франції та Індії. Але найгарніші писанки – із села Космач (Україна).

Дуже давні українські писанки знаходяться в колекції Національного музею в Києві. У Софійському соборі в Києві є мозаїка з 15 (п'ятнадцяти) тисяч писанок. Малювали писанки 70 (сімдесят) художників з усієї України 9 місяців. Авторкою проекту є Оксана Мась.

У Львові щороку проходить «Фестиваль писанок». Учасники роблять писанки з шоколаду, повітряних кульок, дерева, квітів, інших цікавих матеріалів. Під час фестивалю працює майстер-клас із малювання на писанках.

У Києві також щороку проходить «Фестиваль писанок». Наприклад, у цьому році на фестивалі можна було побачити писанки з усіх областей України. 50 (п'ятдесят) тисяч писанок зробили учасники для фестивалю.

Писанка – це один із дуже давніх символів України, це українське диво.

Першим етапом роботи після прочитання є словникова робота. Зміст тексту студенти зрозуміли, але успішно подальше оперування новими словами не можливе без запам'ятовування, тому варто

звернутися до перекладу нових слів, наприклад:

<i>Мова</i>			
<i>українська</i>	<i>французька</i>	<i>англійська</i>	<i>російська</i>
свято	fête	holiday-celebration	праздник
малюнок	dessin	drawing	рисунок
дрібний	petit	small	мелкий
крупний	grand-gros	large-big	крупный
дарувати	donner-offrir	to offer	дарить
художник	peintre	painter	художник
пам'ятник	monument	monument	памятник
мозаїка	mosaïque	mosaic	мозаика
повітряна кулька	ballon	balloon	воздушный шар
квітка (квіти)	fleurs (fleurs)	flower (flowers)	цветок (цветы)
область	zone-region	area-region	область
учасник	participant	participant	участник
диво	miracle	merical	чудо

Після повторного читання тексту слід провести бесіду за змістом; орієнтовний перелік запитань: *Які свята є в Україні? Що таке Великдень? Яка традиція є в Україні? Що таке писанки? Яку писанку знайшли у Львові? Яку писанку знайшли в Рівненській області? Що символізують писанки? Що символізує червоний колір на писанках? А блакитний колір? (Що символізує блакитний колір?) Яка писанка в Західній Україні? Який малюнок на таких писанках? Який малюнок на писанках у Києві? Що знаходиться в місті Вегревіль у Канаді? Хто живе в цьому місті? Який пам'ятник є у Вегревелі? Що проходить щороку в цьому місті? Який музей працює в місті Коломия в Україні? Скільки писанок є в музеї? З яких країн є писанки в музеї в Коломії? Де знаходяться дуже давні українські писанки? Яка мозаїка є в Софійському соборі в Києві? Хто є авторкою проекту? Який фестиваль проходить у Львові щороку? З чого роблять писанки учасники фестивалю? Який майстер-клас працює під час фестивалю? Який фестиваль також щороку проходить у Києві? Які писанки можна побачити на фестивалі в Києві? Скільки писанок зробили учасники фестивалю? Так що ж таке писанка?*

Діалог-розпитування про свята та звичаї в інших країнах збагатить студентів знаннями про країни, із яких приїхали їхні одногрупники, сприятиме вихованню толерантності, поваги до традицій різних держав.

Перший блок завдань за текстом «Українська писанка» спрямований на перевірку розуміння тексту та закріплення нових відомостей. Наприклад, студентам пропонується вставити потрібні слова: 1) *символи України або релігійне свято. Великдень – це Писанки – це*

... 2) **950 років** або **500 років**. У Львові знайшли писанку, якій ... У Рівненській області знайшли писанку, якій ... 3) **земля** або **радість і любов** або **чисте небо та здоров'я**. Червоний колір символізує Блакитний колір символізує Коричневий колір – це ... 4) **13,5 метрів** або **12 метрів**. У місті Вегревіль у Канаді є пам'ятник українській писанці. Його висота – ... У місті Коломия в Україні є пам'ятник українській писанці. Його висота – ... 5) **писанки з Польщі, Білорусі, Чехії, Канади, Франції** або **дуже давні українські писанки**. У музеї в Коломиї знаходяться ... У музеї в Києві знаходяться ...

Другий блок післятекстових завдань спрямований на повторення певних граматичних правил, на актуалізацію умінь і навичок. Так, задля повторення особливостей узгодження прикметників із іменниками в українській мові іноземні студенти можуть заповнити такі таблиці:

він	український художник	символ
вона	українська писанка	традиція
воно	українське небо	важливе свято
вони	українські символи	уроки

він	фестиваль	малюнок
вона	колекція	символічна мозаїка
воно	село	диво
вони	цікаві музеї	кольори

Отже, важливим етапом мовної підготовки іноземних студентів є робота з текстами соціально-культурної тематики – дієвий чинник поглиблення мовних знань і культурного розвитку іноземних студентів. Подальші розвідки з окресленої проблеми стосуватимуться тематики текстів, видів дотекстових і післятекстових завдань.

Література

1. Богиня Л. Деякі аспекти соціально-культурної адаптації іноземних студентів у процесі вивчення української мови / Л. Богиня // Теорія і практика викладання української мови як іноземної. – 2008. – Вип. 3. – С. 111-116.
2. Дані щодо об'єктів культурних надбань українців у Канаді : [Текст] [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ukrainianworldcongress.org>
3. Манько В. Українська народна писанка / В. Манько. – Львів : Монастир Монахів Студитського Уставу ; Видавничий відділ «Свічадо», 2001. – 55 с.
4. Фестиваль писанки : портал [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://pysanka.folkukraine.com/>.
5. Фестиваль писанок у Львові : портал [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.easter.lviv.ua/>.

Стаття надійшла до редакції 07.06.2015 р.

ФОРМУВАННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Строганова Г. М. Формування професійної компетенції майбутніх учителів української мови.

У статті теоретично обґрунтовано педагогічні умови, які забезпечують позитивний вплив особистісно орієнтованого підходу. Визначено сутнісні характеристики професійної компетентності майбутніх учителів української мови. Акцентовано увагу на фактори психолого-педагогічного впливу на активізацію креативних і пізнавальних здібностей студентів-філологів. Представлене авторське бачення основних компонентів формування цілісного фахівця.

Ключові слова: українська мова, професійна компетентність, особистісно орієнтований підхід, майбутні вчителі.

Строганова А. Н. Способы формирования познавательной активности будущих учителей украинского языка.

В статье теоретически обоснованы педагогические условия, которые обеспечивают позитивное влияние личностно ориентированного подхода. Определены существенные характеристики профессиональной компетенции будущих учителей украинского языка. Акцентировано внимание на факторы психолого-педагогического влияния на активизацию креативных и познавательных способностях студентов-филологов. Представлено авторское видение основных компонентов формирования целостного специалиста.

Ключевые слова: украинский язык, профессиональная компетенция, личностно ориентированный подход, будущие учителя.

Stroganova H. M. The way of formation of cognitive independence of the future teachers of the Ukrainian language.

The paper theoretically grounded pedagogical conditions that ensure a positive impact of personality-oriented approach. Determined the essential characteristics of the professional competence of future teachers of the Ukrainian language. The attention to psychological factors, pedagogy effect on activation of creative and cognitive abilities of students-philologists. Presented by the author's vision of the main components of the formation of a holistic professional.

Key words: Ukrainian language, professional competence, personality-oriented approach, future teachers.

Сучасний період розвитку суспільства характеризується змінами, які торкаються усіх сфер життєдіяльності людини. Стрімкий розвиток глобалізаційних тенденцій у світі потребує відповідних перетворень у системі підготовки педагогічних кадрів. Успішне функціонування

економіки і суспільства загалом ґрунтується на забезпеченні та підтримці конкурентоспроможності фахівців у довгостроковій перспективі. Суспільством пред'являються нові вимоги до системи підготовки майбутніх учителів. Сьогодні стає все більш очевидним, що цей процес набуває особистісно орієнтований, персоніфікований характер, оскільки студенти виступають суб'єктами свого професійного розвитку і саморозвитку, про що свідчать масовий досвід і виконані до цього часу дослідження. Актуальними на сьогодні стають такі риси особистості, як уміння учителя відповідно сприймати різні життєві ситуації, правильно в них орієнтуватися, оцінювати, швидко адаптуватися до нових пізнавальних ситуацій, послідовно переробляти інформацію, шукати і доповнювати її, знати закономірності її оптимального використання, прогнозувати результати діяльності, використовуючи свій інтелектуальний і творчий потенціал.

Визначення теоретичних і практичних засад особистісно орієнтованого підходу до побудови виховання й навчання знайшло відображення у роботах І. Беха, Е. Бондаревської, О. Вербицького, М. Євтуха, Б. Коротяєва, В. Курила, В. Петровського, С. Подмазіна, В. Серікова, О. Сухомлінської, О. Савченко, В. Слободчикова, С. Савченка, Ю. Турчанинної, І. Хуторського, А. Фурмана, І. Якіманської та ін. У роботах цих авторів втілюється у життя орієнтована на потреби особистості освітянська парадигма, нове бачення педагогічної теорії і практики. Питаннями педагогічної компетентності займалися такі дослідники, як В. Адольф, Ю. Варданян, Е. Зеєр, І. Зязюн, І. Колесникова, Н. Кузьміна, А. Маркова, Л. Мітіна, Е. Рогов, Є. Сахарчук, В. Сериков, В. Синенко, А. Щербаков та ін. Однак, незважаючи на глибину та різноманітність поглядів, проблемі особистісно орієнтованого підходу до формування професійної компетенції майбутніх учителів української мови приділено недостатньо уваги.

Метою статті є дослідження специфіки впровадження особистісно орієнтованого підходу до формування професійної компетентності майбутніх учителів української мови.

На сучасному етапі розвитку освіти викладачі мають визнавати важливість проблеми формування особистості майбутнього вчителя української мови, його вільного творчого розвитку, здатного до критичного мислення. Особливість особистісно орієнтованого навчання полягає у тому, що воно має відбуватися в природних умовах, з урахування особистісних і індивідуальних якостей викладачів і студентів. У процесі навчання кожного дня під час лекцій, семінарських, практичних занять, в

організації самостійної роботи студентів необхідно створювати умови для повноцінного виявлення і відповідно розвитку особистісних функцій суб'єктів навчання. Зміст особистісно орієнтованого навчання має включати все, що є необхідним людині для будівництва власної особистості [2, с. 103]. На думку В. Серікова, навчання, яке спрямоване на розвиток особистості, не є формуванням особистості з певними якостями, а є процесом творення умов для повноцінного виявлення і відповідно розвитку особистісних функцій [6, с. 26–28].

Специфічною властивістю особистісно орієнтованого підходу є орієнтація на процесуальну форму його існування. Зміст навчання має задаватися у навчальних ситуаціях. Ситуативне навчання сприяє формуванню як предметних умінь і навичок, так і загальнонавчальних, виробленню життєвих цінностей, створенню атмосфери співробітництва, взаємодії, розвитку комунікативних якостей особистості. Навчання у такий спосіб ґрунтується на взаємодії та взаєморозумінні усіх учасників процесу, що дасть змогу перетворити навчання на сферу самоствердження особистості, розвинути індивідуальні пізнавальні здібності кожного студента. Для успішної реалізації усіх положень особистісно орієнтованого навчання необхідно брати до уваги професійні якості викладача, його готовність працювати у нових умовах; моделювання життєвих педагогічних ситуацій; створення позитивного емоційного фону на заняттях; реалізовувати комунікативно-діяльнісний принцип; вдало використовувати можливості різноманітних інноваційних педагогічних технологій; виходити з розуміння єдності і взаємозв'язку професійного і особистісного аспектів навчання, розвитку і виховання студентів тощо.

Особистісно орієнтований підхід у становленні майбутніх учителів української мови дає змогу активізувати внутрішні резерви, психологічну и професійну готовність студентів, створити у них позитивне налаштування на діяльнісне формування професійної компетентності. Проблема професійної компетентності вчителя розглядається в різних аспектах, але єдиної спільної думки щодо визначення цього поняття у наш час не існує. Дослідники зазначають, що показниками професійної компетентності є загальна сукупність об'єктивно необхідних знань, умінь та навичок, уміння адекватно їх застосувати у певних ситуаціях, практичний досвід, індивідуально-психологічні якості й акмеологічні інваріанти, високий рівень креативності, відповідний рівень прагнень, мотиваційна сфера та ціннісні настанови. При цьому компетентність, що є результатом навчання, не прямо впливає з самого навчання, а є наслідком саморозвитку індивіда, узагальнення особистісного й

діяльнісного досвіду [1, с. 21].

А. Маркова, розглядаючи професійну компетентність, виокремлює такі її види: спеціальна компетентність (володіння власне професійною діяльністю на достатньо високому рівні, здатність проектувати свій подальший професійний розвиток); соціальна компетентність (володіння спільною (груповою, кооперативною) професійною діяльністю, співпрацею, а також прийнятими в певній професії прийомами професійного спілкування; соціальна відповідальність за результати своєї професійної праці); особистісна компетентність (володіння прийомами особистісного самовираження й саморозвитку, засобами протистояння професійним деформаціям особистості); індивідуальна компетентність (володіння прийомами саморегуляції і розвитку індивідуальності в рамках професії, готовність до професійного зростання, здатність до індивідуального самозбереження, невідчуженість професійному старінню, уміння організувати раціонально свою працю) [4, с. 34].

Дослідження і апробація факторів психолого-педагогічного впливу на активізацію креативних і пізнавальних здібностей студентів-філологів, що характеризуються нестандартністю мислення, науковим складом розуму, незалежністю суджень, здібностей до абстрагування і узагальнення, високою толерантністю, має бути спрямовано на розвиток когнітивного стилю навчальної і дослідницької діяльності під час формування їх професійної компетентності.

Підготовка вчителя української мови до такої організації своєї майбутньої діяльності у процесі прогресивного розвитку як фахівця в основному забезпечується, на наш погляд, упровадженням особистісно орієнтованого підходу до вищої професійної освіти.

Принципово новим в організації навчання за умови реалізації особистісно орієнтованого підходу є те, що достатню увагу приділено пізнавальній сфері студента, адже саме від цієї сфери залежить його успішність у самопізнанні, самоусвідомленні, самонавчанні.

Отже, в особистісно орієнтованій освіті загалом і в особистісно орієнтованому навчанні як його дидактичній складовій вбачаємо можливість формування професійної компетентності майбутніх учителів української мови.

Планується впровадження проаналізованих можливостей у розробці навчальних завдань для студентів. Надалі будемо досліджувати, як застосування інших педагогічних підходів буде впливати на рівень оволодіння професійною компетентністю майбутніми учителями української мови.

Література

1. Болотов В. А. Компетентностная модель: от идеи к образовательной программе / В. А. Болотов, В. В. Сериков // Педагогика. – 2003. – № 10. – С. 21–28.
2. Кирилов Д. В. Психолого-педагогічні аспекти особистісно-орієнтованого навчання [Електронний ресурс] / Д. В. Кирилов. – Режим доступу : www.psyh.kiev.ua
3. Коробченко А. А. Проблемы особистісно-орієнтованого навчання у вищих навчальних закладах / А. А. Коробченко // Збірник наукових праць Бердянського державного педагогічного університету (Педагогічні науки). – № 4. – Бердянськ : БДПУ, 2005. – 210 с.
4. Маркова А. К. Психология профессионализма / А. К. Маркова. – М. : Международный гуманитарный фонд «Знание», 1996. – 308 с.
5. Подмазин С. И. Личностно-ориентированное образование : Социально-философское исследование / С. И. Подмазин. – Запорожье : Просвіта, 2000. – 250 с.
6. Сериков В. В. Образование и личность: теория и практика проектирования педагогических систем / В. В. Сериков. – М. : Педагогика, 1999.

Стаття надійшла до редакції 30.06.2015 р.

УДК 372.881.161.1

И. Ю. Токарева

ВОПРОСЫ ПРОЕКТИРОВАНИЯ ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКИХ ПРИРАЩЕНИЙ В ШКОЛЬНОМ КУРСЕ РУССКОГО ЯЗЫКА

Токарева И. Ю. Питання проектування лінгвокультурологічних приращувань у шкільному курсі російської мови.

У статті розкрито сутність лінгвокультурологічних приращувань до основного матеріалу у процесі вивчення російської мови, розглянуто питання проектування залучення лінгвокультурологічного матеріалу.

Ключові слова: навчання мові, мова, культура, культурно-мовна компетенція, проектування.

Токарева И. Ю. Вопросы проектирования лингвокультурологических приращений в школьном курсе русского языка.

В статье излагается сущность лингвокультурологического приращения к основному материалу при изучении русского языка, рассматриваются вопросы проектирования включения лингвокультурологического материала.

Ключевые слова: обучение языку, язык, культура, культурно-языковая компетенция, проектирование.

Tokareva I. Y. The inclusion cultural information in a school course Russian language.

The article describes the essence linguistic and cultural increment to the base material in the study of the Russian language, the issues of design incorporating linguistic and cultural material.

Key words: language learning, language, culture, cultural and linguistic competence, design.

Учёные отмечают, что интерес школьной методики к концептуальной картине мира народа, его менталитету, этнокультурным особенностям, традициям обуславливает «востребованность в сфере обучения языку таких понятий, как концепт, концептуальный анализ, картина мира, менталитет, традиции речевой культуры народа, языковое сознание» [2, с. 248]. Формирование культурно-языковой компетенции связано не только с получением знаний из области лингвокультурологии, но и воспитанием духовного человека, опирается на развитие ряда смежных способностей: культуроведческой, коммуникативной, языковой и др. «Будущему выпускнику необходимы знания культурно-языкового характера, способные создать фундамент для совершенствования речевой индивидуальности» [9, с. 176]. В этом ключе образование осмысливается как процесс вхождения человека в культуру [10]. Решение названной методической задачи возможно в рамках как традиционных, так и новых дисциплин. В США разработана учебная программа «Назад к истокам», в основе которой лежат культурно-исторические дисциплины. В нашей стране формирование культурно-языковой компетенции осуществляется в рамках преподавания русского языка, литературы, элективных курсов. А. Д. Дейкина отмечает: «Задача формирования духовно-нравственной культуры учащихся ... в перспективе должна решаться в школе как государственном институте формирования личности и самосохранения нации» [6, с. 11].

Концепция модернизации российского образования опирается на директивы формировать у учащегося соответствующие компетенции. Важность формирования культурно-языковой компетенции обусловлена недостаточным уровнем лингвокультурного образования современного ученика, слабым интересом к родному языку и культуре. Теоретики лингвокультурологии Д. Гудков и Е. Скороходова отмечают по этому поводу: «Именно речевая практика лингво-культурного сообщества определяет жизнь языка, его развитие или деградацию. Поэтому и удивляет благодушие тех специалистов, которые, признавая массу негативных явлений в речи современных носителей русского языка, продолжают утверждать, что этому языку ничего не угрожает. В определённом смысле они, конечно, правы: склад остаётся на месте, то, что на нём было, пребывает на своих местах, никуда не исчезает, просто перестаёт существовать для общества» [5, с. 15].

Обращение к лингвокультурным основам находим ещё в трудах Ф. Буслаева, который говорил, что в слове сходится всё, чем крепится нравственная жизнь народа (Буслаев Ф. И. «Народный эпос и мифология»). Однако методисты ещё не в достаточной мере разработали

технологии нравственного и общекультурного развития личности с опорой на изучение ресурсов родного языка.

Актуальность включения в методику обучения русскому языку как родному культурного компонента отмечает Н. Шанский, А. Дейкина.

Л. Новикова так определяет актуальность и перспективность лингвокультурологического подхода в современной методике преподавания словесности: «Это важное направление современной методики, представляющее собой совокупность теоретических положений, практических наработок, экспериментальных исследований, позволяющих учителю стать Посредником между Учеником, с одной стороны, Культурой и Языком – с другой, а учащимся приобщиться к культуре народа, воспринять, эмоционально пережить и присвоить базовые ценности национального и общечеловеческого характера, которые, включаясь в структуру личности, становятся ценным базовым образованием и создают человеческое в человеке» [7, с. 7].

Задача изучения связей языка и культуры поставлена перед современной методической наукой. Данное направление определено как приоритетное в обучении русскому языку [1, с. 229]. Разработаны методические рекомендации научной группой под руководством А. Дейкиной «Формирование культуроведческой компетенции учащихся при обучении русскому языку» (2005). В рамках этой проблемы написаны диссертационные работы («Лингвокультурологический и лингвокраеведческий потенциал системы формирования языковой личности школьника. 5-6 классы» Е. Пархомова; «Учебный лингвокультурологический словарь «Концепты духовности русской языковой картины мира как основа формирования концептосферы учащихся на уроках русского языка» Т. Кобякова и др.), предложены интересные проекты, например, программа элективного курса «Язык. Культура. Общество», созданная Т. Новиковой, системы упражнений, разработанные Н. Мишатиной, Л. Муллагалиевой, Л. Саяховой и мн. др. Так, Н. Мишатина предлагает формировать языковую личность учащегося на основе лингвоконцептоцентрического подхода, заключающегося в изучении концептов русской культуры. Однако комплексного теоретического и практического освещения проблема культурно-языковой компетенции ещё не получила.

Несмотря на усилия учёных обеспечить методическую поддержку процессу формирования культурно-языковой компетенции, следует отметить, что данная работа учителем русского языка и литературы ведётся фрагментарно, бессистемно, о чём свидетельствует распределение часов на

раздел «Язык и культура»: из 661 часа в примерной программе по русскому (родному) языку для основного общего образования на указанный аспект выделено всего 5 часов. Е. Быстрова отмечает: «В перспективе необходимо не предлагаемое сегодня в учебниках эпизодическое знакомство с высказываниями о богатстве, выразительности русского языка, а создание определённой системы, раскрывающей феномен отечественного языка как одной из значимых ценностей русского народа» [3, с. 9].

В практике преподавания русского языка нами была выявлена недостаточная связь между предметным содержанием и культурно-языковой компетенцией школьников, бессистемность, эпизодичность её формирования, неполнота научной разработанности исследуемой проблемы.

Анализ действующих программ и учебников подтверждает необходимость введения в школьную программу лингвокультурологического компонента, апеллирующего к когнитивным методикам. Количество часов и выбор тем для школьного изучения показывают возможность включения лингвокультурологического приращения в школьный курс.

Под *лингвокультурологическим приращением* мы понимаем дополнительный материал, рассматривающий взаимоотношения языка и культуры и опирающийся на основное содержание учебной программы. Так, при изучении темы «Собственные и нарицательные существительные» лингвокультурологическое приращение может быть следующим: отражение идеологием, культурных установок, стереотипов в именах собственных. Лингвокультурологические приращения не только сообщают дополнительные сведения об изучаемом лингвистическом явлении, но и актуализируют основной материал, повышают к нему интерес.

В настоящее время учитель русского языка может пользоваться несколькими программами по своему выбору. Своеобразным инвариантом содержания образования является минимум, который находит своё отражение во всех действующих программах. На этом основании для определения лингвокультурологических приращений мы обращаемся к федеральному государственному образовательному стандарту, фиксирующему содержание образования по русскому языку. Приведём возможные лингвокультурологические приращения.

При изучении темы «Общие сведения о языке»: основные лингвокультурологические сведения, культура, лингвокультура, лингвокультурная группа, языковая картина мира, представления, наивные понятия, стереотипы, эталоны, культурные установки,

идеологеми, концепты, архетипы, ценности; символы и эталоны; культурный код, культурная эпоха.

При изучении темы: «Введение в науку о языке»: отражение культурной информации в словаре.

При изучении темы «Фонетика. Графика»: национальные особенности звукосимволизма, критерий шибболета, обусловленность русской фонетической системы особенностями ландшафта, алфавит как система ценностей народа, нравственный потенциал славянских азбук, отражение культурных установок во внутренних формах букв.

При изучении темы «Лексика. Фразеология»: отражение культуры в лексическом значении слова, интерпретация лексического значения в категориях культуры, внутренняя форма слова (образность) и её обусловленность культурными фактами, культурная коннотация и значимость, отражение культурной информации многозначностью, омонимией, синонимией, антонимией; обусловленность лексической плотности и лакунарности системой ценностей лингвокультурной группы, квазисимволы, квазиэталоны, прецедентные единицы.

При изучении темы «Морфемика. Словообразование»: отражение актуальных для лингвокультурной общности знаний производным словом, обусловленность лексической плотности и лакунарности системой ценностей лингвокультурной группы.

При изучении темы «Имя существительное»: культурные факторы формирования категории одушевлённости, отражение идеологем, культурных установок, стереотипов в именах собственных, культурная специфика рода, культурные факторы формирования разносклоняемых существительных.

При изучении темы «Имя прилагательное»: отражение стереотипов в цветообозначениях.

При изучении темы «Имя числительное»: культурная семантика числительных, лингвокультурные причины регулярности неопределённых местоимений, культурная семантика местоимений 1-го лица.

При изучении темы «Глагол»: культурные причины продуктивности безличных глаголов, отражение представлений о времени в русской лингвокультуре.

При изучении темы «Наречие»: культурная специфика образных оснований наречий с потухшей образностью.

При изучении темы «Служебные слова»: культурная семантика частиц и междометий.

При изучении раздела «Синтаксис»: выражение представлений о

мире с помощью словосочетания, культурные особенности синтаксической значимости, лингвокультурные причины регулярности односоставных предложений, отражение идеологием и стереотипов обращениями.

При работе с текстом: культурная обусловленность тематики и идейного содержания текста, культурная обусловленность жанров и архитектоники текста, лингвокультурные детали, интертекстуальные связи.

Перспективным для методики лингвокультурологических приращений является применение сквозных лингвокультурологических тем (термин введён В. Воробьёвым [4, с. 257]). Под лингвокультурологической темой понимается однородный по содержанию материал. Сквозной характер предполагает, что изучение данной темы возможно в каждом классе с изменением предмета рассмотрения, акцентов изложения. Так, концепт «Родина» может быть отнесён к сквозной лингвокультурологической теме. К этому концепту можно обращаться при изучении фонетики, лексики, фразеологии, морфологии. Учитель должен предлагать учащимся языковые единицы, связанные с темой Родины, ставя на данном материале разные учебные задачи.

Для предлагаемой методики актуален концентрический подход в обучении, который предполагает дискретность учебного материала, преемственность между классами, постоянное усложнение содержания, движение от центра к периферии. При реализации концентрического подхода к первому концентру мы относим обучение русскому языку в 5–9 классах, второй концентр – в 10–11 классах. Так, одна и та же лингвокультурологическая тема может быть изучена в первом и втором концентрарх. При этом материал должен быть теоретически усложнён и эмпирически расширен. Например, если 5-м или 9-м классе (на этапе повторения) учащиеся только осмыслять, что фонетический строй языка культурно маркирован, то в 10 классе они могут познакомиться с критерием шибболета, изучить старшую и младшую орфоэпические нормы, соотнести особенности фонетической системы с особенностями ландшафта и др.

Лингвокультурологические приращения целесообразно выстраивать в виде системы эвристических упражнений и заданий, позволяющих учителю организовать работу по формированию культурно-языковой компетенции при изучении таких разделов языка, как фонетика, графика, лексикология и фразеология, морфология, синтаксис, а также при текста. Надо отметить, что в науке существуют попытки представить системы лингвокультурологических упражнений. Так, В. Тихова предлагает следующие виды способов включения лингвокультурологического материала в процесс обучения: 1) прямое включение через монолог

учителя; 2) расседоточенная подача родственного смежного теоретического материала; 3) опосредованно через практические материалы; 4) непосредственно через обучение способов учебных действий с языковым материалом; 5) через материалы для самоконтроля, 6) через задания к упражнениям; 7) через задания к упражнениям; 8) через тексты к самим упражнениям; 9) через материалы для внеклассного чтения [8, с. 32–33]. Несомненно, что данная классификация предствляет большой интерес для методической науки, однако, на наш взгляд, в её основе лежат разные основания, указывающие на способ действия, объект.

На наш взгляд, в системе упражнений, направленных на формирование культурно-языковой компетенции, должны преобладать задания интерпретационного типа.

Разнообразие предлагаемых нами упражнений можно свести к следующим основным видам: 1) интерпретативные (учащемуся предлагается интерпретировать предложенный материал); 2) поисковые (учащийся должен найти нужные примеры). Особым видом здесь является работа со словарями; 3) распределительные (учащийся должен распределить по группам предложенный материал); 4) сопоставительные (учащийся должен сопоставить предложенный материал); 5) моделирующие (учащийся должен создать какую-либо языковую или речевую единицу по заданным параметрам); 6) репродуктивные (учащийся должен воспроизвести заданный текст); 7) смешанные (они соединяют черты вышеназванных упражнений).

Материал, предлагаемый ко всем разделам языка, является эффективным средством оптимизации учебного процесса, актуализации интереса к родному языку, культуре, истории, культивации межпредметных связей, синтеза различных типов знаний.

Таким образом, при изучении той или иной темы по любой из действующих программ русского языка учитель может включать лингвокультурологические приращения. К культурной специфике того или иного языкового явления преподаватель может обращаться несколько раз на протяжении всего курса. Это обусловлено, во-первых, возрастными особенностями учащихся и сложностью материала, во-вторых, структурированием курса: помимо основного этапа изучения факта языка, организуется повторение в конце девятого класса и в десятом-одиннадцатом классе. Предполагается также углубление знаний. Для предлагаемой методики актуален концентрический подход в обучении, который предполагает дискретность учебного материала, преимственность между классами, постоянное усложнение содержания, движение от центра к периферии.

Литература

1. Бирюкова Т. Г. Роль культурно-языковой подготовки учащихся в современном обучении русскому языку / Т. Г. Бирюкова // Язык как система и деятельность. Материалы всероссийской научной конференции, посвящённой 80-летию со дня рождения профессора А. Н. Тихонова. – Ч. 2. – Елец : Из-во ЕГУ, 2011. – С. 224–230.
2. Болотнова Н. С. Методика концептуального анализа поэтического текста и её использование в вузе и в школе / Н. С. Болотнова // Преподавание русского языка в школе и вузе в контексте межкультурной коммуникации / под ред. А. Д. Дейкиной и др. – М. : МАГУ ; Ярославль : РЕМДЕР, 2010. – С. 248–256.
3. Быстрова Е. А. Аксиологический подход в преподавании русского языка в современной школе / Е. А. Быстрова // Аксиологические аспекты методики преподавания русского языка (профессиональный и общеобразовательный уровни) / под ред. А. Д. Дейкиной и др. – М. : Из-во МАГУ ; Ярославль : РЕМДЕР, 2009. – С. 7–9.
4. Воробьев В. В. Лингвокультурология : [монография] / В. В. Воробьев. – М. : Российский университет дружбы народов, 2008. – 336 с.
5. Гудков Д. Б. О русском языке и не только о нём / Д. Б. Гудков, Е. Ю. Скороходова. – М. : Гнозис, 2010. – 206 с.
6. Дейкина А. Д. Проблематика монографии и её современное звучание / А. Д. Дейкина // Духовно-нравственное воспитание учащихся при обучении языку : слово – история – искусство. – М. : МПГУ, Ярославль : Ремдер, 2013. – С. 10–11.
7. Новикова Л. И. Культуроведческий аспект обучения русскому языку в 5–9-х классах как средство постижения учащимися национальной культуры : дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.02 / Л. И. Новикова. – М., 2005. – 515 с.
8. Тихова В. В. Формирование духовно-нравственных ценностей старшеклассника : на пути к осознанию менталитетных свойств русской языковой личности (к постановке проблемы) / В. В. Тихова // Духовно-нравственное воспитание учащихся при обучении языку: слово – история – искусство. – М. : МАГУ ; Ярославль : Ремдер, 2013. – С. 29–34.
9. Филиппова О. В. Изучение национально-культурного коммуникативного идеала в процессе развития речевой индивидуальности учащихся / О. В. Филиппова Г. В. Кашаева // Теоретические и прикладные проблемы лингвокультурологии. – Тула : Тульский полиграфист, 2009. – С.175–179.
10. Ляпина И. Р. Применение маркетинговых исследований при формировании компетентностной модели выпускника / М. И. Суганова, И. Р. Ляпина // Известия ТулГУ. Гуманитарные науки. – Вып. 3. – Ч. 2. – 2013. – С. 160–166.

Стаття надійшла до редакції 01.07.2015 р.

Білоконенко Л. А. Українськомовний міжособистісний конфлікт : [монографія] / Людмила Анатоліївна Білоконенко. – Рукопис. – 343 с.

Міжособистісний мовний конфлікт належить до класу явищ, дослідження яких потребує системного підходу, що дає змогу об'єднати наявні в конфліктологічній науці доробки, висунути припущення щодо множинності його бачення. На сьогодні його вивчення набуває все більшого значення, однак зосередження уваги української наукової спільноти на репрезентації конфлікту у площині національної мови не є комплексним і всеосяжним. Суспільний запит щодо підвищенням рівня знань українського соціуму про мовний конфлікт, про його вплив на культурний розвиток, світогляд, моральні принципи членів національної спільноти у площині технологій злагодженого або конфліктного спілкування зумовлюють актуальність цієї праці. У центрі уваги авторки – мовна діяльність людини, що «відтворює» певний соціокультурний досвід.

Новизна роботи полягає в розробленні концепції українськомовного конфлікту як комунікативного явища, а саме: пояснено сутність системи мовних маркерів, що визначають національну репрезентаційну систему конфлікту; уведено до наукового обігу поняття «надтекст міжособистісного конфлікту», обґрунтовано критерії його вирізнення і встановлено типи текстів у його структурі; виявлено й описано моделі мовленнєвої поведінки осіб на різних стадіях конфлікту; схарактеризовано конфліктне «співвідношення» мови й мовлення людини з мисленням, особливо у плані врахування когнітивних і прагматичних чинників.

Монографія складається з чотирьох розділів, у яких викладені теоретико-методологічні підходи до аналізу міжособистісного мовного конфлікту. Зокрема, у першому розділі діагностується проблематика конфлікту в лінгвістичних студіях, визначається його сутність, основні ознаки як прагматичного, когнітивного, соціокультурного явища, що формується в суспільстві на засадах української національної самосвідомості. Авторка не лише аналізує наявні мовознавчі джерела, але й небезпідставно враховує набутки інших галузей знань (конфліктології, психології, соціології, філософії), чим відстоює свою думку щодо багатоаспектності та комплексності в описі конфліктного «варіанта» мовної діяльності людини.

Понад усе викликає інтерес представлена у другому розділі монографії (який є найбільшим за обсягом) система мовних форм репрезентації конфлікту. Спираючись на мовний матеріал, авторка

монографії тлумачить мовні конфліктні засоби як сукупність маркерів, що найбільш яскраво відображаються національні особливості розвитку конфлікту, формують його зміст і структуру, є спонукальним механізмом конфліктного комунікативного акту. Авторське розмежування конфліктогенів не є досконалим. Можна дискутувати щодо деяких аспектів, які показують сутність мовленнєвої «боротьби» в системі «індивід – індивід». Однак у цій інтерперсональній поведінці аж ніяк не останню роль відіграє суб'єктивний чинник і конфліктна мовленнєва «творчість», через це «вкласти» мовні конфліктогени в певні рамки практично неможливо.

Водночас конфліктномаркерна концепція Л. А. Білоконенко слугує підставою для подальших наукових розвідок. У третьому розділі схарактеризоване особливе мовне утворення – надтекст міжособистісного конфлікту, який розглядається як багатоваріативна система текстів у рамках української культури, що виявляє ментальні реакції, пов'язані зі сприйняттям нацією конфлікту як явища, мовної взаємодії осіб у ньому та соціально-психологічних складових, що його супроводжують.

Авторка розв'язує ще одне важливе завдання: виявляє й пояснює моделі мовленнєвої поведінки осіб на різних стадіях конфлікту. Проте було б доречно зазначити, що мовний конфлікт може мати неусвідомлений характер, коли суб'єкти не враховують специфіку й норми мовленнєвої поведінки через свою необізнаність або/та належність до іншої лінгвокультурної спільноти.

Нарешті, у четвертому розділі описані результати соціологічного дослідження. Думаємо, що цей розділ є доцільним і логічно вмотивованим, адже опитування дає змогу одержати інформацію, яка не завжди доступна для прямого спостереження, і тоді єдиним джерелом інформації є людина – безпосередній учасник, носій досліджуваного явища.

Видається, що говорити про актуальність рецензованого дослідження і можна, і потрібно. Причому саме сьогодні. Сьогоднішні сплески насильства у світі лише підштовхують до давно назрілих теоретичних висновків. Комунікативна поведінка людини зумовлюється соціальними (економічними та політичними) факторами, вони впливають на психологічний стан і мовну свідомість комуніканта. У цьому плані запропонований у монографії аналіз репрезентаційної системи українськомовного конфлікту спрямований значною мірою на з'ясування способів його розпізнання й реагування, на орієнтацію людини до цивілізованої кооперативної поведінки.

У роботі доволі різновекторно схарактеризовано сучасну

методологію розгляду мовного конфлікту. Позитивну роль зіграло також використання численних прикладів для підтвердження теоретичних положень. Авторка залучає до наукової інтерпретації великий за обсягом фактичний матеріал, що дало підставу зробити узагальнення, які можуть прислужитися у викладанні курсів зі стилістики української мови, культури мовлення, риторики, психолінгвістики, соціолінгвістики. Загальні висновки також можуть бути корисними як настанова всім, хто прагне уникати мовного конфлікту, орієнтується у процесі спілкування на кооперативні стратегії.

Знайшли в монографії своє чітке відображення і шляхи перспективного розвитку теорії конфліктної комунікації. У подальшому можна порушити питання про зовнішній вияв конфлікту, який зумовлений глибшими, немовними, факторами, що часто є джерелом агресивної поведінки особи. Проаналізувати таке явище як «мовне насилля», що тісно пов'язане зі змістом конфлікту і співвідноситься з поняттям «мовна агресія». Виявити моделі мовленнєвої поведінки в ситуації не конфлікту, а лише конфліктного ризику.

Монографія є новим і важливим внеском у розвиток теорії мови, має наукову і практичну цінність. Ідеї авторки є продуктивними й новаторськими. Зазначена праця є завершеним самостійним науковим дослідженням, виконаним на актуальну тему. Вона справляє враження цілісної роботи, яка, попри деякі дискусійні моменти, посяде належне місце в українському мовознавстві. Монографія позитивно вплине на процес становлення лінгвістичного напрямку вітчизняної конфліктології й одночасно послужить поштовхом до розуміння цього явища в загальномовному плані.

Результати дослідження можуть бути використані науковцями, викладачами, аспірантами, студентами, а також усіма, хто цікавиться актуальними проблемами сучасної української мови.

*О. О. Маленко
(м. Харків)*

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Акимова Катерина Геннадьевна – аспірант кафедри документоведення і стилістики російського мовного факультета російської філології і документоведення Тульського державного педагогічного університету ім. Л. Н. Толстого (Російська Федерація).

Астапкина Катерина Сергеевна – кандидат філологічних наук, преподаватель кафедри теоретичного і слов'янського мовознавства Білоруського державного університету (Республіка Білорусь)

Бакум Зінаїда Павлівна – доктор педагогічних наук, професор, завідувач кафедри інженерної педагогіки та мовної підготовки ДВНЗ «Криворізький національний університет».

Баркович Александр Аркадьевич – кандидат філологічних наук, доцент кафедри прикладної лінгвістики Білоруського державного університету (Республіка Білорусь)

Безгодова Надія Семенівна – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри української філології та загального мовознавства ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка» (м. Старобільськ).

Березовська-Савчук Наталя Анатоліївна – кандидат філологічних наук, старший викладач кафедри української мови Криворізького педагогічного інституту ДВНЗ «Криворізький національний університет».

Беркещук Інна Степанівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Біліх Олександр Петрович – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка.

Бузько Світлана Андріївна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Криворізького педагогічного інституту ДВНЗ «Криворізький національний університет».

Буракова Марына Уладзіміраўна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри «Білоруська і зарубіжна мова» Гомельського державного технічного університету імені П. В. Сухого (Республіка Білорусь).

Гайдук Неллі Анатоліївна – старший викладач кафедри російської філології та перекладу Маріупольського державного університету.

Гамалі Ольга Ігорівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри російської філології та зарубіжної літератури Криворізького педагогічного інституту ДВНЗ «Криворізький національний університет».

Гапоненко Лариса Петрівна – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри англійської філології Криворізького педагогічного інституту ДВНЗ «Криворізький національний університет».

Голощукова Юлія Олександрівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри російської філології та перекладу Маріупольського державного університету.

Датченко Юлія Валентинівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри загального та слов'янського мовознавства Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

Демешко Інна Миколаївна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка.

Денисюк Василь Вікторович – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови та методики її навчання Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини.

Дирда Ірина Анатоліївна – здобувач кафедри української мови Криворізького педагогічного інституту ДВНЗ «Криворізький національний університет».

Єловська Юлія Володимирівна – аспірант кафедри української мови Криворізького педагогічного інституту ДВНЗ «Криворізький національний університет».

Журба Світлана Степанівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української та світової літератур Криворізького педагогічного інституту ДВНЗ «Криворізький національний університет».

Загнітко Анатолій Панасович – доктор філологічних наук, член-кореспондент Національної академії наук України, професор, завідувач відділу інформатики Українського мовно-інформаційного фонду Національної академії наук України.

Загнітко Надія Геннадіївна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови та прикладної лінгвістики Донецького національного університету (м. Вінниця).

Зюзькіна Галина Миколаївна – здобувач кафедри української мови Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка.

Інишков Артур Євгенович – кандидат філологічних наук, старший викладач кафедри дошкільної освіти Криворізького педагогічного інституту ДВНЗ «Криворізький національний університет».

Інишкова Інна Євгенівна – асистент кафедри дошкільної освіти Криворізького педагогічного інституту ДВНЗ «Криворізький національний університет».

Інишкова Ірина Опанасівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Криворізького педагогічного інституту ДВНЗ «Криворізький національний університет».

Киреева Елена Закировна – кандидат филологических наук, доцент кафедры документоведения и стилистики русского языка Тульского государственного педагогического университета им. Л. Н. Толстого (Російська Федерація)

Коваленко Оксана Олександрівна – кандидат педагогічних наук, старший викладач кафедри німецької мови і літератури з методикою викладання

Криворізького педагогічного інституту ДВНЗ «Криворізький національний університет».

Ковальська Наталя Аркадійвна – аспірант кафедри української філології і методики навчання фахових дисциплін Державного закладу «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського».

Ковнік Світлана Іванівна – доктор філологічних наук, професор кафедри української та світової літератур Криворізького педагогічного інституту ДВНЗ «Криворізький національний університет».

Колесникова Лариса Леонідівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української філології та загального мовознавства ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка» (м. Старобільськ).

Колоїз Жанна Василівна – доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри української мови Криворізького педагогічного інституту ДВНЗ «Криворізький національний університет».

Костюк Світлана Сергіївна – здобувач кафедри української мови Криворізького педагогічного інституту ДВНЗ «Криворізький національний університет».

Крашеніннікова Тетяна Валеріївна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри мовної підготовки Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ.

Леута Олександр Іванович – доктор філологічних наук, професор кафедри української мови Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова.

Литовченко Ірина Олександрівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри суспільно-гуманітарних наук ПВНЗ «Інститут ділового адміністрування».

Маленко Олена Олегівна – доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри українознавства і лінгводидактики Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди.

Малюга Наталія Миколаївна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Криворізького педагогічного інституту ДВНЗ «Криворізький національний університет».

Мелкумова Тетяна Володимирівна – кандидат філологічних наук, старший викладач кафедри інженерної педагогіки та мовної підготовки ДВНЗ «Криворізький національний університет».

Мельник Наталя Георгіївна – кандидат філологічних наук, доцент, завідувач кафедри української та світової літератур Криворізького педагогічного інституту ДВНЗ «Криворізький національний університет».

Меркулова Оксана Володимирівна – кандидат філологічних наук, докторант кафедри української мови Запорізького національного університету.

Мишеніна Тетяна Михайлівна – доктор педагогічних наук, професор кафедри української мови Криворізького педагогічного інституту ДВНЗ «Криворізький національний університет».

Нестеренко Тетяна Анатоліївна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка.

Остроушко Оксана Андріївна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Криворізького педагогічного інституту ДВНЗ «Криворізький національний університет».

Пальчевська Олександра Святославівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри іноземних мов та технічного перекладу Львівського державного університету безпеки життєдіяльності.

Перхач Роксолана-Юстина Тарасівна – асистент кафедри прикладної лінгвістики НУ «Львівська політехніка».

Познанський Роман Васильович – кандидат філологічних наук, доцент кафедри іноземних мов і країнознавства ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника».

Поляренко Валерія Сергіївна – аспірант кафедри загального мовознавства та класичної філології Інституту філології Київського національного університету ім. Тараса Шевченка.

Поповський Анатолій Михайлович – доктор філологічних наук, професор кафедри українознавства Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ.

Пристаї Галина Василівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри порівняльної педагогіки і методики викладання іноземних мов Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка.

Пристаї Богдан Романович – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка.

Сахарук Інна Володимирівна – молодший науковий співробітник кафедри української мови та прикладної лінгвістики Донецького національного університету (м. Вінниця).

Семененко Любов Миколаївна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української та світової літератур Криворізького педагогічного інституту ДВНЗ «Криворізький національний університет».

Ситар Ганна Василівна – кандидат філологічних наук, доцент, докторант кафедри української мови та прикладної лінгвістики Донецького національного університету (м. Вінниця).

Сологуб Надія Миколаївна – доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри мов Національної музичної академії України ім. П. І. Чайковського.

Стецик Марія Степанівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка.

Стишов Олександр Анатолійович – доктор філологічних наук, професор кафедри української мови Київського університету імені Бориса Грінченка.

Строганова Ганна Миколаївна – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри методики викладання української мови та літератури Інституту української філології Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова.

Титаренко Анастасія Андріївна – асистент кафедри англійської мови з методикою викладання Криворізького педагогічного інституту ДВНЗ «Криворізький національний університет».

Ткач Алла Василівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри суспільних наук та українознавства Буковинського державного медичного університету.

Токарева Інна Юрьевна – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри гуманітарного образования Інститута підвищення кваліфікації і професійної переподготовки работников образования Тульської області (Російська Федерація)

Українець Людмила Федорівна – кандидат філологічних наук, професор кафедри української мови Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка.

Чайка Оксана Ігорівна – кандидат філологічних наук, доцент, завідувач кафедри іноземних мов та перекладу Академії адвокатури України (м. Київ).

Чорноус Оксана Вячеславівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри гуманітарних та економічних дисциплін ПВНЗ «Кіровоградський інститут державного та муніципального управління Класичного приватного університету».

Шарманова Наталя Миколаївна – кандидат філологічних наук, доцент, докторант кафедри української мови Криворізького педагогічного інституту ДВНЗ «Криворізький національний університет».

Шулежкова Светлана Григорьевна – доктор філологічних наук, професор кафедри російського язика и общего языкознания Магнітогорського державного технічного університету (Російська Федерація)

Шуляк Світлана Андріївна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри практичного мовознавства Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини.

Щербак Світлана Валентинівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української та світової літератур Криворізького педагогічного інституту ДВНЗ «Криворізький національний університет».

Ярош Людмила Олександрівна – здобувач кафедри російської філології та зарубіжної літератури Криворізького педагогічного інституту ДВНЗ «Криворізький національний університет».

ДО УВАГИ АВТОРІВ!

Рукописи не повертаються.

Редакційна рада залишає за собою право

редагувати і скорочувати текст.

Електронний варіант статті повинен задовольняти такі вимоги:

Формат А4, поля – 2,5 см з усіх боків.

Текст: шрифт Times New Roman, кегль – 14, інтервал 1,5, абзац – 1,25 см.

УДК

Анотації (українською, російською, англійською мовами) передбачають прізвище, ініціали, назву статті, текст, ключові слова (5–6 рядків 12 кеглем). Подавати перед текстом статті.

Ілюстративний матеріал виділяти курсивом з покликанням на джерело (1, с. 24)

Для покликань на джерело цитування використовувати квадратні дужки [2, с. 5].

Список літератури в алфавітному порядку оформлювати згідно з державним стандартом.

Обов'язково диференціювати тире (–) і дефіс (-), уніфікувати лапки («» та апостроф (')).

Матеріали, підписані авторами, не завжди відповідають поглядам редакційної колегії. За достовірність надрукованих матеріалів відповідальність несуть автори.

До друку обов'язково додаються відомості про автора (прізвище, ім'я, по батькові (повністю), науковий ступінь, учене звання, посада, місце роботи, домашня адреса і контактний телефон).

*Адреса для
спілкування*

**пр. Гагаріна, 54
м. Кривий Ріг
50086**

+38(0564)71-42-47

Ф 54

Філологічні студії : Науковий вісник Криворізького національного університету : зб. наук. праць. – Вип. 13. / [редкол. : Ж. В. Колоїз (відп. ред.), П. І. Білоусенко, А. З. Брацкі та ін.]. – Кривий Ріг : НПП Астерікс, 2015. – 470 с.
ISSN 2305–3852

У збірнику порушено актуальні проблеми сучасної філології. Розглянуто традиційні й нетрадиційні підходи до різних лінгвістичних та літературознавчих явищ. Представлено важливі аспекти викладання мов у школі та вищому навчальному закладі.

Для науковців-філологів і вчителів-словесників навчальних закладів різних типів.

УДК 811.161.2(082)

ББК 81.2Ук

Наукове видання

**Філологічні студії
Науковий вісник
Криворізького національного університету**

Збірник наукових праць

Випуск 13

Відповідальний редактор – **Ж. В. Колоїз**
Відповідальний секретар – **Н. М. Малюга**
Коректор – **В. М. Борита**

Макет і верстка – **Ж. В. Колоїз**

Підписано до друку 15.09.2015.
Формат 60×84/16. Ум. др. арк. 25,4. Обл.-вид. арк. 29,3.
Тираж – 100 пр.

Типографія «НПП АСТЕРІКС»
вул. Постишева, 35-а/о, оф. 101, м. Кривий Ріг
Дніпропетровська обл., 50075
Тел. (056) 404-22-75